

સર્વોદય મંદિર
પ્રકાશન-૧

૬૫ અમનસાહ વેળા
અમારકમાળા પુષ્પ-૨

ગાંધી બાપુ

ખંડ પહેલો

રામનારાયણ ના. પાઠક

પ્રસ્તાવના
લુગતરામ દવે

પાટ પ્રાપ્તિસ્થાન

લા ર તી 'સા હિ ત્ય સ' ઘ લિ મિ ટે ડ
મીમરાજ બિલ્ડિંગ - ૪૦૫, કાલબાદેવી - મુંબઈ-૨
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે - ગાંધીસ્તો : અમદાવાદ

સર્વોદય મંદિર પ્રકાશન
સ્વ. ચમનભાઈ વૈષ્ણવ સ્મારકભાળા

સંપાદકો

મથુરાદાસ ભુપ્તા
રામનારાયણ ના. પાઠક

પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૨૦૦ - ઓક્ટોબર ૧૯૪૬

કિંમત

પહેલા ખંડના ૪-૮-૦

બંને ખંડના ૯-૦-૦

[૨. ખ. દરેક ખંડના ૦-૪-૦]

પ્રકાશક

રતિલાલ મૂળશંકર અદાણી, સર્વોદય મંદિર,
તરવડા (કાઠિયાવાડ)

મુદ્રક

લક્ષ્મીદાસ પુસ્તકોત્તમ ચાપી, રામવંત મુદ્રણાલય,
ભેરાવરનગર (કાઠિયાવાડ)

‘ગાંધીજીની મહત્તા તેમની વીરતાભરી લડતોમાં છે તે કરતાં વધારે તેમના સદાચારી, તપોમય, ઈશ્વરપરાયણ જીવનમાં છે.’

—સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન

વધુન જન તો તેન કલીએ	તે પીડ પરાઈ નહિ દે,
પરદુ ખે ઉપકાર કરે તોયે	મન અભિમાન ન આણે દે
સકળ લોકમા સદુને વદે	નિદા ન કરે કેની દે,
વાચ કાઝ મન નિથા । રાખે	ધન ધન જનની તેની રે
સમદષ્ટિ ને તૃપ્તિયાની	પરત્રી જેને માત દે,
નિઝડા યજી અસત્ય ન બોરે	પરધન નવ જાને હાથ દે
મોહમાયા બ્યાપે નહિ જેને	દંડ વૈતાચ જેના મનમા દે,
ગમનામ શુ તાળી લાગી	મકગ વીરથ તેના વનમા દે
વધુનોબી ને કપરદિત છે	કામ-ક્રોધ નિવાર્યા દે,
ભાગેનરસે યો તેનુ દરશન કરતા	કુળ એકે તેર વાર્યા દે

સર્વોદય મંદિર પ્રકાશન

સુર્વોદય મંદિર હજી દસેડ વર્ષથી તરવડા અને એની આસપાસના પ્રદેશમાં સમગ્ર આમસેવાની દૃષ્ટિએ યથાશક્તિ કાર્ય કરી રહેલ છે. આમસેવામાં લોકશિક્ષણના કાર્યક્રમને મહત્ત્વનું સ્થાન છે, અને સાહિત્ય એ લોકશિક્ષણનું અગત્યનું સાધન છે.

આપણો દેશ આજે આઝાદીને આગે આવીને જોમાં છે થોડા સમયમાં જ આપણો ભારતવર્ષ એક સંપૂર્ણ સ્વાધીન રાષ્ટ્ર તરીકે વિશ્વમાં પોતાનું અદકેરુ ઉજ્જવળ અને ઉન્નત સ્થાન પ્રાપ્ત કરે, અને આથે સાથે હિંદના ૪૦ કરોડ માનવીઓના જીવનનિવાસના સદીઓથી મિડાયેના દાર ખૂની જગે રાષ્ટ્રભરમાં આજે નવી હવા પ્રચરી રહી છે, નવપ્રાણ સંચરી રહ્યો છે, પણ દેશી રાજ્યોની હાનત હજી જુદી છે કામિયાનાડમાં અને એમાંયે ખાસ કરીને ગામડાઓમાં પથરાયેલો અધારપટ હજી એની ને એની હાનતમાં વલુછેદાયો-નણુમેદાયો પડ્યો છે.

આ ગામડાઓમાં ઓછુ ભણેના આમવાસીઓ જાતે રાચીને અને અલણુ આમવાસીઓ બીજા પામેથી આલણીને સરેવાઈગી સમજી શકે, સમજીને એમાંથી કઈક પ્રકાશ, ગ્રેષ્ણ, જગૃતિ અને બળ મેળવી શકે એવું સાદુ, અરળ, લોકભોજ્ય અને ચેતનવંદુ સાહિત્ય પ્રગટ કરી એનો આમનિન્તારમાં વડુ ને વડુ દેનાવો કરી

અ દાગ લોકસિદ્ધાંતના કાયકમન પેગ આપવાના ઉદ્દેશથી સર્વો
વ્ય મંરિ ' પ્રાસન્ન-મિલાગ સહુ જે છે

સર્વોદય મંદિરના પ્રથમ પ્રમશન તરીકે ગાંધીનાપુ ' પ્રગટ
થાય છે એ અમારે માટે આનંદની વાત છે આમનાસીઓ સહ
નાઈથી વાગી-સમજી શકે એવા સાતે, સ ન, વગરથી રાનીમા શ્રી
રામભાઈના હાથે લખાયેન આપણા રાષ્ટ્રપિતા અને જગતના મહાન
પુરુષ પૂ ગાંધીજીના જીવનચરિત્રને મુરબ્બી શ્રી જીવનગમભાઈની
પ્રસ્તાવના સાથે પ્રગટ કરવાનું ભાગ્ય સાપડું એ અમારા નવા
પ્રયાણ માટે ભારે ઉજ્જવળી શુભ છે

તરવડા અને એની આસપાસના આમનિસ્તારમા આ પુસ્તકો
છ ના કિંમત કરતા અરધી કિંમતે આમનાસીઓ મેળવી શકે
એની વ્યવસ્થા કરનામા આવી છે

પ્રકાશનમય મા અમને સાથ આપ સહયોગ આપનાર મિત્રો
અને સહયોગીઓ આભાર માનીએ છીએ

કેરુરમાવાડી, તરવડા
-૧૦-૬૬

}

રતિલાલ અઢાણી
મંત્રી, સર્વોદય મંદિર

સંપાદકો તરફથી

પોષ્પદરમાંથી પ્રગટ થતી અને હવે સર્વોદય મંદિર પ્રકાશન સાથે જોડા દેવામાં આવેલી લોકોપયોગી સસ્તી અંથમાળાના આઠ-પ્રેરક અને સૌરાષ્ટ્રના મૂક સેવક ૨૫૦ શ્રી ચમનભાઈ વૈષ્ણવના પુણ્ય સ્મારકમાં એક સ્મારકમાળા શરૂ કરવાનું અને એ સ્મારક-માળામાં આજ સુધી લોકોપયોગી સસ્તી અંથમાળાનાં પ્રગટ થઈ ગયેલાં પુસ્તકો અને સદ્ગતના જીવનદેતુને યાદ કરીને એવાં જ અન્ય જીવન-ઉપયોગી પુસ્તકો પ્રગટ કરવાનું સર્વોદય મંદિર પ્રકાશન અને લોકોપયોગી સસ્તી અંથમાળાના સંચાલકોએ નક્કી કર્યું છે.

એ નિર્ણય અનુસાર ૨૫૦ ચમનભાઈ વૈષ્ણવ સ્મારકમાળાના પ્રથમ પુસ્તક તરીકે 'તેત્રીસ પત્રો' પ્રગટ થઈ ચૂક્યું છે. આજે બીજા પુસ્તક તરીકે લોકોપયોગી સસ્તી અંથમાળા દ્વારા પ્રગટ થયેલ 'યુગાવતાર ગાંધી 'તું' નવસંસ્કરણ 'ગાંધીબાપુ' પ્રગટ કરીએ છીએ.

મથુરાદાસ જુહતા
રામનારાયણ ના. પાઠક
સંપાદકો

અ નુ ક્ર મ

‘ ગાવીગગા ’ (ભુગતરામ દવે)	૧૭-૨૩
‘ સુરજના કિરણ કેમ વરણાય ? ’ (મહાદેવ દેસાઈ)	૨૪-૨૫
બે બેન (લેખક)	૨૬-૩૦
ભાગ પહેલો	૩૧-૧૦૪
૧ જન્મભૂમિ	૩૩
૨ લડનાઓ	૩૫
૩ ગા ગાંધી અને પૂનળીમા	૪૦
૪ બાળપણ	૫૧
૫ શ્રવણ અને હરિશ્ચંદ્ર	૫૪
૬ બાળનગર	૫૭
૭ કસ્તુરબાનું ભણતર	૬૦
૮ આગળ અભ્યાસ	૬૧
૯ સગ તેવો રગ	૬૩
૧૦ ‘ રામબાણુ વાળા હોય તે જાણે ’	૮
૧૧ કન્યા ગાંધીનું અનુસાન	૫૨
૧૨ રામનામ	૭૪
૧૩ વિનાયકની તૈયારી	૫૬
૧૪ નાતનહાર	૮૦
૧૫ વિનાયકમા	૮૨
૧૬ માએ આપેલી પ્રતિજ્ઞા નદિ તરે	૮૬
૧૭ મુંબાગની નમ્ર	૮૮
૧૮ ‘ સ્વાદ છલમા નથી, મનમા છે ’	૮૭
૧૯ હેતરપિડીથી બન્યા	૮૪
૨૦ ગીતામાના	૯૯
૨૧ ‘ નિમત કે ખત રામ ’	૧૦૧

ભાગ બીજો

૧૦૫-૧૮૨

૧ બેરિસ્ટર બનીને આવ્યા	૧૦૭
૨ ઘેળો હાથો	૧૧૧
૩ પહેલો કેસ	૧૧૪
૪ કડવો ઘૂંટડો	૧૧૮
૫ મુખધર્મી નાતાલ	૧૨૧
૬ પાઘડીથી શ્રીગણેશ	૧૨૪
૭ સત્યાગ્રહનો પહેલો દિવસ	૧૨૫
૮ બીજો દિવસ	૧૨૯
૯ પ્રિટોરિયા ગતિ—	૧૩૨
૧૦ પ્રિટોરિયામાં પહેલો દિવસ	૧૩૬
૧૧ માતૃશ્રીની પ્રસાદી	૧૩૮
૧૨ ધણો અને લાત	૧૪૦
૧૩ પહેલું ભાષણ	૧૪૨
૧૪ ઘરમેળે કેસ પતાવ્યો	૧૪૫
૧૫ ‘ ગાંધીભાઈને રોકી રાખો ’	૧૫૦
૧૬ મહાસભાની આપના	૧૫૫
૧૭ આજ્ઞામુંદરમ્	૧૫૭
૧૮ ત્રણ પાઉંગનો કર	૧૬૦
૧૯ સાચી કમાણી	૧૬૪
૨૦ ત્રણ વરસે દેશમાં	૧૬૫
૨૧ લીલું ચોપાનિયું	૧૬૭
૨૨ હરિજનવાસની મુલાકાત	૧૬૯
૨૩ બનેવીની સારવાર	૧૭૨
૨૪ મુખધર્મમાં પહેલું ભાષણ	૧૭૪
૨૫ લોકમાન્ય નિવૃત્ત અને ગોખલે	૧૭૬

૨૬ ' જલદી પાછા ફરો '

૧૭૮

૨૭ દેશ તેવો વેશ

૧૮૦

ભાગ ત્રીજો

૧૮૩-૨૪૦

૧ ' ગાંધીજીને પાઠ ગાડો '

૧૮૫

૨ અપોલો હુમલા

૧૮૯

૩ બાગકોનું ભણતર

૧૯૬

૪ મેવા અને સંયમ

૧૯૮

૫ સાદાર્થ

૨૦૧

૬ કમ્પ્યુટરની સહનશક્તિ

૨૦૫

૭ ધાયનની સારવાર

૨૦૭

૮ નાતાનની મહાસભાનું કામ

૨૧૧

૯ સેનાની ભેટ

૨૧૪

૧૦ રાજ્યતામેવક

૨૧૭

૧૧ કોરકુન અને પટાવાળા

૨૨૧

૧૨ મહાસભામાં પહેલો દિવસ

૨૨૩

૧૩ કાનિમાતાનું મંદિર

૨૨૬

૧૪ ત્રીજા વર્ગની નુસાફરી

૨૨૯

૧૫ પાઠ મુખ્યમંત્રી

૨૩૩

૧૬ પાણીના ઉપચાર

૨૩૫

૧૭ પાઠ દક્ષિણ આફ્રિકા

૨૩૬

ભાગ ચોથો

૨૪૧-૩૧૪

૧ અપમાન

૨૪૩

૨ બગિચા સાથે બાથ

૨૪૮

૩ પદર દગ્ગરનો આદલો

૨૫૩

૪ ગાંધીજી પહેલું બાપુ

૨૫૫

૫ અપોલો મરકા વચ્ચે

૨૫૮

૬ 'દેહ'વાડાની હોળી કરી	૨૬૧
૭ સાચું જીવન	૨૬૩
૮ ફિનિક્સ આશ્રમ	૨૬૫
૯ પહેલી રાત	૨૬૯
૧૦ માટીના હિપચાર	૨૭૩
૧૧ ગૃહસ્થજીવન	૨૭૫
૧૨ જન્મથી બુદ્ધની સારવાર	૨૮૦
૧૩ સત્યાગ્રહનો જન્મ	૨૮૫
૧૪ વિલાપતમાં ડેપુટેશન	૨૮૯
૧૫ સત્યાગ્રહ-સંગ્રામ શરૂ	૨૯૧
૧૬ પહેલી જોડયાત્રા	૨૯૫
૧૭ પહેલી સમાધાની	૨૯૯
૧૮ અમાધાનનો વિરોધ ને ધમકી	૩૦૨
૧૯ 'પ્રેમપંથ' પાવકની જવાબા	૩૦૫
૨૦ વિરોધીના ખોળામાં માથું	૩૧૦
ભાગ પાંચમો	૩૧૫-૪૨૦
૧ પરવાનાની હોળી	૩૧૭
૨ લડત શરૂ—	૩૨૧
૩ બીજી વારની જોડ	૩૨૪
૪ દેશનિઘ્રાવ	૩૩૧
૫ બીજી વાર જોડમાં	૩૩૪
૬ 'દિ'દગ્ધરાજ'	૩૪૦
૭ ટોટ્ટોટોય વાડી : ૧	૩૪૪
૮ ટોટ્ટોટોય વાડી : ૨	૩૪૮
૯ ટોટ્ટોટોય વાડી : ૩	૩૫૩
૧૦ ગોખલેનો પ્રવાસ	૩૫૮

૧૧ વચનભંગ-ફરી લડત સર	૩૬૫
૧૨ બંને દુકડી જોલમાં	૩૭૧
૧૩ બે મીઠાં સ્મરણો	૩૭૬
૧૪ મનૂરોની દહતાલ	૩૮૪
૧૫ દૂધ	૩૮૯
૧૬ આખરે પકડાયા	૩૯૪
૧૭ આકરી કસોટી	૩૯૮
૧૮ ફિનિકસ આશ્રમ લડતમાં	૪૦૧
૧૯ આપબોગનો મહિમા	૪૦૫
૨૦ બીડમાં મદદ	૪૦૮
૨૧ સત્યાગ્રહનો વિજય	૪૧૨
૨૨ 'પ્રાણ જાય-પ્રતિજ્ઞા નહિ'	૪૧૭

ગાંધી બા પુ
અંડ પહેલો

‘ ગાંધીગંગા ’

શ્રી ગમભાર્ગુજગતના એક સુદર કથાકાર છે તે જ્યાં જાય તે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને અને બાળકોને, ખેડૂતોને અને બહેનોને—સૌને મહાગ્રંથિયાઓની અને સતોની, તરનારિયાઓની અને સતીઓની વાતોથી ડોલાવે છે તેમણે ગાંધીમાપુની કથા કહેવામાં પોતાની ઢગા વાપરી જે એથી મને આનંદ થાય છે એવી એમની ઢગા કૃતાર્થ થઈ જે

જૂની વાર્તાઓ જે દત્તકથાઓ જેની બની ગયેલી હોય છે અને ઇતિહાસ મગીને પુરાણનું રૂપ પામી હોય, એ કહેલી પ્રમાણમાં સહેલ છે ભાટ-ચાગણોની શૈલી તેને લાવે છે અતિ ગમેદાર, વાચાળતા અને અભુતરસથી તેને ગણગારી શકાય છે પણ સાચા માણસની અને તેમાયે જીવતા માણસની વાર્તામાં એવું કશું ચાલી શકે નહિ તેમાયે ગાંધીમાપુનું ચરિત્ર એ કંઈ વા વાગે તેમ જીવે જનારું ચરિત્ર ન મળે—એ તો છે સત્યના પ્રયોગોની પગપરા ગમભાર્ગ પોતાની ચારણી ટેવ ઉપર કાબૂ ગંभी શક્યા હશે ? એમનું પુસ્તક જોયું ત્યારે મને મનમાં શકા આવી તપાસતા જોઈ છું કે તેમણે એમાં સારી સફળતા મેળવી જે એ માટે તેમને અભિનંદન આપુ છું

આ કંઈ ગાંધીમાપુનું સળગસત્ર જીવનચરિત્ર નથી એ લખવાને જીવનજીવની તૈયારી કરનાર મહાદેવભાર્ગ અદાળે વિદાય

થયા છે. ખીજો કોઈકે આ મહાન દેશમાં ક્યાંક ધડાઈ જ રહ્યો હશે એ દેશે આવા અજોડ મહાત્માને પેદા કર્યા તે તેના વ્યાસને પેદા કર્યા વિના ન જ રહે.

આ નો એક ભક્તકાન્દ્યે ભક્તિભાવથી કરેલું ગાંધીબાપુનું કીર્તન છે. અનેક ગાંધી-ભક્તોએ મળીને એમના પ્રસંગકીર્તનોનું મોટું સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું છે આ ભક્તિદાયની શરૂઆત આફ્રિકાના પાટરી અને બાપુજીના ભક્ત-મિત્ર રેવન્ડ ડોક તથા દાકતર પ્રાણજીનદાસ મહેનાએ કરી હતી બધા ભક્ત-કીર્તનકારોના શિરોમણિ તો મહાદેવભાઈ જ હતા બીજાઓએ અનેક કામોમાંના એક કામ તરીકે એ કર્યું છે, મહાદેવભાઈએ તો ગાંધીકીર્તન એ પોતાના જીવનનું પ્રમુખ અને એક માત્ર કામ બનાવ્યું હતું એ ગાંધીને સલગ્રે અને સલને ગાંધીરૂપે જોતા શીખ્યા હતા તેથી તેમનું ગાંધીકીર્તન એ માત્ર કાગળ પરનું કીર્તન નહોતું, પણ ગાંધીમય અથવા સલમય જીવન પોતે જીવવા મથતા તેનું જ પ્રતિબિંબ હતું જ્યાં લા સુધી તેમણે સતત એ જીવનકાર્ય બજાવ્યું અને છેલ્લા શ્વાસ સુધી બજાવતા રહ્યા. પારિવાસજી એમના પગલે આવવાનો સરસ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. મદાન રૂઝ્કા પિ રામા રાયાએ દૂરથી જ ગાંધીજી વિષે સાંભળ્યું હતું પણ પોતાની પ્રતિભાના ઓજસથી તેમણે એમને પારખી કાઢ્યા અને પોતાની પ્રભાવશાળી કક્ષમ એમનો પરિચય જગતને કરાવવામાં સલાહી. થોડા થોડા વખત બાપુજીની સાથે રહેવાની તક મળેલી એવાં દિદી અને દિદ અદારનાં ભાઈ-બહેનોએ પણ સુંદર સંસ્મરણો આપણે માટે લખ્યાં છે મિસિસ પોલ્લાક, કુમારી ચુરિયવ વિસ્તર તેમ જ સૂક્ષ્મ દિદારનાં નામો તેમાં ગણાવવા જેવાં છે. તાજાં તાજાં સાહિત્ય ભાઈ રામચંદ્રને સરજ્યું છે. તેમણે ગાંધીજીના આત્મમમા ગદી રમોઈ અને પાપખાના-સફાઈ કરતાં કરતાં પોતાની

લક્ષિતમૂર્તિને કેવી માર્મિક આંખે જોઈ છે ! આ સૌ ભકતોને હાથે .સર્મયેલા સાહિત્યમાં રાવજીભાઈની લક્ષિતબીની કલમે કમાવું કરી છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના દિવમોથી આજ ઘડી સુધીના અનેક પ્રસંગોનું કીર્તન તેમણે એવી સુંદર રીતે કર્યું છે કે જાણે તે પ્રસંગો આજે આપણી આંખ સામે જની રહ્યા હોય એવા આખેફાળ આપણને દેખાવા લાગે છે.

રામભાઈ પણ ગાંધીલક્ષ્મી જ છે. આવા ભકતોના સાહિત્યમાં તે ભક્તિભાવથી વિચાર્યા છે અને પોતાની. ભક્તિ અને કળાને એકબીજાની આ સુંદર વાર્તા આપણા માટે રચી છે.

ગાંધીબાપુએ પોતે પોતાની આત્મકથા લખી છે. રામભાઈએ એમાંથી પણ આ વાર્તા માટે ઘણું ઘણું તારવી લીધું છે. એમાંથી તારવતાં કોઈ પણ કળાકારનું પારખું થઈ જાય તેવું છે. ભકતોના રચેલા સાહિત્યમાંથી લેવું એ તો તૈયાર રાંધેલી વસ્તુઓમાંથી પીરસવા જેવું સહેલું કામ છે, પણ ગાંધીબાપુના પોતાના લખાણમાંથી શું લેવું, કેટલું અને કેમ લેવું એ ભારે વિવેકશક્તિ માગી લે તેવું છે. ગાંધીજીએ કંઈ આત્મકથા લખી નથી. તેમણે તો પોતાનાં નાનાં-મોટાં ચરિત્રોને સત્યની કડક કસોટી પર કસીને તેનાં પરિણામો જગતની સામે મૂક્યાં છે. 'મો સમ કૌન કુટિલ સ્વલ કામી' એવી સંતકવિ સુરદાસજીની મનોવ્રત્તિમાં આવીને તેમણે આત્મકથા લખી છે. પોતાના જીવનના રૂડા બનાવોના વર્ણનમાં તેમને રસ નથી. તેમને તો પોતે સત્ય ક્યાં ક્યાં ચૂક્યા અથવા ચૂકવાની અણી ઉપર હતા અને પ્રભુકૃપાથી કેવી રીતે આખરે સત્યનો જય પોતાના જીવનમાં થયો એ બતાવવામાં જ રસ છે. એ પ્રસંગો પોતાની વાર્તામાં કેવી રીતે ગૂંથવા એ વાર્તાકારની કળાને કસોટીએ ચડાવે તેમ છે. તે પ્રસંગોને છોડી દઈને છટકવું એ પણ ચાલે તેમ નથી, કારણકે

તે વનઃ આધીનાયુ જેના સત્ય-ઉપાસકનું હૃદયચિત્ર પ્રાણ નિનાના
ખોળિયા જેવું જ ચર્ચ પડે કળા સાથે જેની પામે ભક્તિ દોય
તે ન વાનાંકાર એ કામમા સફળ થવાની આશા રાખી શકે રામ-
ભાઈ પામે કળા પલ્લુ કે અને ભક્તિનો નહેતો કરો પાલુ કે એ
તેમના ઉપર હૃદયની બેવડી કૃપા છે

*

રામભાઈએ વર્ષોથી કલમ ચલાવવા માડી છે, પણ તેમની
ખરી કળા અને ખરી ખબી મોટે વાનાં કહેવાની કે બેખફ કળા
વાનાં મોનાર નરીક ન તેમને ૫ ઓગણુ ૫૫ ૬૫ ૭૫ ૮૫ ૯૫
એમ જ ઓગણે કે તેમણે ગાડીયાપુની આ ઓપડી જેની
મુદર વખી નેરી આધીનાયુની વાનાં પોનાની હૃદયની વાણીથી
ગામડે ગામડે ઓનાઓને સભાગામના પલ્લુ મહે એવું ૫ માણુ ૫
લોકો નમનાજ વાય કે તેમ તેમ એમનું મો નિગ્રહુ નાય છે
રામભાઈને એવું મો ન થાઓ

કેવા સુદર સાધનો હતા ! માણસની ભાગ્યકથામાં, હરિકીર્તનોમાં અને ગમભીયાઓમાં અગીત અને નાટકના અંગો ઉમેરીને તેને વધારે લોકપ્રિય અને લોકબોધ્ય બનાવવામાં આવતા આ સંસ્થાઓ ચાલુ હતી ત્યારે અલણ મજૂરો અને સ્ત્રીઓ પણ જાડા ધર્મ-વિચારો કરતા અને સમજતા. તે પ્રસાદે જન્મથી દેશની જાનતા દિવસે દિવસે જડ, મૂઠ અને ધર્મશૂની થતી ચાલી છે ગમભાઈ જેવા વાર્તાકારોએ તે ચાલ સજીવન કરી ‘ગાંધીગા’ વહેવડાવતા ફરનાની હવે જરૂર છે

માત્ર તેમ કરતા પુરાણનો જૂનો દાઓ હવે બહુ કામમાં લેવા જેવો નથી અદ્ભુતરસ અને હાસ્યરસના જેવા ચનાનવા એ આમાં નહિ ચાલે. ગાયન, નાટક, ઉપાખ્યાનો આમાંયે આવશે પણ ‘અમુક વખતે શેપનાગે આવી ગાંધીબાપુને માથે ખનડાયા ધરી અથવા ગાંધીજી પોષ્ટ થઈને જેલમાંથી જાડી ગયા’ એના એવા ચમત્કારો ઉમેરનાની સખત મનાઈ રહેશે ‘ગાંધીગા’ મારફત ગાંધીબાપુને અવતાર બનાવી અધબક્તિ ચલાવવાની નથી, તેની મારફત પ્રજામાં સત્ય અહિંસા આદિના પ્રેમ જગાવવાનો છે, ત્યાગ અને દેશભક્તિ દાખવ કરવાના છે, રૂઢિયા જેવા યશકર્મોનો પ્રચાર કરવાનો છે, અસ્પૃશ્યતા જેવા પાપ બાળવાના છે, પ્રજાનો મરણભય મટાડવાનો છે. તેથી હકીકતોને સત્યનિષ્ઠાથી વફાદાર રહેવું પડશે ‘ગાંધીગા’ના આકારમાં સદ્ગુણોના નેઈશો, માણસને કે પુરાણીની જાડી કળાથી તેનો અર્થ સરશે નહિ

અનબલ, પોથીમાના રીગણવાળા પુરાણીઓ આ કામ કરી શકશે નહિ જ આપણી પામે મદાદેનભાઈનો ઉન્નત્યણ દાખવો છે. એમણે જેટલું ગાંધીચરિત્ર વર્ણવું તેટલું જીવનમાં ઉતાર્યું હતું. તે જીવનમાં જેટલું ઉતારી શકતા તેટલું જ વર્ણવે શકતા જીવનમાં ઉતારતા તેમને ઘણીવાર બહુ બહુ મહેનત અને મુશ્કેલી

મણુ થતી ત્યાર તેમનું લોહી બળી જતું અને બિધ બિડી જતી છેવટે ત્યારે મચન ફળતું અને શાંતિ વળતી ત્યારે જ તેમની કુવમ આનતી ગાધીગંગા 'ગાનારાએ એના બનવું પડશે, તેમણે માત્ર પોતાની વાચ્યતુરાર્થ અને કળાને જોરે કામ કરનાનું નથી, પણ સાથે સાથે પોતાના જીવનથી પણ એ કળામાં જીવ મૂકતા જતું પડશે

*

આ પુસ્તકનું પૈની વારનું નામ બુઝવતાર ગાધી' હતું ગાધીમાપુ બુઝાવતાર તો હજી પણ આ પુસ્તક પડિતો અને રાજદરબારીઓને માટે લખાયું નથી જેમને માટે તે લખાયું છે તે ગ્રામવાસીઓને અને બાળકોને અને સ્ત્રીઓને તો આ પુસ્તકનું નામ 'ગાધીબાપુ' પડતું તે ઘણું જ પ્રિય અર્થ પડશે પુસ્તક પોતે સરસ છે જ, પણ હવે આ મોહક નામ પણ તેને લોકપ્રિય બનાવનામા મોટો ભાગ ભજવશે

ગાધીમાપુની જે કથાઓ કહેનાય તો તેને માટે મે ઉપર ગાધીગંગા' એવું નામ સૂચ્યું છે તે વાચક પકડી પાડ્યું હશે રામકથાને રામાયણ કહે છે, કૃષ્ણકથાને ભાગવત કહે છે, તેમ ગાધીમાપુની કથા રામભાઈ જેવા કહેતા હશે ત્યારે 'ગાધીગંગા' માહી છે એવો ભાષાપ્રયોગ લોકો કરશે

*

અત્યાર સુધી આ નાર્તા અને તેના વાર્તાકારની દૃષ્ટિએ દર્શક કંઈ હવે એક સમદ વાચનારને ઉદ્દેશ ?

આ માત્ર વાચનાની અને સાલજનાની વસ્તુ નથી એ જીવનમાં મૂકનાની વસ્તુ છે ગાધીમાપુ કહેતા હતા યાદતા જ નથી કે પોતે કાઈ દર નથી કે કશી અરુધાગ્ય ગદિત ધરાવતા

નવી. આપણને સૌને જેની ઇન્દ્રિયો અને શક્તિઓ આપીને
ઈશ્વરે જન્મ આપ્યા છે તેની અને તેટલી જ સાથે એમને પણ
જન્મ આપ્યા હતા એમની પામે બે ઈર્ષ વિરોધ હોય તો તે
સત્ય-અર્થિસાનો આગ્રહ છ તેમના જેવો આગ્રહ આપણે ઈર્ષ
પણ ધારીએ તો કેળાની શરીએ છીએ અને જીવનમા પવટો કરી
શકીએ છીએ. આપણુ આત્માનુ આગ્રહ જોડે અને આપણામા
એવુ ધારવાની પ્રેરણા જોડે એ માટે આ વાર્તા સ્પષ્ટ છે
રામભાઈની વતી એમના વાચકોને મને કહી લેવા દો કે :

“ ગાવા શુભવા ને

વાહવા કવવા

નવી મજાનાં આ વાણી ૨,

મે નથી મક્કારી આ વાણી

સત્યનુ વ્રત લેશે,

પ્રેમનો પથ લેશે,

તેણે વાચી આ મારી કહાણી ૩,

સાચો તેણે વાચી આ મારી કહાણી.”

વેડછી આશ્રમ }
તા. ૩૧-૩-૪૬ }

લુગતરામ દવે

‘ સૂરજનાં કિરણ કેમ વરણાય ? ’

ગાંધીજીનું ‘જીવનચરિત્ર’ મને કાર્ષ લખવાનું કહે તો હું ના પાડું કાર્ષ એકલો એવું ચરિત્ર લખવાને તેનાર થાય તો હું એને ધૂટ નહિ તો પોતાની ગકિત વિશે વધારેપડતો વિશ્વાસ રાખનાર માનું ગાંધીજીનું જીવનચરિત્ર રખવાની વાત સૂર્યકિરણ જીવનાના મત્તેરથ સેનવા જેવા હું માનું છું કપડની ભારાજના દર્દને કહું તો ગાંધીજીના જીવનના એટલા બધા કાન વિભાગો છે, એની વિગતો એટલી બધી છે કે અનેક માણસો મળીને કદાચ થોડો ધણો ન્યાય તેને આપી શકે એમનું જીવન, જેમા પ્રતિપળે વિગત યતો જાય છે, અને જેની પ્રતિપળ એકબીજીની સાથે અગમ્ય ઈશ્વર-પ્રણિધાનથી સકળાવેલી છે, તે જીવનની પળોની નોંધ તો એઓ પોતે રાખી શકે કે ઈશ્વર રાખી શકે એ અસંખ્ય પળોમાની ખોમા જેટલી પળોની નોંધ પણ સત્યનો જે પરમ ઉપાસક હોય તે જ લઈ શકે માટે જ જાણે આ મહાભારતનાયની અસાધારણ કડિનાઈ જોઈને જ ગાંધીજીએ પોતાની આત્મકથા લખવાનું કામ માથે લીધું અને ૧૯૩૦ આગળ આપીને તે પણ બધ કયું

આ બધું લખવાનો અર્થ એ નથી કે ભાઈ રામનારાયણ પાંડે ‘ યુગાનતાર ગાંધી ’ લખીને ન કરવાનું કામ કીધું છે ભાઈ રામનારાયણનો હેતુ તો પરિમિત છે આત્મકથા, નવજીવન કે હરિ જન પણ ન સમજી શક એના ખેડૂનો, મજૂરો અને એવા જ અભણ-

વર્ગના જે લોકો હાથ તેઓને ગાંધીજીના પરિચયની સાદી-સીધી ભાષામાં થોડી સામગ્રી પૂરી પાડવી જોઈએ, એ હેતુથી આ પુસ્તક લખાયું છે.

એ દષ્ટિએ જોતાં બાઈ રામનારાયણે સીધી-સાદી ગરગથ્યુ ભાષામાં લખેલું પુસ્તક, જેમાં ગાંધીજીના જીવનની મોટી મોટી હકીકત તારીખવાર અને ચોક્કસાર્થથી સંગ્રહાયેલી છે, એ પુસ્તક જોઈને વાંચી શકશે તેમને ગાંધીજીના જીવનચરિત્રના મૂળ આધારો-એમની આત્મકથા, એમના લેખો અને એમનાં ભાષણો-તરફ વળવાની રુચિ ઉત્પન્ન થશે તોયે આ પુસ્તક તૈયાર કરવાનો બાઈ રામનારાયણનો શ્રમ સફળ ગણાશે.

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

['યુગાવતાર ગાંધી' ની પ્રસ્તાવનામાંથી]

બે બોલ

એકવાર સદ્ગત ગિજુભાઈએ અને વાતવાતમાં કહ્યું :
 ‘આપણા દેશના ઇતિહાસ મહાપુરુષોના ચરિત્રો કુમારો વાંચીને
 સમજી શકે એની ભાષામાં આવાની ખાસ જગત છે’ આ વાત-
 ચીતથી પ્રેરાઈને મેં ગાંધીજીને લગતા પુસ્તકો વાંચવાની શરૂઆત
 કરી વાંચતા વિચાર થયો કે આત્મકથા, નવજીવન, હરિજન કે
 દ આ સત્યાગ્રહ વગેરે પુસ્તકો ખોતાની મેળે વાંચીને સમજી
 ન શકે એના વર્ગો તો ઘણા છે વીરભગામ તાલુકામાં બેઠો
 આગળ, પૌરબદર-પથકમાં મેર, હરિજન તથા થોડા બજેવી
 સ્ત્રીઓ આગળ ઉપરોક્ત પુસ્તકો વાંચી સંભળાવતા મને એ
 અનુભવ થયેલો. આથી માત્ર કુમારોને જ નજર સામે ન રાખતા
 ઉપરના દરક વર્ગના સ્ત્રી-પુરુષોને ઉપયાગી થાય તેવું ગાંધીજીનું
 ચરિત્ર સળંગ કથાના રૂપમાં લખનારો મેં પ્રયત્ન કરી કયો પરિ-
 શ્રામે ‘યુગાવતાર ગાંધી’ ત્રણ ભાગમાં બહાર પડ્યું

એ પુસ્તકની નકલો ખલાસ થવાથી આજે નવી આવૃત્તિ
 બહાર પાડવાનો વખત આવ્યો છે. તે વખતે ‘યુગાવતાર ગાંધી’માં
 રહી ગયેલી બિણ્ણો દૂર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

સદ્ગત મહાદેવભાઈએ ‘યુગાવતાર ગાંધી’ની પ્રસ્તાવનામાં
 બે સૂચના કરી હતી પુસ્તકનું નામ સાદું હોવું જોઈએ અને
 શરૂઆતના જીવનને વધારે વિસ્તારથી લખવું જોઈએ. આ બંને

સૂચનાનો આ વખતે અમન ડ્યા ૮ આમવગની છલને ટગ્ગે
ગમતુ 'ગાધીબાપુ નામ રાખ્યુ ૬ પરજીવનની ડ્યા મિત્તા
થી લખી છે ઉપરાત 'યુગાનતાર ગાધી બહાર પડ્યા પછીના
નવ વર્ષના ગાળામા ગાધીજીના જીવનને નગતા અને પુગતકા
બહાર પડ્યા છે તેમાથી કેટનાક સુદર પ્રસંગા મળ્યા ૭ વળી
ગાધીજીના પૂર્વજોની અને બાળપણની હકીકત તેમના નજીના
સગા-સબધીઓ પામેથી મળી છે

ગજકોટમા ૫ ગોક્ષીમહેનને મગના ગયો ત્યા તઓ પાપક
વણુતા હતા મગનાનુ ડારણુ મે જણાવ્યુ એટને સામે બેઠા
અને વાત નઃ ડરી પોતાનો ભાઈ જગતભરમા અનતારી પુરુષ
તરીકે પૂજાય છે એમ જાણનારી બહેનનુ હૈયુ કેતુ દોષ એ જોઈને
પાનન થયા બાળપણની વાત કરતા તેમણે કહ્યુ નિનાયત
જનુ'તુ ત્યાર ભાઈ ફક્ત અદાર વરસના હતા બાની રજા મગતી
નહોતી બાના બોળામા સૂઈ જઈને મનાવે-મા, તુ જોજો તો ખરી
હુ નિનાયતજઈને કેવો હોશિયાર થઈ આવુ છુ િ બારિસ્ટર થઈને
આરીશ ને મારા બાપુની ગાદી સાચરીશ ઠવટે પ્રતિજ્ઞા લીધા
ત્યાર બાએ રજા આપી

મુબઈમા ગેતા તે વખતની વાત ગતા મહે ભાઈને
ખાવાનો બુ મોખ અથાપાના બાટના દળેનુ મીઠુ-મધુ
અહી થી મંગાવે પરણુપોળી એમને બુ ભાવે જે દી પૂરણુ
પોળી થાય તે દિવસે રમોડામા આવીને કહેશે-ત્રણુ ટક થાય
એટલી કગી છે ને ? હુ તો નિચારમા પડી જાઉં છુ કે આવો
સ્વાદિયો ભાઈ સાવ ત્યાગી થઈ ને બેડો !

સાબરમતી આશ્રમના અનુભવ વણુવતા કહ્યુ ૭ વહના
ઉપરને દળના જેણુ ત્યા ભાબી આરીને મને કહે-તમે રહેના
ઘો લાવો હુ જેણુ અમારી નણુદ-બોજઈની રકઝક ચાનતી

હોય ત્યાં લાઈ આવી ચડ. ભાબીને કહેજે-હલે બહેન દમે,
તુ પછી બેસજો. ખાચ એજો દળતુ તો જોઈએ જ ને ! ’

મે સંકાચપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો : ‘તમે આટલા બધા પાપક કેમ વણો
છો ?’ ‘વણાયા આવ્યા છે’ સરળભાવે તેમજો કહેલું. ‘આપણું શરીર
ચાલતું હોય ત્યાંસુધી ચાચ એટલું કામ તો કરવું જ જોઈએ ને ?
વળી હવે કાઈ લાઈ ગારિસ્ટરી થોડા જ કરે છે ? એ તો સાધુ
થઈ ગયા છે, એટલે ઈ મોકલે એ ધર્માંદો કહેવાય ના ? જેટલું
ધર્માંદાનું ઓછું ખચાય તેટલું સાડું.’

‘ખાપુશ મોટા કે તમે ?’

‘મારા પછી કરસનદાસ અને તેના પછી મોહનદાસ. મારાથી
લાઈ પાચ વરસે નાના.’ એટલું કહેતાં એમની આંખ બીની થઈ,
હાથ જોડીને બોલ્યા : ‘ભગવાન એને કરોડ વરસના કરે !’

તમરકાર કરી હું નીચે આવ્યો ત્યાં ખાદીબડરવાળા શ્રી.
ચક્રભાઈએ વાત કરી. ‘આ મહાનમા ફાઈળા એક વરસુધી આવ્યાં
છે. ત્યાર પહેલાં અહીં કોઈ હાથે દળતું નહિ આજે લગભગ
દરેક ઘરમાં ઘટી આવી છે.’ દયારામના ભજનની લીટી મને યાદ
આવી :

તુજ સંગે કોઈ વૈશ્નવ થાયે

તો તું વૈશ્નવ સાથો—

પરમ વૈશ્ણવનાં ભગવતી બહેનને મનથી ફરી પ્રણામ કર્યો.

પોરબંદરમાં સ્વ. કાળીદાસભાઈ ગાંધી છવતા ત્યારે તેમને
ઘેર વારંવાર જવાનું બનતું. કોઈ વાર જઈએ ત્યારે તેઓ જિલા
સાવરણાથી ફળિયુ વાળતા હોય, કાં પાચખાનું સફ્ફ કરતા હોય,
અગર એટલી ઉમરે બેઠું લઈને મદરે ચડતા હોય. ગાંધીજીની
વાત નીકળતાં તેમની આંખ ચમકી ઊઠે અને પછી પ્રવાહ

ચાલે 'અમે તો વેપાર કરવા આફ્રિકા ગયેલા ભાઈએ બધાને બાવા બનાવ્યા.' સત્યાગ્રહની વાત નીકળતા કહે 'અમે ફળની રેકડીઓ ફેંચીને જોલમા ગયેલા' પછી જોવના દુખને કેવી ગમ્મતભરી રીતે ભોગવ્યા એની વાતો ચાલે પણ કોઈ વાર નિસામો નાખીને બોલી જો 'ભાઈ ભોગિયો બાદશા' છે' દુનિયા બહુ લુચ્ચી છે ધણીને જેમ ભાઈને ચણી દેશે.'

શ્રી અબેયલ્ભાઈ ગાંધીને પોરબદરમા તેમને ગ્રેર મળ્યો તેમજે આફ્રિકાની વાતો કરી પછી જોડીને ઓગડામા આન્યા એક ફોટો બતાવ્યો લરડરી પોશાકમા સૌ બેસ હતા માથે વાકી હેન, કોટ, પેન્ટ, બટ, મોજા બધાનો વટ પડતો હતો બોચર યુદ્ધ વખતે ધાયબની સારવાર કરનારી દુકડી ગાંધીજીએ જોઈ કરી હતી 'આ વચ્ચે બાપુજી બેસ છે અને આ હુ' આગળ આવતા કહે 'અમારે કેટલીક વાર ચાલીસ ચાલીસ માર્કિની મનજી કચી પડતી બાપુજીના પગમા ચીંગ પડતા, લોહી નીકળતા પણ તોય ફર્યાદ સાથે ગરેતા ગરે મને કહેશે 'અબેયલ, પગમા તેવ પૂર એટલે સનારે જગ ફણા પડે' જોણાઓના મારા વચ્ચેથી પણ ચાયબોને ઉપાડી જવાના પ્રસંગો આવતા તે વખતના ગાંધીજીના શરાનનની વાતો ડગી

શ્રી માણેદ્યાવભાઈ ગાંધી તો પોતાના પૂર્વજોની અને ગાંધી જીની વાતો જ્યારે મળીએ ત્યારે ગૌરવપૂર્વક અને રસથી કહેતા થાકે ન નહિ ગાંધીજીના જન્મસ્થાને વસતા તેમના મામાની દીકરી બહેન ફૂવકુ વગબહેન અને તેમનો પરિવાર જે કોઈ ફરિયાદ આવે તેમને અત્યંત પ્રેમાન્નપૂર્વક બધું બતાવે તેમણે ગાંધીજીના મોસાળપક્ષની મહાનુભાવતાના કેટલાક પ્રસંગો કહી સંભળાવ્યા

જે મહાપુરુષનું જીવન મહાસાગર જેટલું વિશાળ અને ગંભીર, રસાળ અને સમૃદ્ધ છે એમના જીવનપ્રમગો કહેતા-માલગતા પાર

આવે ન નહિ. એને કાગળ પર ઉતારવું જગભગ અશક્ય ગણાય. તેમાંથી કેટલાંક મોતી-ચિંદુઓ સળંગ કથાકથે અહીં રજૂ કર્યા છે. મદ્રાસાગરમાં પડેલા મગ્ગલો સાચાં મોતી શોધતાં મૂંઝવણ અનુભવે તેરી મૂંઝવણ પ્રસંગોની તારવણી અને મૂંઝણી કરતાં મેં અનુભવી છે.

વાચકવર્ગ મારી મર્યાદાનો વિચાર કરી બાળપ નિભાવી લેશે એવી આશા અને પ્રાર્થના છે.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ

}

રામનારાયણ પાઠક

ગાંધીબાપુ

ભાગ પહેલો

જન્મભૂમિ

કુશિયાનાડને આથમજે ડિનારે પોગ્યદર આવેયુ છે જૂના વખતમા શ્રીકૃષ્ણના પગમંત્ર અને ભક્ત મુદામા ત્યા વસતા હતા તેથી પોરબદરને મુદામાપુરી પણ કહે છે અને તે યાત્રાતુ યથા મનાય છે

ભક્તકવિ નગસિદ્ધ મહેતાની તપોભૂમિ જુનાગઢ, પ્રાચીન-કાળથી જાણીતુ જ્યોતિર્લિંગનાગુ પ્રભાસપાટણ અને શ્રીકૃષ્ણની ગાંધાની દારકા - એ ત્રણે નીર્ધ્યાનથી પચીસ-ત્રીસ ગાઉને અંતરે અગ્રી સમુદ્રને કાં પોગ્યદર આવેયુ છે

ભક્તખડના અડસકં તીરથ કરના નીકળેયો યાત્રાગુ કાકિયા વાડમા આવે છે ત્યારે પ્રથમ ગિરનાર જાય છે ત્યાંથી દક્ષિણમા પ્રભાસપાટણ થઈ પગપાળો દરિયાને કાંઠે કાંઠે આવે છે ચોરવાડ, માગરોળ, માધનપુર થઈ પોરબદર પહોંચે છે ત્યાં મુદામાજીના દર્શન કરી આગળ દારકા જવા બપોડે છે કાચિવાડ પ્રાત અરબી સમુદ્રમા ભારતમાતાની જન્મણી જુગની હથેળી જેવો મોની મલો છે ભાવનગરથી દારકા સુધીનો દરિયાકાંઠો બમો-અઢીમો માર્ગન સુધી વધારેયો છે એક જાણુ ક્યાક દરિયાળી, ક્યાક વેરાન ધરતી, અને બીજી જાણુ સાગરના આસમાની નીચ વચ્ચે ધોળા

તત્ત્વ ઊપણીને પાળ કરી હોય તેવી ઝીણી રેતીની દૂધ જેવી ગજળા દિનાર દીપી રહી છે. પગપાળો પ્રવાસ કરનારને અરબી સમુદ્ર ઘેરા નાદે સંગીત સંભળાવ્યા કરે છે.

કાઠિયાવાડને જૂના કાળમા સૌરાષ્ટ્ર કહેતા. ગામડી ભાવામાં એનું નામ મોરહ પડ્યું. સોરહની ભૂમિ લાખા સમયથી સંતો, શરવીરા અને મુત્સદ્દીઓને માટે જાણીતી છે. ધર્મને કાળે, માનવનાની અને ભૂમિની રક્ષાને અર્થે, વેપારની ખિસ્વટને માટે મોરહી સંતાનોએ ભારે આપજોગ આપ્યાના દાખલા ઇતિહાસમાં નોંધાયા છે.

કાઠિયાવાડનો દીવથી માધવપુર સુધીનો પ્રદેશ 'હીલી નાથેર' તરીકે વખણાય છે. પોરબંદર એ પટ્ટીથી થોડું દૂર પડી ગયું છે, છતાં તળપદમાં 'ઇસ્ટિસૌદ્ધ' જોવા મળે છે. એક બાજુ અગડો ફુંગર આસમાની છત્ર ધારણ કરીને જોભો છે, બીજી બાજુ મિલોરી કાચ જેવાં સાગરનાં મોજાં રાત્રિવિસ ઘેરા નાદે ધ્રુવી રથા છે. દરિયાકિનારે સડુ અને નાગિયેરીની કનાર લાગી છે. પરદેશ ખેડીને કમાયેલ ધનાઢ્યોની હવેલીઓ સમુદ્ર સામે ખૂંટી રહી છે. અગાસીઓવાળાં પાકા પથ્થરનાં મકાન એકસરખાં શોભી રથાં છે, વચ્ચેવચ્ચ માનવ-જીવનના હૈયામાં ધર્મભાવના દીપે તેમ સુદામામંદિરની ધ્વજ ફરફી ગઈ છે. અને સૌથી જાંચી દીવાલોડી દૂર દૂરનાં વડાજોને સાચો રાહ બતાવતી ખડી છે.

આપા ધાર્મિક, મુંદર, સાદસિક અને સમુદ્ધ પોરબંદર શહેરમાં સંવત ૧૯૨૫ના બાદરવો વદ બારસને દિવસે ગાંધીબાપુનો જન્મ થયો હતો.

વડવાઓ

ગાંધીજીના વડવા પટેલા કુતિયાણામાં રહેતા કુતિયાણા જુનાગઢ અને પોરબંદરની વચ્ચે ભાદર નદીને તીરે આવેલું છે. ગાંધીજીના પરદાદા રામજી ગાંધી પોરબંદર રાજ્યમાં દફતરી તરીકે નિમાયા ત્યારથી એ રાજ્ય સાથેનો ગાંધી-કુટુંબનો સંબંધ બેઠાયો. આજે જેને ‘હનૂર મેકેટરી’ કહે છે તેને જૂના વખતમાં દફતરી કહેતા એટલે રાજ્યમાં દફતરીનો હોદ્દો સારી વાગવગ ધરાવતો. રામજી ગાંધીના પુત્ર રહીદાસ ગાંધી અને તેમના પત્ની રહીદાસ ગાંધીના મને પુત્રો હનુવન ગાંધી તથા દમન ગાંધી પણ વાગવગની પોરબંદર રાજ્યમાં દફતરી હતા.

પેટી-દગ-પેટી પોરબંદર રાજ્યમાં બચી પાવરીની નોકરી આપી રહેતા ગાંધી-કુટુંબે કુતિયાણા છોડ્યું અને પોરબંદરમાં કાયમી વસવાટ કર્યો.

હનુવન ગાંધીના પુત્ર અને ગાંધીજીના દાદા ઓતમચંદ ગાંધી એ વખત સુધીના થયેલા કુટુંબના પુરુષોમાં સૌથી જાજરા પુરુષ થઈ ગયા. નેમને ઓતમ ગાંધી કહેતા દફતરીમાંથી દીવાન-પદે પહોંચનાર ઓતા ગાંધી જ હતા. બિચુ પડકંદ શરીર, ભગવદાગ્ર મૂંઝો, સેગજીવી આખો, અર્ધ માથે ઝગારા મારતું

કપાળ, ધૂંટણ સુધી પહોંચતા હાથ-ઓતા ગાંધીનો પ્રભાવ જોઈ ભક્તભક્ત થઈ જતા. ગાંધીઆપુની વિશાળ તેજસ્વી આંખો, મોટા કાન, લાંબા હાથ, તથા તેમનામાં દેખાતા બીજા કેટલાક ઉમદા ગુણોનાં મૂળ છેક ઓતા ગાંધીમાં આપણને જોવા મળે છે.

મૂળનો દોરો ફૂટતો આવતો હતો ત્યારે ઓતા ગાંધી કુનિ-યાજોથી પોરબંદર ધંધે-રોજગાર શોધવા આવ્યા. તેમના કાકા દમન ગાંધી રાજ્યના દફતરી હતા. એમની લાગવમથી ઓતા ગાંધીને મીઠી માંડવીનો ઇન્કારો મળી ગયો.

એ જમાનામાં પોરબંદરનો દરિયાઈ વેપાર સારો ચાલતો હતો. આવના-જતા માલ પર દાણુ ઉધરાવવાનું કામ જવાબદારી-વાળું ગણાતું. ઓતા ગાંધીએ પોતાની આહોશીથી એ કામ સંભાળી લીધું. વખત મળ્યે પોતાના કાકા દમન ગાંધી પાસે કચેરીમાં જઈ દફતરીનું કામ પણ શીખવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે તેમાં પાવરધા થયા. પછી તો આપની ગેરહાજરીમાં દીકરો દુકાન સંભાળે તેમ દમન ગાંધીની ગેરહાજરીમાં પોતે દફતરીનું કામ સંભાળવા લાગ્યા.

એકવાર રાણા ત્રિલોકચંદ્રએ કામ પડતાં દમન ગાંધીને બોલાવ્યા. દમન ગાંધી હાજર ન હતા. તરત સમયસંચકના વાપરી ઓતા ગાંધી રાણા સાહેબ પાસે હાજર થયા. નમસ્કાર કરીને બેભા રહ્યા. વિનયથી પૂછ્યું: ‘મારા કાકા કામસર બહાર ગયેલ છે, કંઈ જરૂરી કામ હોય તો કરમાવો, હું પણ આપનો જ નોકર છું.’

રાણા સાહેબ આ બેભાના જુવાનની દિંમન ઉપર ખુશ થયા. કામ બનાવ્યું અનુભવી અધિકારીના જેટલી કુશળતાથી ઓતા ગાંધીએ એ કામ બજાવ્યું. રાણાની નજર ઓતા ગાંધી પર પડી. વળતે દિવસે તેમણે ઓતા ગાંધીને ફરી બોલાવ્યા અને કહ્યું :

‘ઓતા, તારો દોસ્તિયારી અને દિ મત બેઈ હું રાજ થયો છું તને એક અવરુ’ કામ મોપતુ છે બોવ, તુ કની શકીશ ?’

‘આપની રૂપા હશે તો ગમે તેટલું અવરુ કામ પણ સહેલું થઈ જશે.’

‘ત્યારે બે, માધવપુરનો ઇન્સપેક્ટર આપણને ગાંડતો નથી ભરણાના હપતા વખતસર ભરતો નથી એને મીઠો કરવો છે’

‘આપો હુકમ. આજે જ હું માધવપુર જવા તૈયાર છું.’

‘પણ એ કામ તુ કેવી રીતે કરી શકીશ એ મને પહેલાં સમજાવ, પછી હુકમ આપું’

‘એતું આપને શું કામ છે ? રામના નામથી પથ્થર ત્યાં એમ આપના નામથી કામ પાર પડશે. મારે વાસે હાથ મૂકે એટલે કામ પત્યું સમજે !’

રાણા માહેબની છાતી આનંદથી જીછળી ગઈ તેમણે નવ-જુવાન ઓતા ગાંધીને માથે હાથ મૂક્યો અને ઓતા ગાંધી માધવપુર જવા બિપજ્યા

ઇન્સપેક્ટરને સીધો કચેરા, એટલું જ નહિ, જુનાગઢના નવાબને મળીને પોગ્ગંદરથી માધવપુર સુધીના દરિયાકાંઠાનો કાયમી હક્ક પણ મેળવતા આવ્યા આવી મહત્વની સંધિનો ટુકડો રાણા માહેબના હાથમા મૂક્યો તે જ વખતે ઓતા ગાંધીને રાણા વિક્રમાતજીએ દીવાનગીરીનો પોશાક બેટ કચેરા ઓતામચદ ગાંધીએ પોતાની સમ્માઈ, પ્રમાણિકતા, હિંમત અને મુત્સદ્દી-ગીરીથી દીવાનપદને શોભાવ્યું.

રાણા વિક્રમાતજી બહુ જીવ્યા નહિ. તેમના કુવર સગીર હતા તેથી રાણીના હાથમા સત્તા હતી ઓતા ગાંધી રાણીની વતી રાજકારણાર ચલાવતા. રાણી સત્તાપ્રેમી અને આપણદ હતી.

કોઈ કોઈ વાર પ્રજાનું હિત વિચારી એતા ગાંધીને રાણીની સામે પડીને કામ કરું પડતું ગણીને રાંધે રહેવાને પણ માથું ન ઊઠાવતો એતા ગાંધીનો અભાવ હતો.

આપણા ગાંધીબાપુમાં જે અડગ સત્યાગ્રહીનો સ્વભાવ આપણે જોઈએ છીએ તેનું મૂળ દેખાડતો એક ભવ્ય પ્રસંગ એના ગાંધીના જીવનમાં બન્યો હતો.

અત્યાર આપણે ‘ખજાનચી’ કહીએ છીએ તેને પહેલાં ‘ભડારી કંટા’ ખીમો કાઢીને પૌરબદ્ધ રાજ્યનો ભડારી હતો તેનો સ્વભાવ પેસા સાચવવાનો હતો એ ખૂબ ડરડસરથી અને એકસાઈથી નાણાં વાપરતો રાણીના હાથમાં સત્તા આવતા તેની માનીતી દાગીઓએ કોઢારી પાસે પૈસાની માગણી કરી રાજ્યના ભના ખાતર ખીમોએ એ રીતે છૂટે હાથે પૈસા વેરવાની ના પાડી આથી દાસીઓ ચિડાઈ ખીમો કોઢારી વિરુદ્ધ તેમણે રાણીના કાન ભભેરવા શરૂ કર્યા એકનાર તો ડરમું આળ એકાડ્યું બસ, રાણીનો મિત્રજી હાથ ન રહ્યો એણે તરત જ ખીમાને કદ કરવાનો હુકમ કર્યો.

ખીમો મારા એના ગાંધીને શરણે ગયા એના ગાંધી રાણીનો મિત્ર સ્વભાવ બરાબર જાણતા હતા, જ્યાં ખીમાના પોતાના વસ્ત્રો નાખ્યા અને અંતરમાં દીધું.

રાણીને ખબર પડતા જ એતા ગાંધીને તેજબના ગાંધી નિર્ભયપણે ગયા રાણી સિંહચૂની પેઠે ગરજી બી ‘ગમે તેના તોય તમે મારા નોકર છો ખીમાને હાન ને હાન હાનનું કામ.’

એના ગાંધીએ દંડ કનેજી જરાગ આપ્યો ‘માર નજરે આવેનાને હું નહિ મોખું તમે રાણી સાચા, પણ મારી ટેક પટેરી મેં એને જીવવાનું દીધું છે તમારું મરજી હાથ તો ખીમો ઉપર કનેજીમાં ઝસ ચલાવો.’

ઓતા ગાંધીનો મહત્ત્વ જ્યાં સાબળી રાણી વધારે
જાડાઈ તમે ખીમાને નહિ મોખા તો ૨ વસ્ત્ર મોડનીરા ।’

ઓતા ગાંધી જીવેને જલા થયા ‘તમને કીક લાગ તેમ કરે
મારા ખામિયામા પ્રાણ છે ત્યા મુધી ખીમાને કોઈ હાથ નહિ
અડાડી રોકે ।’

રાણી અને ગાંધી બંને પોતપોતાની વાત પર મહત્ત્વ હતા
બે ઢાલા માણસોએ સમજવનું કરાં નેઈ, પણ રાણી એક ટળી
બે ન થઈ એણે ઓતા ગાંધીના ઘર ઉપર પોત્રીસ પચટણ મોઢલી
મકાન સામે તોપ ગોળી

આગે ગાંધીબાપુના જન્મસ્થાન તરીકે જાણીતું થયું એ
જૂનું બે મજનાનું મકાન આ પ્રસંગ ગણમેજન મન્યુ ઓતા
ગાંધીએ આખા કુટુંબને એક્ટુ ડ્યુ ૭ દીડગમાથી પાંચ હાજર
હતા તે ફરતા બેઠા વન્યે ઓતા ગાંધી તેમણે પોતાની પામેજ
ખીમા કોપારીને મેસાવા ગરણાગતનું રક્ષણ કરવાની લાનના
સમજનારા વૃદ્ધ મા દીકરાઓને ગોદમા લઈ બેઠા હતા સૌએ
ટેકને ખતર બનિદાન આપવાની તૈયારી કરી ખોળામા આની
પડનાર હોવાને માટે પોતાનો સાથળ ચીરી માસ કાપી આપનાર
શિમિ ગજની સૌને માત્ર કરી સલને ખાતર લગીને પેર
વેચનાર લગ્નિદ્રની કથા હી સૌને ટેકને ખાતર ગાંધી આની
પડે તે સદન કુવાની પ્રેરણા આપી ઓતા ગાંધીના અગરક્ષક
તરીકે જે આરખો રહેતા તેઓ નીચે જલા રહ્યા એ અસન
ચાઉસ હતા તેમણે ઓતા ગાંધીને કહ્યું ‘અમારા મુડા ઉપર
ચઈતેજ રાણીના માણસો મજનમા દાખલ ચઈ શકશે’

લગનાન સલનિધ માણસની તાનણી કરે છે, પણ એની
પરીક્ષા પૂર્ણ થતા એને અણીને વખતે હુ ખમાયા ઉગાન લે ૭

અહીં પણ એમ જ જણાયું રાણી અને દીનાન વચ્ચે ઝડપા બેઠો
યયાના સમાચાર રાજકોટ એજન્સીની કોરીમા પહોંચી ગયા હતા
એજન્સીના અધિકારીઓને દીનાનનો પક્ષ સાચો લાગ્યો તાબડ
તોબ તેઓ વચ્ચે પડ્યા રાણીની જીદ છોડતી ખીમા કોરીમે
ફટા પર્ક

આ રીતે એતા ગાધીના સલામતનો વિજય થયો એ વખતે
એમને રૂબરૂ જ્ઞાન નહિ હોય કે મારા દીકરાનો દીકરો આ
સલના આમતનો પાપ આખી કુનિયાને લણાવશે

એતા ગાધીની જીત થઈ તેમની લાજ રહી પણ એમનું
મન ખાદુ થઈ ગયું રાણી સાથે ફરત અલુમનાવ થાય તો સારું
નહિ એમ વિચારી એતા ગાધીએ પોરનદર છોડ્યું

પોરનદરથી કુનિયાણા આવી નિવૃત્ત જીવન ગાળવા લાગ્યા
એતા ગાધીને ઘોડેસવારીનો જારે ગોખ હતો તેમની પામે એક
અસન મોરડી ઘોડી હતી સવારમાં ઘોડી પર રોજ એ ચક્કર
લગાવી આવતા એ સિવાયનો બધો સમય પ્રભુભજન, ધ્યાનવણ
અને સત્સંગમાં ગાળતા

કુનિયાણા જુનાગઢ તાગાતુ હતું એના ગાંધીને જુનાગઢના
નનાય સાથે જૂનો નાતો હતો તેથી એતા ગાધી કુનિયાણે
આવ્યાના ખમત સાલળી નનામે તેમને તેડું મોઝ્યું

એના ગાધી જુનાગઢ ગયા ખૂબ મમતાથી માનપૂર્વક નનામે
પોતાને બોલાવ્યા છે એ એના ગાધી જાણતા હતા જ્યાં કચેરીમાં
દાખલ થયા ત્યાર તેમણે નનાય સાદમને ડામે હાથ સનામ લરી.
ડામે હાથે સનામ ફરતી એ અપમાન મગાવ બીજો કોઈ એ
જગ્યાએ હોય તો એને કદખાનના દરવાજા ખેંચા પડે નનાય
સમમમી રહ્યા, પણ તેમને વિચાર થયો એના ગાધી જેવો સમજી

માણસ વગર વિચારે આમ ન કરે તેથી નવાળા અપમાન ગળી ગયા મો મરદાવીને કારણ પૂછ્યું 'કેમ ગાધી, કાંબે હાથે સલામ ભરવાનું કેમ સૂઝ્યું ?'

'જમણો હાથ તો, બાપુ, પોરબંદરના રાણાને દેવાઈ ચૂક્યો છે !'

જે ગળ્ય સામે પોતે ગિસાઈને ચાલ્યા આવ્યા છે તેના ગાદી પ્રત્યે આવી નિમકહવાણી જોઈ નવાળા રાજી થયા તેમણે ભગ-કચેરીમા ઓતા ગાધીની તારીફ કરી અને કુતિયાણામાં વગર જગાતે વેપાર કરવાની પેઢી-દર-પેઢી છૂટ આપી

આના ટેકીલા અને ચરરા ઓતમચદ ગાધીને છ દીકરા હતા તેમાના પાચમા કરમચદ ગાધી. એ આપણા મહત્તમાજના બાપુ. એમને સૌ કબા ગાધી કહેતા પોતાના બાપુનો વારસો સાચવનાર કબા ગાધીની વાત હવે આવતા પ્રકરણમા કરશું

કબા માંધી અને પૂતળીમા

ગાંધીજીના ગાણુ નામ કમચદ ગાંધી હતુ, પરંતુ તેમને સા કબા ગાંધો હતા પોરબદરના સગી રાજા ઉમરનાયક થના ગાદીએ આ ના તેમણે જોતા ગાંધીને દીનાનપદ સલામના તેડુ મોટુ જોના ગાંધી ગાનિથી પ્રભુભજનમા પાઠની જિંદગી ગાગતા હતા રાજબદપમા પડવાની તેમની મરુ ન હતા તેથી તેમણે ના હુનડી

જોના ગાંધીના દી રાજોમા નણાની નજર આ ગાંધી પર પડી હતી ના ગાંધી સ્વયંપ્રિય થતા ઉદાર પ્રમાણિ અને અનદાગુરુના હતા રાજરખારીઓમા તેમનુ માન પણ સારુ હતુ ગાંધીએ એમને જોનારીને દીનાનપદ સોંપ્યુ

બાપ કરતા બેટા સનારા થાય એ એક સાચીની વાત ગણાય ગાંધીની ગભ પેઠીથી એમ જ બનતુ આ યુ ઠે. લણેનગણેન માણુમો તો એ વાત સમજી શકે પણ એક અલણ મેરની સમજણુ બળવા જેવી હ પોરબદરથી તણુ ગાઉ દુર જોહર પરીને ગામ હ ત્યા ૮૬ વર્ષનો સ્વોગદ મેર હતો એને કોઈએ રાત ને કે સર કારે ગાંધીને જોવા પૂયા જ. માલગીને કોસો દુરન થયો અને તાજા શુ કોઈ એની ગા પેઠીનેકુ જોગણુ છુ. માટે એના દાન દાર નાતો હતો જોતા ગાંધીના કબા ગાંધી, ને આ ગાંધીના માદમા

ગાંધી માગ્યા એ- એ-થો ચડિયાતા પા...યા ! પણ તુ મને દેખાડને
ઇ સરકાર છ કરા મનડમા ! એ જાટકાનચુ ભોડુ પાડી દઉ !
ગાંધીને લઈને પોરનદર ભેગો કરા દઉ !'

પણ બાપા સરકાર કોઈ માણસ નથી !'

'તય રુ થાય' લાલા ધીરા પડી ગયા પછી ત્રણે પેઢીના
પોતાના મીઠા સભારણા કહી સભળાવ્યા

માથે જનમનગરી પાવડી ડસનાગુ લાણુ અગરખુ, પાની
સુધી પહોચવુ ધોનિયુ, આદા વાધરીનાગા બૂટ એ મા ગાંધીનો
પોશાક હતો સાધારણ વેપારી જેવા નેઓ નાગતા દીરાનપદ્મ
તેમને અભિમાન ન હતુ

કચ્છા ગાંધી મૂળ નગ દઈને બને હડપચાના ઉપર વાલિના
રાખતા તેમની આ મા અને જાન નિશાળ દતા ચહેંગે રુઆબદાર
હતો એમની સામે જુડો માણસ ભેગો રહી શ તો નદિ જતા
પોતે એટલા સાદા ને દયાગુ હતા ડ ગરીમ માણસ પણ તેમની
આગળ જઈને પોતાનુ દિન ખોલી શકતો તેઓ નાચને હરામ
ગણતા તેઓ લાઝમા અને દરેગારીઓમા તેમની છાપ સારી
પડતી હતી રાણા સાહેબને તેમની ઉપર મહુ ખિન્નાસ હતો કોઈ
વાર કોઈ સીધા રાણા સાહેબ પામે જઈ ચડે તો તેને એક જ
જવાબ મળતો જ ગાંધી પામે જા એને મને વાત ઉતાર
એટલે તારુ કામ થઈ જશે

કચ્છા ગાંધી તોળીને ન્યાય કરતા હતા એમના એ શાખ
આખા કારિયાનાડમા હતી ગજગરમા મિયાનાડના રજવાડાને
ન્યાય કરના એક ગજગરચાનિડ અદાનત અપાઈ હતી, કચ્છા ગાંધી
તેના સમ્ય હતા.

એ જમાનામાં ભણતર ઓછું હતું. સંતસરનો અભ્યાસ બેના બેસીએ તો હા. ગાંધીનું ભણતર માત્ર પાંચ ગુજરાતી સુધીનું ગણાયે. પરંતુ તેમનું અતુલમ્મન ખૂબ હતું. ગમે તેની આટીવૂટીમાંથી રસ્તો કાઢવો હોય તો તે હજી ગાંધીનું કામ હતું. મણસ પામેથી કામ લેનામાં જેમને જરા પણ મુશ્કેલી ન આવે એ રખતમાં જાપજાના થોડા હતા. માણસો ઝાઝુ લખતાયે નહિ પણ સાધુ-સંતો, નિકાનો તીરથ અને દેશાટન કરવા વારંવાર નીજતા તેનો લાભ મળતો. કયા ગાંધીને આરા પુરુષોનો સમાગમ નુ ગમતો હતો. રાજકારણાર કરતા સાધુ-સંતોનો સહવાસ તેમના મનને વધારે શાંતિ આપતો. સવારે સાજાં તેઓ કનાક-દોઢ કનાક નિરમિત કથાવળુ કરતા. કથામાં ગીતા, ભાગવત અને તુલસી-રામાયણ મુખ્ય હતા.

ગાંધી-કુટુંબની ખરેખરી જાહોજનાશી હજી ગાંધીના સમય માં હતી એક ભાઈ કનહી વેપાર કરવા ગયેના તે સિવાયના આરે ભાઈના કુટુંબને કયા ગાંધીએ પોતાની છાયામાં સમાવી લીધું હતું. જુનાનિયાઓને નોકરી-ધંધે ચાલવવા ઉપરાંત તેમના વેશરાગ-નિવાહ વગેરે બધું પોતે હી આપતા. માત્ર ભાઈ-ભત્રીજને જ નહિ, સાળા, ભાણેજ, મુનીમ, નોકર સોને એક સરખી સહાય કરતા. કયા ગાંધી જમવા બેસતા ત્યારે એક સાથે વીસ-પચીસ પાટના પડતાંવાર-તહેવારે તો સો-દોઢસોની સખ્યા થઈ જતી.

કયા ગાંધી ગજકોટ આવ્યા ત્યારે પોરબંદરની દોવાનગોરી તેમના નાના ભાઈ તુલસીદાસ ગાંધીને મળી એમને ચકન ગાંધી કહેતા. તેઓ પણ જાહોજ અને કુટુંબજેમી હતા. કયા ગાંધીના ગુજરી ગયા પછી નાના મોહનદાસની દેખરખ તેમણે રાખી હતી.

રાજકોટમાં કચ્છા ગાંધીનું માનપાન જેવું ને તેવું જ સચવાઈ રહ્યું. એ વખતે રાજકોટમાં બાવાજીરાજ ઠાકોર હતા. એ ઠાકોર પોતે પણ કચ્છા ગાંધીની આમન્યા રાખતા તેમને દારૂની ભારે વત હતી. ઠાકોર દારૂ પીવાની તૈયારીમા હોય અને ખખડ પડે કે ગાંધી આવે છે, તો શીશા આગ-પાછ કડી નાખે એકવાર દારૂ પીધેનો તે ખખડ પડી એટલે સગ્ધાર ચાલ્યા ગયા.

પૈમો-ટકો, લાચ-રુશનત કે વાડી-વજીની જેને લાલચ ન હોય એવો માણસ જ આટલો નૈતિક પ્રભાવ પાડી શકે એકવાર બાવાજીરાજે કચ્છા ગાંધીને એકાંતે બોલાવીને કહ્યું 'તમાગ વંશ વારસ માટે થોડી જમીન-જગીર આપવાની માગી મરજી છે'

કચ્છા ગાંધીએ જગીર લેવાની સાફ ના પાડી ઠાકોર સાહેબ તુ મન સખવા જમીનનો એક ટુકડો સ્વીકાર્યો અને ત્યાં સાદાં મકાન કર્યાં. કચ્છા ગાંધી જરૂરજેણુ ડમાતા અને છૂટા હાથે વાપરતા એટલે દીકરાઓ સારુ પાળા બહુ મૂડી મૂખી ગયા ન હતા.

કચ્છા ગાંધી સ્વમાનપ્રિય હતા એ વખતે કાઠિયાવાડમા અંગ્રેજોનું આવતું રાજ્ય હતું ગોગ અમલદારોની તુમાખી ભારે હતી એકવાર રાજકોટના પોનિટિય એજન્ટે ઠાકોર સાહેબનું અપમાન કર્યું. કચ્છા ગાંધીને ખખડ પડી તેવા જ સાહેબ પામે ગયા અને સાહેબને આકગ બે વેણુ સભળાવ્યા મોટા મોટા રાજાઓ એની ખુશામત કરતા અને આ એક દારભારી બીને સામો થાય ? સાહેબ એમદમ ચિડાઈ ગયા કચ્છા ગાંધીને કહે 'મારી માગો તમે મારુ અપમાન કર્યું છે'

'હું શાનો મારી માગુ ? તમે ઠાકોર સાહેબની મારી માગો ગમે તેવા તોપણ તમે નોકર છો ને એ રાજા છે'

આ સાંભળીને સાહેબ વધુ ગુસ્સે થયો 'મારુ અપમાન કર્યા બદલ તમને હું અટકમા વડે છું'

‘ભયે, અહીં તું મેરો છું બાબી બોગી મીતે માશી તો નહિ જ માણ’

ક્યા ગાંધીની અડગતા જોઈને સાહેબ જરા મોળા પડ્યા. ગોરા લોહની એક ખાસિયત કે એ પોચામા પાડુ” માગે છે, કંઈયે ભાગે ત્યા પોતે પોચા થઈ જાય તે સાહેબને થોડી મારે પોતાની જૂલ સમજાઈ ક્યા ગાંધીને છોડી મૂક્યા

રામનેરના રાજસાહેબને કાને ક્યા ગાંધીની રાજકુશળતા ની વાતો પહોંચી હતી વાકાનેર રાજ્ય અદરની ખટપટને લીધે સાવ ભાગી પડ્યું હતું કાંઈએ રાજસાહેબને સલાહ આપી ‘રાજકોટથી ગાંધીને બોલાવો એ રાજ્યને તરતુ કરી દેશે’

રાજસાહેબે ક્યા ગાંધીને તેડાવ્યા. ક્યા ગાંધીએ વાકાનેર આવના હા પાડી પણ શરત મૂકી

‘રાજ્યમા જે ગમે તે ફેરફાર કરુ તેમા તમારે આડે ન આવતુ થાય વરસની બધણી મહિને હવો ઉપિયા લેખે થાય વરસના જાગીસ હજાર ઉપિયા પગાર થાય તે વાકાનેરના ચાર પ્રતિષ્ઠિત વેપારીને ત્યા અગાઉથી જમા કરાવના. કાંઈ દખલગીરી થાય તો મને પૂરો પગાર આપી છૂટો કરવો’

રાજસાહેબને ગમ્મ હતી તેથી તેણે શરતો સ્વીકારી લીધી ક્યા ગાંધી વાકાનેર આવ્યા કારભાર સલાજ્યો. સાફસફી શરૂ કરી જેખાની રીતે રાજસાહેબના હિંતેથી લાગે પણ અદરખાને ખટપટી એવા માણસોને રુખસદ આપી રાજસાહેબને આ પસદ ન પડ્યું શરત અમાણે થોડા દિવસ તેઓ જીનુ ન બોલ્યા, પણ રાજ ખરા ને, એટલે પગી ન રહેનાયુ ચિટ્ટી લખી ‘આના મોટા ફેરફારો મને પૂછ્યા વિના કર્યા તે મને મીક નથી લાગ્યું’ ક્યા ગાંધીએ આખ આડા કાન કર્યા પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું ધીમે રહીને. ચાર દિવસ ફેર ગાજસાહેબને, અમળાવાત્તે થાય છે તે, રાજ્ય,

ના બધા આરુ ધાય છે ગજસાહેબ જરા દંડ પત્યા પણ બીજાનુ ધાન કયા મુધી રહે ?

પાંચ પંદર દિવસ વીત્યા ત્યા વળી પાછો સરેગો આવ્યો એટલે કચ્છા ગાંધીનો મિત્રન દાથ ન ગ્યો કચ્છાજવાન આપ્યા મિના ગજ-કોટ આજ્યા ગયા

માયા સવાલકારોએ ગજસાહેબને કપડો આપ્યો, રાજસાહેબે કાગળ લખીને કચ્છા ગાંધીની માશી માગી તેમને ફરી દીવાનપદ સભા ગવા મિન'નિ કરી. કચ્છા ગાંધી પાલ આવ્યા થોડી વાત કરી ત્યાં નેઓ કળી ગયા કે આ રાજ એના એ છે, એટલે પોતે શરત પ્રમાણે પગાગની માગણી ફરી અને રજા માગી રાજસાહેબ કહે 'ગજનામુ લખી આપો પગાગ ચૂકવી દઉં. '

કચ્છા ગાંધીએ ગજનામુ લખ્યુ તેમા ચોખ્ખુ જાગ્યાનુ કે ' નમે ગજન પ્રમાણે વરત્યા નથી તેથી હુ ગજનામુ આપુ છું. '

ગજસાહેબે કહ્યુ ' ' ગજન નથી પગાર્ક ' એ રા મખે કાઢી નાખો તો પગાગ મળશે '

કચ્છા ગાંધીએ સાફ કહ્યુ ' જે હરીજન છે તેમા ફેરફાર નહિ થાય. પગાર ન મળે તો કંઈ નહિ. હુ આ આપો. ' તબી રકમક આલી છેવટે રાજસાહેબે કહ્યુ ' એમ કચે, ગાંધી, ગજનામુ લખવાની ગરૂર નથી આજ મુધી કામ કરું તે અવધસ હજાર ઉપિયા લઈ જાઓ. '

' મિત્રકુલ નહિ ' કચ્છા ગાંધી મક્કમ અવાજે બોલ્યા. ' આપવો તોય તો ગજન પ્રમાણે મગે પગાગ આપો, અને રીતસર રાજનામુ રીકારો '

કચ્છા ગાંધીને રાજકોટથી બોલાવનાર બાઈઓની સમગ્રવટ અફળ ગઈ. એમણે કચ્છા ગાંધીને કહ્યુ ' રાજસહને તમે જાણો છો, તેઓ માનતા નથી. છુટે બગવા છે, તો પછી ગજખુશીથી આપે તે બધું ફો '

કબા ગાંધી આવી કાઢી વાતો સાલળી બિલા થયા. સિગ-
રામમા બેસી ગજકોટ બવા તૈયાર થયા પેલા વેપારીઓએ દસ
હજારની થેલીઓ સિગરામમા મુકાનો બબા ગાંધી થોડી વાર તો
લેઈ રહ્યા પછી તુરત બિલા રૂપિયાની કાચગીઓ બતે ઉપાડીને
ઓટયા પર મૂકી દીધી અને સિગરામમા બેસી રાજકોટ આવ્યા
ગયા

પૈસાને યેઢર મારી પોતાની ખરી વાતને વળગી ગયા

રાજકોટ આવ્યા બાદ થોડે વખતે તેમને દમનો હુમલો થયો
તેમા પધાનીવશ થયા હાકોર સાહેબ બેવા આવ્યા. તેમને ખબર
મળ્યા ત્તા કે એજન્સી મારફત કબા ગાંધીને માગરોળ, પાલીતાણા
વગેરે રાજ્યો બોલાવે છે. પણ કબા ગાંધી વતન છોડવા રાજ
નથી તેથી હાકોર સાહેબે કહી દીધું 'તમે નિરાતે સાગ્ર થયા પછી
તમારું જામ સલાળી લેજો' સાગ્ર થયા કે તરત કબા ગાંધીએ
ગજકોટનો ઢગલાગ ફરી સલાળી લીધો

કબા ગાંધીના થોડા જીવનપ્રસંગો ઉપરથી આપણને ગાંધીજીના
બાપુ ટેકીયા, મોટા મનના અને બાહોશ હતા તે જાણવા મળ્યું.
હવે ગાંધીજીના બાના જીવનની થોડી વાતો વગી આપણે આ
પ્રકરણ પૂરું કરશ

*

ગાંધીજીની બાનુ નામ પૂતળીમા હતું. તેઓને ધર્મ ઉપર
બહુ શ્રદ્ધા હતી. પાક-પૂજા નિયમિત રીતે કરતા હવેનીએ હમેશા
જતા હતા ચોમ્મસાના ચાર માસ એકટાણુ જમતા તેઓ માદા
પડે તોય નન છોડતા નહિ. એકવાર ચાદ્રાયણવત લીધેયુ તેમા
વચ્ચે બીમાર પડી ગયા છતા વ્રત ન છોડયુ.

એકસામટા બે-ત્રણ ઉપનાસ કરવા એ તો તેમને મન રમતનાત હતી. એકવાર ચોમાસામા તેમણે સરજ પારણા કરેલાં સરજ દેખે તો જ ખનાય એ વ્રત માટે ગાંધીમાયુ પોતે લખે છે તે જ વાંચીએ ‘એના દિવસો ચાલે છે, જ્યારે સૂર્યને અમે જોઈએ, ‘બા, બા, સરજ દેખાશે’ કહીએ બા ઉતાવળી ઉતાવળી બહાર આવે ત્યાં તો સરજ લાગી જાય ‘કંઈ નહિ, આજે નસીમમા ખાવાનું નહિ હોય કહી પાછી જાન ને પોતાના કામમા મૂકાઈ જાય

ગાંધી-કુટુંબનો વિસ્તાર બહુ મોટો હતો. સાસુ, નણદ, દેર, જેઠ, દેરાણી જેઠાણી દીકરા દીકરીઓ, વ નારુ, નોકર, ચાકર મળી ચાનીએક માણસોનું કુટુંબ પૂતળીમા સલાળતા. સૌને જમાડીને પોતે જમતા માદાની માનજત કાળજીપૂર્વક કરતા.

પહેના પરોઢિરે ફૂકડો બોલે જોડે તે રાતે સાન મોપો પડે સુના જાય. એના માથુસો પાસેથી કામ લેતા પણ કંઈને જાણે સાહે બોલાવતા નહિ, કોઈને વાકાશ કરતા નહિ. વડુ-દીકરીઓ, નોકર-ચાકર હોના જતા થાય તેટલું જાતે કામ કરતા. એમનામા આગસનું તો નામ ન હતું

દીનાનનું કુટુંબ એવે મોબો ધણો હતો, જના પૂતળીમાને પહેના-એડવામા જરાયે આછકવાઈ ન હતી ખાવા-પીનાનોય શોખ ન હતો રંધુ-વંધુ જે હોય તે ખાઈ લેતા

પૂતળીમા જેવા લગનતી હતા તેના જ વહેનારકુશળ હતા. દરબારગદમા પોતે જતા-આનતા ત્યાં રાણીનાસમા તેમની સનાહ પુજતી પૂતળીમાના બોનનું દરબારગદમા વજન પડતું હતું

પૂતળીમાના બાપા દરજીવન મોઢી જુનાગઢ તાબે ધત્રાણાના રહેવાસી હતા તેઓ ધણા જ સાદા અને લના હતા કથા ગાંધી

રાજકોટના દીવાન થયા પછી પૂતળીમાના જાને લાઈએ દયાણુ અને માધવણ રાજકોટ આવીને રહ્યા હતા. તેમનું સ્વતંત્ર, વેશવાળું, લગ્ન બંધું બહેનને ઘેર જ થયું હતું. પૂતળીમાની જે બહેનો પણ રાજકોટ આવીને મોટી બહેનની દંડમાં રહી હતી.

. હરજીવન મોદીનું આપું કુટુંબ સાવસ, માયાળુ અને સંતોષી હતું.

આપણા ગાંધીબાપુમાં ભક્તિભાવ, શ્રદ્ધા, નમ્રતા, જાતમહેનત, મેંદાસરાયણતા વગેરે ગુણો ખીલ્યા છે તેને પોતાનું આપનાર તેમની બાપૂતણીમા હતાં.

બાળપણ

કુબા માંધીને એક પછી એક ચાર ઘર થયાં હતાં. તેમાં પહેલાં બેથી બે દીકરીઓ અને છેલ્લાં પૂનળીમાંથી એક દીકરી અને ત્રણ દીકરા થયાં હતાં. દીકરીનું નામ ગોકળીબહેન, દીકરાઓનાં લક્ષ્મીદાસ, કરસનદાસ અને મોહનદાસ. સૌથી નાના મોહનદાસ તે જ આપણા ગાંધીઆયુ.

બાપુના એક પિત્રાર્ધ ભાઈ બાપુના બાળપણની વાતો કરતાં કહેતા: ‘ભાઈ સૌથી નાના એટલે સૌથી લાડકા હતા. બહેન-દીકરીઓથી અમારું ઘર હમેશાં ભરેલું રહેતું એટલે ભાઈને તો એક મૂકે ને બીજું તેડે. કેડે કદોરો, પગમાં ઝાંઝરી, હાથમાં સોનાની કડકીઓ-નાનો મોહન ઘૂંટણુભર રીપતો રૂમરૂમ રૂમરૂમ ધૂવરા ગજવતો આખા ઘરમાં ફરતો મોટી આંખો માંડીને ચારેકોર ટગર ટગર જોયા કરે. જેની સાથે ચાર આંખ એક થાય એ દોડીને ભાગતા મોહનને તેડી લે-એવી એની મોહની હતી.’

મોહનની ખાસ સંભાળ લેવા સારુ એક બાઈ રાખી હતી. તેનું નામ રંભા હતું. રંભાની કેડેથી મોહન હેડો જ ન જિતરે. પોરબંદરમાં હિન્દુગિયાત વર્ગનું ઘરકામ કરનારી બે કામ છે-ખારવા અને બોઈ. બંને કામ ધાર્મિક, સ્વચ્છ, સાહસિક અને માયાળુ. રંભાનું હૃદય ધર્મભાવનાથી ભરેલું હતું. સૌ પહેલું

મોહનને રામનામ રંભાએ શીખવ્યું હતું. રંભાની કાખમાં મોહન બેઠો હોય ને કાઈ કહેશે : ‘આ છોકરો તોફાની થવાનો !’ તો રંભા તરત બોલી બેઠો : ‘જની હવે, મારે મો’નિયો તો ડહાપણનો દરિયો ચાવાનો ! એની આંખો તો બ્લે, કેવી કમલગારી છે !’ આમ કહીને રંભા મોહનને જાતીસરસો ચાંપીને એક-એ બચીએ બરી લેતી અને પછી ગ્રામે હાથે દુખળાં લઈને આંગળાંના ટામકા ફેંકતી.

અને રંભાની વાત સાચી પડી. મોહન પાંચ-છ વર્ષનો થયો ત્યાં મુઠ્ઠીમાં એની કશી દાદ-ફરિયાદ આવી નહિ. એના આજ-બોક્ષા શાંત અભાવથી મોહન સૌને વહાલો લાગતો.

છઠ્ઠે વર્ષે મોહનને ધૂડી નિશાળે ભખવા બેસાડ્યો. મહેનાજીને દીવાન સાહેબનું દહેણ આપ્યું એટલે દરખાશમાં આખી નિશાળ સાથે આવી પહોંચ્યા. દીવાનનો દીકરો નિશાળે જેમે એટલે મહેનાજીને ધી-કેળાં : સાકરનો પડો, નાળિયેર, સવા રૂપિયો અને પાકું સીધું મેળે. રંભાએ મોહનને રાણગાંઠાં, નવાં કપડાં પહેગવ્યાં. નાનકડી ધોતલી, પહેરણ, ઉપર લાંબો કોટ અને માથે ભરતભરેલી મોનેરી તાર-છેડાવાળી રાતી ટોપી પહેરાવી. પગમાં મખમલની મોઝડી, કપાળમાં ચાંદનો દર્યો. માને પગે લાગી મોહન ભણવા આસેડ.

આગળ મહેતાજી, તેમની આંગળાએ મોહન, પાછળ નિશાળિયા હારત્રય આપ્યા. વડા વિદ્યાર્થીએ મોહનનાં પાડીપેન બંચકયાં દતાં, ઘરમાંથી નીકળતાં જ મહેતાજીએ સરસ્વતીની સ્તુતિ ઉપાડી :

સરસ્વતી ! સરસ્વતી ! તું મોરી ૩
પહેર પટોળાં મેથર બા,
સૂતાં બેડી વિદ્યા દે.....

પાછળ છોકરાઓ ત્રીવતા આવે.

તે દિવસ તો નિશાળે બેસીને મોહન ઘેર આવ્યો મહતાજીએ
નવા નિશાળિયાનાં ખુરાલીમા જા ગયોને છુનો આપી

એ જમાનામા મહતાજી પાતાને ૪૨ લાણનાતા છાકરાની
પહાચ પ્રમાણે મદિને ચાર-આ આના કે કોઈ કપિયો આપતા
જૂની ઢમે બાધના એક પુરાણા ખડિંગ જેવા મજાનની પડસાળમા
દસ-૫૬૨ છાકરાઓને લઈને મહેતાજી લણનાવા બેસતા રાજ
સવારે હાથમા પાટી લઈને મોહન ત્યા લણના આવતો દીનાનનો
દીકરા એટલે નોકર સાથે હોય મહતાજી સામા જઈને એને લઈ
આવે અને પાતાને પ્રગ્ન બેસાડે જધા જાડરા મોહન સામે
જોઈ રહેતા કેટનાક હોશિનાર જોકરા આખો ઝીણી કરીને સામે
તાળી રહેતા મોહન ખાસ હોશિનાર નહોતો પણ ગણ્યોડમરો થઈને
મહેતાજી પાસે બેસી ગ્હેતો એ વખતે લણુતરમા આક, ગણિત,
નામુ અને લખી-નાચી શક એટલુ ભાષાશાસ્ત્ર આપતા સાગ
પડ્યે હારબધ છાકરાઓને બીલા રાખી આક ગોખાવતા મહેતાજી
હાથમા મોગી લઈને ફરતા અને છાકરાઓ આક ગોખતા મહે
તાજી આગા-પાછ જાય ત્યારે છાકરાઓ બોલતા સોગી વાગે ચમ
ચમ, પિઘા આવે રમઝમ ! આક બોલનામા એકસરખા ઉચ્ચારથી
મોહનને ભારે ગમ્મત પડતી મહેતાજી પણ એમના ઉપર પ્રેમ
રાખતા

પણ પોરબદરની ધૂડી નિશાળમા મોહન મા- એક વરસ
ગયો હશે ત્યા કબા ગાધીને રાજમેદ જવાનુ થયુ

શ્રવણ અને હરિશ્ચંદ્ર

રાજકોટમાં ચાર ગુજરાતી પૂરી કરીને મોહનદાસ અંગ્રેજી નિશાળમાં દાખલ થયા, પહેલી અંગ્રેજીમાં હતા તે વખતે જ એક બનાવ બન્યો.

કેળવણીખાતાના ઉપરી નિશાળ તપાસવા આવેલા. તેમણે પરીક્ષા લીધી. પહેલા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને પાંચ શબ્દો લખાવ્યા. હારબંધ છોકરાઓ બેદા હતા, માસ્તર વચ્ચે ફરતા હતા. તેમણે તીરછી નજરે જોયું તો મોહનદાસે Kattle શબ્દ ખોટો લખેલો. માસ્તરે પડખે ચડીને મોહનદાસને બૂટની એડી મારી બાજુના છોકરામાં જોઈ લેવા ઇશારો કર્યો પણ મોહનદાસને કશી ગમ પડી નહિ એમને ઊલટું એમ લાગ્યું કે બીજામાં જોઈ ન લઈએ તેનું માસ્તર ધ્યાન ગમે છે. બીજાનામાં જોઈને લખી લેવાય એવી ચોરી કરવાનો મોહનદાસને સ્વખેચ ખ્યાલ ન હતો.

પાછળથી માસ્તરે ઇપકો આપ્યો: ‘ મેં ઇશારો કર્યો તોય ન મુધાયું, સાવ બાધા જેવો છો ! ’

પણ એ ઇપકાની અસર મોહનદાસના મન ઉપર મુદ્દલ ન થઈ. મોટેરા તરફ આદરભાવ હોવાથી સામો જવાબ ન દીધો, પણ મનમાં સાચ જાણવાયું તેથી રાહ થયા.

મોહનદાસનો સ્વભાવ મૂળથી સરમાળ હતો નિશાળનો વડ વાગ્યે છૂટે તે સીધા ઘેર જાય. નિશાળમા કે રસ્તામા કોઈની સાથે વધુ માન્યતા કે ચર્ચા કરના રોજતા નહિ. બાર વરસના થયા ત્યાં સુધી તેમને કોઈ ખાસ ભાઈનધ ન હતા મોહનદાસને ચોપડીઓ વાચવાનો શોખ ન હતો, ભણનામા જરૂરી હોય તેટલું જ તેઓ વાચના શિક્ષકને છેતરવા ન જોઈએ એટલા ખાતર ઘેર ફરવા આપેના પાંડ કરી લાવતા બાકી ભણનામા બહુ હોશીના ન હતા કેટલીક વાર ઘરના પાંડ પણ કાચા રટી જતા.

એનામા કયા ગાંધીએ ખરીદ કરેનું એક પુસ્તક મોહનદાસની નજરે પડ્યું તેનું નામ ' શ્રવણ પિતૃભક્તિ નાટક ' હતું એ પુસ્તક વાચનામા મોહનદાસને બહુ રસ આવ્યો એ જ અરસામા શેરીઓમા કાચમાથી ચિત્રો બતાવનારા આવતા દૂરબીન જેની બારીઓમા આવેલા રાખીએ એટલે ચકરકુ ફેરવે અને બોલતો જાય કાશીકા મદર દેખો, આગ્રાના તાજમહાલ દેખો, સરસ્વતી ભક્તિ દેખો, જમનાજીના ઘાટ દેખો.

એ બધું જોઈને મોહનદાસને શ્રવણ જેના ચનાતું મન થઈ આવતું ધોતિયાને કચ્છો બીડ્યો છે પિંડી સુધી પહોંચતો અચળો પહેર્યો છે પગમા પાનડીઓ છે ખભે કાનડ છે કાનડમા માત પિતાને બેસાડ્યા છે શ્રવણ જત્રાએ જાય છે એવું ચિત્ર મોહન દાસના મનમા આમેદન ચિતરાઈ ગયું હતું પેના નાટકમા શ્રવણ મરી ગયા બાદ તેના માન્યાપ રિનાપ કરે છે તેનો લનિત જદ હતો મોહનદાસે એ જદ મોઢે ક્યોં એને વાળમા ઉતાર્યા પિતા જીએ એક હામોંનિવમ ખરીદી આપેનું તેની ઉપર મોહનદાસ વારવાર એ જદ લહેરથી ગાતા.

એ વખતમા જ એક નાટક કંપની નજકોટમા આવેલી તેમણે ' સ્વનવાદી હરિશ્ચંદ્ર ' નામનું નાટક ભજવું હતું મોહન

હાસે એ નાટક જોયું. એકપાર, જોયું તેણે જ એમનું મન હરિશ્ચંદ્રની સત્યનિષ્ઠા ઉપર આકરીત બન્યું. સાચને ખાતર હરિશ્ચંદ્ર રાજા ભંગીને ઘેર વેચાયા એ ભાગ આવ્યો અને તારામતીએ સાચને માટે પરધેર પાણી ભર્યાં એ દેખાવ જોયો ત્યારે મોહનદાસની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં અને ટેકને ખાતર હરિશ્ચંદ્ર જેવાં દુઃખ વેડવાનો વખત આવે એ તો ધન્યભાગ્ય ગણાય એવો વિચાર કરીને સોંકડો વાર હરિશ્ચંદ્રનું નાટક મનમાં ભજવી ગયા.

ગાંધીબાપુ પોતે કહે છે: 'જો આજે હું એ નાટક વાંચું તો આજ પણ મારી આંખમાં આંસુ આવે, '

બાળસમ્ર

મોહનદાસની ઉંમર સાતેક વરની હતી ત્યારે જ તેમનું સગપણ થયેનું હતું. બા ગાંધીનું કુટુંબ મોલાદાર ગણાતું એટલે તેમની સાથે સબંધ બાંધવા સૌ ઇચ્છતા હતા.

પોરબંદરમાં જ મોહનદાસ મકનુજી કરીન એક વેપારી રહેતા હતા. પસેટક સાધારણ સ્થિતિના હતા. ગાંધી-કુટુંબની જેમ તેઓ પણ વૈશ્વ ધર્મ પાળતા હતા. તેમને ત્રણ દીકરા અને બે દીકરી હતા. એક દીકરા ને એક દીકરી નાનપણમાં પાછા વળી ગયા. અને મોટે દીકરો બર જીવાનીમાં ચાલ્યો ગયા, એટલે એક દીકરા ને એક નાનો દીકરો બે જ સતાન હતા. દીકરાનું નામ કસ્તુરગાંધી અને દીકરાનું નામ માધનદાસ હતું.

કસ્તુરબાના જન્મ થી સ. ૧૮૬૮ના એપ્રિલ માસમાં થયો હતો. મોહનદાસનો એ જ સાનમાં ઓકટોબરની બીજીએ થયેનો એ હિસામે કસ્તુરબા ૯ મહિને મોટા હતા. ૭-સાત વરસની ઉંમરે સગાઈ થાય એ બાળકોને ખમગ પણ ન હોય કે સગાઈ એટલે શું ? અને બાર-તેર વગસે નમ થયા ત્યારે પણ બને બાળક જેવા જ હતા.

જેમ કોઈ ઉત્સવ થવાનો હોય તેમ બાળ વરસનું મનમાં કાઢ હતા કે નવા નવા લૂગડા પહેરશું સારી સારી વ

જન્મશુ વાગ્ન વાગરો ને પુલેકા ચડશે એકગીજનને નરી ઓળખાણ થરો ને મળ પડશે

મોહનદાસની સાથે તેમના ભાઈ કરસનદાસ તથા તેમના કાકાના દીરા ભાઈના લમ પણ સાથેસાથ પતાની લેનાનું નક્કી કર્યું હતું મોહનદાસના કાકા પોરબદરના દીવાન અને પિતા રાજ કોટના દીવાન એટલે લમ ધામધૂમથી કરના જોઈએ ખર્ચ પણ ખૂમ કરવો પડે એક સાથે ત્રણ લમ ઉકવી મૂક્યા હોય તો સરવાળે ખર્ચ ઓછો થાય અને દીપી જરે જાપદાદાનું જૂનું ગામ પોરબદર એટલે લમ ત્યા કરનાનું દરાનું

આખું ગાંધી-કુટુંબ રાજકોટથી પોરબદર પહોંચ્યું લમની તકમાર તૈયારીઓ થવા લાગી તુનસીદાસ ગાંધી, જેમને સૌ ચકન ગાંધી હોતા, તેમણે ત્રણ પેઢીનો દીવાન તરીકેનો મોજો સચવાય તે રીતની તૈયારીઓ માઠી કેપડા-નત્તા ધરેલ્યા-ગાદા, મકાનને રંગરંગાન, શણગાર વગેરે ધામધૂમ શરૂ થઈ નોકર-ચાકર, સગાવહાના, નાનામોટા સૌ તૈયારીમાં લાગી ગયા રાજ્યે પણ માગી મદદ આપી મોહનદાસ અને તેમના ભાઈઓ, ત્રણે વર રાજ માડવો પડ્યે હાથે મીંદગ બાધી નવા લૂગડા પહેરી લટરથી ફરવા લાગ્યા

ખાર-તેર વરસના છોકરાઓને પગલાની દેવાથી પરણનાર અને લવિધ્યની પ્રજાને બનેને કેતુ લય કર નુકસાન થાય છે એનો વિચાર એ જમાનામાં કોઈકને જ આવતો મોટા ભાગના લોકો તો લગનની નાતો કરનામાં પોતાની આગર માનતા પહોંચતા તો કરે પણ પત્ની ગરીબને કરજ કરીનેય તેમની પાછળ ધસાડવું પડતું

ક્યાં ગાંધીને પોરબદર પહોંચ્યાની ઉતાવળ હતી ગણ્યા દિનમાં ગદ્દા હતા પણ ગમે તેવા તોય એ રાજ્યના નોકર હતા,

વળી રૂઝના માનીતા રહ્યા એટલે તેમને ઝટ રહ્યા ન મળે. છેવટે રજા મળી ત્યારે લગ્ન આડા ગણ્યા દિવસ રહ્યા હતા. રાજ-કોટથી પોરબંદર સાડા ગાઉ થાય. તે વખતે રેલવે નહોતી. ગાડા-રસ્તે જતાં પાંચ દિવસ લાગે. તેથી ખાસ ટપ્પા ગોઠવ્યા. ત્રણ દિવસમાં પોરબંદર પહોંચ્યાં. પણ છેલ્લી મજલમાં ટપ્પો બંધો પડ્યો. કબા ગાંધીને સખત વાગ્યું. વિવાહનો રસ બેડી ગયો. સૌને ભારે દુઃખ થયું. બચી ગયા તે બદલ પ્રજાનો પાડ માન્યો. લીધાં મુરત સાચવી લેવા પૂરતો જેમ તેમ કરી પ્રસંગ ઉકેલ્યો. કબા ગાંધીને શરીરે એટલી પીડા થતી હતી છતાં તેમણે લગ્નમાં પૂરા ભાગ લીધો. દીકરાઓને પરણાવીને મોટી જવાબદારીનો ભાર ઉતાર્યો.

તેર વર્ષના મોહનદાસે તેમની જેવડી જ ઉંમરની બાળાનો હાથ અગ્નિની સાક્ષીએ ગ્રહણ કર્યો. માલ્યે બેઠાં. મંગળ-ફેરા ફર્યા. બંનેએ કંસાર ખાધો. સાજન-મહાજન રાજ થયાં. વર-ધોડિયાં પરણી ગતર્યાં.

તે દિવસથી જ સાથે રહેતા થયાં.

કસ્તુરબાનુ ભણતર

મોડા તસ પાતે દીવાનના દીકરા હતા એ એક હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતા મેટ્રિક પાસ કરી આગળ ભણવાની હાશ ધરાવતા હતા આના મુશિનિન યુવાનને પોતાની જા અભણ દોષ તે ગમે તેમણે કસ્તુરબાને ભણાવવાનો વિચાર કરી કસ્તુરબાને બહુ ઉગ્ર તો નહિ જતા હા પાડી પણ વખત ક્યાથી કાઢવો એ સવાન વર્ષ પચ્ચે

એ જમાનામાં મોટા કુટુંબના નવા પરણેલા વર-વૃદ્ધ દિવસમાં ભાગે જ એખીગતનું મો પણ જોઈ શકતા વડીલોના દેખના એખીગ સાથે વાત પણ ન થઈ શક એ વખતે ગરિયા વાડમાં જાજ કાઢવાનો નકામો ને જગની ગિલાજ સુધરેલા કુટુંબો માં પણ હતો એને દિવસે તો ભણાવી ન જ શકાય રાતે એકાત માં મળે ત્યારે ભણાવી શકાય પણ એ વખતે કાનીંગેની વાતોમાં વખત આપ્યો જાય

આમ મોહનદાસની ભણાવવાની ઈચ્છા મનની મનમાં જ રહી જતી તેથી તેઓ ખૂબ જ અખાતા હતા વળી કસ્તુરબાને પોતાને ભણવાની ખૂબ હજી જાણી ન હતી બેગઓને ભણીને ક્યા નોકરી કરવા જતુ છે કે ખ્યારીમાં જઈને કેસ લડવા છે, એમ તેઓ માનતા હતા મોહનદાસના પ્રયત્નો જગરી રહ્યા, પરંતુ તેમનો પ્રેમ હજી તદ્દન નિર્દોષ થયો ન હતો તેથી કસ્તુરબાના આગસને જીતીને એમને વિદુષી સ્ત્રી બનાવવાના મોહનદાસના પ્રયત્નોમાં કાંઈ જસ તે વખતે ન મળ્યો

આગળ ગતા ગાંધીબાપુએ સાચા પ્રેમના જોરે કસ્તુરબાના આગસને કઈ ગિને જીતુ અને તેમને વાચના-લખના ક્યા તે આપણે હવે પછી જોઈશું

આમળ અભ્યાસ

મોહનદાસના વિવાહ થયા ત્યારે તેઓ હાઈસ્કૂલમાં ભણતા હતા આજવયે લગ્ન થયા તેથી તેમનું એક વર્ષ અગવું. તેમના મોટા ભાઈ તો આગળ ભણ્યા જ નહિ

મોહનદાસ દોઢ નિશાળિયા ન હતા. શિક્ષકો તેમની ઉપર હેન રાખતા માયાપને મોહનદાસના માસિક અભિપ્રયમાં તેમના વર્તન વિશે કંઈ ફરિયાદ થઈ ન હતી અંગ્રેજી બીજા ધોરણ પછી તો તેમણે ઈનામ પણ મેળવ્યા હતા પાઠ્યમાં અને જ્ઞા ધોરણ માં તો પહેલા આગ્ર ઉપિયા અને પાઠ્યથી ઈમ ઉપિયાની શિષ્ય-વ્રત્તિ પણ મળી હતી મોહનદાસને પોતાને એમ વાગતું કે મારામાં કશી હોશિયારી નથી, તેથી જ્યારે ઈનામ કે શિષ્યવ્રત્તિ મળના ત્યારે તેમને નસાઈ લાગતી

પણ એ નાની ઉંમરેય લણતર કરતા મોહનદાસને પોતાના સદ્વર્તનની ખૂબ વધારે ચીવટ હતી. એમાં ખામી દેખાય તો તેમને માથાનો ધા થતો એકવાર તેમને માસ્તરનો માર ખાવો પડેલો. મારની પીડા કરતા પોતાની ખૂબ યર્ષ તેલુ તેમને વધારે દુઃખ લાગ્યું ઘેર આવીને ખૂબ રજા ત્યારે મન શાંત થયું

મોહનદાસને પિતાની સેવા કરવાનો ભારે શોખ હતો નિશાળેથી છૂટે તો જ સીધા ઘેર પહોંચે અને તેમના આપ્તની સેવા કરવા

માં ગૂંથાઈ જાય. તેઓ કુસરતમાં ન જતા પણ નિયમિત રીતે રોજ ફરવા જતા હતા તેથી તેમનું શરીર કસાયું.

મોહનદાસે પડેલું વરસ એળે ન જાય તે માટે એક વરસમાં એ ધોરણ કરવાનો વિચાર કર્યો. તે પ્રમાણે મહેનત શરૂ કરી. મોહનદાસની ખંત તોઈ શિક્ષકનો પણ હિસાબ વધ્યો. મોહનદાસને ભૂમિતિ અને સંસ્કૃત એ વિષયમાં રસ નહોતો. ભૂમિતિ કેમે કરી સમજાય જ નહિ, અને સંસ્કૃતમાં ગોખવાનો તેમને કંટાળો આવતો.

પરંતુ શિક્ષકોના પ્રેમને વશ થઈ તેમણે એ બે વિષયોમાં રસ ફેળવ્યો અને તેમાં પાવરધા બન્યા.

સંજ તેવા રંજ

અ. દુનિયામા સાચી ભાઈબીધી કાઈ ઓર ચીજ છે એક ખીજના અતર એકખીજ સાથે જોડાઈ ગયા હોય, એકખીજને માટે પ્રાણ પાથરનામા પોરસ ચડતો હોય, એકખીજને ટેકે એક ખીજ આગળ વધતા જતા હોય, એકની મૂઝવણ એ ખીજની મૂઝવણ ગણાતી હોય, માત્ર દેહ જુદા પણ આત્મારામ એક એની ખરી ભાઈબીધી આ દુનિયામા ક્યાર્ક જ જોવા મળે છે

મોહનદાસને એવો જિગરજન ફાત એ વખતે નહોતો મળ્યો. પણ એક જુદી તરેહનો ભાઈબીધ એમને બેઘો ભાઈબીધ કેવો- જડતા પખી પાડે એવો મોહનદાસથી બે મૂક લીધો, બેનડા બાધાનો, તરનામા, દોડનામા, કાઈની સાથે તકરાર કગવામા શરૂપૂરો મોહનદાસ એની પાસે વેતિયા જેવા લાગે

આપણામા જે ગુણ ન હોય તે ખીજનામા જોઈએ એટલે આપણે અજાઈજાઈએ છીએ એનું જ મોહનદાસનું થયું એમને એ ભાઈબીધ ઉપર ભારે વિશ્વાસ બેસે એનામા કેટલાક અવગુણ હતા તે મોહનદાસની જાણુમા હતા, પરંતુ એમના મનમા એમ કે એને હું સુધારી દઈશ

વરના માણસોને એ છોકરો જરાય ગમતો નહોતો મોહન દાસને એ આડે ગરતે ઉનાગી દેમે એની એમને ખીજ તરી મોહન

દાસને માએ ચેતવ્યા, મોટાભાઈએ સાવચેત કર્યા, કસ્તુરબાએ પણ 'એ માણસની આખ મોખ્ખી નથી, એનાથી ચેતતા રહેજો' એમ એકાતમા એ વેણ કહ્યા પણ પોતાનું કાર્ય કરવાનાના મોહન દાસે કોઈનું ન માન્યું.

એ વખતે રાજકોટમાં સુધારાપથ ચાલતો હતો. અંગ્રેજોનું રાજ્ય જામતું જતું હતું આયમબળ પવનમાં સૌ સજાતા જતા હતા. અંગ્રેજોને હરાવવા માટે શરીરબળ ડગલવાની પ્રેરણા કનિ નર્મદે આપેલી તે કડીઓ નિશાળમાં સૌ જુમ્સાથી ગાતા હતા.

અંગ્રેજો રાજ કરે, દેશી રહે દબાઈ,
દેશી રહે દબાઈ, જોને બેનું શરીર બાઈ,
પેસો પાંચ હાથ પૂરે, પૂરે પાંચમે ને.

એવો ભાઈનંદ પંચ મોહનનામને રાજ ધ્યા કરે 'જો, હું કેવો દોડી શકું છું, મારામાં કેટલું મળે છે ? હું જીવતા સાપને પૂછીથી પકડીને ફેંકી દઈ શકું એ બાદ મને માસ ખાવાથી મન્ય છે'

મોહનનાસને જીવચેતની અને સાપની બીક લાગતી આવા બીકણપણથી તેઓ મનમાં મૂઝાતા હતા તેઓ કહે છે કે તે ઉંમરે એમના કરતાં તો કસ્તુરબા વધારે નિર્ભય હતા.

જો માસ ખાનાથી બીક જતી હોય, અંગ્રેજોને કાઢી શકાતા હોય, તો માસ ખાવામાં લાભ છે એમ મોહનદાસે મન સાથે નક્કી કર્યું. પણ તરત જ માળાપ યાદ આવ્યા એમને ખબર પડે તો ? તેઓ તો અરીણ થોળે ચુસ્ત વૈશવ કુટુંબમાં બેઠેલા મોહન દાસને માસ ખાવું સહેલું ન હતું.

આખરે બળવાન અને દ્વિમતાન બનવા વાસ્તે મોહનદાસે મિત્રની વાત ઝૂલવ રાખી એમને કાઈ ચોખ ખાતર ખાવું નહોતું,

શરીર બળવાન કરી અંગ્રેજોને હરાવી હિંદને સ્વતંત્ર કરવું હતું. આમ મુધારાની ધગશમાં મોહનદાસ તણાયા.

નક્કી કરેલો દિવસ આવ્યો. નદી તરફ એક ઓતાડી જગ્યાએ બંને જણા પહોંચ્યા. ત્યાં કદી નહિ જોયેલી વસ્તુ દીડી. સાથે ભટિયારાને ત્યાંથી આણેલી ડબલરોટી હતી. મોહનદાસના મનની ત્રિયિતિ એ વખતે બહુ વિષમ હતી.

દુનિયામાં મોટા ભાગના લોકો પરમાટી ખાપ છે, કોઈને કશું નથી થતું, પણ ગુજરાતમાં રાગ કુમારપાળે જૈન ધર્મનો ઝંડો ફરકાવ્યો ત્યારથી માંસાહાર તરફ સૂગ વધી. સુસ્ત વૈષ્ણવ અને બ્રાહ્મણોને એથી બળ મળ્યું અને જગતના કોઈ પણ ભાગમાં ન હોય એવો માંસાહાર તરફનો સમગ્રપૂર્વકનો ધાર્મિક કંટાળો ગુજરાતના હાડમાં ઊતરી ગયો. આ ઉપરથી વાંચનાર મોહનદાસના મનની વિમાસણનો ખ્યાલ કરી શકશે.

એક તરફ મુધારો કરવાની હોંશ, જિંદગીમાં નવો ફેરફાર કરવાનું કુતૂહલ, અને ખીજી બાજુ વૈષ્ણવ કુટુંબના સંસ્કારોમાં ઊછરેલા તેથી માંસની સૂગ અને તેમાં પણ ચોરની જેમ આ કામ કરવાની શરમ !

છેવટે મોહનદાસે માંસ મોંમાં નાખ્યું તો ખરું, પણ ગળે કેમ ઊતરે ? જરાય ભાવે નહિ. ઓકારી થશે એમ લાગ્યું. જેમ તેમ કરીને તોય શોડુંક ખાધું-ખાધીનું પડ્યું રહ્યું.

મોહનદાસ સાંજે ઘેર આવ્યા. એ રાત વસમી ગઈ. પેટમાં જાણે બકરું જીવતું હોય ને રડતું હોય એવું લાગ્યા કરે. મોહનદાસ વારંવાર જાગી જાય ને પસ્તાય. પણ ફરી પાછા મિચ્છારો આવે કે : નહિ, અંગ્રેજોને કાઢી દેશને સ્વતંત્ર કરવો હોય તો આમ હિંમત ન

હારવી લેઈએ લીધું કામ પાર પાડ્યે જ છૂટકો આખી રાત
આમ ગડમથન ચાલના કંગી

અને પેલો લાઈમ્સ ઓમ હારે તેવો ક્યા હતો ? એણે ખીજે
વખતે તવી તગડીય રચી. નદીકિનારે રાધનાને બદલે એક બમર-
ચીને લા રધાવ્યું જુદી જુદી વાનીઓ તૈયાર કરાવી એક દરબારી
ઉતારામા લઈ જઈ ત્યા ટેમ્બ-ખુરમી ગોઠવ્યા મેજ ઉપર એાછડ
પાથરી ઉપર ચમચકિત કાયતી રનાયોઓમા મસાનાદાર બજિયા,
સમોસા ધગેરે ચીજો ગોઠવી એનો જા કીમિયો સફળ થયો
મોહનદાસની સુગ ટળી એમને માસ દાંડે વળગ્યું વરસમા પાચ-
છ વાર આ ખાધું મન તો રોજ ખાના કરે, પણ રોજ દરબારી
ઉતારા કપાધી મળે ? રોજ ટેમ્બ-ખુરમી ન મળે, અને ભાવના
બોજન નિપજનવાના પ્રેસાય ન મળે

પરંતુ ગમે તેમ સુધારક વિચારમા ધસડાયા છતાં મોહન
દાસનું મન સાચને ડાંડે તેમ ન હતું સાચની હોડી એમની
તારણહાર હતી

મોહનદાસને જે દિવસે માત્ર ખાના મળતું તે દિવસે ગતે
તેમને વાગુ ન બાવે 'ભૂખ નથી' એવું બહાનું રોજ ન ચાલે,
અને જુદું બોનતા મોહનદાસનો જીવ કળીએ કળીએ કપાય
, જુદાવું ચનાવતું અને તે પણ માની પાસે !

મોહનદાસના મનમા હારે ગડમથન શરૂ થઈ કોઈ રીતે
ઘડ ન બેસે ઘડીક વિચાર આવે માસ ખાવું જરૂરી છે બજ
વાન બનતું અને ખીજને બનાવવા, તેમ ડરીને હિંદુસ્તાનની
સ્વતંત્રતા માગી મેળવવી એ જરૂરી છે પણ તેમની સાથેસાથ
વિચાર આવે કે એ જાડુ ગમે તેટલું જરૂરનું હોય છતાં મા
બાપને હેતરવા અને જુદું બોનતું એ માસ ન ખાવા કરતાય

ખરાબ છે. આખરે નિશ્ચય કર્યો કે ‘જ્યાં સુધી માથાપ છેવે છે ત્યાં સુધી માંસાહાર ન કરવો. ત્યાર પછી ઉઘાડેછોત ખાવું.’

આ નિર્ણય ચતાં જ મન દળવું પડ્યું. પેલા લાપ્તખિદને નિર્ણય જણાવી દીધો. ત્યારથી મોદનદાસ માંસાહારમાંથી છૂટ્યા.

પણ મિત્રની જાનમાંથી ન છૂટ્યા. એને માટે તો તેમને દશ જો—ચાર અનુભવ થવા પાડી હતા.

‘રામબાણ વાગ્યાં હોય તે જાણે’

ભાઈજી ધ બધી વાતે પૂરા હતા. એકવાર એ મોહનદાસને વેશ્યાવાડામાં લઈ ગયો. એક બાઈના ઘરમાં તેમને મોકલ્યા. પણ જોને રામ રાખે તેને કોણ આખે ? મોહનદાસ અંદર જઈને બાઈને પડખે ખાટલા પર બેઠો. પણ શું બોલવું તે સ્તંભિત નહિ. સાવ બાધા જ બની ગયા. પેલી બાઈ એકદમ ચિડાઈ ગઈ જે-ત્યારે ચોપ ડાવીને રવાના થયાં.

એ વખતે તો મોહનદાસને બેઠાં બારે થઈ પડી. એમને થયું કે મારી મરદાનગી લાજ. પણ પાછળથી આ પાપમાંથી ઉગારવા બદલ પ્રભુનો પાડ માન્યો.

આટઆટલું બન્યા છતાં પેલા ભાઈજી ધનો મોલ આપણા મોહનદાસ મૂકી ન શક્યા, એટલું જ નહિ પણ એની વાતો ખરી માની કસ્તુરબાનેય દૂલબ્યાં.

માણસને કારગી છેકર ન વાગે ત્યાંસુધી એની ચાં બ ઊઘડતી નથી. મોહનદાસને પણ એમ જ થયું. એમને સત્ય પ્રાણથી અધિક પ્રિય હતું. સાચને આંચ આવી તેથી માંસાહાર છોડ્યો, એ જ પ્રમાણે જ્યારે સાચને આંચ લાગી ત્યારે જ મિત્રનો સંગ તજ્યો.

એ પ્રસંગ પાવનકારી છે. તેની વાત વિગતારથી કરીએ. મોહનદાસને નાનપણમાં દેખાદેખીથી બીડીનાં ફૂંદાં પીવાની ટેવ

પડેલી. એમાંથી સાગી બીડીઓ પીનાનો છદ લાગ્યો પણ રોજ પૈસા આથી ડાહ્યા ? નોકરના બે-ચાક દોડ્યા ચોરીને પીના લાગ્યા. જા એ રીતે પૈસા ચોગને ખાનગી ખૂલે બીડી પીની પડે એ પરાધીનના તેમને વસંતી વાગી એ કરતા તો આપઘાત કરીને મરી જતું સારું.

આપઘાત કરનાનો નિચાર તો ક્યો, પણ મરતું ઝાઈ સહેલું છે ? શી રીતે આપઘાત કરવો તેનો નિચાર થઈ પડ્યો જન જવો નહીં રમત ન હતી ધનૂરાના ડાહ્યા ખાનાથી મરી જવાય છે એવું તમજે સાલજેલું ક્યાકથી ડાહ્યા મેળના લઈને એક મદિના રાજના ભાગમા ગયા પણ એ ઝેર ખાવાની હિમત ન આવી મનમા થયું કે મરી જવાથી શો લાભ ? એ કરતા થોડો વખત પરાધીનતા મગરી લેની અને વખત આવ્યે તેમાંથી છૂટી જતું આ રીતે મોહનદાસે મન વાળી લાંબું રામમદિરે જઈ દર્શન કર્યા અને શાંત થયા.

તે દિવસથી ગાંધીબાપુને કોઈ આપઘાત કરવાની ધમકી આપે તો તેમને કશી અસર થતી નથી તેમના દિનમા નાનપણનો આ અનુભવ બરાબર દસી ગયો છે.

આ પ્રસંગ પછી નોકરની એરી બીડીઓ પીનાનું અને તેના દોકડા ચોરવાનું મધ થયું બીડી પીનાની ટેન જગની અને ગદી છે એ વાત પણ ધીમે ધીમે સમજાઈ.

એકનાર એવું બન્યું કે મોટાભાઈ કરસનદાસ અને પેલા ભાઈબંધે માસ વગરનો શોખ કરવા જતા પચીમેક રૂપિયાનું કરજ કરેલું પોણદાર ઉગરાણી કર્યા કરતો અને આ ભાઈઓ પામે તો દમડી પણ ન હતી અત્યારે એ દેવું ફડના માટે કરસનદાસના હાથમાના મેનાની કની ડપાવી અને તેમાંથી થોડું સોનું કાઢી નાં પૈસા કર્યા અને દેવું પતાન્યું.

મોહનદાસને માટે આ યોગી ભારે ચર્ચ પડી એની મૂઝવણનો પાર ન રહ્યો આવું દડદડતું જીવન એના સત્યનાદી મનમા છરવી ન શક્યુ એમણે હતી એટલી હિમત એમની કરી સાચ્યને તો ન જ છુપાવતુ એમ નહીં કરું આ બધી વાત પિતાજી આગળ કબૂલ કરી લેવી અને જે શિક્ષા આપે તે સહી લેવી એમ મન સાથે ગાંઠ વાળી

પણ પિતાજીને જગતનું શી રીતે ? આ સાલજીને એમને કેટલું નફું દુખ થશે એનો નિચાર કરતા ઘડીભર મોહનદાસની મનિ મૂઝાઈ ગઈ આખરે એક કાગળ પર બધું લખ્યું

કમા ગાંધી પચારીવશ હતા તેમને ભગદરતુ દર્દ થયું હતું માદગી લાખી અને ગભીર હતી પચારીમા મા. એક ચર્ચ શક્તા તેમને કેવો ભય કરે આઘાત થશે તેની મોહનદાસને બરાબર ખબર હતી હતા સલામતી મોહનદાસે કબૂલાતનો કાગળ મૂકતે હાથે પિતાજીને આપ્યો પોતે ખાટની પામે નીચ મોઝે બેસા

આ પ્રસંગે મોહનદાસના જીવનમા ચમત્કાર કર્યો પ્રેમ અને અહિંસાનો પહેલો પાઠ તેઓ આમાથી શીખ્યા આ પરિત્ર અને યાદગાર પ્રસંગનું વર્ણન આપણે ગાંધીનાપુના પોતાના જ શબ્દોમા વાચાએ

‘પિતાજીએ ચિટી વાચી આખમાથી મોતીના ગિડુ ખર્ચા ચિટી બીજાઈ તેમણે પળવાર આખ મીઠા ચિટી ફાડી નાખાને પોતે વાચવા સડુ બેસા થયા હતા તે પાછા સતા હુ પણ રહ્યો પિતાજીનું દુખ સમજી શક્યે હું ચિતારા ટાઢ તો એ ચિટ આજે સપૂર્ણતાએ આજેની રાત્રી એટલું તે અજે પણ મારી આખ સમે તરી રજુ હ એ મેલીમિદુના જેમબલો મને લીધ્યા હું શુદ્ધ થા. એ પ્રેમ તે જેણે અનુભવા દેય તે જ મણે-રામનાથ વાના હોય તે જણે’

પિતાજીનો ઉગ્ર મ્હલાન મોહનદાસ જાણતા હતા ચિઢી વાચીને તેઓ રોસ ડગે, આડરા વેણુ સભાગારશે નય માયુ ફટગે એરી પણ ખીડ હતી પરંતુ કયા માધીએ તો અપાઝ શાંતિ જાળરી

એતુ ડરણુ ઉગ્રાહુ હતુ મોહનદાસે સગળ લાવે પોતાનો દોષ ડખૂન ડ્યોં તેની લારે અસર થઈ જ્યારે જૂન ડરનાર ખરેખરા અતરના દુખથી વલોનાઈને પોતાનો નાજુ ડખૂન ડરે છે અને ફરી એરી જૂન ન ડરવાનો નિશ્ચય ડરે છે ત્યારે એ ચાખખા થઈ જાય છે અને સામી બકિતનો પ્રેમ સદાને માટે એ ડતી લે છે

મોહનદાસ ઉપર નીસ ચડવાને જલ્દને તેના બાપુને ખમણુ હેત બાપજીનુ અને દીકરાના સાચરૂપી ગગાજળથા કોધરૂપી અજિ શાત થઈ ગયો

આનુ જ નામ પ્રેમ અને અહિસાનો નિશ્ચય !

કથા ગાંધીનું અવસાન

હેથીની અદર પડસાગમા મોગી પાઠ ઉપર આગાધીની પથારી હતી દરદ ડાનેણ હતુ ભગદર મોટુ ચતુ જતુ હતુ પૂતળીમા, મોહનદાસ અને એક નોકર-નણ જણુ રાતદિવસ ચાકરો કરતા હતા. પથારી બદનાનની, ગૂમકુ ધોઈને દના લગાવવી, પાટાપિટી કરના, દાતણપાણી કરાવતુ, જમવાનુ આપતુ વગેરે મેના નાના મોહન દાસ પ્રેમથી કરતા હતા

એમના મનમા બનણુની મૂર્તિ ગમી રહી હતી રાને મોહન દાસ પગચાળી કરવા બેસતા કયા ગાંધી જમારે કહે મનુ હવે જન, સર્વ જન ' ત્યારે પગે લાગીને બેઠે ને સુના ગાય

પૂતળીમા રમોગ્રમા કામ કરતા હાય ત્યાંયા પૂછ મના, જન જોઈએ બેગ તારા બાપાને શુ જોઈએ છે - જગ પૂછી આવ ! ' મનુ દોડતો જઈને પૂછી આવે ગમે તેટલા આગ થાય, એને કટાણો ન આવે આમ એક વરસ સુધી ભક્તિભાવપૂર્વક મોહનદાસે પિતાની મેવા કરા

મદદાઝ વધતો જાય છે તેના બગર સામગી નુતસીવસ ગાંધી પોરુદરથી રાજકાટ આનસ હતા તેગો પણુ ગતદિવસ પામે જ રહેતા વેદ, હયામ, દાકર સૈની દના કરી પણુ રદ ન હાયુ મુજઈ જઈ નસ્તર મુખવાનો મિચર કયા મહામહેનતે મુજઈ

ગના પણ ખરા પરતુ એક મિન-પૈદની સનાહ ન પડી એટલે
પાછા આગ્યા પત્રી તો સૌએ આગા મૂકી છેલ્લી વડી નશ્ત
આવા રહી હતી

હમેશના જેમ મોહનદાસ પગથપી કરી ગયા હતા તેમના
પિતૃભક્તિ સાથે જ અનુભવી યાદ આપતી હતી પિતા વારવાર કહે
'જા બેટા, હવે સર્જ જા !' પણ પોતે હરાવેન વખત સુધી બેમે
વળી હવે છેલ્લી ઘડીએ ગણતી હતી એટલે આધાપાછા જતા
તેમનો જીવ આતો ન હતો

તુલસીદાસ ગાંધી બાળુમા જ બેઠા હતા તેમણે કહ્યું 'જા
હવે મનુ, તુ સર્જ જા !'

મોહનદાસ બીને પોતાના ઓરડામા ગયા પાછળથી શ્વાસ
બપડ્યો તુલસીદાસ ગાંધીએ બેઠા થઈ હાથ ઝાંચો કર્યા ગાંધીએ
'તૈયારી કરો' એટલું કહી ગળામાથી માદગિયુ કાઢ્યું, મોનાની
સાકળી કાઢીને ફેટી દીધી એક ક્ષણમા શ્વાસ બીડી ગયો.

નોંદર ખગર આપ્યા તેના મોહનદાસ દોડી આવ્યા. પિતા
શની છેલ્લી વડી ન સચનાઈતેનું મનમા દુ ખ થયું પિતાજી જતા
મોહનદાસને માથે કુટુંબની જનામદારીનો ભાર આવી પડ્યો

રામનામ

કે આ ગાંધીના માદગી બુલાખી ચાલી હતી મોહનદાસે એક દિનસનો પણ આતરા પડના દીધા સિનાય આનદથી બાપુની સેના કરી હતી મહાભારતમાં જુદું છે કે માગાપની મેરા મનાથી માણસ ને સાચું જ્ઞાન મળે છે આપણા મોહનદાસને પણ એ કૃષ્ણ મનુ

ગાંધી-કુદુ બ વૈષ્ણવ ધર્મ પાગલુ હતુ સૌ હવેનીએ જતા પણ એમના ધરમાં જૈન મુનિઓ પણ આવતા તેમને વહોરાવતા પણ ખરા માદગી દરમિયાન કબા ગાંધી પાસે જૈન આચાર્ય આવતા મુસલમાન તથા પારમી મિત્રો આવતા તેમની સાથે ધર્મની ચર્ચા ચાલતી નાના મોહનદાસ બાપુની પગથપી કરતા એ વાતો રસથી સાંભળ્યા કરતા હતા અને મનમાં ધૂટણ ઉતારતા હતા કેટનીક અધરી વાતો ન સમજાય, પણ એ વખતે મોહનદાસ એટલું સમજી શક્યા કે બધા ધર્મો સરખા છે-કોઈ મોટો કે નાનો નથી ખુદા કહો કે ઈશ્વર, મહાવીર કહો કે મહાદેવ-મનુષ્યમાત્રને બનાવનારો અને સૌનો પાનનહાર એક જ છે

એ વખતે મોહનદાસને ઈશ્વર ઉપર બહુ આરથા ન હતી, પણ એમના કુમળા હૃદય પર એટલી ઝપ પડી ગઈ કે આ જગત સાચને આધારે ટકી રહ્યું છે સાચને આશ્રય આવતી નથી દુનિયામાં વેત નમે તેને હાથ નમવું એક પૈસાર્થી ધસાય તેવું રૂપિયાનું કામ કરી આપવું, એટલું જ નહિ પણ ખૂંડુ મનારનું બલુ કરવું આ પ્રમાણે વર્તે એ સાચો ધાર્મિક પુરુષ ગણાય એવી એમની દૃઢ માન્યતા બધાઈ

આ જ મતનગનો કરી સામગ્રી ભરના એક ઝરણો પણ મોહનદાસના દિનમાં ચોટી ગયો

પાણી આપને પાચ, લાલાં લાજન તો દીજે,
આવી તમાવે શિષ, દંડવત કોડે ટીજે.
આપણુ ધાસે દામ, કામ મહોરનું કરીએ,
આપ ઉગારે પ્રાણુ તે તણુ દુઃખમાં મરીએ.
ગુણુ કેડે તો ગુણુ દશ મણો, મન-વાચા-કર્મે કરી,
અવગુણુ કેડે જે ગુણુ કરે, તે જગમાં છુટ્યો મહી.

માઠગી દરમિયાન કયા ગાધીને હવાઈર કરવા પોરબંદર
લઈ ગયા હતા. મોહનદાસ પણ સાથે ગયેલા.

પોરબંદરની પાસે બરડા કુચરમાં બીલેશ્વર મહાદેવની
મનોરમ જગ્યા છે. એ વખતે ત્યાં લાધા મહારાજ કરીને સંકર-
ના પરમ ભક્ત શ્રાવણુ રહેતા હતા. લોકવાયકા એવી હતી કે
મહારાજને કોઈ નીકળેલા. મહાદેવ પર ચડવેલા બીલીપત્ર ઉતારી
કોઈ પર બાધ્યા અને રામનામનો જાપ શરૂ કર્યો તેથી કોઈ
ગયો. આ વાત સાચી-ખોટી રામ જાણે, પણ નાના મોહનદાસના
મન ઉપર એવી સરેરાશ છાપ પડી કે રામનામ એ એક જડીબુટ્ટી છે.

સાચ બચપણમાં, આપણે વાચી ગયા તેમ, મોહનને રંભા
નામની દાર્ઘ્યે રામનામ શાખવેયુ એ નામથી ભૂત લાગી જાય
છે એમ એ બોળી ખારવણે મોહનને સમજાવેલું.

મોટપણે મોહનદાસ પોતાના આપુના સાથે રામશ્રમ દિરે જતા.
ત્યાં લાધા મહારાજ ગમાયણ વાચતા. સત તુલસીદાસશ્રી એપાર્ધ
અને લાધા મહારાજના મંથુર ૩૬. મહારાજ પોતે એકરસ થઈ
જતા અને સાંભળનારા પણ ભક્તિરસમાં તરબોળ થતા જતા.
મોહનદાસના મનમાં એ દિવ્યમાં રામ અને રામાયણ ઉપર લારે
ભક્તિભાવ પેદા થયો અને દિવમે દિવમે વધવા લાગ્યો.

આ ક્રમિકાળમાં ત્રિવિધ તાપ ટાળવા માટે રામનામ જેવી
કોઈ અજ્ઞાત ઓપાધિ નથી એની મોહનદાસને ખાતરી થઈ.

વિલાયતની તૈયારી

મોટી પાસ થયા પછી મોહનદાસ લાવનગરની સામળદાસ ડેલેજમા લણના ગયા ત્યાં લણનાનું બગચર ફાનતું ન હતું પહેલાં ૭ મહિના પૂરા કરીને તેઓ વેર આવ્યા.

કુટુંબના બૂના મિત્ર અને સનાહાર માનજી દહે કરીને એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા એવાર તેમણે મોગાભાઈ તથા માતુશ્રીને વાત કરતા પૂછ્યું મોહનદાસ કયા લણે છે ?

લાવનગર પોનેજમા

આ સાબળીને માનજી દહે બોલા જમાનો બનાવે છે તમારું કુટુંબ મહોળું છે છોકરાઓમાથી ગાંધીની ગાદી સાચવી શકે તેવો હોય તો આ એક મોહનદાસ છે તેને બીજા એ થતા હજાર વર્ષ જશે એના મરતા એ બે વિલાયત જઈને બારિસ્ટર થઈ આવે તો એને દીવાનગીરી મળે વગર બધે કારભારી થનાના દિવસો હવે ગયા છે

મોહનદાસ તરફ વળીને તેમણે પૂછ્યું કેમ તને વિલાયત જવું ગમે કે નહિ ?

મોહનદાસને તો લાવણુ ને વેદે કીધું બિગતા જીવાનને પરદેશ જઈ આગળ અભ્યાસ કરવાની વાત પસંદ પડી પણ મોહનદાસને માદાની સારનાર કરવાનું ખાસ ગમતું હતું તેથી તેણે પૂછ્યું વિલાયત જઈને હુ દાકતરી અભ્યાસ કરું તો ?

‘ના દાકતર નથી થવું બાપુને એ ક્ષધો ગમતો ન હતો’ મોહનદાસના ભાઈ વચ્ચે જ બોલી બિચ્યા

માવજી ફેવે મોહનદાસને સમજાવ્યા ' ત્રાકતરતુ ભણવાથી તને દીવાનગીરી ન મળે મારે તો તને દીવાનપદ અપાવવું છે તો જ આપણુ મહોળુ કુટુંબ દકાય મારે આગિસ્ટર થવું એ જ યોગ્ય છે '

આટલી વાત કરીને માવજી ફેવે ગયા મોહનદાસ તો વિચારત જતાના હનાઈ ડિના બાધના માજા મોટાભાઈ વિચારત જતાના અને ત્યાં ગહેનાના ખર્ચની ચિંતામાં પડ્યા આવ્યા બિગતા જીવાનને વિચારત જેટલે દૂર એકવે મોહનદાસે તે પણ જોખમ ભરેલું લાગ્યું

માને તો મોહન આખા આગળથી અજાણે થાય એ જ અણગમતી વાત હતી મોહનદાસ તો માના જોગામાં માથું મૂકીને મનાવે 'બા, તું જો તો ખરી છું વિચારત જઈને કેવો હોશિયાર થઈ આવું છું ' આનીને મારા બાપુની ગાંઠી સાચીશ તું મને રાજ થઈને રજા આપ '

માએ મધુ ' ઈ જલુ સાચુ તું તારા બાપથી સારો થા એ મને ગમે પણ આટલે જાનનગર જેટલે દૂર મોકલે છે તોય મન માનતું નથી, તો વિચારત મોકલતા શે જીવ માને ? આપણે આખો ખાતા અર્ધો ખાશું પણ દરિયો ડોળવા નથી જતું '

થોડી તાર રહીને પત્રી મોહનદાસનો હરખ ન લાગવા કહ્યું 'તું એમનાં દાકાની પામે જઈ આન આપણા કુટુંબમાં હવે દાકા વડીન ગણાય તેમની ત્રી સલાહ પડે છે તે જોઈએ પત્રી વિચાર કરશ '

તુલસીદાસ ગાંધીને મળવા જવા મોહનદાસ તૈયાર થયા એ વખતે રાજકોટથી આગળ રેલવે ન હતી રાજકોટથી ધોરાજી સુધી ગાગરગતે ગયા અને ત્યાંથી પોરબંદર સુધી બેટ ઉપર સફર

તુલસીદાસ ગાંધી વિચારશીલ પુરુષ હતા. તેમણે મોહનદાસની બધી વાત ધાનિથી સાંભળી. પછી કહ્યું: 'વિલાયત જઈ આવેલાની વાતો મારે કાને આવે છે. કેટલાક બારિસ્ટરોને મારે મળવાનું થાય છે. તે ઉપરથી મને લાગે છે કે ત્યાં જઈ આવનારા ધર્મને જાણે છે. સિગાર તો તેમના મોઢામાંથી ખસતી જ નથી. નાગો પહેરવેશ. આ બધું મને ગમતું નથી. છતાં તારી જવાની મરજી હશે તો હું આડો નહિ આવું. ખરી સલાહ તારે તારી જાની લેવાની. એ કહે તેમ કરજે.'

એ વખતે પોરબંદરમાં લેક્ષી સાહેબ મેનેજર હતા. મદારાણા મગીર દોવાથી મેનેજર દરબાર અલાવતા પોરબંદર રાત્રી સાથે ગાંધી-કુટુંબનો જૂનો નાતો હતો એટલે મોહનદાસને થયું કે લેક્ષી સાહેબને મગીને કંઈક શિષ્યવ્રતિ મળે તો પ્રયત્ન કરી જોઉં.

મોહનદાસે સાહેબને ચિઠ્ઠી લખી મુલાકાત માગી. સાહેબે મુલાકાતની હા પાડી. બંગલે મળવાનું કહ્યું. મોહનદાસ બંગલે ગયા. સાહેબ માથે કરવાની વાનનાં વાકયો ગોખી રાખ્યાં. તેમણે ધાનિયું, વાંખો ફાટ અને માથે પાંચડી બાંધી હતી. કપડાં હીકમક કરી બંગલે ગયા.

સાહેબ તરફે ચડતાં મળ્યા. મોહનદાસે નીચા વળાને એ દાથે સલામ કરી. જોડવા ગય છે ત્યાં સાહેબે સંભળાવી દીધું: 'તું એકવાર ખી. એ. પાસ થા. ત્યાં મુઠી કંચું ન થઈ શકે !'

બસ, આટલું કહીને સાહેબ ઉપર આટ્યા ગયા. મોહનદાસ તો મઠક થઈ ગયા. શું સાહેબનો મિત્રજ અને મી એની અકબર! મનીષ-ગુરજાં માથેય દેવથી વાન દરનાર પોરબંદરના જૂના દાર-બારી ઝોના ગાંધી, ક્યા ગાંધી અને ગહન ગાંધી ક્યાં અને ક્યાં આ પગેથી અભિમાનનું પતનું !

બને વચ્ચે આસમાન-જમીનનું અંતર હતું. જાણે એ અંતર દર્શવા અરત્યા દોષ તેમ મોહનદાસ દાદેથી નીચે જતરી આત્યા.

વિલાયતની તૈયારી

રાજકોટ આવી સૌને વાત કરી માવજી દવેએ સનાહ આપી
'કરજ કરીનેય મોહનદાસને વિલાયત લેવાના મોકનવો

મોહનદાસની નજર પત્નીના ઘરેણા તરફ ગઈ પણ તેમના
મોટાભાઈએ હાથ બીડી તેમણે ખચની જોગવાઈ રનાતુ માથે
લીધું એ ચિતા તો ટળી

હવે માને સમજવનાતુ બાપી રહ્યું એ મમ કંઈ હતું મા
તો એકની એ નાત જહેતા હતા-વિલાયત જઈ આવેના વટથી
જાય છે ન ખાવાના ખાય છે ને ન પીવાના પીએ છે સાન ધર્મ
બ્રહ્મ ધર્મને પાછા આવે છે ગાધીનો ઢોકળો નાતમદાર' એ વેણ
મારે સાબળવું નથી

હા પણ માનજી દવે મોહનદાસની મદદે આગ્યા તેમણે પૂતળા
માને સમજાવ્યા 'આપણે મોહનદાસ પાસે માસ, મદિરા અને
પરખીનો સગ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવાગીએ પત્રી મધ્યહર ત છે?

'ના તો પત્રી હર ત નથી મનુ પ્રતિનાને મગમગ વગગી
ગેવાનો એ ા મને ખાતરી કે

એ ઓગ પીતા જન સાધુને મોથાની તેમની આગળ મોહન
દાસે પ્રતિના નીધી માને નિરાત રગી

જનુરવાને સમજવનાતુ ખાસ ન હતું તેઓ સમજી અને
પતિપરાયણ હતા નાના પુત્રને ઉછેરવામા અને કુટુંબની સેવામા
આર વર્ષનો વિજેગ સહી લેનાતુ તેમણે નક્કી ક્યું અને રાજી
ખુશીથી ગમ આપી

રાજકોટનો વિદાયો વિનાયત લેવાના જાય એની એ જમાના
મા ભારે નવાઈ લાગી હાઈકૂનમા મેળાવડા થયો મોહનદાસને
સાથે માનપત્ર આપ્યું

વિનાયત જવા સારું મોહનદાસ મોટાભાઈની સાથે મુબઈ
બંદે આવ્યા

નાતબહાર

એા માસામા દરિયો ખરાગ છે એટલે એામાસુ વીરૂં દારતક માસમા વિનાયત જવુ એમ મુખ્યદેખા સૈનો મત થયો.

એના મધા નિએ મુમદેખા ગાગરા મોદનદાસને ભારે થઈ પડ્યા. એમને તો રાજા વિનાયતના સ્વેના આવે 'સારા કામમા એ વિન એ કહેવત પ્રમાણે મઈક અણુધાર્યુ' રિધ આવશે અને જવાનુ અગી પડે એની બી- મનમા લાગ્યા કરે દિવસો કેમે ક્યા ખૂં નદિ.

એવામા મુમદેખા નાનના આગેવાનોને ખમગ પડી તેઓ એકા થયા મોદનદાસને રાજા રહેવા કુમા યુ મોદનદાસ દારા રહ્યા.

નાતના આગેવાન ઓગળીતા દતા તેમણે કહ્યુ 'હજુ સુધી કોઈમોદ વાળિમે વિનાયન ગયો નથી આપણા ધર્મસાન્નોમા દરિયો ઓગળવાની મનાઈ છે ત્યા જનારા મધા વટની ભય છે તું જલિ તો તને નાનમદાર કહ્યુ.'

કોણ જાણે ક્યાથી મોદનદાસમા દિમન આવી તેઓ બા થયા. વિનયથી અને દદતાથી જવાન દીધો 'મને લાગે છે કે વિનાયન જવામા મુદન અધર્મ નથી મારે વિવા મેગરવા જવુ છે જે આપતોનો તમને ભય છે તેરે માટે મે પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે.'

ઓગળીતા આગેવાન આ સાબળીને નાહ્યા 'પણ મારુ કહુ તુ નદિ માતે ! તારા માપ અથે મારે કેવો નાતો દતો એ તુ જાણે છે ?'

મોદનદાસે મ્યુ 'આપ મારા વીર જતા, પણ આ જામન મા મારી વાન મને સાચી વાને છે.'

સાંભળીને શેક ચિડાયા: ‘આજથી આ છોકરાને નાતબહાર મૂકવામાં આવે છે. એની સાથે કાંઈ એ વહેવાર રાખવો નહિ. રાખશે તે નાતબહાર ગણાશે.’

ઠરાવ કરી નાત વીખરાઈ ગઈ.

એ જમાનામાં નાતનું જોર બહુ હતું. નાતબહાર થનારને હેરાનગતિ બહુ થતી. ભલભલા નાતની સામે પડતાં ડરતા હતા. તેથી મોહનદાસને બીક લાગી કે ક્યાંક મોટાભાઈ આ ઠરાવથી ડરી જશે તો ? મોહનદાસને મુખઈ મૂકી ભાઈ પાછા રાજકોટ આજ્યા ગયા હતા. તેમને ઠરાવની જાણ થઈ. પણ તેઓ મક્કમ હતા. તેમણે લખ્યું: ‘ઠરાવ ભલે થયો. તું મૂંઝાઈશ મા. હું તને વિલાયત જતાં નહિ અટકાવું. તું બેઢિંકર રહેજે.’

કાગળ વાંચીને મોહનદાસને નિરાંત થઈ. પણ તેમને હવે ચટપટી થવા લાગી. મોટાભાઈ ઉપર કાંઈ દબાણ લાવે તો ?

એવામાં ખબર મળ્યા કે સપ્ટેંબર મહિનાની ચોથી તારીખે બપોડની આગબોટમાં એક સારો સથવારો છે. મોહનદાસે મોટાભાઈને તાર ફરીને એમની સાથે જવાની રજા માગી. રજા મળી ગઈ.

મોહનદાસે વિલાયત જવાનો પેશાક પહેર્યો. ધોતિયું, લાંબો કોટ અને પાધડીને કોરે મૂક્યાં. નવા પેશાકમાં કેટલુંક ગમ્યું-કેટલુંક ન ગમ્યું. નેકટાઈ બાંધતાં કંટાળો આવે, લાંબા કોટને બદલે ટૂંકું જાકીટ બાંધું લાગે, ધોતિયાની જગ્યાએ પાટલૂન જરા વિચિત્ર દેખાય. પણ વિલાયત જવાની હોંશમાં એ અલગમો બીડી ગયો. સાથે પુષ્કળ ભાતું લીધું. તૈયારી પૂરી થઈ.

આખરે સપ્ટેંબરની ચોથી તારીખે દુનિયાના અનુભવ વિનાના, દછ મૂઝનો દોરો પણ ફૂટ્યો ન હતો એવા અદ્ધર વર્ષના બગતા જુવાન મોહનદાસે વિલાયત જવા સારું મુંબઈનું બારું છોડ્યું.

વિલાયતમાં

આગમોટ મુંબઈ નો કિનારો છોડ્યો. જોતજોતામાં ધરતી દેખાતી બંધ થઈ. જિંચે આભ અને નીચે પાણી. નાના ગામડાની વસ્તી જેટલાં ઉતારુ ખોટમાં ભરાઈ હતાં. ત્રણ માળની મોટી તોતિંગ આગમોટ હતી, પણ મહાસાગરનાં જળસ્ત પહાડ જેવા મોત્ત અથડાતાં એને રમકડાની જેમ ઉછાળી રહ્યાં હતાં.

મોહનદાસની આ પહેલી સફર હતી. કોઈની સાથે વાત કરતાં સરમાય. આખો દિવસ કોટડીમાં પડ્યા રહે-ખાવાનુંય ત્યાં જ મંગાવે. ખીજા બધા જમવાના ઓરડામાં ટેબલ-ચુરસી પર ખાય, પણ મોહનદાસ ત્યાં જતાં સરમાય. સૌ દાર-માંસ લહેરધી ઉગાવે, મોહનદાસ સાથેનું ભાતું ખોલીને થોડુંધણું ખાય ને પડ્યા રહે.

જેમનો સથવારો હતો એ જુનામદના વકીલ હતા. તેમનું નામ મજબુદાર હતું. એ તો છૂટથી કરતા-કરતા ને મોજ કરતા. તેમણે મોહનદાસને કહ્યું: 'તમે કેમ બહાર નીકળતા નથી? દરો-કરો. નવી ઝોળખાણો કરો. તમારે તો બેરિસ્ટર થવું છે. વકીલાત કરવી છે. વકીલની છલ છૂટી હોવી જોઈએ !'

પણ મોહનદાસની સરમ ન તૂટી. એ તો કોઈન હોય ત્યારે તૂતક ઉપર સહેજ ફરી આવે, અને ઝાઝા માણમે દેખે એટલે પોતાની કોટડીમાં બરાઈ જાય.

આગખોટમાં એક આધેડ હંમરનો ગોરો હતો. એ લલો હતો. એણે જોયું કે આ કાઈ સરમાળ જુવાન છે. ધીમે રહીને એણે મોહનદાસની સાથે ઝાળખાણ કરી. એ શું ખાય છે, શું પીએ છે વગેરે પૂછ્યું.

મોહનદાસે એને પોતાની પ્રતિજ્ઞાની વાત કરી એટલે એણે કહ્યું: ‘હીક છે, એડન અને પોર્ટ સૈયદ સુધી તારું ગાહું ચાલશે, પણ જેવો રાતો સમુદ્ર આવ્યો તેવો જ તારે ખોરાકમાં ફેર કરવો પડશે. વિલાયતમાં તો એટલી ટાક પડે છે કે ત્યાં તો દારૂ-માંસ વિના ચાલે જ નહિ.’

મોહનદાસે એની વાત શાંતિથી સાંભળી લીધી. પછી જવાબ આપ્યો: ‘મેં સાંભળ્યું છે કે વિલાયતમાં પણ કેટલાક માણસો દારૂ-માંસ નથી લેતા.’ ‘એ બધી વાત ખોટી માનજો. મારા ઝાળખીતામાં એવો એક પણ માણસ નથી જે દારૂ-માંસ ન લેતો હોય. હું તને દારૂ પીવાનું નથી કહેતો, પણ તારે માંસાદાર તો કરવો જ પડશે!’

‘તમારી સલાહ બદલ ઉપકાર માનું છું. પણ મેં માંસ ન ખાવાની મારી માતા આગળ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, એટલે જે વિલાયતમાં દારૂ વિના નહિ જ રહેવાય તો હું હિંદુસ્તાન પાછો ચાલ્યો જઈશ, પણ માંસાદાર તો નહિ જ કરું.’

સુએઝની નહેર વટાવી, રાતો સમુદ્ર આવ્યો, પણ મોહનદાસને માંસ કે મદિરાની જરૂર ન પડી. લહેરથી હરતાં-ફરતાં, ખાતાં-પીતાં, રાતો સમુદ્ર વટાવ્યો અને છેવટે સામે ઇઝ્મીરનો કિનારો દેખાયો.

સ્ત્રીમર ઉપર મોહનદાસ કાળાં કોટ-પાટવૂન પહેરતા હતા. પણ ઊતરવાનો વખત થયો એટલે તેમણે કપડાં બદલાવ્યાં. અવાક્ષીનનો ક્રીમતી પોશાક યજ્ઞવ્યો. એમના મનમાં એમ કે

કપડાં વધારે સારાં લાગશે. પણ એ દિવસોમાં વિજાપતમાં ધોળાં કૂચાં કાઢી ન પહેરે. આગબોટમાંથી સૌ નીચે જતરવા લાગ્યાં. ચારેકોર નજર કરી તો પેલે એકલા જ સફેદ કપડાંમાં હતા તેથી તરી નીકળ્યા. બીજાં કપડાં પેટીમાં હતાં. પેટીની ચાવીએ તો સામાન પહોંચાડનાર દલાલ પામે હતી. નીચું ધાવીને જતરી ગયા.

વિજાપતમાં મોહનદાસ સાવ નવા-સવા હતા. કાઠકની સપાદ પ્રમાણે રિટોરિયા હોટેલમાં જતર્યા. તેમની સફેદ કપડાંની શરમ હતી ગઈ ન હતી. હોટેલમાં ગયા ત્યાં ખજર પડી કે વળતે દિવસે રવિવાર છે તેથી સામાન નહિ મળે. બીજે દિવસે પણ એ જ કપડાંથી અધાવડું પડે.

મોહનદાસ ભણામળુના ચાર પત્રો લાખ્યા હતા. તેમાં એક દાકતર પ્રાણજીવનદાસ મહેતા ઉપરનો હતો. તેમને તારથી ખજર આપ્યા હતા. સાંજે સાતેક વાગે દાકતર મહેતા મોહનદાસને મળવા આવ્યા. તેમણે પણ સફેદ કપડાંની યોડી મગનક કરી. દાકતરને માથે રેશમી રૂવાંવાળી ટોપી હતી. મોહનદાસ એ ઉપાડીને લેવા શાખ્યા. ઉપર દાય ફેરવવા ગયા ત્યાં રૂવાં જોઈ થઈ ગયાં.

દાકતરે દસતાં દસતાં વિધાયનના રીતરિવાજની સમગ્રતા પાડી: 'કાઠની ચીઝને અગ્રય નહિ. ઉપરજાડી ઓગખાખ ટોપ ત્યાં મુખી એના કુકુઅ રિંગે પુત્રવ નહિ. વાતો કરતાં જાંએ સ્ક્રે બોલાવ નહિ દિંદુઆનમાં વાનવાનમાં 'જી સાહેબ!' કહેવાનો રિવાજ છે તે વિધાયનમાં નોકર અને મોઝ જેવો અડી' જમાવ. દોરેલનું અર્થ બારે પડ્યું એટલે મારી ગદગદને ત્યાં ગ્દેવાનું મોઝવયું'

આટલી વિધાયન આપી રહેતા ખજરઅંતર પડી દાકતર મહેતાએ રમ લીધી. દોરેલમાં તો આવી બરાબ જેવું થયું હતું. તેજાગળે પેલામાં તેલ પડી નાખ્યું રંગી માંચ તરતો

ખોરાક ન મળે. મો-માઝા પૈસા ભરવા છતાં પૃથુ પેટ ન ભરાય. મોહનદાસે તો બે દિવસ ભાતા ઉપર જ ચલાવ્યું.

હોટેલમાં એક સિંધી લાઈબ્રેરીયન થયો હતો. એ લંડનનો ભોમિયો હતો. તેણે શહેરમાં બે ઓરડી ભાડે અપાવી, સામાન આવ્યો એટલે મોહનદાસ અને તેમના સાથીદાર મજમુદાર બંને ત્યાં જઈને રહ્યા.

શરૂઆતના દિવસો ભારે લાગ્યા. દેશ યાદ આવે. 'મા સાંભરે-કેટલી હેતાળ ! મોટાભાઈ યાદ આવે-કેવા ઉદાર ! પત્ની યાદ આવે-કેટલી પ્રેમાળ ! એમ એક પછી એક બધું યાદ આવ્યા કરે. રાત પડે ને રડવાનું શરૂ થાય. રાત્રીકોટનું ઘર આખું નજરે તરવા લાગે. જંઘ તો આવે જ શાની ? પધારીમાં પડખાં ધસીને માંડ રાત પૂરી કરે.

સવાર પડ્યે આંખોનાં પોપચાં સૂજી જાય. પણ આવી વાત કોઈને કેમ કરાય ? બધું નવું નવું લાગે. લોકો નવાં, રીતભાત નવી, મકાનો નવાં-બધું ચિત્રવિચિત્ર લાગે. કેની સાથે ખોલવું ને કેમ ચાલવું તેની કશી ગમ ન પડે. મોહનદાસની સ્થિતિ સડી વચ્ચે સોપારી જેવી થઈ પડી. વિશ્વાયતમાં ગમે નહિ અને દેશ પાછા જવાય નહિ.

આખરે હિમત રાખીને નક્કી ક્યુઃ ગમે તેમ થાય, ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ નડે, પણ ત્રણ વરસ પૂરાં કર્યે જ ફરકો.

‘ માએ આપેલી પ્રતિજ્ઞા નહિ તૂટે ’

અંધાર વરસની ઉંમર, અગ્નિપ્રયો મુલક, ખોરાક, પહેરવેશ, બોલીચાલી બધું નવું. કોઈવાર મુબઈ મુબઈ નહિ ગયેલા તે પાંચ દળર માધલિ દૂર આવી પડ્યા. સૌ લુદી લુદી શિખામણુ આપે. મોહનદાસ ધડીલર મૂંઝાઈ ગયા.

ખાસ કરીને તેમને ખાવાની અડચણ બહુ પડી. મોહનદાસ નાનપણથી ચ્યાદિયા હતા. તેમને મસાજેદાર શાક, ચટણી, અથાણાં, વડીયાપડ વગેરે ખાવાની ટેવ હતી. વિશ્વાયતના ખાણામાં મરી-મસાયા નાખવાનો રિવાજ ન હતો એટલે બધું સાવ મોળું મોળું લાગે. રોજ લાણા ઉપરથી બૂખ્યા પેટે જહુ પડે.

દાકાગ મહેતાએ મોહનદાસની મુશ્કેલી જોઈ. તેમણે એક ગૃહસ્થને ત્યાં સગવડ કરી આપી, એ ગૃહસ્થ દાકાગના મિત્ર હતા.

એ ભણા મિત્રે મોહનદાસની ખૂબ સગવડ સાચવી. સગા લાઈની જેમ રાખતા. અમેજી રીતભાત, બોલીચાલી બધું શીખવવા લાગ્યા. માત્ર ખાવાની મુશ્કેલી એ ટાળી ન શક્યા. એ ધણુ સમજાવે કે, ‘આ દેશની આબોહવામાં માંસાદાર વગર જીવી જ ન શકાય.’ પણ મોહનદાસે તો એક નન્નો છત્રીસ રોગને દણે તેમ દૂંડી વાન સંલગાવી દીધી: ‘મારી માએ આપેલી પ્રતિજ્ઞા નહિ તૂટે.’

પ્રતિજ્ઞા લેવી એ સહેલી છે પણ પાળવી બહુ કઠણ છે. ખપોરે જમવામાં રોટી અને તાંદળાનની લાજ આવતાં તેમા પેટ ધી રીતે

ભરાય ? મોહનદાસની હોજરી તેજ હતી ખૂબ ખોગક માગતી અહીં તો વધારે માગતાય શરમ આવે સવારસાજ એકેય વખત દૂધ પણ ન મળે પ્રતિજ્ઞા પાળવા ખાતર મોહનદાસ બૂખ્યા મરના લાગ્યા.

આ જોઈને પેલા મિત્રને એકવાર ભારે ચીડ ચડી એ પિત્ત-ઈને બોલ્યા ‘તું જો મારો માનો જણ્યો લાઈ હોત તો હું તને પહેની આગબોટમા પાછો ધકેલી દેત !’

પણ મોહનદાસ એક ટળા જે ન થયા લાઈબધની સમગ્રવટ બધી નહામી મઈ મોહનદાસનો અ જ જનામ હતો ‘માએ આપેલી પ્રતિજ્ઞા નહિ તૂટે’

ખીજા જેમ વધારે આગ્રહ કરે તેમ મોહનદાસનું મન વધારે મજબૂત બનવું જાય ઈશ્વર પાસે તેઓ પ્રતિજ્ઞા પાળવાનું બળ માગે ઈશ્વર કોણ એ કશું જાણે નહિ, પણ નાનપણમા ઘેવી ર ભાએ જે શ્રદ્ધાનું ભાવું બધાવેલું તે ખરે વખતે ખપ લાગ્યું પેલા મિત્ર બહુ કહેવા માડે ત્યારે મોહનદાસ એટલું જ કહે ‘તમારો પ્રેમ હું જોઈ શકું છું, તમે મારા ભવા માટે કહો છો, પણ મારી પ્રતિજ્ઞા નહિ તૂટે મને માફ કરો !’

જસ, પછી પેલા મિત્રે મોહનદાસને કશું કહેવાનું છોડી દીધું

થોડા દિવસમા પોતે જાણીતા થયા એ માસાહારી મુલકમા કેટલાક માસત્યાગીઓના મડળો તેમણે શોધી કાઢ્યા આહાર સબધી વિચાર કરનાર કેટલાક પુસ્તકો શોધી કાઢ્યા અને વાચ્યા તેમા લખ્યું હતું ‘પરમાટી ખાનાથી શરીરને અને મનને તુડસાન થાય છે માસ ખાવાથી જાતજાતના રોગ પેદા થાય છે માણસનો સાચો ખોરાક કળકળાદિ, અનાજ અને તાજા શાકભાજી છે’

આવા પુસ્તકો વાચવાથી મોહનદાસના વિચારો પાકા થયા અને તેમને નવું બળ મળ્યું.

મુધારાની નકલ

મોહનદાસે વિચાર કર્યો: ‘હું માંસાહાર નથી કરતો તેથી આ લોકો મને જંગલી ગણે છે. હવે એ એક વાતમાં જંગલી ગણે, પણ જાણીની બીજી બધી બાબતમાં મારે જરાય ઊણા ન બનરવું જોઈએ. ગમે તેમ અંગ્રેજ સમાજમાં હિંદીઓનો મોભો તો સચવાવો જ જોઈએ. આવા વિચારથી તેમણે મુધારાની નકલ શરૂ કરી.

રાજકોટના દરજ્જાનાં સીવેશ્વરી કપડાં વિશ્વાયતમાં જંગલી જેવાં લાગશે એમ ધારી મોહનદાસે મુંબઈમાં ફેશનેબલ કપડાં સિવડાવ્યાં હતાં. પણ વિશ્વાયત ગયા ત્યાં ખજર પડી કે એ ફેશન તો હવે જૂની થઈ ગઈ છે. એટલે મોહનદાસે છેલ્લી દળનાં કપડાં સિવડાવવાનો વિચાર કર્યો. ખાસ સોખીન લોકોનાં કપડાં સીવનાર દરજ્જાની દુકાને સીવવાં નાખ્યાં. ઉપરાંત ખાસ સાંજના ખાણા માટેનો પોશાક તૈયાર કરાવવામાં રૂપિયા દોઝોળું આંધણુ મૂક્યું. ચૈદ-પંદર રૂપિયા ખરચીને એક મોટી ‘ચીમની’ ટોપી ખરીદ કરી.

મોટાભાઈને કામગીરી લખીને ધડિયાળ માટે સોનાનો અછોડો મંગાવ્યો. જાણીટનાં બને ખિરસાંમાં જૂલતો રહે તેમ એને લટકાવ્યો.

તૈયાર ટાઈ વેચાણી લેવી એ ફેશનમાં ગણાવું ન હતું તેથી ટાઈ હાથે બાંધનાં શીખ્યા. દેશમાં હજમતને હહાડે અરીસો ભાળતા,

તે અહીં વિલાયતમાં મોટા અરીસા સામે બિલા રહી, દસ દસ મિનિટ સુધી ગળપટ્ટો સરખો કરવા લાગ્યા.

માથે પટિયાં પાડીને સેંથો પાડે. લાઈના વાળ એવા મુલાયમ કે ઘસ ફેરવે ત્યાં બિલા ચર્ધ બનવ છતાં મેંચા પર હાથ રાખી માથે 'ચીમની' હેટ ચડાવે. પછી બજારમાં ફરવા નીકળે. શાળામાં, સલામાં કે મળવા-હળવામાં જ્યાં ગયા હોય ત્યાં આખો વખત માયાના વાળ ઉપર હાથ ફર્યા જ કરે.

આટલી ટાપટીપ કર્યા છતાં મોહનદાસનો છૂટકો ન થયો. એમને તો સુધરેલામાં ખપતુ હતું. એવાઓની આગળ પોતાનો વટ પાડવો હતો. જંગલી જેવા દેખાતુ ન હતું. 'સમ્ય' ગણાવા માટે માંસ-મદિરા લેવા સિવાય જે કંઈ કરવું પડે તે કરવા તેઓ તૈયાર થયા હતા.

હવે, સમ્ય માણસ હોય તેને નાયતાં આવડવું જોઈએ. એને ફ્રેન્ચ ભાષા આવડવી જોઈએ. તેને છટાદાર ભાષણ કરતાં આવડવું જોઈએ. આ ત્રણે બાબત હાથ કરવા સારુ મોહનદાસે કેડ બાંધી.

નાય-ગાન શીખવનારના એક વર્ગમાં જોડાયા. પચાસ રૂપિયા એને આપ્યા. વીસ-પચીસ દિવસમાં છ-સાત પાકે શીખ્યા. પણ બરાબર તાલમાં પગ ન પડે. સાથે પિયાનો વાગતો હોય, પણ એમાં શું વાગે છે એ જ ન સમજાય. કોઈએ કહ્યું: 'વાયોલિન વગાડતા આવડે તો તાવની સમજ પડે.' એટલે ત્રણ ગીની ખર-ચીને વાયોલિન ખરીદ્યું. વાયોલિન શીખવનારને ગીની-એ ગીની ધરી. ભાષણ શીખવા સારુ વળી ત્રીજો માસ્તર શોધ્યો. એને પણ એક ગીની પધરાવી.

મોળા ને દરિયાવ દિલના મોટાભાઈ મોહનદાસને અર્ધ વેણે ચીજ વસ્તુ પૈસા મોકળ્યા કરતા હતા. પારકે પરદેશ નાનો ભાઈ

મૂંઝાય નહિ, તેને કશી અગવડ ન પડે એ માટે વગર 'પૂજ્ય-
વગર લખ્યે અથાણાં, મીઠાઈ વગેરે મોકલ્યા કરતા હતા. વહાણ-
સોઈ મા મનુના નામનું રટણ કરતી હતી. હજારો માઈલને
છેટે ભણ્યા ગયેલા દીકરાને જરાય આણું ન આવે. એ એના
અંતરની ઇચ્છા હતી, અને એ ઇચ્છા મોટાભાઈ વગર કહો પૂરી
કર્યે જતા હતા.

આમ મોહનદાસ પાણીની માફક પૈસા ખરવાને અંગ્રેજ સમા-
જની સરસાઈ કરવા મથતા હતા. એટલું ખરું કે આ બધું તેઓ
મોજશોખ ખાતર કરતા ન હતા એટલે વારંવાર પાણું વાળીને
જોયા કરતા. જે પાણું વાળીને જોયા કરે અને પોતે ક્યાં બોલે
છે તેના વિચાર કરે તેને સાચી વાત વહેલી સમજાય છે.

મોહનદાસને પણ એ જ બન્યું. એક દિવસ એક ચોપડી
વાંચનાં એમની આંખ બધડી મઠી. તેમના અંતરમાં અજવાળું
થયું. તેમને વિચાર થયો કે, ‘આ બધું હું શું કરી રહ્યો છું? મારે
ક્યાં વિદ્વાયતમાં જન્મ્યો કહવો-છે? મારે નાચ નાચીને કેને
દેખાડવા છે? છટાદાર લાપણો શીખીને મારે કઈ સલાઓ છતવી
છે? વાયોપિન શીખવું હોય તો દેશમાં જઈને ક્યાં નથી શીખાવું?
અહીં તો હું ભણવા આવ્યો છું. મારે’ લણીમણીને જસદી ઘેર
પઢાવ્યવું જોઈએ. મા, મોટાભાઈ, પત્ની-સા મારી ઉપર મોટ માંડીને
બેઠાં હશે. મારે સારા દેખાવું હોય તો સારા ગુણથી જ દેખાવું
જોઈએ. લૂગડાંના દારાથી કે વડિયાળના અછોડાથી બીજા ઉપર
જાપ પડે એ શા કામની?’

બેત્ર ખલાસ. જે સાચું જાગે તે તરત આચરવું એ મોહન-
દાસનો મુદ્દાતેજ હતો. એમણે તો જાણ્યા ત્યાંથી સવાર ગણીને
પાંખ ફેરફાર શરૂ કર્યા.

ભાપણ શીખવનારને એક કાગળમા પોતાતા વિચારો જણાવી રામ રામ કર્યા. નાચ શીખવનારી બહેનને પણ એવો જ પત્ર લખ્યો. વાયોલિન-સિક્કિદને ત્યાં તો વાયોલિન લઈને જ ગિપડ્યા. તેની સાથે કંઈક વધારે પરિચય હતો તેથી એને પોતાના વિચારો જણાવ્યા અને કહ્યું: ‘આતી જે દિંમત આવે તે ઉપજાવજો. મારે એનો ખપ નથી’ એ બાઈને મોહનદાસના વિચારો ગમ્યા. તેણે એ વાતને ટેકો આપ્યો.

આમ સુધરેલા બનવાની મોહનદાસની ઘેલજી ત્રણેક માસ ચાલી હશે ત્યાં તો જાગી ગયા. માત્ર કપડાંની ટ્રાપટીપ કેટલાંક વરસો સુધી નબી રહી.

હવે બીજું બધું જૂઠીને મોહનદાસ વિદ્યાભ્યાસમા પડ્યા.

‘સ્વાદ જીભમાં નથી, મનમાં છે’

એક જાણુ મોહનદાસ અભ્યાસમાં આગળ વધવા લાગ્યા, બીજી જાણુ જીવનમાં સાદાર્થ વધતી ચાલી. મોટાભાઈની બીડનો વિચાર કરી અને તેટલી કરકસર કરવાનો તેમણે નિર્ણય કર્યો હતો.

પહેલાં એક ગૃહસ્થના ઘરમાં રહેતા ત્યાં ખર્ચ વધારે આવતું હતું, તેને જાહે છે ઓરડી લાડે રાખી હાથે રમોઈ કરવા લાગ્યા. જે ઓરડીની જરૂર નથી એમ જણાતાં એક ઓરડી કાઢી નાખી. ગાડીલાડું બચાવવા ઘેરથી ભણવા જતાં-આવતાં રોજના આઠ-દસ માઈલ ચાલવાનું રાખ્યું. તેથી ઉત્તમ કસરત મળી અને શરીર કસાયું. મનને ચાલવાની ટેવ પડી.

હાથે રાંધવામાં માંડ વીસ મિનિટ લાગતી. જ્યના લોટની ઘેંસ અને કોકો (કોશી જેવું પીણું) તૈયાર કરી લેતા હતા. બપોરે બહાર જમતા અને સાંજે પાણુ હાથે પકાવતા.

ભોજન સાદું થયું એટલે જીભનો સ્વાદ થયો. મોટાભાઈનો ભાર હળવો થયો. કુટુંબ દેશમાં જે સાદાર્થી રહેતું હતું તે રીતે રહેવાથી મનનો સંતોષ વધ્યો. હૈયાને ટાલક વળી. તેનો રસ પેલા ભોજનના રસ કરતાં વધારે મીઠો લાગ્યો.

મોહનદાસને નવા નવા અખતરા કરવાનો ગોખ હતો. તેમણે ખોરાકના ગતગતના અખતરા શરૂ કર્યા. સસ્તું, સાદું, પુષ્ટિ-

કારક છતાં માંસ વિનાનું ભોજન શોધી કાઢવામાં તેમને ભારે રસ આવ્યો. એ વિષયને લગતાં કેટલાંક પુસ્તકો વાંચ્યાં. માંસાહાર ન કરનારનું ત્યાં એક મંડળ હતું. એ મંડળના પોતે સભ્ય બન્યા. ખોરાક ઉપર ભાષણો પણ કર્યાં.

દેશમાંથી મીઠાઈઓ તથા મસાલા વગેરે મંગાવવાનું બંધ કર્યું. મસાલા વિનાની ભાજી પહેલાં શીકી લાગતી તે હવે સાવ પાણીમાં બાફીને ખાવા લાગ્યા, જે મોળી જાણુ જેવી લાગતી તેનો હવે સ્વાદ સમજાવા લાગ્યો.

આ પ્રયોગથી મોહનદાસને ખાતરી થઈ કે સ્વાદ જીભમાં નથી, પણ મનની માન્યતામાં રહેલો છે.

છેતરપિંડીથી બચ્યા

આ વાનને આગે પચાસ ઉપર વરસ થયાં. એ જમાનામાં વિનાયત લાલુવા જનારા દિંદી જીવાનો દેશમાં બાગવનનો ગિવાજ હોવાથી મોટે ભાગે પરણેલા જ હોય. તેમનામાં એક રિવાજ પડી ગયેયો કે પોતે પરણ્યા હોય છતાં કુંવારા ગણાવું. વિનાયતમાં સાધારણ રાતે પચીસેક વગસ પછી જ પરણવાનો રિવાજ હોય છે એટલે ત્યાં પરણેયો વિદ્યાર્થી તો કાઈ મને જ નહિ. પચીસ વરસ મુધીમાં અભ્યાસ પૂરો થઈ ગયો હોય. આપણા દેશમાં પણ પહેલાં એમ જ હતુ-શુને ઘેરથી પચીસ વરસે લાભીને વિદ્યાર્થી ઘેર આવતો પછી જ એનાં લગ્ન થતા.

મોદનદાસના વખતમાં વિનાયત જનારા દિંદી વિદ્યાર્થીઓ મોટે ભાગે પરણેલા જ હતા. મોદનદાસ પોતે તેરમે વરસે પરણેલા, અને વિનાયત ગયા ત્યારે એક ઊંઠગના બાપ હતા. છતાં તેમણેય ખીલઓની ઘેરે ગપ ચલાવ્યું.

પણ મોદનદાસનું ગપ લાંબું ન ચાલ્યું. આવું ગપ ચલાવવા માટે જે અનુગ્રાહ લેઈએ, જે વાચાળના લેઈએ, જે છેતરપિંડી લેઈએ તે મોદનદાસના દિવને કુચી ન હતી. તેઓ નાનપણથી જ શરમાળ, ઓછાઓવા અને મન્યપ્રિય હતા. તેથી તેઓ આવી છેતરપિંડીથી બચી ગયા.

ઇચ્છાંકને કિનારે બાઈટન નામનું એક બંદર છે. એ હવા ખાવાના સ્થળ તરીકે જાણીતું છે. એકવાર મોહનદાસ ત્યાં ગયા હતા તે જ વખતે એક સાધારણ પૈસાપાત્ર ડોળીમા પણ ત્યાં દવા ખાવા આવેલાં. જે હોટેલમા મોહનદાસ બેઠેલા તેમાં જ તે પણ બેઠ્યા હતા.

એકવાર બોજનની વાનીઓની યાદી મોહનદાસ વાંચતા હતા. ચીજોનાં નામ ફ્રેંચ ભાષામા હતાં તેથી મોહનદાસને બે-લતાં ન હતાં. આભુમા ટેબલ ઉપર એ ડોસીમા બેઠાં હતાં. તે આપણા જીવાનની મુશ્કેલી સમજી ગયાં. તેમણે પૂછ્યું: 'તમે અજાણ્યા લાગો છો. તમે હજી ખાવાનું નથી મંગાવ્યું? તમને કંઈ મૂંઝવણ થતી લાગે છે.'

મોહનદાસે કહ્યું: 'હું અન્નાહારી છું. આ ભાષા હું સમજતો નથી. આમાં કંઈ વસ્તુ નિર્દોષ છે તે મારે જાણવું છે.'

માઝ બોધ્યાં: 'હ્યો ત્યારે, હું તમને સમજાવું, તમે ખાઈ શકો તેથી વાનીઓ બતાવું.'

ત્યારથી એ માજી સાથે સંબંધ બંધાયો. મોહનદાસ ત્રિસા-યત રહ્યા ત્યાંસુધી અને પછી પણ વર્ષો મુધી ચાલુ રહ્યો. બાઈટનથી જતી વખતે પોતાના લંડનના ઘરનું ઠેકાણું આપ્યું અને પોતાને ઘેર આવવા નોતરું પણ દીધું.

લંડન આવ્યા બાદ એક રવિવારે મોહનદાસ તેમને ઘેર ગયા. અરસપરસ સંબંધ વધવા લાગ્યો. વારનટ્ટેવારે ડોળીમા મોહન-દાસને જમવા બોલાવે, ચાહીને શરમ મૂકાવે અને જીવાન ઝીંઝી સાથે વાતો કરવા લલચાવે.

એક બાઈ એમને ઘેર જ રહેતી હતી તેની સાથે વધુ દરાવે અને કાઈવાર મોહનદાસને અને એ યુવતીને એકલાં જુલ

પહેલવહેલું તો મોહનદાસને આ વંસમું લાગ્યું. વાતો કરવાનું કશું ન સૂઝે. વિનોદ કેમ કરવો તે ન કાવે. પણ પેલાં માણે એમને પાવરધા કરતાં હતાં. મોહનદાસ એના હાથ નીચે ધડાવ્યા હાયા. પછી તો એમને એ જુવાન બાઈ સાથે વાતો કરવાનું ગમવા લાગ્યું.

જુવાની, એકાંત અને સામેથી વાર્તાવિનોદ કરવા મથતી રમણીનો સહવાસ. નવજુવાન મોહનદાસ ધીમે ધીમે લપસતા જતા હતા.

પછી તો રવિવાર ક્યારે આવે તેની મોહનદાસ રાહ જોવા લાગ્યા. ડાસીમા લોભાબે જતાં હતાં. તેમને આ બંનેની સોજાતમાં રસ પડ્યો હતો. એમણે બીચારાંએ તો આ બેય જણાં પરણીને સુખી થાય એમ જ ઇચ્છ્યું હતું. પેલી યુવતીએ પણ કાબુ જાણે કેવા આશા-મિનારા મનમાં રચ્યા હશે.

આવા નાણુક સંજોગોમાં પણ મોહનદાસનું મન હાથથી ગયું ન હતું. તેઓ મન સાથે વિચાર કરતા હતા. તેમને થતું હતું કે આમાં વાત વધતી જાય છે. હું પરણેલો છું એ વાતની આ લોકોને ખબર નથી. એ જાણશે ત્યારે તેમને કેવું શાગશે ? બાઈને મારે પહેલેથી જ આ વાત કહી દેવી જોઈતી હતી.

વળી મોહનદાસને વધુ વિચાર થયોઃ જો મેં મારા મનની વાત કહી દીધી હોત તો આ બીચારી મારી સાથે પરણવાનો વિચાર સરખો ન કરત. હજી પણ મોડું થયું નથી. સાચી વાત તેમને જણાવી દઉં તો આ સંકટમાંથી બિગરી જઈ ચકું.

આમ વિચાર કરી મોહનદાસે ખડિયો-કપડાં હાથમાં લીધાં. કામગી લખવા બેઠા. પણ લખવા બેસતાં અનેક વિચારો સામટા ધમી આવ્યા. મું લખતું ને મું ન લખતું ? એકમૂંસ કરીને કેટલાય

કાગળો ચીતર્યા. કેટલાયે મુસદ્દા ધણા ને ફાંચ્યા. આખરે કાગળ પૂરો કર્યો.

બેરિસ્ટરનો બિલ્લો લેવા ગયેલા મોહનદાસ આગળ જતાં ગાંધી-બાપુ બની શક્યા તેનું કારણ તેઓ નાનપણથી બહુ વિચારીને જીવન ગાળતા હતા તે જ છે. એ કાગળની લીટીએ લીટી વાંચવા અને વિચારવા જેવી છે. તેનો સાર ગાંધીબાપુએ તેમની 'આત્મકથા'માં આપેલો છે તે જ અહીં ઉતાર્યો છે. હવે કાગળ વાંચીએ:

'આપણે આઈટનમાં મળ્યાં ત્યારથી તમે મારા પર પ્રેમ રાખતાં આવ્યાં છો. જેમ મા પોતાના દીકરાની સંભાળ રાખે તેમ તમે મારી સંભાળ રાખો છો. તમે તો એમ પણ માનો છો કે મારે પરણવું જોઈએ, અને તેથી તમે મારા પરિચય મુવતીઓ સાથે કરાવો છો. આવો સંબંધ વધારે આગળ જાય તે પહેલાં મારે તમને કહેવું જોઈએ કે હું તમારા પ્રેમને લાયક નથી. હું તમારે ઘેર આવતો-જતો થયો ત્યારે જ મારે તમને કહેવું જોઈતું હતું કે હું પરણેલો છું. હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓ જે પરણેલા હોય છે તેઓ આ દેશમાં પોતાના વિવાહની વાત પ્રગટ નથી કરતા એમ પણ હું જાણું છું. તેથી મેં પણ એ રિવાજનું અનુકરણ કર્યું. પણ મારે મારા વિવાહની વાત છુપાવવી જોઈતી નહોતી એમ હવે મને લાગે છે. હું તો બાળવયે પરણેલો છું અને મારે એક દીકરો છે એ પણ વધારામાં મારે જણાવી દેવું જોઈએ. આ વાત તમારી પાસે ઢાંકી તેથી મને હવે બહુ દુઃખ થાય છે. પણ સત્ય કહી દેવાની ધૃષ્ટિ મને હિંમત આપી તેથી મને આનંદ થાય છે. મને તમે માફ કરશો. જે બહેનની સાથે તમે મારો પરિચય કરાવ્યો છે તેની સાથે મેં કશી અયોગ્ય છૂટ લીધી નથી તેની ખાતરી આપું છું. મારાથી છૂટ ન જ લેવાય તેનું મને સંપૂર્ણ લાન છે. પણ મારો સંબંધ કેઈની સાથે બંધાય એ જોવાની તમારી

છત્ર હોય એ સ્વાભાવિક છે. તમારા મનમાં આ વસ્તુ આગળ ન વધે તે ખાતર પણ મારે તમારી પાસે સત્ય પ્રગટ કરવું જોઈએ.

‘ આ કામળ મન્યા પછી તમને લાગે કે હું તમારે ઘેર આવવાને લાચક નથી તો મને ખોટું નહિ લાગે. તમારી મમતાને સારુ હું સદાયને માટે તમારો ક્ષણી થઈ ચૂક્યો છું. જો તમે મારો ત્યાગ નહિ કરો તો હું ખુશી થઈશ. એ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. તમારે ત્યાં આવવાને હજી મને લાચક ગણુશો તો તેને તમારા પ્રેમની એક નવી નિશાની ગણીશ અને તે પ્રેમને લાચક થવા મારો પ્રયત્ન આપુ રહેશે.’

કામળ બીડીને મોકલી આપ્યો. મન ઉપરથી જાણે મળુનો ભાર ઊતર્યો હોય તેમ મોહનદાસ હજવા કૂચ થઈ ગયા.

લગભગ વળતી દપાસે જવાળા આબો: ‘ તમારો ખુશ્વા દિલનો કામળ મન્યો, અમે ખને વાંચીને રાજી થયાં અને ખૂબ દન્યાં. તમારા જેવું અસત્ય તો માફ કરવા ચોખ્ખ જ ગણાય. માફ નોતરું કાયમ છે. આવતે રવિવારે અમે તમારી રાહ જોઈશું જ અને તમારા બાળનિવાહની વાતો સાંભળશું. તમારી ગમ્મત ઉઠાવવાનો આનંદ પણ માણશું. આપણી દોસ્તી જેવી હતી તેવી જ રહેશે તેની ખાતરી રાખજો.’

આમ મોહનદાસે પોતાને માટેની જે ખોટી જાપ હતી તે ખૂંસી નાખી, અને પછી પોતાના લગ્નની વાત કરતાં તેઓ જરા પણ અચકાતા નહિ.

ગીતા માતા

વિદાયતમાં મોહનદાસ કાયદો બચુવા ગયા હતા. એ કામ તો ચાલતું જ હતું, પણ તેમનો સ્વભાવ હતો કે જ્યાં જેટલું સારું જુએ તેટલું લઈ લેવું. તેથી કાયદાના બચુતર ઉપરાંત ખીજ કેટલીક સારી વસ્તુઓ પણ શીખ્યા.

વિદાયતમાં એકાદ વર્ષ ગાળ્યું હશે એટલામાં મોહનદાસને બે થિયોસોફિસ્ટ ભાઈઓની ઓળખાણ થઈ હતી. તેમણે મોહનદાસને પૂછ્યું: 'ગીતા ત્રિને તમે શું માનો છો ?'

મોહનદાસે સરળભાવે જવાબ આપ્યો: 'મેં ગીતા વાંચી જ નથી.'

આમ કહેતાં તેમને બહુ શરમ લાગી. ગીતા તો હિંદુધર્મની માતા કહેવાય. જો આપણી માને આપણે ઓળખતા નથી એમ કહેવું પડે તો આપણને કેટલું દુઃખ લાગે ?

પછી મોહનદાસ એ બંને ભાઈઓ સાથે સંસ્કૃતમાં તથા અંગ્રેજીમાં ગીતા વાંચી ગયા. મોહનદાસને ગીતા ઉપર પ્રેમ થયો. હિંદુધર્મનું એ એક અણમૂલું રત્ન છે એમ તેમને લાગ્યું. એમાંય તે ખીજ અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકોની અસર તેમના મન પર ખૂબ થઈ. એ શ્લોકો આગળ ઉપર ગાંધીબાપુએ આશ્રમ સ્થાપ્યો

ત્યારે સાંજની પ્રાર્થનામાં દાખલ કર્યા અને આજે ધણાં સ્ત્રી-પુરુષો ને બાળકો સંખ્યાક્રમે એ સ્ત્રીકો પ્રાર્થનામાં બોલે છે.

તે દિવસથી માંડીને આજની ધડી સુધી માંધીજી ગીતાને માતાની માફક પૂજે છે. ભારે સંકટમાંથી બચાવી લઈને ગીતા માતા સાચો માર્ગ સુઝાડે છે. સારાસારનો વિચાર કરવાની સજ્જ ગીતામાંથી જડે છે. માણસને શુભ નિશ્ચયોને વળગી રહેવાનું બળ ગીતા માતા આપે છે.

એ જ અરસામાં મોહનદાસે શુદ્ધ ભગવાનનું ચરિત્ર પહેલ-પહેલું વાંચ્યું. ઈશુ ભગવાનનું બાઈબલ વાંચ્યું. ઈશુનાં બે વાક્ય તેમને બહુ ગમ્યાં. ઈશુ કહે છે: 'તારું પહેરણુ માથે તેને અંગરખું પણ આપી દેજે' અને 'તને જમણે ગાલે તમાચો મારે તેની આગળ ડાખો ગાલ ધરજે.' નાનપણમાં મોહનદાસે શામળનો ડાખો વાંચેલો. તેની છેલ્લી લીટી તેમને યાદ આવી: 'અવશ્યુ કહે જે શુણુ કરે, તે જગમાં જીવો સદી.' મદમદ પેગંબર સાહેબનું જીવન-ચરિત્ર પણ મોહનદાસે એ જ અરસામાં વાંચ્યું. પેગંબર સાહેબની મદતા, વીરતા અને તપશ્ચર્યાની ખૂબ અસર પડી.

પોતાના બાપુની માંદગી વખતે મોહનદાસે લુફ લુફ ધર્મોની ચર્ચા સાંભળી હતી. તે ધર્મોના સ્થાપકોનાં જીવનચરિત્ર તેમણે વાંચ્યાં ત્યારે તેમને લાગ્યું કે બધા ધર્મોમાં એકની એક વાત જુદી જુદી રીતે કહી છે. ત્યાજ અને મેવામાં સચો ધર્મ રહેલો છે એ વાત બધામાં એકસરખી લાગી. બધા ધર્મોનું મૂળ એક છે એમ જાણનાં તેમને આનંદ થયો.

‘નિર્બલ કે બલ રામ’

હિંદુસ્તાનમાં એક કહેવત જાણીતી છે ‘કહના મિત્રી ખાડ હે, કરના તાતા લોહ’ એટલે ધર્મની વાતો કરની એ ખાડ જેની મીઠી લાગે છે, પણ તે પ્રમાણે વરતનું એ ધર્મેય લોદાને પકડના સમાન છે—મુશ્કેલ છે/સત તુકારામે પણ કહ્યું છે ‘બોલે તૈસા ચાલે ત્યાચિ વદીન પાઉવે’—જે બોલવા પ્રમાણે વરતે છે તેના ચરણમાં મારુ માથું નમે છે

મોહનદાસ મહાત્માજી તો પાછળથી કહેવાયા, પણ તેમની ભર જીવાનીમાં પ્રતિજ્ઞા પાળવા ખાતર અને પોતે જે સાચું માનતા હોય તે આચરવા ખાતર તેમણે કેટલી મથામણો કરી છે ડગલે ને પગલે તેમની કસોટી થતી હતી પણ તેમાં પ્રજુકૃપાથી અને પોતાના સત્ય ઉપરના અલૌકિક પ્રેમથી તેઓ કસોટીમાંથી પાર જીત્યા છે. એ બધા પ્રસંગો અતિસાચ પવિત્ર છે ચ ગાજળની

માફક એ વાંચનારના હૃદયને શુદ્ધ કરે છે. એવા કેટલાક પ્રસંગો આપણે વાંચી ગયા અને હજી બીજા વાંચશું.

વિશ્વાયતમાં પોર્ટસ્મથ નામનું એક બંદર છે. ત્યાં અન્ના-હારીઓનું સંમેલન ભરાવાનું હતું. મોહનદાસ અને તેમના એક મિત્રને એ સંમેલનમાં આવવાનું આમંત્રણ મળ્યું હતું. બંને ત્યાં ગયા. એક બાઈને ઘેર બંનેને ઉતારો આપવામાં આવ્યો. પોર્ટસ્મથમાં ખારવાની મોટી વસ્તી હતી. ત્યાં ઘણાં ઘર દુરાચરણી સ્ત્રીઓનાં હતાં. તે સ્ત્રીઓ વેશ્યા નહિ તેમ નિર્દોષ પણ નહિ. આવા જ એક ઘરમાં મોહનદાસનો ઉતારો હતો. ઉતારાની આવી ગોઠવણ બહુબ્રહેમને કરેલી ન હતી, પણ એ બંદરમાં ક્યું ઘર સારું ને ક્યું ખરાબ એ ખારખવું મુશ્કેલ હતું. પહેલી જ રાતે જ ગંભીર કસોટીનો બનાવ બન્યો તે ગાંધીબાપુના પોતાના જ રાબ્દોમાં અહીં ઉતાર્યો છે:

‘રાત પડી. અમે સજામાંથી ઘેર આવ્યા. જમીને પાનાં રમવા બેઠા. વિશ્વાયતમાં સારાં ઘરોમાં પણ આમ મહેમાનોની સાથે ગૃહિણી પાનાં રમવા બેસે. પાને રમતાં નિર્દોષ વિનોદ સૌ દરે. અહીં હજીકો વિનોદ શરૂ થયો. મારા સાથી તેમાં નિપુણ હતા એ હું નહોતો બન્યોતો. મને આ વિનોદમાં રસ પડ્યો. હું પણ ભળ્યો. વાળીમાંથી ચેષ્ટામાં બનરી પડવાની તૈયારી હતી. પાનાં એકેકાર રહેવાની તૈયારીમાં હતાં. પણ મારા ભવા સાથીના મનમાં રામ વસ્યા. તે બોલ્યા: ‘અધ્યા, તારામાં આ કળલુગ કેવો! તારું એ કામ નહિ. તું ભાગ અહીંથી!’

‘હું’ ચરમાયો. ચેત્યો, હૃદયમાં આ મિત્રનો આભાર માન્યો. માનની પાસે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા યાદ આવી. હું ભાગ્યો, મારી ઠોટ-

‘ડીમા ધ્રુવતો ધ્રુવતો પહોંચ્યો છાતી ધડકતી હતી કાતિવના હાથ માધી બચી કાઈ શિકાર છૂટે ને તેની જેની સ્થિતિ હોય એરી મારી હતી.

‘પરભીને જોઈને પ્રિદ્ધરનરા થયાનો અને તેની સાથે રમત રમવાની ઇચ્છા થયાનો આ પહેલો પ્રસંગ હતો એમ મને લાગ છે. મારી રાત્રિ બે વ મિનાની ગઈ અનેક પ્રદ્ધરના પ્રિયારોએ મારી ઉપર હુમલો કર્યો ધર છોડુ ? લાગુ ? હુ દયા છુ ? હુ સાવધાન ન રહુ તો મારા તા હાન થાય ? મે ખૂન ચેતીને ચાલનાનો પ્રિયાર કર્યો ધર ન છોડ્યુ, પણ જેમ તેમ કરીને પોર્ટમથ છોડી દેનુ એટલુ ધાર્યું. સમેનન બે દિનસથી વધારે લખાવાનુ ન હતુ એટલે મને અમરણ છે તે પ્રમાણે મે બીજે જ દિનમે બદર છોડનુ મારા સાથી થોડા દહાડા ત્યા રોકાયા.’

આવે વખતે ‘લગનાને લાજ રાખી’ એમ આપણે કહીએ છીએ, એ જ પ્રમાણે તે વખતે તો મોહનદાસને એટલુ જ લાગ્યુ કે ‘મને ઈશ્વરે બચાવ્યો.’ પણ પાછળથી જેમ જેમ બીજા કાર્યો કરતા જુદી જુદી જાતના અનેક અનુભવો થયા ત્યારે ગાંધી-માપુને આ વાત વધારે સમજાઈ. એ અનુભવો પરથી તેમણે સાર કાઢ્યો કે

‘ત્યારે બધી આશા છોડીને બેસીએ, બને હાથ દેતા પડે, ત્યારે ક્યાક ને ક્યાકયા મદદ આવીને પડે છે એમ મે અનુભવુ છે શ્રુતિ, ઉપાસના, પ્રાર્થના એ વહેમ નથી, પણ આપણે ખાઈએ-છીએ, પીએ છીએ, ચાનીએ-બેસીએ છીએ એ બધુ જેટલું સાચુ છે તેના કરતાય એ વધારે સાચો વસ્તુ છે-એ જ સાચુ છે, બીજુ બધુ ખોટુ છે એમ કહેનામા અનિશ્ચયોક્તિ નથી.’

લકતકવિ સુરદાસના ભજનમાં પણ એ જ વાત કહી છે:

અપબલ્લ, તપબલ્લ, ઔર બાહુબલ્લ

ચાથા હૈ બલ્લ દામ,

મુરે કિશોર કૃપાસે સખ બલ્લ

હારેકો હરિનામ—

સતેશી રાંતે નિર્બલ્લ રે બલ્લ રામ.

ગાંધીઆપુ

ભાગ બીજો

ઍરિસ્ટર બનીને આવ્યા

વિલાયતમાં ત્રણ વર્ષ પૂરાં થયાં. મોહનદાસે કાયદાની પરીક્ષા-
ઓ પસાર કરી ઍરિસ્ટરની પદવી મેળવી અને દેશમાં આવવા
રવાના થયા.

ઓમાસાના દિવસો હતા. દરિયો તોફાની હતો. રાતો સમુદ્ર
પસાર કરીને આગબોટ સુએઝની નહેરમાંથી બહાર નીકળી એટલે
તોફાન વધ્યું. ઘણાખરા ઉતારુઓ માંદા જેવા થઈ ગયા હતા.
એકલા મોહનદાસ મગ્ન કરતા હતા. તૂતક ઉપર ફરવા પણ નીક-
ળતા. તેમને દરિયો મુદ્દલ લાગતો નહિ.

જેમ જેમ દેશ નજીક આવતો ગયો તેમ તેમ મોહનદાસના
મનમાં અનેક વિચારો આવવા લાગ્યા. વિલાયત હતા ત્યાં સુધી
તો એક જ નિશાન હતું કે ભણિગણીને ઘેર જવું છે, પણ ઘર
પાસે આવવા લાગ્યું એટલે ભવિષ્યના વિચાર શરૂ થયા.

વકીલાત કરવી શાવશે કે નહિ ? વકીલાત ક્યાં કરવી ? વકી-
લાત ન શાવે તો શું કરવું ?

વિલાયત ગયા ત્યારે નાતબહાર મૂકેલા હતા એટલે નાતનો
પણ સવાલ હતો. વળી પોતે ઘરમાં, નાતમાં, સમાજમાં કેટલાક
સુધારા કરવાનો મનમાં સંકલ્પ કરી રાખ્યો હતો તે રીતે

ઢરના તેના નિચારે પણ આવતા હતા મહા મહાસાગર બિજી રહ્યો હતો તેણે જ મનમાં નિચાગસાગર બિજીતો હતો

દેરા પામે આવના નાગો તેમ મચાવહાના દોષ્ટમિત્રો, બધા યાદ આવના નાગના સૌથી વધારે માના દર્શન ઢરના મન અધીરુ મન્યુ હતુ એ વહાનમોઈ મા જેનુ મન દીકરાને આખ આગળથી અળગો ઢરતા માનતુ નહોતુ, એ મથુ મને પુત્રને પાછો આવેનો નોઈને કેવી રાજ થયો એ વિચારે મોહનદાસના રવાણા ખેદા થઈ જતા હતા

દૂરથી મુળઈનો કિનારા દેખાયા ધીમે ધીમે આગમોટ બારામાં દાખન થઈ બિતરના માટે સૌ તૈયાર હતા મોહનદાસે તૂતક ઉપગ્રથી નોયુ તો મોટાભાઈ સામે લેના આજ્યા હતા બોટ લાગરી સૌ નીચે બિતર્યા મોહનદાસ મોટાભાઈને પગે પડ્યા મોટાભાઈએ બીની આખે બાતીએ ચાખ્યા

દાકતર મહેતાના ભાઈ રેનાશકર ઝવેરીને ઘેર ઉતારે રાખ્યો હતો સૌ લા ગયા

મોહનદાસ તો ન્તામાયી જ સૌના ખમર-અતર પૂજ્યા નાગ્યા મોટાભાઈએ સૌના સમાચાર આપ્યા જેમના દર્શન કરના, જેમને ચરણે માથુ મૂક્યા મોહનદાસનુ મન તનસી રહ્યુ હતુ એ માતા નિરે કશુ ન કશુ

ઉતાર પહોંચ્યા પગી ચોટી વાર થાક ખાઈ મોહનદાસ નાહના બેગ લાર મોટાભાઈએ યજ્ઞતે દેયે માતાના સ્વગ વાસના સમાચાર આપ્યા સજીની મોહનદાસનુ અતર ગડી બાથુ પિતાના મેલુ કરતા વધારે આધાત નાગો ખતા આવુ ભારે દુખ તેમણે દેયામાં જ સમાવી દીધુ આખમાં આવના આમુને પદારો રાખી બીધા મન કમલુ કમીને બણે માનુ નૃત્ય થયુ જ નથી એમ વહેવાર રહે ક્યો.

દાકતર પ્રાણજીવનદાસ મહેતા સાથે વિલાયતમાં ઓળખાણ થયેલી. તેમની સાથે જિંદગીભરની ગાંઠ બંધાઈ. મુબમ્બઈમાં દાકતર મહેતાએ ગાંધીજીને એક યુવાન કવિની ઓળખાણ કરાવી. એમનું નામ રાયચંદભાઈ હતું. તેઓ રેવાશંકર ઝવેરીના જમાઈ થતા હતા. તેમની પેઢીના ભાગીદાર અને કર્તાહર્તા હતા. તેમની ઉંમર માંડ પચીસ વર્ષની હતી, પણ એટલી ઉંમરમાં તેઓ જ્ઞાની અને કવિ તરીકે પંકાતા હતા. તેઓ સતાવધાની હતા એટલે સૌ બાબતો જુદા જુદા માણસો કહે તે એક સાથે ધ્યાનમાં રાખી પછી પોતે કહી બતાવે.

ગાંધીજી વિલાયતથી બેરિસ્ટર બનીને તાજ જ આવતા હતા. કવિની ઓળખાણ કરાવ્યા પછી તેમને કવિએ અવધાનના થોડાક પ્રયોગો કરી બતાવ્યા. ગાંધીજીને અધુન-મારામાં આવી યાદશક્તિ હોત તો કેવું સારું ! એ વિચાર તો આવ્યો તેવો આશ્ચર્ય ગયો, પણ ગાંધીજીના મન ઉપર કવિના સદાચારી જીવનની જાંડી છાપ પડી. કવિએ ધણાં ધર્મશાસ્ત્રો વાંચ્યાં હતાં. ‘આ દેહ તે હું નથી પણ હું આત્મા છું’ એ વસ્તુને ઓળખવા માટે જ કવિ જીવતા હતા. ખાવું-પીવું, હરવું-ફરવું, વેપાર-રાજગાર એ એમને મન સાચી વસ્તુ ન હતી. એ બધું આળપપાળ છે એમ કવિ માનતા. સંસારી છતાં તેઓ જળકમળવત્ રહેતા હતા.

હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરા-મોતીની પારખ કરતા, પણ એમાં એમનો જીવ રાયતો ન હતો. તેઓ દુકાનમાં પોતાની પાસે ધાર્મિક પુસ્તકો અને એક નોંધપોથી રાખતા. વેપારની વાત પૂરી થાય કે તરત પુસ્તકમાં જીવ પરોવાઈ જાય અથવા પેલી નોંધ-પોથી જીવડે. તેમાં પોતાના અનુભવનાં કાવ્યો કવિ ઉતારતા.

કવિ રાયચંદભાઈને પાછળથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર તરીકે સૌ ઓળખતા હતા. તેમનાં કાવ્યો અને લેખો વાંચીને ધણા માણસોએ

પોતાનાં જીવન સુધાર્યાં છે. યુવાન વયે આટલું જ્ઞાન અને આટલી ઊંડી સમજ કોઈકે વિરક્ષામાં જ જોવામાં આવે છે. ગાંધીજી કવિનું જીવન અને વિચારો જોઈ તેમની ઉપર મોહી પડ્યા.

ગાંધીજી મુંબઈમાં જ્યારે જોકાર આરિઝ્ટર તરીકે રહેતા હતા ત્યારે તેઓ કવિની પાસે વારંવાર જતા. ગાંધીજી જ્યારે આવે ત્યારે કવિ તેમની સાથે નિરાંતે વાતો કરે. મોટે ભાગે જીવન કેમ સફળ થાય એ સંબંધી વાતચીત ચાલતી. ગાંધીજીને કવિની પાસેથી ઘણું જાણવાનું મળતું. તેમનો સહવાસ ગાંધીજીને ગમતો હતો.

ગાંધીજીના જીવન-ઘડતરમાં ત્રણ માણસોએ સૌથી વધારે અસર કરી છે: ઇંગ્લેન્ડના વિચારક જોન રસ્કિન, રશિયન મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય અને કવિ રાયચંદભાઈ.

ત્રણે જણને ગાંધીજી હજી યાદ કરે છે.

ધોળો હાથો

ગાંધીજીના મોટાભાઈએ મનમાં અનેક મનસૂચા કરી રાખ્યા હતા. ભાઈ બેરિસ્ટર બનીને દેશમાં આવશે. રાજકોટના કારભારી થશે. કુટુંબની જાહોજલાલી વધશે. આનંદથી સૌ સાથે રહેશું ને મજા કરશું. બેરિસ્ટરના ધરનો મોબો સચવાય તે રીતનું ખર્ચ પણ તેમણે વધારી મૂક્યું હતું. વકીલાત કરવી પડે તો કેસ મળે તેની જોગવાઈ કરી રાખી હતી.

મોટાભાઈની સાથે ગાંધીજી રાજકોટ આવ્યા. કસ્તુરબા કાગને ડોળે રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં. નાનો હરિલાલ હવે તો દોડતો થયો હતો. ગાંધીજી સૌને મળ્યા ને ઘરમાં આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો.

ગાંધીજીએ વિલાયતમાં કેટલીક સારી બાબતો જોયેલી તે ઘરમાં દાખલ કરવાનો તેમનો વિચાર હતો. ગાંધીજીએ તે પ્રમાણે ફેરફારો શરૂ કર્યા. કસ્તુરબાનો સ્વભાવ સાલસ હતો, પણ તેઓ સ્વમાની હતાં એથી ગાંધીજીની સૂચના વગર વિચારે ઉપાડી લેતાં ન હતાં. કેટલીક બાબતોમાં બંને વચ્ચે વાદવિવાદ ચાલે. વળી કસ્તુરબાએ શું પહેરવું ને શું ન પહેરવું, ક્યાં જવું ને ક્યાં નહિ, એવી નાની નાની બાબતોમાં ગાંધીજી ખાંખદ રાખ્યા કરતા હતા તે કસ્તુરબાને મુદ્દલ પસંદ ન હતું. કસ્તુરબાને ભણાવવાની ગાંધીજીની ઇચ્છા હતી પણ તેય બર ન આવી. આવી ખેંચતાણને લીધે ગાંધીજીનો રોષ વધ્યો—તે એટલે સુધી કે તેમણે કસ્તુરબાને પિયર મોઢકી લીધાં ! ત્યાં તેમણે મૂંઝે મોઢે વિયોગ સહી લીધો. ગાંધીજીને પાછળથી પોતાની ભૂલ સમજાઈ. કસ્તુરબાને પાછાં તેડાવી લીધાં.

છોકરાઓને બહુવવાની બાબતમાં પણ ગાંધીજીને સુધારા કરવા હતા. મોટાભાઈનાં બાળકો હતાં. પોતાનો ચાર વરસનો દીકરો હતો. બધાં છોકરાને ગાંધીજી એકઠાં કરતા. તેમને કસરત કરાવે, દોડાવે, પોતે પણ તેમની સાથે દોડે. નાનાં છોકરાં સાથે ગેલ કરવાનો ગાંધીજીને મૂળથી શોખ હતો. આજે પોણોસો વરસેય નાનું છોકરું દેખે એટલે ગમે તેવી ગંભીર વાત ચાલતી હોય તોયે એની સાથે ગમ્મત કર્યા વિના ન રહે.

મોટાભાઈને છોકરાંઓ સુધરે એ વાત ગમી. ગાંધીજીના આબ્યા પહેલાં જ મોટાભાઈએ ઘરમાં થોડો ફેરફાર તો કરી રાખ્યો હતો. ક્યાં ગાંધીના વખતમાં દવા તરીકે અથવા ખાસ કોઈ મહેમાન આવે ત્યારે ચિનાઈ વાસણ અને ચા-કોશી વપરાતાં, હવે તેનો રાજિદો ઉપયોગ શરૂ થયો. ભાઈએ આવીને જવની ઘેંસ દાખલ કરી. ચા-કોશીને બદલે કોકો આબ્યો. ખૂટ-મોળાં તો ઘરમાં આવી ચૂક્યાં હતાં. સાહેબે આવીને કોટ-પાટલૂનનો ઉમેરો કર્યો.

આમ ખરચ વધ્યું, નવી વસ્તુઓ વધી, પણ આવકનું ટેકાણું ન મળે. ધોળો હાથી તો બાંધ્યો, પણ તેને ખવરાવવું શું?

રાજકોટમાં પાસ થયેલા વંકીજી જેટલુંય ગાંધી બેરિસ્ટરનું કાપણનું જ્ઞાન ન મળે. અને શી ત્યારે દસગણી ! એટલે એમની પાસે કેસ ભાગ્યે જ આવે.

પણ ગમે તેમ વધતા જતા ખર્ચને તો પહોંચવું જ જોઈએ. મિત્રોની સલાહ પડી કે મોહનદાસને રાજકોટ કરતાં મુંબઈ વધારે ફાવશે.

ગાંધી સાહેબ મુંબઈ ગયા. ત્યાં ઘર વસાવ્યું. રસોઈયો રાખ્યો. પણ નસીબજોગે સાહેબને રસોઈયો પણ એવો જ બેચો. રસોઈયો જાતે બ્રાહ્મણ હતો, એટલે નદાય ખરો પણ ધુએ નહિ. પોતિયું

મેલુ મમોતા જેલુ જતોઈ કાળી મેશ શાસ્ત્ર લખ્યો હોય તો
લગિયારુ રાતો કે ? કાળા બદલને ફટી માગેલા

એકવાર ગાંધી સાહેમે તેને પૂચ્યું ‘કેમ રનિશ કર, તમને
રમોઈ તો ન આનડે, પણ સધ્યા-પ્રમ્મ કે ખરા કે નહિ ?’

‘શુ ભઈ જોખ, સધ્યો તર્પણ સાંતીકુ ને કાદાળી ખટકમ-
અમે તો એના જ ભેમણુ તો ! તમારા જેવા નભાવે તો નભીએ
નહિ તો છેતી તો કે જ’

જવામ સાભળીને ગાંધીજી પ્રિયારમા પડ્યા એમને તો જ્યા
હોય ત્યા મુધારો કરવાનો આવે રનિશ કરને કહે ‘હું તને બહાવુ
તો ભણે ખરા કે ?’

‘હોવે ભઈ જોખ, શી સારુ નહિ ભણેશ ?’

ગાંધીજીને વખતનો તો સવાલ જ નહોતો કેસ લડવાના ન
હતા હજી તો ‘બેકાર આરિસ્ટર’ સરીકે હવા ખાના હતા પેવાને
રાધતા પથ પૂરુ આનડતુ ન હતુ અર્ધુ એ રાધે ને અર્ધુ
ગાંધીજી રાધે નિવાયતમા જોગકના અખનરા કરેયા તે અહીં
પાછા ચાલુ થયા ગાંધીજી પગતબેદ પાળતા ન હતા રનિશ કરનેય
ખાસ વાધો ન હતો, એટલે બનેનો મેળ હીઠ મળ્યો

ખીજી બધી બાબતમા રનિશંકર સુધામે કરવા તૈયાર હતો,
પણ મેવની ભાઈબધી ડોડવી તેને ગમતી ન હતી રમોઈ પણ
ગદી રીતે કરે ચોખ્ખાઈ રાખનાના તો સમ ખાધેયા છતા ગાંધીજી
વળગી રહ્યા એક નોકરની પેરે નહિ પણ પોતાના સાથીની માફક
રનિશ કરને મુધારવાના ગાંધીજીના પ્રયત્ન ચાલુ રહ્યા

ગાંધીજીએ મુખર્જિમા ધર વસાવ્યુ, ઓફિસ ખોલી, પણ એ
વધતા જતા ખરચને પહોંચી વળવાનો સવાલ તો બિનો જ રહ્યો
તેને માગે પણ ગાંધીજીના પ્રયાસ ચાલુ જ હતા

પહેલો કેસ

ઘૂર બંદાર બારિસ્ટરનું પાટિયું મારેલું અને અંદર બેસીને ગાંધી સાહેબ કાયદોનો અભ્યાસ કરતા હતા. કેઈ કેઈ કાયદા વાંચવામાં રસ પડતો, પણ કોર્ટમાં જવા ને કેસ ચલાવવાની હિંમત હજી ચાલતી ન હતી.

એ જમાનામાં ફિરોજશા મહેતા અને અદર્શીન તૈયબજી મોટા અડીખમ વકીલ ગણાતાં તેમની વાતો સાંભળીને મોહનદાસ સમસમી રહેતા. મનનું દુઃખ મનમાં જ સમાવવું પડતું હતું.

એવામાં એક કેસ આવ્યો. કેસ લઈ આવનાર દલાલો હોય છે. એણે ગાંધીજીને કહ્યું : ‘તમારે દલાલી આપવી પડશે.’

‘શા માટે ? કેસ મારે લડવો ને દલાલી તમને શાની મળે ? એ નહિ બની શકે.’

દલાલે ફરી કહ્યું : ‘પણ મહિને ચાર હજાર કમાનાર વકીલોય દલાલી આપે છે.’

ગાંધીજી કહે : ‘મારે ક્યાં ચાર હજાર કમાવા છે ? મને તો મહિને ત્રણસો રૂપિયા મળે તો જસ. મારા બાપુનેય ક્યાં વધારે મળતા હતા ?’

‘પણ ભાઈ, એ જમાનો ગયો. મુંબઈનાં અર્થ મોટાં. તમારે વહેવાર ચલાવવો હોય તો વિચાર કરજો.’

ગાંધીજી એક ટળી બે ન થયા દલાવી ન જ આપી, છતાં તેમને કેસ મળ્યો કેસ સહેલો હતો ગાંધીજીને ફીના ત્રીસ રૂપિયા મળ્યા કેસ માડ એક દિવસ ચાલે તેમ હતો

મુદતને દિવસે ગાંધીજી કોરટમાં હાજર થયા જેવા કેસ ચલાવવા ગયા અને બેચટપાસ શરૂ કરી તેવા પગ ધૂજવા માડ્યા માથું ફરવા લાગ્યું આખી ટ્રાઇટ બાજુ ફરતી હોય તેમ થયું સવાલ પૂજવાનું સહે નહિ ન્યાયાધીશ પણ મનમાં હસ્યો હશે વકીલોને ગમ્મત પડી નના બારિસ્ટરની તે દિવસે ખરેખરી રેનડી થઈ

ગાંધીજી બેસી ગયા દલાવને કહ્યું 'તમે બીજે વકીલ રોકો મને આપેલી શી પાટી લ્યો'

દલાવે બીજે વકીલ રોક્યો એને એક દિવસના એકાદન રૂપિયા આપ્યા આવો કેસ ચલાવવો એ એને મન રમતનાંત હતી

ગાંધીજી તો આખ મીચીને લાગ્યા અમીન હાર્યો કે જીત્યો એ જોવાય ન રહ્યા આ બનાવથી તેમને ઘણી શરમ લાગી હવે પૂરી દિ મત ન આવે ત્યાં સુધી કેસ હાથમાં લેવો જ નહિ એમ નક્કી કર્યું

થોડા દિવસ પછી એક ગરીબ મુસવમાન અરજી ઘડાવવા આવ્યો એ પોરબદરનો હતો એની જમીન જપ્ત થઈ હતી ક્યા ગાંધીની બોળખાણે એના બારિસ્ટર પુન પાસે તે આવ્યો હતો

ગાંધીજીએ કેસ જોયો કેસ લૂનો લાગ્યો છતાં લીધો અરજી ઘડી આપી એની કરી શી ન લીધી એ અરજી કોરટમાં પાસ થઈ ગાંધીજીના મનમાં વિશ્વાસ બેડો કે, ના, અરજી ઘડનાની લાયકાત તો મારામાં છે

એ અરજીની વાત સાંભળીને બીજા પણ અરજી લખાવના આદા લાગ્યા આમ ગાંધીજી મફત અરજીઓ લખાવતા

કરે તો તેઓ આખો દિવસ નવરા ન પડે એટલું કામ મળી રહે, પણ તેથી કાંઈ એમનાં છોકરા ઘૂંચરે રમે ?

એકવાર બારિગટર સાહેબ નવરા એમ લવા ખાતા હતા તે વખતે એમને એક તુકડો સૂઝ્યો. હૂ કોરટમાં કેસ ન લડી શકું, પણ કોઈ નિશાળમાં માસ્તર થાઉં તો મને છોકરા ભણાવવાનું તો ફાવે જ. ગાંધીજીએ અંગ્રેજીનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો એટલે કોઈ શાળામાં મેટ્રિકના વર્ગમાં અંગ્રેજી શીખવવાનું મને તો ખરચતો ખાડો દંઈક પુરાય.

આમ વિચારે છે ત્યાં જાપામાં એક જાહેરખબર વાંચી: 'જોઈએ છે, અંગ્રેજી શિક્ષક. દરરોજનો એક કલાક. પગાર રૂપિયા પોણામો !'

આ જાહેરખબર એક બહુની લાખરિકૂસની હતી. ગાંધીજીએ તો તરત અરજી કરી. જવાબ આવ્યો.

‘કમઃ મળવા આવો.’

ગાંધીજી હોશિ હોશિ મળવા ગયા. વિદ્યાપત્ર જઈ બેરિગટર થઈ આવેલ મોહનદાસ ગાંધી વટથી પ્રિન્સિપાલની સામે આવીને ાભા. લાથ મેળવીને બેઠા.

વાત શરૂ થઈ: ‘તમારો અભ્યાસ ક્યાં મુધીતો છે ?’ ‘મેં દેશમાં અને ઇંગ્લંડમાં મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરેલી છે. પછી કાયદો વાંચી બારિગટર થયો છું.’

‘તમે બી. એ. પાસ નથી ?’

‘હા. પણ મેં લંડનમાં મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી છે અને મારી બીજી બાબા બેટિન હતી.’

‘એ ખરું, પણ અમારે તો બી. એ. પાસ થયેલ માણસની જરૂર છે’

ગાંધીજીના હાથ હેઠા પડ્યા. લાચાર બનીને તેઓ પાછા ફર્યા મોટાભાઈને પણ ફિકર થવા લાગી. મુબઈનું ખર્ચ ચડ્યે જતું હતું.

આખરે ગાંધીજીએ મુબઈ છોડી દેશમાં જવાનો વિચાર કર્યો. મુબઈને રામરામ કરી તેઓ રાજકોટ આવ્યા.

રાજકોટમાં બાપદાદાની લાગવગ હતી મોટાભાઈ પણ નાની-સની વફાસાત કરતા દતા એટલે બંને ભાઈ મળીને ત્રણમે રૂપિયા કમાવા લાગ્યા.

રાજકોટમાં ગાંધી આસને એમ લાગ્યું એમાં એક એવો બનાવ બન્યો, જેથી જીવાન આરિઝ્ટર સળગી જઈયો.

કડવો ઘૂંટડો

રાજકોટનો પોનિટ્રિક્વ એજન્ટ રજા ગાગરા વિનાયત ગયેલો ત્યારે ગાંધીજી તેને મળેલા. હીકરીક ઓળખાણ પછી થઈ હતી એ ઓળખાણનો લાલ લઈ ગાંધીજી રાજકોટમાં તેને મળવા ગયા મોટાભાઈની વતી થોડી સિફારસ કરવાની હતી. ગાંધીજીને આવી ખામતમાં વગ લગાડની ગમતી ન હતી, જતા ભાઈનું મો ન મૂકી શક્યા.

ગાંધીજીએ મળવાનો વખત માગ્યો. સાટેએ આપ્યો અને મળ્યા. ગાંધીજીએ તરત જોઈ લીધું કે વિનાયતમાં પોતાના વર આગળ રજા ગાળતો અંગ્રેજ સીધો-સાદો લાગ્યો હતો તે અહીં અમનદારની ખુરસીમાં અક્કાઈથી બેઠો હતો એની આખમાં ને અનાજમાં સત્તાનો નરો હતો.

ગાંધીજી હાથ મિલાડીને બેઠા કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. ગાંધીજીએ વાત શરૂ કરી ‘ મારા મોટાભાઈ માટે ’

૮૭ વેળુ પૂરુ થાય તે પહેલાં તો સાહેબ ટટાર થયો અને તોવું વેળુ ગાળ્યું ‘ તમારા ભાઈ ખટપગી છે તમારી વધારે વાત સંભળવા માગતો નથી મને વખત નથી ’ ગાંધીજી વાત ચનાની રહ્યા હતા એટલે સાહેબ બિડીને બિલા થયા ‘ હવે તમારે જવું જોઈએ ’

‘ પણ મારી વાત તો પૂરી સાંભળો ? ’

સાહેબનો પિત્તો ગયો ‘ પટાનાના, ઇસકો દર-કાજ બતાઓ ! ’

‘ જી હજૂર ! ’ કહેતો પટાનાનો દોડ્યો આવ્યો અને ગાંધીજીનો હાથ પકડ્યો. ગાંધીજી બહાર આવ્યા સાટેબ ગયા. પટાનાનો ગયો.

જુવાન બારિસ્ટરને તો પગથી માથા સુધી લાગી ગઈ. તેમણે ત્યાં ને ત્યાં ચિટ્ટી લખી: ‘તમે મારું અપમાન કર્યું છે. તે બદલ મારી નહિ માગો તો હું તમારી ઉપર કેસ માંડીશ.’

તરત જવાબ આપ્યો: ‘તારાથી થાય તે કરી લેજો!’

આ જવાબ ખિસ્સામાં મૂકી ગાંધીજી ઘરે આવ્યા. મોટા-ભાઈને વાત કરી. તે પણ દુઃખી થયા. બીજા વકીલ-મિત્રોને વાત કરી. તે વખતે મુબઈથી ફિરોજશા મહેતા કેસના કામે રાજકોટ આવેલા તેમને એક વકીલ મારફતે બંધી હકીકત જણાવી. તેમની સલાહ પૂછી. ફિરોજશાએ કહેવરાવ્યું: ‘ગાંધીને કહેજો, આવા બનાવ તો અહીં રોજ બને છે. તમે હજી વિલાયતની તાજી હવા લઈને આવો છો તે આડું લાગે છે. પેસા કમાવા હોય તો થયેલું અપમાન ગળી જાણે. કેસ કરવા જશો તો ખુવાર થઈ જશે. તમને જિંદગીનો અનુભવ હજી હવે મળશે.’

આ શિખામણ ગાંધીજીને કડવી ઝેર જેવી લાગી. કડવો ધૂંટડો માંડ મળે ઉતાયો. પણ અપમાન બૂલી ન શકાય. તે દિવસથી ગાંધીજીએ મનની સાથે ગાંઠ વાળી કે આ રીતે કોઈની સિદ્ધારસ ન કરવી આ મસંગે ગાંધીજીના જીવનનું આખું મુકાબલો ફેરવી નાખ્યું.

*

ગાંધીજી કાઠિયાવાડના દેશી રજવાડાની ખટપટ અને ગુલામી-માંથી છૂટવાનો વિચાર કરતા હતા એ જ વખતે પોરબંદરની એક મેમણ પેઢીનું કહેલું વાવ્યું: ‘અમારો વેપાર દક્ષિણ આફ્રિકામાં છે. ત્યાં અમારી મોટી પેઢી છે. અમારો એક મોટો કેસ ત્યાં ચાલે છે. છ લાખ રૂપિયાનો દાવો છે. અમારી પાસે સારા સારા ગોરા વકીલ-બેરિસ્ટરો છે. જો તમે તમારા ભાઈને મોકલો તો તે અમને મદદ કરે અને તેમને કંઈક મળે. તેઓ અમારો કેસ અમારા ગોરા વકીલોને સમજાવી શકશે. વળી તેમને નવો મુલક જોવા મળશે અને નવી ઓળખાણો થશે.’

મોગનાઈએ ગાંધીજીને તાવ રૂગ માધાડતુ મન લગાવ્યું
 દાદા અબ્દુલનાના લાગીદારને ગાંધીજી મન્યા એમણે ગાંધીજીને કહ્યું
 'તમાર ત્યા જાતી મટેનન નહિ પડ અમાર મોગ ગોરાએની
 દોસ્તી છે, એમની તમને આગળાણ થશે અમારા દુકાનમા
 અમારે ત્રણેય પરચરદાર ઘણો રહે છે, તેમા પણ તમે મદદ
 કરી રહ્યો તમારુ નેતરનુ અમાર બંચનામા જ થશે એટલે
 તમારી ઉપ જીજી કઈ જ ખર્ચ નહિ આવે'

ગાંધીજીએ પૂછ્યું 'માને નોકરી કેટલો કુદન ચુધી તમે માગો
 છો, અને તમે કેટલો પગાર આપી રાહો છો?'

'તમારુ કામ એક વપથી વધારે નહિ પડ તમને પહેલા
 વર્ગનુ જવાબમાનનાનુ ભાડુ, જેના તથા આધારખર્ચ ઉપરાંત
 પદમો રૂપિયા આપશુ'

ગાંધીજી મનમા સમન્યા કે આ કાઈ વર્ગીના ન કહવાન,
 આ તો નોકરી મથાવ. પણ તેમને તો જ્યા ત્યાથી હિંદુસ્તાન
 છોડતુ હતુ વળી નવો મુનદ જોના મળે તે જુદો પદરમો રૂપિયાની
 લાઈને મદ થશે એ પણ ખરુ આમ વિચાર કરી ગાંધીજીએ
 પગાર વિશે રકઝક કર્યા વિના જવાનુ કબૂલ કયુ

વિનયત મથા ત્યાર ગાંધીજીને ઉડ મળા વિયોગનુ જે દુખ
 થયુ હતુ તેમનુ આ વખતે ન થયુ મા તો આન્યા મથા દના
 દુનિયાનો અને મુમકરોનો થોડોવણો અનુભવ વીરો હતો માત્ર
 કનુરનાનો વિયોગ સાતો હતો તેમણે બીજા ઠીકાને જન્મ આપ્યો
 હતો. વિનાયકથી આમા ત્રાસ રહેવાનુ મદુ એણે જન્યુ હતુ
 ઉત્તરનાનુ જન્યુન પણ થોડુ થોડુ ચાલુ હતુ અને તેમના
 વિચારમા પા દરદાર થતા નાન દના આથી ગાંધીજીને વધાર
 નાનો આન્યુ

મુંબઈથી નાતાલ

નીચે પાણી ને ઉપર આકાશ. સેંકડો માઈલ સુધી ક્યાંય કિનારો ન દેખાય એવા અફાટ હિંદી મહાસાગરમાં તેર દિવસ ગાળ્યા પછી પહેલું બંદર લામુ આવવાનું હતું.

રસ્તામાં ગાંધીજીને કપ્તાન સાથે હીક દોસ્તી બંધાઈ હતી. કપ્તાનને શેતરંજ રમવાનો શોખ હતો. પણ તે હજી નવશિખાઉ હતો. એને પોતાના કરતાં ઠોક જોડીદારની જરૂર હતી. માલમના હીંચકા પર આરામ કરતા ગાંધી સાહેબની એણે દોસ્તી કરી. શેતરંજમાં અક્કલનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. કપ્તાન ગાંધીજીનો શુરુ બન્યો. ગાંધીજીને એ રમત ગમી. પણ તે આગમોટમાં જ રહી. પછી કોઈ દિવસ શેતરંજ ખેલવાનો તેમને વખત જ ન મળ્યો. લામુ બંદર આવ્યું. ત્યાં સ્ટીમર ચાર-પાંચ કલાક રોકાવાની હતી. ગાંધીજી બંદર જોયા નીચે જિતયાં. કપ્તાને તેમને ચેતવણી આપી: ‘અહીંનું બારું દગાખોર છે. તમે વહેલા પાછા વળજો.’

ગાંધીજી કહે: ‘હરકત નહિ.’

ગામ નાનું હતું. ગાંધીજી ટપાલ-ઓફિસે ગયા. ત્યાં હિંદી નોકરો જોયા. તેમને જોઈ ગાંધીજી રાજી થયા. હજસીઓને પણ મળ્યા. તેમની રહેણીકરણીમાં રસ પડ્યો. એમાં કાંઈક વખત ગયો. ત્રીજા વર્ગના કેટલાક હિતારુ ખાવા-પીવા જિતયાં હતા તેમજી. હોટીમાં. બેસી. ગાંધીજી સ્ટીમર પર આવવા નીકળ્યા. બારામાં ભરતી હીક હતી. હોટીમાં બાર ધણે હતો. તાલુ એટલું બધું હતું કે હોટીનું દોરકું સ્ટીમરની સીડી સાથે કેમે કડ્યું.

બંધાય જ નહિ. હોડી સીડીની નજીક જાય ને પાછી પાછીના જોરે તણાઈ ને સરકી જાય. એમ કરતાં સમય લારાઈ ગયો. સ્ટ્રીમર બપોરવાની પહેલી સીડી થઈ. ગાંધીજી ગભરાયા. ઉપરથી કપ્તાન જોઈ રહ્યો હતો. તેણે પાંચ મિનિટ સ્ટ્રીમરને થોભાવવા કહ્યું. સ્ટ્રીમર પામે એક મજબો હતો. એક મિત્રે દસ રૂપિયા આપી ગાંધીજી સારુ એ મજબો ભાડે કર્યો. એ મજબાવાળાએ પેલી હોડીમાંથી ગાંધીજીને લાંચછી લીધા. સ્ટ્રીમરની સીડી બપોટી ગઈ હતી તેથી ગાંધીજીને દોરડા વડે મજબામાંથી ઉપર ખેંચી લીધા ને સ્ટ્રીમર આસતી થઈ. બીજા ઉત્તરુઓ રહી ગયા. કપ્તાને આપેલી ચેતવણીનો અર્થ ગાંધીજી બરાબર સમજી ગયા.

લામુથી મોઝાસા અને લાંચી જંગબાર પહોંચ્યા. જંગબારથી સ્ટ્રીમર બદલવાની હતી. ત્યાં દમેક દહાડા રોકવાતું હતું.

જંગબારના બારામાં સ્ટ્રીમર લાંગરી. કપ્તાન સાથે ગાંધીજીને ભારે સ્નેહ-સંબંધ બંધાયો હતો. કપ્તાનના પ્રેમનો પણ ખાર ન હતો. તેણે ગાંધીજીને સહેલ કરવા નોતયાં. બીજા એક અંગ્રેજ મિત્રને પણ સાથે લીધો. ત્રણે જગ્યા કપ્તાનના ખાસ મજબામાં ખેરી કિનારે બેઠાં.

પ્રભુની દયાથી અને પોતાની જાતનીથી ગાંધીજી ખેવાર પાપમાં પડનાં બચી ગયાના બનાવ આપણે અમાઉ લાંચી ગયા છીએ. આ ત્રીજો પ્રસંગ હતો. તેમાં પણ ઈશ્વરકૃપાથી જ બચ્યા.

આવા પ્રસંગો તો ગાંધીજીના પોતાના જ શબ્દોમાં આપણે વાંચવા જોઈએ:

‘આ સહેલ કરવા જવાનો અર્થ હું મુદત સમજ્યો ન હતો. આવી બાબતોમાં હું સારુ અજાણ્ય હોઈશ એની કપ્તાનને બજાર પણ ન હતી. અમે તો દબસી આરતોના વાગ્યોમાં પડ્યાં. એક દહાડા અમને ત્યાં ધઈ ગયેલો. દરેક એક એક કોટડીમાં

પુરાણ. પણ હું તો શરમનો માયો કોટડીમા પુરાઈ જ રહ્યો
પેની બાઈ બીચારીને શા પ્રિયા આવ્યા હશે એ તો તે જ જાણે
કપ્તાને ચાલવા માટે ખૂમ મારી તો જેવો પુરાયો હતો તેવો જ
બહાર નીમ્બ્યો કપ્તાન મારુ બોળપણુ સમજાયો પ્રથમ તો
મને બુ જ બોલપ લાગી, પણ આ જામ હું ઈર્ષ રીતે પસદ
રી શકુ તેમ ન હતું તેથી તરત જ બોલપ જતી રહી ને પેની
બહેનને જોઈને મને નિકાર સરખો પણ પેદા ન થયો તેને સારુ
મે ઈશ્વરનો પાડ માન્યો અને કોટડીમા પુરાણની જ ના પાળના
જેટલી હિમત ન બતાવી શક્યો તે મારી નમજાઈ તરફ મને
તિરસ્કાર બેપજ્યો

‘ આ કિન્સાથી મારી ઈશ્વર ઉપરની આસ્થા વધી ને
ખોટી શરમ છોડવાની હિમત પણ કંઈક શીખ્યો ’

શુભ લાવના સેવનારને ઈશ્વર ખરે ટાણે કેવી રીતે બચાવે
તેનું આ ઉદાહરણ છે

જગન્નારમા એક અઠવાડિયું રોકાવાનું હતું ગાંધીજી એક
ઘોરડી બાડ રાખીને રહ્યા જગન્નાર શહેર ખૂમ ફરી ફરીને જોયું
મોસળી અને લમિગા નિશાળ અને મનોહર બગીચાઓ જોયા
મોટા આકાશે અડતા વૃક્ષો, આખને દારે તેવી સુદર હરિયાળા,
મોસળી, નાગિયેર, સોપારી, કેળ વગેરે ફળોથી લચી પડતા
શાખાઓ જોઈ ગાંધીજી ચમ્પિત થઈ ગયા આખ મીચીને ઉઘાડીએ
તેમ અઠવાડિયું પસાર થઈ ગયું

જગન્નારથી બે ની ઝીમર મોઝામિક થઈને મે માસની
આખરે નાતાલ પહોંચી

પાવડીથી શ્રીગણેશ

નૂતનાના ડરખત બદર ગાંધી સાહજને પેના અમ્દુ ના શેઠ આ યા હતા હિંદી વેપારીઓ અને મજૂરોથી બુદ્ધ તરી નીકળતા ગાંધી બ રિન્ટર તરફ લોકો નવાઈલરી નજરે જોઈ ગયા એમણે કોક કોટ પટેવા હતા. માથે બગાળી ઘાટની પાવડી મૂખી હતી

અમ્દુ ના શેઠ ગાંધીજીને પોતાને ઘેર લઈ ગયા ધીમે ધીમે ઓળખાણ હતી મઈ તેમ તેમ અમ્દુ ના શેઠને ગાંધીજી ઉપર પ્રેમ અને વિશ્વાસ મધાતા ગયા. શરૂઆતમાં તો ગાંધી બારિસ્ટર ના સાહજરાઈ ગટણીકરણીથી તેઓ ભળી ગયા, પણ ગાંધીજીની સંવ્યર્થ, પ્રમાણિકતા, નિષ્ઠાનસતા અને ધર્મજ્ઞાન જોઈ રાજ થતા

એવાર અમ્દુ ના શેઠ ગાંધીજીને કોર્ટ જોવા તેડી ગયા. ત્યાં વકીલમંડળ સાથે તેમની ઓળખાણ કુગરી ન્યાયાધીશ ગાંધીજીની સામે ઘડીબર જોઈ રવા. કોર્ટમાં મુસનમાની પાવડી પહરનાની છૂટ હતી બીજા દિવસોએ કોર્ટના માનમાં માથુ ખુન્નુ મરતુ જોઈએ એવો ગિવાજ હતો

ન્યાયાધીશે ગાંધીજીને કહ્યું ‘ પાવડી ઉતારો ’

ગાંધીજી હજી સાર નવાસવા હયા આગળો તેમનો પહેનો બ વિનસ હતો એટલે રૂંધી વધારે ભાગ્યે ક્યાં સિરાય તેઓ કોર્ટ છોડીને ચાલ્યા ગયા પાવડી ન ઉતારી

આ વાત જપાઓમાં જપાઈ ગાંધીજીએ પણ એને અગ લખ નખ્યા આપો બનાવ અમાઉ કોઈ વાર ત્યાં બનેતા નદિ તેથી બારે જોડાપોદ થયો ગાંધીજીને અણુધારી મહેગન મળી મઈ

આમ વિનસ ડરખનમાં ન્દી ગાંધીજી કેસના કામે પ્રિટોરિયા ગયા નીમ્યા

‘તો ભલે સિપાઈ હિતારે, હું મારી મેળે તો નહિ જ બિતરું.’

વાત થાય છે ત્યાં તો સિપાઈ આવ્યો. એણે ગાંધીજીને બાવડે ઝાલીને ખેંચ્યા. ધક્કો મારીને નીચે હિતાર્યા. તેમનો સામાન ફેંકી દીધો. ગાંધીજી તો એમ ને એમ બિભા રહ્યા. ગાડી ચાલી ગઈ.

માત્ર એક હાથ-પાડીટ લઈને ગાંધીજી સ્ટેશનના વેઈટિંગ-રૂમમાં જઈને બેઠા. સામાનને હાથ પછુ ન અડકાવ્યો. સ્ટેશન-માન્ટરે સાધવાળા પાસે, સામાન ઉપડાવીને કંધાંકે મુકાવ્યો.

શિપાળાની ઝાતુ હતી. દક્ષિણ આફ્રિકાનો શિપાળો સખત હોય છે. એ કડકાટી ઠંડોમાં ગાંધીજી આખી રાત ફૂંકવાતા બેસી રહ્યા. તેમના સામાનમાં ગરમ ઓવરકોટ હતો, પણ એ માગતાં અપમાન થાય તો ? અપમાન સહન કરવા કરતાં ટાટ વેડવી સારી એમ વિચારી ગાંધીજી બેસી રહ્યા. વેઈટિંગ-રૂમમાં દીવો પણ ન હતો. પાણી પણ ન હતું. ધીમે ધીમે રાત જામવા લાગી. ઠંડીની ચમકારી વધવા લાગી. કોઈએ ગાંધીજીની સામે જોવાની પણ તરદી ન લીધી. ચોવીસ વર્ષનો બિનઅનુભવી ભુવાન અગાધ્યા મુસકમાં એકલો પોતાનું સ્વમાન સાચવતો બેસી રહ્યો.

તે રાતે ગાંધીજીને અનેક વિચારો આવ્યા. એ વિચારોનાં બીજમાંથી સત્યાગ્રહનું મહાન વૃક્ષ થયું અને એણે આખા જગતને પોતાની શીતળ બાંધમાં આવરી લીધું.

ગાંધીજીએ વિચાર કર્યા: હાં તો મારે મારા હકને માટે લડવું અથવા દેશમાં પાછા જવું. નહિ તો જે અપમાન થાય તે સહન કરવાં ને પ્રિયોરિયા પહોંચવું. કેસ પૂરો કરી દેશ જવું. કેસ પડતો મૂકીને ભાગવામાં તો કાવરના જ ગણાય.

ગાંધીજીએ આફ્રિકાને કિનારે પગ મૂક્યો ત્યારથી તેમને એક વાનગી મધે આવી. હતી-આફ્રિકાના મેરાએ! આપખા

હિંદી ભાઈ એને હવકા ગણે છે તેમને ધણા મનૂર-‘કુલી’ એના એના હવકા નામ આપે છે વેપારી હોય કે વકીલ તોય તેને ટ્રામમા, સિગગમમા, રેલગાડીમા જ્યાંય સાથે બેસવા ન દે. અરે, જે રમ્તે ગોરા ચાલે એના કેટલાક ગ્મતા ઉપર ચાનવા પણ ન દે વીશીમા કે મિજનસમા સાથે જમરાની વાત જ ક્યા કરવી ?

આ કાળા-ગોરાનો બેદ ગાંધીજી ડરખન બદરે ઊતર્યાં તેવા જ કળા ગયા હતા. મોટા મોટા લખપતિ ગેડિયાઓને ગોરાઓની આ તોળાઈ ને અપમાન કોડે પડી ગયા હતા જે સમજી હતા તે પણ કહેતા ‘ભાઈ, આપણે પૈસા કમાવા આવ્યા છીએ ગોરા સથે લડવા બેસીએ તો ધરબેગા જ ચાલુ પડે !’

પણ ગાંધીજીએ તો પાવડીથી શ્રીગણેશ માજા હતા કોર્ટ છોડી પણ પાવડી ન ઉતારી, ગાડીમાથી ધક્કો ખાઈને ઊતર્યાં પણ ત્રીજા વર્ગમા ન બેસ, આખી રાત ટાંકે ઠ્યાં પણ કોર્ટ ન માગ્યો બસ, એ રાતે તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે આ દેશમા રહેવું કેસતું કામ પૂરું થાય ત્યાંસુધીમા જે દુખ પડે તે વેઠના, પણ અપમાન તો સહન ન જ કરેતું

આવા પ્રિચારો કરતા સનાર પડ્યું ગાંધીજીએ ડરખન તાર ઠ્યાં એક તાર અનુદાના શેઠને ક્યો, બીજે રેલવે વડા અધિકારીને અબ્દુલ્લા જેઠ તાજ વાચીને રેનવેના ઉપરીને મત્યા તેમણે મેરિત્સબર્ગના વેપારીઓને તાર ક્યો કે ‘ગાંધીભાઈને ઝેરાન પર મળો’

તાર વાચી વેપારીઓ મળવા આવ્યા તેમણે બધી વાત સાલળીને પછી કહ્યું ‘અરે ભાઈ, આમા તે શું અપેમાન રહ્યું છે ? અમારે તો ડગલે ને પગલે આથી વધારે અપમાન વેઠના પડે છે’

‘તો પછી સામનો કેમ નથી કરતા ?’

‘ભાઈ, અમે કમાવા આવ્યા છીએ—લડવા નથી આવ્યા.’

ગાંધીજી સાંભળી રહ્યા.

સાંજ પડે તે પહેલાં ઝેશન—માત્ર ઉપર રેલવેના વડાનો તાર આવી ગયો ‘ગાંધીને પહેલી ગાડીમાં પહેલા વર્ગમાં સગવડ કરી આપજો’

રાત્રે નવેક વાગે ગાડી આવી. માત્ર ગાંધીજીને પહેલા વર્ગના કબજામાં સગવડ કરી આપી. તેમનો સામાન અંદર મુકાયો.

થોડું દુઃખ વેદ્ય પડ્યું પણ ગાંધીજીની વાત રહી. વેપારીઓ આ જોઈ નવાઈ પામ્યા અને રાજ થયા.

ગાંધીજીની ટ્રેન આર્સ્ટાઉન તરફ આવી નીકળી.

બીજો દિવસ

ગાંધી આર્સ્ટાઉન સવારે પહોંચી. ત્યાંથી જોહાનસબર્ગ જવા સારુ એ વખતે રેલવે નહોતી. ધોડાનાં સિગરામ હતાં. વચ્ચે એક રાત સ્ટેન્ડરટન ગામમાં રોકાવું પડતું હતું.

સિગરામની ટિકિટ જુદી લેવી પડતી ન હતી. ગાંધીજીએ ડરબનથી જોહાનસબર્ગની સળંગ ટિકિટ લીધી હતી. એ ટિકિટ ચાલે તેમ હતી છતાં સિગરામવાળાએ કહ્યું: ‘તમારી ટિકિટ રદ થઈ છે.’

સિગરામવાળાને એમ કે આ કાળા માણસને અંદર ગોરા સાથે બેસાડવો ન પડે તો સારું. પહેલા વર્ગની ટિકિટ હતી એટલે કાયદેસર ના તો ન પડાય એટલે એણે આ રસ્તો કાઢ્યો. પણ ગાંધીજી કાંઈ અલણ કે મજૂર ન હતા. એ તો કાયદાબાજ બારિસ્ટર હતા. તેમણે કહ્યું: ‘મારી ટિકિટ રદ નથી થઈ. આવી શકે તેમ છે.’ સિગરામવાળાએ માંધી સાહેબ સામે જોયું અને ગાંધીજી માટે સિગરામમાં જગા કરવા લાગ્યો.

સિગરામની બહાર બે બેઠકો હતી. એમાં એક બાબુ કંપનીનો મુખી બેસતો. એ અંદર બેઠો અને ગાંધીજીને બહાર બેસવાની જગ્યા કરી આપી.

અદર સૌની સાથે બેસવાનો પોતાનો હક્ક હતો છતાં
ગાંધીજી બહાર બેઠા એટલે અપમાનનો ઘૂંટડો ગળી ગયા મનનો
કચરાટ મનમાં શમાવ્યો

બપોરના ત્રણેક વાગે સિંગરમ પાગડીકાપ નામના ગામે પહોં
ચ્યું એ રખતે પેના ડપનીસાગા ગોરા મુખીને બહાર બેસવાની
મરજી થઈ એ ભાઈ આદેશને ખીડી પીરી હતી અને જંગ
ખુદી હરા ખાતી હતી એણે એક મેડુ સરખું ગૂંથિયું હામ્તાર
ની પામેથી લીધું અને નીચે પાથર્યું ગાંધીજીને કહે 'સામી, તું
અહીં બેસ મારે હાકનાગને પડખે બેસવું છે'

આ અપમાનનો ઘા અસહ્ય હતો ગાંધીજી એ સાખી ન
રાખ્યા અદગથી તેઓ બેઠા ગયા હતા છતાં ધીમેથી જવાન
આપ્યો 'અદર બેસવાનો મારો હક્ક હતો છતાં એ ઘૂંટડો ગળી જઈ
હું બહાર બેઠો હવે તમને બહાર બેસવાની મરજી થઈ છે અને
ખીડી પીરી છે તેથી તમે અને તમાગ પગ પામે બેસવાનું કહે
છો ? હું અદર બેસવા તૈયાર છું પણ તમાગ પગ આગળ કદી
બેસનાર નથી'

પાંચ ગાંધીજી આગળ બોલી ગયું તે પહેલાં તો પેનાનો
મિત્ર ગયો એક કાગો માળસ ગોરાની સામે આટલું બોલે એવું
એણે આ મુનમ્મા કદી જાણ્યું ન હતું એણે તો ગાંધીજી ઉપર
કેડોફ તમાચાનો વગસલ વગસા ચો

દિલથી દબાવે માન દર એ જંગલ જેવા પ્રદેશમાં
જુમાંખી ગોગના દાધમાં ગાંધીજી આવી પચા પળ એમનો નિશ્ચય
અડા હતો એમણે સિંગરમનો પિત્રાનો સમિયો ગોડની જેમ
એ રાંધે પકી રાખ્યો

પેનો બાપુ જાણીને બેગવા વાળો ગાંધીજીએ તો મન સહ્યે
નાખી મધુ કે 'બાપુ ખી જાણ નો બને પણ સમિયો નથી

છેડવો ' પેવો તો વધુ ને વધુ ખિન્ન થઈને ગાળો દેતો જાય, મારતો જાય અને ખેંચતો જાય શરીરમળમાં એ અવમત્ત પાડા જેવો હતો ગાંધીજી એને હિસાબે સાવ દૂબળા હતા એમાંથી કેાણુ છતે છે એ અફરના ઉતારુઓ જોઈ ગયા હતા એક બાલુ પનુમળ હતુ, બીજી બાલુ આત્મમગ જ્યારે પેવો મારતા થાકતો જ નથી એમ જોયુ એટલે અદર ખેંચ્યા એક જણના હેયામાં હરિ વસ્યા અને તે બોલી ઊઠ્યો

‘ એવા એ, એને શા માટે નકામો મારે છે ? એની વાત સચી છે ત્યા ન બેસાડવો દોષ તો અહીં અમારી પામે બેસાડ ’

‘ કદી નહિ ’ એમ મોડેથી બરાજો, પણ એ બોરો પડ્યો હતો ગાંધીજીનુ બાનકુ એણે મૂકી દીધુ બેચાર ગાળો વધારે ચોપડારી બીજી બાલુ ગયો ત્યા બેચેના નોકરને નીચે બેસાડી પોતે ત્યા બેરો ગાંધીજી પોતાની જગ્યાએ બેસી રહ્યા સીટી વાગી સિગરામ આગળ ચારી નાંચ્યુ

અને સિગરામના પૈડાના વેગ ઢરતા અનેખાણા વેગથી નમળાને સમળા આમે બાથ બીડાનુ સત્યામહનુ અમોવ હથિયાગ ગાંધી જીના મગજમાં ધડાવા લાગ્યુ

જે હથિયારે આગળ જતા દુનિયા ડોવારી

મિટોરિયા જતાં—

રૂત પડી. સ્ટેન્ડરટન આવ્યું. ત્યાં ગાંધીજીએ કેટલાક દિંદો અહેરા જેવા. તેમના મનને કંઈક શાંતિ મળી.

ગાંધીજી નીચે જતયાં તેવા જ કેટલાક દિંદો લાઈએ. તેમની પામે આવ્યા અને કહ્યું: ‘અમે તમારી સામે આવ્યા છીએ. અબ્દુલ્લા શેઠનો અમારી ઉપર તાર હતો. આપણે ઈસા મેલની દુકાને જવાનું છે.’

ગાંધીજી બહુ રાજ થયા. સૌની સાથે ઈસા મેલની દુકાને ગયા. ત્યાં એક અને વાણીતરો બધા ગાંધીજી ફરના વીંટળાઈ વળ્યા. ગાંધીજીએ પોતાની ઉપર જે વીતી હતી તેની વાત કરી. સાંભળીને સૌ દિલગીર થયા અને બોલ્યા: ‘અમારે તો વારંવાર આવા અપમાનો વેઠવાં પડે છે. મોરાએની તુમાખીનો અને આપણી દિંદોએની દાડમારીનો અદી પાર નથી.’

ગાંધીજીએ કંપનીના એજન્ટ ઉપર ચિઠ્ઠી લખી. પેલા માણસે ધમકી આપેલી તે પણ જણાવ્યું અને લેની મુસાફરીમાં સિગગમની અંદર જવ્યા મળે તેવી જાવજ કરવા લખ્યું.

એજન્ટનો જવાબ આવ્યો: ‘અદીથી મોટું સિગરામ દેવ છે અને લાંફનારા વગેરે બદવાય છે. જેની સામે તમે ફરિયાદ કરી છે એ માણસ કાલે નદિ દેવ. તમને બીજા ઉતાડુએને પણ જવ્યા મળશે.’ જવાબ વાંચીને ગાંધીજીને કંઈક નિરાન મળી.

સવાર છસા વાગ્યા માણસો સાથે ગાંધીજી સિગરામ પર ગયા. તેમને યોગ્ય જગ્યા મળી. કોઈ જાતની હાજારી વિના ગાંધીજી બેઠાનિસર્ગર્ગ પહોંચ્યા.

બેઠાનિસર્ગર્ગ મોટું શહેર હતું. ત્યાં પણ અબ્દુલ્લા શેઠે તાર કૂરેલો હતો. માણસ સામે આવેલો પણ ખરો. પરંતુ એકખીજની ઓળખ ન પડી તેથી ગાંધીજી સિગરામમાંથી જતરી ગાડી કરીને સીધા એક મોટી હોટેલમાં ગયા. રસ્તામાં આટઆટલાં દુઃખ પડ્યાં પણ ગાંધીજી ॥ મગજમાંથી હજી વિચારવતની હવા જતી ન હતી. કાળા લોકોને તે ગોરાની હોટેલમાં જતરવા દે ? સાથે ખેસતાં માર મારે એ સાથે ખેસીને જમે રોના ? ગાંધીજી વીશીવાળાને મળ્યા. તે જરા ભલો હતો એટલે એણે વિવેકથી કહ્યું : 'માફ કરજો, બધી કોટડીઓ ભરાઈ ગઈ છે.'

ગાંધીજી નીચે આવી ગાડીમાં ખેડા. અબ્દુલ્લા શેઠે સરનામું આપેલ તે દુકાને ગયા. ત્યાં શેઠ અબ્દુલગની તેમની રાહ જોતા હતા. તેમણે ગાંધીજીને પ્રેમથી વધાવી લીધા. ગાંધીજીએ હોટેલમાંથી વિદાય મળ્યાની વાત કરી. સાંભળીને ગની શેઠ ખડખડાટ હસી પડ્યા : 'હોટેલમાં તે આપણને જતરવા દે ખરા ?' ગાંધીજી કહે : 'કેમ નહિ ?'

'એ તો તમે થોડા દિવસ રહેશો ત્યારે જાણુશો. આ દેશમાં તો અમે જ રહી શકીએ, કારણ અમારે પૈસા કમાવા છે એટલે ધણાંય અપમાનો સહન કરીને પડ્યા છીએ.' આમ કહીને ગની શેઠે ટ્રાન્સવાલમાં હિંદીઓ ઉપર પડતાં દુઃખોનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. પછી પાછા કહે : 'આ મુલક તમારા જેવાને માટે નથી. જુઓ ને, કાલે તમારે પ્રિટોરિયા જવું છે. તમારે ત્રીજા વર્ગમાં જ જવું પડશે. પહેલા-બીજા વર્ગની ટિકિટ આપણને આપતા જ નથી.'

‘અરે, ન શુ આપે !’ ગાંધીજી બોલી ગયા. ‘હું તો ફર્સ્ટ ક્લાસમાં જ જવાનો. તેમ નહિ જવાય તો પ્રિટોરિયા અહીંથી સાડ-ત્રીસ માઈલ થાય છે ને ? હું યોગગાડી કરીને જઈશ, પણ ત્રીજા વર્ગમાં તો નહિ જ જઈ.’

ગાંધીજીએ તો સ્ટેશન-માસ્તર ઉપર ચિઠ્ઠી લખી અને ટિકિટ લેવા જાતે જ સ્ટેશન ઉપર હાજર થયા.

કોક કોટ, નેકટાઈ, ખૂટ-મોઝન-નખશિખ અંગ્રેજી પોશાક-માં સજ્જ થયેલા ગાંધી સાહેબ સામે સ્ટેશન-માસ્તર જોઈ રહ્યો. તેણે પૂછ્યું :

‘તમે જ મને ચિઠ્ઠી લખેલી કે ?’

‘જી હા. એ જ હું. મને તમે પહેલા વર્ગની ટિકિટ આપશો તો હું આખરી થઈશ. મારે આજે જ પ્રિટોરિયા પહોંચવાની જરૂર છે.’

સ્ટેશન-માસ્તર હસ્યો. એને આ અબળદયા ખારિગટરની દયા આવી. બોલ્યો : ‘હું ટ્રાન્સવાલનો નથી, હોલાંડનો છું. તમને બધા હાથૂન કરે છે તેનું તમને કેતું દુઃખ થાય તે હું સમજી શકું છું. તમને ટિકિટ આપવામાં મને કશી દરકત નથી. પણ તમે સુખેયા પ્રિટોરિયા પહોંચી નહિ શકો એમ મને લાગે છે. તમે સારા માણસ છો. તમારી મુસાફરીમાં કશું વિધ ન આવે તેમ હું ઇચ્છું છું.’

આમ કહીને તેણે પહેલા વર્ગની ટિકિટ કાઢી આપી. ગાંધી-જીને વળાવવા મળી શેઠ સ્ટેશને આગ્યા હતા. તેમને આ જોઈ નવાઈ લાગી. તેઓ રાજી થયા છતાં તેમણે ગાંધીજીને ચેતવ્યા : ‘તમને ટિકિટ તો મળી છે પણ રસ્તામાં ગાર્ડ આ ડગ્લામાં બેસવા દે એમ મને નથી લાગતું. કદાચ ગાર્ડ બેસવા દેશે તો ગેરા ઉતારુ નહિ બેસવા દે.’

‘જેથું જશો!’ કહીને ગાંધીજી પહેલા વર્ગમાં બેઠા. ગાડી ચાલી. ત્રણ નાનાં ઝેરન ગયાં. ચોથું ઝેરન મોટું આવ્યું. ત્યાં ગાર્ડ ટિકિટ તપાસવા આવ્યો. ગાંધીજીને જોતાં જ ચિડાયો.

જેમ કાઈ મરજદા દેદને જોઈને ધગી બેઠે તેમ ગાંધીજીને પહેલા વર્ગમાં બેઠેલા જોઈને એ તાડૂક્યો. આગળી વતી ઈશારો કરીને કહે : ‘ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં ચાલ્યો જ !’

ગાંધીજીએ પહેલા વર્ગની ટિકિટ બતાવી. પણ ટિકિટ સામે જોયા વગર એ ફરી તાડૂક્યો : ‘એનું મારે કામ નથી. તું ત્રીજા વર્ગમાં ચાલ્યો જ !’

ગાંધીજી તો એમ ને એમ બેસી રહ્યા. એ જ ડબ્બામાં એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થ બેઠો હતો. ગાર્ડનું આવું તોછડું વર્તન જોઈને એણે ગાર્ડને ધમકાવ્યો : ‘શા માટે તું આ ગૃહસ્થને પજવે છે ? જોતો નથી એમની પાસે પહેલા વર્ગની ટિકિટ છે ? તેઓ મારી સાથે બેસે એમાં મને કશી હરકત નથી.’ ગાંધીજીની સામે જોઈને કહે : ‘તમ તમારે નિરાંતે બેસો.’

‘તમારે એક ‘કુલી’ ની સાથે બેસવું હોય તો મારે શું ?’ એમ બખડતો ગાર્ડ ચાલ્યો ગયો.

રાતના આઠ વાગે ગાડી પ્રિટોરિયા પહોંચી.

પ્રિટોરિયામાં પહેલો દિવસ

સ્ટેશન આવી મધીયમે પ્લેટફોર્મ ઉપર નજર કરી કાર્ડ સામે આ તુ જણાયું નહિ ગાંધીજી નીચે જતર્યા સામાન જાણુ પણ મુમતી પોતે એક તરફ જિલા રહ્યા.

સ્ટેશનમાં ઝાખા દીનાએનો આજો પ્રકાશ પથરાયો હતો. સૌ ચાલ્યા ગયા સ્ટેશન ખાલી થયું એટલે ધીમે રહીને ટ્રિકિટ ક્યેક્ટર પાસે ગયા તેને પૂછ્યું ‘અહીં કાર્ડ સરા દોરેન છે કે ?’

માસ્તરે વિનયથી જવાબ આપ્યો ‘હોટેન તો છે, પણ તમને હિદીએને તેમાં જિતરના નહિ દે’

ગાંધીજી દુધના દાઝ્યા હતા. ડગલે ને પગલે તેમને અપમાન થનાનો ભય લાગતો હતો તેઓ માગ્તર સથે વાત કરતા હતા તે વખતે એ-અમેરિકન હજસી ગૃહમ્ય જોગો હતો એ નજીક આગો ગાંધીજીને તેજો કૃત્યુ ‘તમે સાન અગ્નપથા વાગો ઠા આ ગામમાં તમારો કાર્ડ સળધી જણાતો નથી મારી સથે આવો તો એક નાનકડો હોટેનમાં રાતપાસો રહેવાની તમને સમવડ કરાવી આપુ એ માનિક અમેરિકન છે એટલે ખનતા મુધી તે ના નહિ પાડે’

ગાંધીજીને મનમાં સકા તો હતી, હતા હજસી ગૃહમ્ય સથે તેઓ હોટેનમાં ગયા દોટેનના માનિકને એકકાર બોલાવી પેતા

હબસી ભાઈ એ વાત કરી. એણે ગાંધીજીને કહ્યું: ‘જુઓ, મારા મનમાં કાળા-ગેરાનો બેદ નથી, પણ મારી ઘરાકી બધી ગેરા-ઓની જ છે. જો હું તમને જમવાના ઓરડામાં લઈ જાઉં તો તેઓ કાચવાપ અને કદાચ જતા ગહે, એટલે તમને રાતની રાત રહેવાની સગવડ આપીશ, પણ જમવાનું તો તમારી ઓરડીએ પહોંચાડીશ. સૌની સાથે બેસાડી નહિ શકું.’

ગાંધીજીએ એ દખ્ખણ ક્યું. સામાન સાથે ઓરડીમાં ગયા. થોડી વારે વીશીનો માસિક આવ્યો. તેની સાથે જમવાની થાળી ન હતી એટલે વળી ગાંધીજીના મનમાં થયું કે નક્કી કાંઈકે વિધન આવ્યું.

માસિકે આવીને ગાંધીજીને કહ્યું: ‘મેં તમને અહીં જુદું ભાણું મોકલવાનું કહ્યું તેની મને શરમ લાગી, તેથી મેં મારા ઘરાકોને પછી જોયું. તેમને કાંઈને તમારી સાથે જમવામાં વાધો નથી. માટે ચાલો ખાણુંના ટેબલ ઉપર, સૌની સાથે બેસીને જમો અને એક રાતને બદલે તમારી મરજી પડે ત્યાંસુધી અહીં રહેજો.’

ગાંધીજીએ તેનો ઉપકાર માન્યો અને ખાણુંના ટેબલ પર જમવા ગયા.

માતૃશ્રીની પ્રસાદી

ખીજે દિવસે સવારે ગાંધીજી અબ્દુલ્લા રોડના વકીલને મળ્યા. તેમનું નામ મિ. બેકર હતું. તેઓ પાદરી હતા. ગાંધીજીને તેમણે પ્રેમથી આવકાર આપ્યો. એક વીદ્યાવાળા સાથે ગાંધીજીના જમવા-કરવાની ગોઠવણ તેમણે કરી આપી એટલે ગાંધીજી પેલી હોટેલમાંથી લાં રહેવા ગયા.

પહેલી મુલાકાતે જ બેકરે ગાંધીજી સાથે ધાર્મિક વાતો શરૂ કરી. ગાંધીજીને તો બધા ધર્મોની વાતો ગમતી હતી. એમને મન કોઈ ધર્મ સારા-નરમો, જિંવો-નીવો ન હતો. બેકર ગાંધીજીને પોતાના દેવળમાં લઈ ગયા. લાં બીજા ખ્રિસ્તીઓની ઓળખાણ કરાવી. ગાંધીજીને ખ્રિસ્તી ધર્મનાં ચેડાંએક પુસ્તકો વાંચવા આપ્યાં.

પછી તો ગાંધીજી રોજ સવારે બેકરની સાથે દેવળમાં જાય, ઘૂંટણીએ પડીને પ્રાર્થના કરે અને ભજન ગાય. આથી બેકર મનમાં રાજ થતા. એમને સાગતું કે આ માણસ કોઈકે દિવસ ખ્રિસ્તી થયો. પણ દિંદુધર્મ છાડી ખ્રિસ્તી થવાનો વિચાર ગાંધીજીને કદી આવતો ન હતો. તેમને નાનાપણમાં દિંદુધર્મના જે મોડા સંસ્કાર પડ્યા હતા તેમાંથી તેઓ માતાની જેમ પોત્તુ મેળવી રળા હતા.

પ્રિટોરિયામાં ફાટસ કરીને એક મોટા અમલદાર હતા. તેઓ રોજ દેવળમાં આવતા. તેમણે ગાંધીજીના ગળામાં એકવાર કંઈ

જેઈ જોતાવેન એમણે તો લાણુ ચનાવ્યુ આ નુ, મિ ગાધી ?
તમારા જેવો બળેનો—ગણેનો વિનાયત જઈ આવેયો માણુસ આવો
વહેમ રાખે ?

ગાધીજીએ કોટસને ધીમેથી જવામ નાન્યો તમે આને વહેમ
જો કે કાવે તે ખીજી નામ આપો પણ આ જી મારાં માતૃશ્રીની
પ્રસાદી છે એટલે ગમે તેમ કહેશો તોપણ એ કદી તો નહિ તૂટે

કોટમે જોયુ કે ગાધીજી કોઈ અજમ શ્રદ્ધાથી એ વાત જી
ગયા કે ગાધીજીની દનીન તેમને ગળે ન જોતની તા તે દિનસથી
કદી છાડનાની વાત તેમણે મૂખી દીધી

આમ એક માણુ ગાધીજીને મનગમતી ધાર્મિક નાતો કુળનારા
મિત્રો મળી ગયા ખીજી બાણુ જે કેસ લડના માટે તેઓ આફ્રિકા
આત્યા હતા તેની વિગતો સમજવા લાગ્યા

ધીમે ધીમે દિલે લાઈઓની ઓળખાણા પણ વધવા માડી

ધક્કો અને લાત

પ્રિયારિયામા હળખીઓ તથા દિદીઓ માટે એક કાળો કાપડો હતો એ કાપડા પ્રમાણે ‘મળા’ લોકો ગતે નવ વાગ્યા પછી પરવાના વિના બહાર ન નીકળી શકે, અને પગથી ઉપર તો દિવસે પણ એમને ચાનનાની મનાઈ!

ગાંધીજીને કોટસ વગેરે ખ્રિસ્તીભાઈઓની સાથે દોરતી ઘઈ હતા એમને મગના ગાંધીજી કેટનીક વાર રાતે પગે ચાનતા જતા ગાંધીજીના મનમા દરદમેસ બધા ગદેતો કે ક્યાક કોઈ સિપાઈ માડુ અપમાન કરશે તો ? એ બીક ગાંધીજી કરતા કોટસને વધારે હતી તેથી તેમણે ગાંધીજીને રંગ-ચિટ્ટી લખાવી આપી હતી

એ રાતે ગાંધીજી વાંધાન જનરલ રમદસના ઘર પામે પગથી ઉપર ચાન્યા જતા હતા ત્યાં પાછળથી એક સિપાઈએ આવીને તેમને ધક્કો માર્યો, ત્યાં લખાવી ને નીચે ઉતારી મૂક્યા

ગાંધીજી લાજ મારવાનું કારણ પૂછે તે પહેલાં તો કોટસ ઘોરેસવારે ઘઈને ક્યાક જતા હશે તે આપી પહોંચા એમણે પાસે આવ્યાને કહ્યું ‘મિ ગાંધી, મે જુનું નગરે જોયું છે તમારે કેસ કરવો હોય તો કે સાથી આપીશ તમને આ માનુમે માર્યો તે બાદ હું દિગમીર છું.’

ગાંધીજી કહે: ‘એમાં સિપાઈ બીચારાનો શો વાંક? એ તો ચિટ્ટીનો ચાકર મળાય. ખરો વાંક તો કાયદા ઘડનારાઓનો છે- એટલે તમરો અમલદારોનો છે. વળી મારી જાત ઉપર ગમે તેટલું વીતે એને માટે અદ્યતનમાં કશી ફરિયાદ ન કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે.’

કોટસે કહ્યું: ‘એ તો તમે તમારા સ્વભાવ પ્રમાણે વાત કરી. પણ વિચાર કરી જોજો. આને પાક ભણાવવાની જરૂર છે.’ આમ કહી સિપાઈને ટપકો આપ્યો.

સિપાઈએ ગાંધીજીની મારી માગી. ગાંધીજી તો ક્યારની મારી આપી ચૂક્યા હતા.

માં દિંદીઓ ગંદા ને આગમુ છે એવી વગોવણી થાય તે રીક નહિ આપણે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી એવા બેદ ભૂવી જવા જોઈએ ગુજરાતી મદ્રાસી, કન્નડી, પંજાબી એવા બેદ પણ ટળી જવા જોઈએ આપણે સૌ દિંદીઓએ એકો કરનાની જરૂર છે તેને માટે આપણે એક મહાન સ્થાપત્ર જોઈએ સત્ય ખાતર-અમાનને ખાતર ગમે તે દુખ આવી પડે તે સદન કરીને પણ આપણી આખર આપણે સાચવતી જોઈએ ને વધારવી જોઈએ'

આવું ભાષણ સૌએ પહેલવહેલું સાંભળ્યું આટલી નાની ઉંમરે પણ ગાંધીભાઈમાં કેટલું ડહાપણ અને હિંમત ભર્યા છે તે સૌ જોઈ શક્યા જમાનાના ખાધેય ગેરિયાઓ પણ ગાંધીભાઈની વાત સાંભળી વિચારમાં પડી ગયા સભા પૂરી થઈ

૫મી ગાંધીજીએ કહ્યું 'અહીં પરદેશમાં અંગ્રેજીની ખડૂ જરૂર પડે છે જેમને રીખવું હશે તેમને હું મફત ભણાવીશ'

અંગ્રેજીનો વર્ગ તો ગર ન થયો, પણ ત્રણ જણે એમ કહ્યું 'જો તમે અમારે ઘેર ભણાવના આવો તો અમે નીખના તૈયાર છીએ'

ગાંધીજી એ ત્રણેને એમને ઘેર ભણાવવા જવા લાગ્યા એમાં એક દુકાનદાર, એક કારકુન અને એક વાળદહતો ગાંધીજી ભણાવવા જાય ત્યારે એ લોકો કઈ કામમાં હોય તો પોતે એમને પણ ભણાવ્યે છૂટકો કરે ભણનારા આગસ કરે, થાકે, પણ ગાંધીજી ન થાકે

થોડા વખતમાં એ ત્રણે જણા રીકડીક અંગ્રેજી શીખી ગયા એ જણને તો કમાણીમાં વાવ્ય પણ થયો

૧. પહેલું ભાષણ

પુરદેશમાં દિદીઓને વેદની પડતી હાડમારીઓથી ગાધીજીનું દિન કે પી ગમ્યું હતું એનો કોઈ પણ ઇનાજ સોધી કાઢવો જોઈએ, નહિતર આપણી માણસાઈ જાય એમ ગાધીજીને નાગતું હતું એને માટે તેઓ રાત-નિસ નિચાર કરના લાગ્ય

ડગમનમાં અમુકના શેઠ દિદીઓના અંગેનાં ગણાતા હતા, તેની ગીતે ટ્રિટોરિયામાં તૈયમ એક મુખી હતા તેમનું વજન સોની ઉપર પડતું ગાધીજીએ એકાદ અપનાડિયામાં તેમની સાથે ઓળખાણ કરી વીધી દિદીઓ ઉપર પડતી હાડમારીઓનો નિચાર કરના સારું એ સલા બોનાવવાનું તેમને કહ્યું તૈયમ રોડને એ નાત ગમી તેમણે સભા બોનાવી

ગાધીજીએ એ સભામાં ભાષણ આપ્યું આફ્રિકામાં તેમનું આ પહેલું જ ભાષણ હતું તેમણે અગાઉથી તૈયારી કરી રાખી હતી સભામાં વીકવીક લાઈઓ આપ્યા હતા ગાધીજીએ ભાષણમાં કેટલીક વાતો સૌને સમજવા જેવી કરી ‘વેપારમાં સાચગૂઠ ગમે તે ચાને એમ જે મનાય છે એ ખોટું છે ગમે તે ધધો કરતા દોષીએ તેમાં સત્યને વગગી રહેતું જોઈએ, અને સાચને વળગી રહીએ તો જ આપણને પોતાને અને સમાજને વાલ થાય આપણી રહેણીંદરણી ખૂબ ચોખ્ખી રાખવી જોઈએ અહીં પારમ પરદેશ

માં હિંદીઓ ગંદા ને આળસુ છે એવી વગોવણી થાય તે રીક નહિ આપણે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી એવા બેદ ભૂલી જવા ને જિંદગી ગુજરાતી, મદ્રાસી, કચ્છી, પંજાબી એવા બેદ પણ ટળી જવા નેઈએ. આપણે સૌ હિંદીઓએ એકો કરવાની જરૂર છે. તેને માટે આપણે એક મંડળ સ્થાપવું નેઈએ સત્ય ખાતર-સ્વમાનને ખાતર ગમે તે દુઃખ આવી પડે તે સદન કરીને પણ આપણી આખર આપણે સાચવવી નેઈએ ને વધારવી નેઈએ.

આવું ભાષણ સૌએ પહેલવહેલું સાંભળ્યું આટલી નાની ઉંમરે પણ ગાંધીભાઈના કેટલું ડહાપણ અને હિંમત લખ્યાં છે તે સૌ નેઈ શક્યા. જમાનાના ખાધિય શેઠિયાઓ પણ ગાંધીભાઈની વાત સાંભળી વિચારમાં પડી ગયા સભા પૂરી થઈ

પછી ગાંધીજીએ કહ્યું ‘અહીં પરદેશમાં અંગ્રેજીની બહુ જરૂર પડે છે જેમને શીખવું હશે તેમને હું મફત ભણાવીશ’

અંગ્રેજોનો વર્ગ તો શરૂ ન થયો, પણ ત્રણ જણે એમ કહ્યું ‘ને તમે અમારે ઘેર ભણાવવા આવો તો અમે ગ્રીષ્મવા તૈયાર છીએ’

ગાંધીજી એ ત્રણેને એમને ઘેર ભણાવવા જવા લાગ્યા. એમાં એક દુકાનદાર, એક કારકુન અને એક વાળંદ હતો ગાંધીજી ભણાવવા જાય ત્યારે એ લોકો કંઈ કામમાં હોય તો પોતે બેસે પણ ભણાવ્યે છૂટકો કરે. ભણનારા આળસ કરે, થાકે, પણ ગાંધીજી ન થાકે.

થોડા વખતમાં એ ત્રણે જણા હીકરીક અંગ્રેજી શીખી ગયા. એ ત્રણેને તો કમાણીમાં વાળ પણ થયો

પહેલી સભા થયા પછી દર અઠવાડિયે સભા ભરાવા લાગીઃ તેમાં જાતજાતની ચર્ચાઓ થાય એમાંથી જાણવાનું મળે.

હિંદીઓને પડતી હાડમારીઓને અંગે ગાંધીજી બ્રિટિશ એજન્ટને મળ્યા, બીજી પક્ષ થોડી લખાપટી ચલાવી. પરિણામે સારા પોશાક પહેરનાર હિંદીને ઉપલા વર્ગમાં મુસાફરી કરવાની છૂટ મળી. - સારાં કપડાં કેને કહેવાં એ સ્ટેશન-માસ્તરે જોવાનું હતું. છતાં શરૂઆત તરીકે આટલા ફેરફારથી ગાંધીજીએ સંતોષ માન્યો.

હવે, જે કેસ લડવા માટે ગાંધીજી આફ્રિકા ગયા હતા તેની વાત કરીએ.

ધરમેળે કેસ પતાવ્યો

ગાંધીજી કાયદો ભણીને બારિસ્ટર થયા પણ એમનો જીવ વકીલનો નહોતો. એ તો સાચના સિપાહી હતા. સત્ય અને ન્યાયને માટે સામી છાતીએ લડનારા એ એક બહાદુર લડવૈયા હતા.

ડરબનને બંદરે પગ મૂક્યો ત્યારથી એમની લડત ચાલુ થઈ હતી. પણ તેઓ જેમ અન્યાયની સામે લડતા તેમ ન્યાય અને પ્રેમને ખાતર ભાઈ ભાઈ વચ્ચે સંપ કરાવતા.

આ કેસમાં પણ તેમણે બને તો ધરમેળે પતાવટ કરવાનો વિચાર કર્યો. ગાંધીજીને ખોશાવનાર અબ્દુલ્લા શેઠ તેમના સ્વભાવથી, કામ કરવાની રીતથી, પ્રમાણિકતાથી ખુશી થયા હતા. તેવી જ રીતે સામા પક્ષવાળા તૈયબ શેઠને પણ ગાંધીજી તરફ માન હતું.

અબ્દુલ્લા શેઠ નાતાલના આગેવાન ગણાતા. તૈયબ શેઠ ટ્રાન્સ-વાલમાં મુખી મનાતા હતા. બંને પોરબંદરના જ રહીશ હતા. બંને મેમણ હતા. નજીકના સગા થતા હતા. કેસ નાનોસૂતો ન હતો. છ લાખ રૂપિયાનો દાવો હતો. બંને બંધુ ગોરા વકીલોનાં ઘર ભરીને થાક્યા હતા. ગાંધીજીએ ધરમેળે કેસ પતાવવાની મહેનત આદરી.

આ બંને અનુભવી, પીઠ, વ્યવહારકુશળ વેપારીઓ આગળ ગાંધીજી હજી બેગતા જીવાન હતા. પણ ગાંધીજીની સચ્ચાઈ અને કેમની એકતા માટેનાં ધરમ જોઈને બંને ગાંધીજીનું કહેવું ધ્યાનથી સાંભળતા હતા.

ગાંધીજી હિંદીઓની હાડમારી દૂર કરવા મથતા હતા. ખ્રિસ્તી મિત્રોને મળતા હતા. અંગ્રેજી લખાવતા હતા. પણ તેમનું પહેલું કામ આ કેસ પતાવવાનું હતું. આખો કેસ સમજાવ્યામાં તેમણે રાત ને દિવસ એક કર્યાં. પોતાના અસીધ દાદા અબ્દુલ્લાનો કેસ તેમને મજબૂત લાગ્યો. બેય સગા ને આગરદાર વેપારીઓ વચ્ચે વેર વધતાં જતાં હતાં. કોઈને ખીલું કામ સૂઝતું ન હતું. વકીલોનાં ખિસ્સાં ભરાતાં જતાં હતાં. ગાંધીજીથી આ બધું જોયું જતું ન હતું. તેમણે બંને વચ્ચે સમજાવટ કરાવવા ઢાળાગતૂટ મહેનત કરવા માંડી.

અદાલતને બદલે પંચનો ચુકાદો સ્વીકારવા તૈયબ શેઠને વીનવ્યા. આખરે તૈયબ શેઠ કબૂલ થયા. પંચ નિમાયા. પંચની પાસે કેસ આપ્યો. તેમાં અબ્દુલ્લા શેઠ જીયા. તૈયબ શેઠે સાડાપાંચ લાખ રૂપિયા આપવા એમ પંચે ચુકાદો આપ્યો. પંચ કહે તો એ રકમ તરત આપવી પડે અને તેમ કાપ તો તૈયબ શેઠને દેવાળું કાઢવું પડે. પરંતુ પોરબંદરના મેમલુ વેપારીઓમાં એક અણુ-લખ્યો કાયદો હતો કે પરમુલકમાં કોઈને દેવાળું કાઢવા ન દેવું. ગાંધીજીએ અબ્દુલ્લા શેઠને સમજાવ્યા. પંચ નીમવા કરતાં આમાં વધારે મહેનત પડી. આખરે અબ્દુલ્લા શેઠે ઉદારના વાપરી લાંબી મુદતના હપતા કરી આપ્યા. બંને પક્ષ રાજ થયા. ગાંધીજીના સંતોષનો પાર ન રહ્યો. એમનું અંતર ખેલી જઈયું :

‘આજ હું ખરી વકીલાત શીખ્યો.’

ત્યાર પછી ગાંધીજીએ આફ્રિકામાં વરસો સુધી વકીલાત કરી, પણ ધણાખરા કેસ ઘરમેળે જ પતાવ્યા. દસ મિનિટની સલાહના પંદર રૂપિયા અને આખો કેસ લડાના પંદરસો રૂપિયા ગાંધીજીને મળતા જતાં એ જતા કરી મોટે ભાગે બંને પક્ષને સમજાવીને રાજીનામું અપાવી દેતા.

કેસ જુદો હોય અને ખોટી સાક્ષી પુરાવીને સાચો કરી દેખાડવાનો હોય તો ગાંધીજી એને હાથમાં જ નહોતા લેતા. દરેક અસીસને પહેલેથી ચોખ્ખું કહી દેતા: 'જો ભાઈ, તારો કેસ જુદો હોય તો મારી પાસે ન આવતો.'

અને છતાં કેઈ આવી જાય અને પાછળથી ખતર પડે કે આ જુદો છે તો ચાલતે કેસે કચેરીમાં જ એને પડતો મૂકી દે. પોતાની શી જતી કરે પણ ખોટો કેસ ન ચલાવે.

પછી તો એવી શાખ બંધાઈ ગઈ કે ગાંધીભાઈ પાસે ખોટો કેસ નહિ ચાલે.

*

એકવાર ગાંધીજીની આકરી કસોટી થઈ. પારસી રસ્તમજી કરીને એક આબરુદાર વેપારી હતા. ગાંધીજીના એ ખાસ મિત્ર હતા. એકવાર રસ્તમજી શેઠની દાણચેરી પકડાઈ ગઈ. આમ આબરુદાર માણસ એટલે દાણચેરીની વાત કેઈ જાણતું નહોતું.

તેઓ ગાંધીજી પાસે આવ્યા. એકાંતે બેસીને આંસુ-ઝરતી આંખે બોલ્યા: 'ભાઈ, મેં તમને છેતર્યાં છે. મારું પાપ ઉઘાડું પડી ગયું છે. મેં દાણચેરી કરી છે. મારી ઉપર કેસ થશે. મને જેલ મળશે. હું પાલખાસ થઈ જઈશ. મેં તમારાથી કશું છુપાવ્યું નથી. વેપારની બાબતમાં તમને શું વાત કરવી એમ માનીને વાત છુપાવી હવે પસ્તાઉં છું.'

ગાંધીજીએ તેમને ધીરજ આપી: 'તમે શાંત થાઓ. ધીરજ રાખો. સૌ સારાં વાનાં થશે. પણ મારી રીત તમે જાણો છો. છોડાવવું—ન છોડાવવું ખુદને હાથ છે. તમે ગુનો કબૂલ કરવા તૈયાર થાઓ તો જ આમાં હું પડું અને કદાચ તમને છોડાવી શકું.'

બહા પારસીનું મોં બિતરી ગયું. તે બોલ્યા: 'પણ મેં તમારી પાસે કબૂલ કર્યું એટલું બસ નથી ?'

‘ના, તમે મારો મુનો કર્યો નથી, સરકારનો કર્યો છે. એટલે તમારે સરકાર પાસે કબૂલ કરવો જોઈએ.’

‘છેવટે તો તમે કહેશો તેમ હું કરીશ, પણ મારા જૂતા વકીલ છે તેમને તો તમે મળી જુઓ ?’

‘હા, ખુશીથી.’ કહીને ગાંધીજી જિંઘા. રસ્તમજ સાથે તેમના વકીલ પાસે ગયા.

વકીલ જમાનાનો ખાધેલ હતો. આવી બાબતોમાં એ રીટી થઈ ગયો હતો. એણે વાત સાંભળી લીધી. એણે જોયું કે ચોરી બહુ લાંબો વખત સુધી ચાલી હતી. પાછળના ભાગમાં થોડી પકડાઈ છે. એટલે એણે કહ્યું : ‘આપણે પ્રયત્ન કરી જોઈએ. આશા હોય ત્યાં સુધી લડવું.’

એ વકીલને ગાંધીજી બહુ ઓળખતા ન હતા. તેઓ તો શાંતિથી સાંભળતા હતા. રસ્તમજ શેઠ બોલ્યા : ‘તમારો આભાર માનું’ છું. પણ આ કેસમાં મારે ગાંધીભાઈની સલાહ પ્રમાણે ચાલવું છે. તેઓ મને વધારે ઓળખે છે.’

વકીલ ગાંધીજી સામે જોઈ રહ્યા. ‘સાહેબજી’ કરીને બંને મિત્રો ઘેર આવ્યા.

ઘેર જઈને ગાંધીજીએ રસ્તમજ શેઠને નિરાંતે વાત કરી : ‘આ કેસ કોર્ટમાં કદાચ ન જાય. આમાં કેસ કરવો-ન કરવો જઠાતી અમલદારના હાથની વાત છે. એ અમલદાર પણ સરકારી વકીલ કહેશે તેમ કરશે. માટે તમે કહેતા હો તો આપણે સરકારી વકીલને અને જઠાતી અમલદારને મળાએ. એ લોકો તો તમારી છેવટના ભાગની ચોરીની વાત જાણે છે. હું તો તમારી બધી ચોરી કબૂલ કરવા માગું છું. એ જે ઠરાવે તે દંડ તમારે આપવો પડશે. આમ થશે તો કદાચ કેસ નહિ ચાલે પણ ધારો કે કેસ કરે, તો

તમારે જેલમાં જવા તૈયાર રહેવું પડશે. જેલમાં જવામાં કશી હીણપત નથી. ચોરી કરવામાં શરમ હતી-તે તો થઈ ચૂકી છે. જેલમાં જવું પડે તો પ્રાયશ્ચિત્ત થયું માનજો, અને ફરી ચોરી ન કરવાની પ્રનિશા લ્યો એટલે એ ખરું પ્રાયશ્ચિત્ત ચાલે.’

ગાંધીજીની આ વાત સમજવી કઠણ છે. ભગવાનને ખોળે છૂવતો હોય તે જ આવી વાત કરી શકે અને સમજી શકે. આ હિંમતનું કામ હતું.

બહાદુર રસ્તમજી શેઠ આખરે જવાનાં ડરથી હારી ગયા હતા. એમણે છેવટે કહી દીધું: ‘મારું માથું તમારા ખોળામાં છે. તમારે કરવું હોય તેમ કરો.’

ગાંધીજી જકાતી અમલદારને મળ્યા. બધી ચોરી એધકપણે કબૂલ કરી ચોપડા બતાવવા કહ્યું. રસ્તમજી શેઠના પસ્તાવાની વાત કરી. હતી તેટલી વિનયશક્તિ વાપરીને ગાંધીજીએ જકાતી અમલદારને પિગળાવ્યો.

અમલદાર બોલ્યો: ‘હું, એ પુરાણા પારસીને ચાહું છું. એણે મૂર્ખાઈ તો કરી છે, પણ આ બાબતમાં હું પરાધીન છું. મારે તો સરકારી વકીલ કહે તેમ કરવાનું રહ્યું. તમે એમને સમજાવો.’

ગાંધીજી સરકારી વકીલને મળ્યા. તેને પણ બધી વાત કરી દીધી. એને ખાતરી થઈ કે ગાંધીજી જેવી છે તેવી જ વાત કરે છે. અને ચોખ્ખા દિલની અસર પશ્ચા વિના રહેજ નહિ. એણે દાણચોરી બદલ બમણો દંડ લઈ કેસ માંડી વાળ્યો.

રસ્તમજી શેઠ આ દાણચોરીનો કિસ્સો લખાને પોતાના ઓફિસમાં મદાવીને રાખ્યો.

વકીલાતનો ધંધો પણ સચ્ચાઈથી ‘કરી શકાય છે એ’ ગાંધીજીએ આવા દાખલાઓથી બતાવી આપ્યું.

‘ગાંધીભાઈને રોકી રાખો’

‘કેસનું’ કામ પતી ગયું. ગાંધીજીએ દેશ આવવાની તૈયારી કરી. અબ્દુલ્લા શેકે તેમના માનમાં ખાનપાનનો મેળાવડો ગોઠવ્યો. દોસ્તમિત્રો તથા માનવંતા મિજબાનોને આમંત્રણ આપ્યાં. ગાંધીજી ફક્ત એક વર્ષ રહ્યા હતા, પણ જાણે વરસોથી સાથે રહેતા હોય એવો પ્રેમ મેળવ્યો હતો. વેપારીઓ, નોકરિયાતો, કારીગરો—સૌ ગાંધીજીને વિદાયમાન આપવા એકઠા થયા હતા. એક સુંદર રથને મિજલસ ગોઠવી હતી.

સૌ સરખેસરખા સાથે વાતચીતમાં મશગૂલ હતા. ગાંધીજી બેઠા બેઠા એક જાણુ વાંચતા હતા. અચાનક એમની નજર જાપાના એક ખૂણા ઉપર ગઈ. હિંદીઓના મતાધિકારની વાત એમાં લખેલી હતી. ગાંધીજી ખ્યાનપૂર્વક વાંચવા લાગ્યા. દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી હિંદીઓનો પથ કાઢવાની તેમાં બાજી રચી હતી. નાતાલની ધારાસભામાં હિંદીઓને સભ્ય ચૂંટવાનો હક્ક હતો તે ખૂંચવી લેવાની ચર્ચા ચાલતી હતી. એ ચર્ચાની ટૂંકી નોંધ જાપામાં લખેલી હતી.

વાંચતાં જ ગાંધીજીની આંખ બિઘડી ગઈ. એમણે અબ્દુલ્લા શેકને એ લખાણ વચ્ચેથી ને સમગ્ર જુ પાડી: ‘આપણે હિંદીઓ આ દેશમાં આવડો મોટો વેપાર ચલાવીએ, અહીં આપણી આવડી

મોટી વસ્તી, અને આટલો એક હક્ક આપણને ન રહે તો આપણું નામનિશાન અહીં નહિ રહે, અને માનહાનિ થશે તે ભુદી.’

અબ્દુલ્લા શેઠ કહે: ‘પણ અમે શું કરીએ? કાયદામાં અમને શી સમજણ પડે? ગોરા વડીલ અમારાં આંખ-કાન!’

પાસે બેઠેલા લાઈઓ આ વાત સાંભળતા હતા. એમાંથી એક જણે ગાંધીજીને કહ્યું: ‘હું તમને સાચી વાત કહું? જો તમે આ સ્ટ્રીમરમાં ન જાઓ ને મહિનો-માસ રોકાઓ તો તમે કહો તે પ્રમાણે લડ્યા અમે તૈયાર છીએ.’

ખીજા બે-ચાર લાઈઓ બોલી બોલ્યા: ‘એ વાત ખરી છે, અબ્દુલ્લા શેઠ, તમે ગાંધીલાઈને રાકી રાખો!’

અબ્દુલ્લા શેઠ તો વેપારી હતા. તેમણે કહ્યું: ‘કેસ પૂરો થઈ ગયો એટલે હવે મારાથી ગાંધીલાઈને રાકી ન શકાય. છતાં આ મતાધિકારની લડત માટે આપણે સૌ તેમને રાકીએ. પણ એ તો ખારિસ્ટર છે. તેમની શીતું પહેલાં નક્કી થવું જોઈએ.’

શીતી વાત આડે આવી તે ગાંધીજીને ન ગમ્યું. તેઓ વચ્ચે બોલી બોલ્યા: ‘અબ્દુલ્લા શેઠ, કામની સેવામાં શીતી વાત હોય જ નહિ. હું વગર પૈસા કામ કરવા તૈયાર છું. માત્ર આપણા કામને અંગે ગાંડીલાઈ તારતપાત્ર વગેરે ખર્ચ થાય તેટલા પૈસા જોઈએ.’

જગ્યામાં એક સાથે ધણા અવાજ સાંભળાયા: ‘ખુદાની મહેર છે! પૈસા બેગા થઈ રહેશે. માણસો પણ છીએ. તમે રહેવાનું કબૂલ કરો એટલે બસ!’

ગાંધીજી તો પ્રેમને કાચે તાંતણે બધાયેલા હતા. તેમણે એક મહિનો રહેવાનું કબૂલ કર્યું. મિજલસ મિજલસ મટી કાર્યવાહક સમિતિ બની ગઈ. કામકાજ શરૂ થયું. ગાંધીજી રોકાયા તેથી સોને આનંદ થયો અને પોતાના હક્કને વારતે લડવાની હિંમત આપી.

નાતાલના આગેવાન હિંદીઓની એક સભા ઠરાવમાં આવી. હાજી મહમદ શેઠને પ્રમુખપદ આપ્યું. અબ્દુલ્લા શેઠના મકાનમાં જ સભા મળી. ગાંધીજીએ હિંદીઓના ચૂંટણીના હક્કની વાત સંભળવી. એ હક્કે ચૂંટવી લેવા ધારાસભામાં ઠરાવ આવવાનો હતો. તેના વિરોધમાં એક અરજી ધડવાલું સભાએ નક્કી કર્યું.

ગાંધીજીએ અરજી ધડી કાઢી. અરજી લાંબી હતી. તેની ત્રણ નકલ તૈયાર કરવાની હતી. જાપામાં પણ મોકલવાની હતી. ભણેલા સ્વયંસેવકોએ આ કામમાં ગાંધીજીને મદદ કરી. સૌએ આખી રાત જાગીને કામ પૂરું કર્યું.

આ અરજી ઉપર અને તેટલી વધારે સહીઓ કરાવવાની હતી. હિંદીઓ દૂર દૂરનાં જંગલમાં દુકાનો માંડી વસના હતા. આ કામમાં સરા સારા વેપારીઓએ પણ મદદ કરી. તેઓ નાતાલને ખૂણે ખૂણે ફરી વળ્યા અને સહીઓ લઈ આવ્યા. અરજી ઉપર દસ હજાર સહીઓ થઈ. આટલી બધી છૂટીછવાઈ વસ્તીમાંથી દસ હજાર સહીઓ લેવી તે નાનુંસૂનું કામ ન હતું. વળી અભણ માણસો સહી કરતાં હતા. છતાં સૌની મદદથી કામ પાર પડ્યું. ગાંધીજીએ આ અરજી પાછળ તનતોડ મહેનત કરી.

હિંદુસ્તાનના વાર્ડસરોયને તથા હિંદી આગેવાનોને અરજીની નકલો મોકલી આપી. હિંદુસ્તાનનાં તથા વિલાયતનાં જાપાંઓએ આ અરજી ઉપર લેખો લખ્યા અને હિંદીઓનો હક્ક જાળવવા સરકારને ભલામણ કરી.

ધારાસભામાં ઠરાવ આવ્યો ખરો, પણ હિંદી આગેવાનોની વિનંતિથી બે દિવસ સુધી એની ચર્ચા મુલતવી રહી.

દરમિયાન ગાંધીજીની સરદારી નીચે હિંદીઓએ વિલાયતમાં, હિંદુસ્તાનમાં અને નાતાલમાં ઝુંબેશ ચાલુ કરી. નાતાલના હિંદીઓને આ લડતમાં રસ પડ્યો.

ધણા કહેવા લાગ્યા. ‘આ કામ આટલેથી અટકી જાય તે બરાબર નહિ. આપણે તો આપણો હક્ક કાયમ માટે સચવાઈ રહે તેમ કરવું જોઈએ. એને માટે લાખો વખત સુધી લડત ચલાવવી પડે અને લડતને દોરવણી આપવા ગાંધીજીએ વધારે વખત રહેવું જોઈએ.’

સૌ ગાંધીજીને રોકવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા. હિંદીઓના હક્કની લડત માટે રોકવાનું ગાંધીજીને ગમતું હતું. પણ પોતે બારિસ્ટર રહ્યા. તેમનું ખર્ચ મોટું હતું. એકાદ મહિનો જેમ તેમ ચલાવાય, પણ વધારે વખત એમ કેમ ચાલે?

વળી ગાંધીજી કહે ‘મારું ખર્ચ મારી કમાણીમાથી નીકળવું જોઈએ. ગોરા બારિસ્ટરોની પેઠે મારે સારા લત્તામા ધર લેવું જોઈએ. આપણી હિંદીઓની પ્રતિષ્ઠા વધે તે રીતે મારે રહેવું જોઈએ. મકાનભાડું તથા ધરખર્ચ ગણીએ તો વરસે ૩૦૦ પાઉન્ડ એટલે ૪૫૦૦ રૂપિયાનું ખર્ચ થાય. એટલી કમાણી વકીલાતમાંથી નીકળે તો જ મારાથી રહી શકાય.’

આગેવાનોએ ગાંધીજીની વાત સાંભળી લીધી. તેમણે કહ્યું: ‘એટલા પૈસા તો તમે કોમનું કામ કરો તેના બદલામા અમે આપશું. એટલી રકમ અમે એકઠી કરી દેશું તમે લડત ચલાવો એટલું પૂરતું છે.’

ગાંધીજી કહે ‘એમ મારાથી પૈસા ન લેવાય. મારે કોઈક દિવસ કોમના આગેવાનોને કડવા વેણ કહેવાં પડે. ખીજાં વધારે ઉપયોગી કામ માટે પૈસા કઢાવવા પડે. જો તમારી પાસેથી મારું ખર્ચ લઉં તો તમને કડવા બોલ સંભળાવતાં મારું મન પાછું પડે. આપણા કામ માટે તમારી પાસેથી ધાર્યા પૈસા કઢાવી ન શકાય. વળી આજનો ઉત્સાહ કાયમ ટકે કે કેમ એ પણ ન કહી.’

ધણી વાટાવાટ પછી આખરે એમ નક્કી થયું કે ગાંધીજીએ વકીલાત કરવી. હિંદીઓએ પોતાના કેસો બનતાં સુધી તેમને જ આપવા અને ગાંધીજીએ રોકાઈ જવું.

આ રીતે વીસેક જેટલા વેપારીઓએ પોતાના વકીલ તરીકે ગાંધીજીનું એક વરસનું ખર્ચ આપવાનું માથે લીધું. અબ્દુલ્લા શેઠ ગાંધીજીને વિદાયગીરીની ભેટ આપવાના હતા તેને બદલે તેમણે ફર્નિચર લઈ આપ્યું.

ગાંધીજી ડરખાનમાં રહ્યા. પણ વકીલાતની સનદ લેવી સહેલી ન હતી. બધા વકીલ-બારિસ્ટરો ગોરા હતા. તેમને સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હતો કે કોઈ કાળો કે પીળો આદમી આ દેશમાં વકીલાત કરવા આવશે અને પોતાનો હરીફ થશે.

ગાંધીજીએ અબ્દુલ્લા શેઠની વગથી બે અંગ્રેજ વેપારીઓનાં પ્રમાણપત્ર રજૂ કર્યાં. વકીલ મંડળે તેની સામે વાંધો ઉઠાવ્યો. ખૂબ ધાંધલ કર્યું. પણ ન્યાયાધીશ કાયદાનો સાચો અમલ કર્યો. અબ્દુલ્લા શેઠની ઓળખાણથી ગાંધીજીને વકીલ તરીકે દાખલ કર્યાં.

વકીલ સભાએ વિરોધ કર્યો તેથી બેલ્ટ્રી ગાંધીજીની પ્રતિષ્ઠા વધી. છાપાંઓએ પણ ગાંધીજીની તરફેણ કરી.

આમ ગાંધીજી એક માસને બદલે એક વરસ માટે આફ્રિકામાં રોકાઈ ગયા.

મહાસલાની સ્થાપના

આફ્રિકામાં ગાંધીજી ગેકાવા. તેમનું મુખ્ય કામ હિંદીઓના હક્કનું રક્ષણ કરવાનું હતું તેથી તેમણે વકીલાતના કરતાં સેવાના કામમાં વધારે મન પાડ્યું.

મતાધિકાર માટે અરજી તો કરી, પણ એકલી અરજીથી સરકારના કાન કાંઈ બંધે ખરા? અરજી કરનાર હિંદીઓનું સંગઠન થવું જોઈ એ—હિંદીઓનો એકો થવો જોઈ એ. તો જ સંસ્થાનના પ્રધાનને ખાતરી થાય અને તેને નમતું આપવું પડે.

ગાંધીજીએ એવી એક સંઘ્યા સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો. એ બાબતમાં આગેવાનોનો મત લીધો. સૌને એ વાત ગમી. એ સંસ્થાનું નામ શું રાખવું એની ચર્ચા ચાલી. કોંગ્રેસના નામથી એ વખતે કેટલાક બાઈઓ ભડકતા હતા. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસલા જે કામ કરતી હતી તે જ કામ નાતાલમાં આ સંસ્થાને કરવાનું હતું. તેથી ગાંધીજીએ એનું નામ નાતાલ હિંદી મહાસલા રાખ્યું. ઈ. સ. ૧૮૯૪ના મે માસની ૨૨મી તારીખે એની સ્થાપના થઈ. ગાંધીજીને એના મંત્રી નીમ્યા. એ વખતે ગાંધીજીની ઉંમર ૫૫ીસ વરસની હતી.

આ બગતી સંસ્થાને વિકસાવવામાં ગાંધીજીએ જીવ પાડ્યો. અબ્જુલ્લા રોસ્તુ ખર'ધર્મશાળા જેવું ચર્ચ પડ્યું. પંદરું કામ મહાસલાના સભ્યો નોંધવાનું શરૂ કર્યું. શ્રી ૪૪ આકરી રાખી

મહિનાના ઓછામાં ઓછા પાંચ ગિર્વિંગ અને વધારેમાં વધારે જેટલું આપી શકે તેટલું આપે. અબ્દુલ્લા શેક જેવા બે—ચાર મૃદુઓએ દર મહિને બે પાઉંડ (ત્રીસ રૂપિયા) લખાવ્યા હતા. મહાસભાનું કામ કરવાની સૌને હોંશ વધવા લાગી. કેટલાક બાઈઓ આસપાસનાં ગામડાંઓમાં સભ્યો બનાવવા નીકળી પડ્યા.

ગાંધીજી પૈસાનો હિસાબ બહુ ચોખ્ખો રાખતા. પાઈપાઈનો હિસાબ રાખે. ખૂબ કરકસરથી કામ ચલાવે. પૈસાથી કામ થાય ત્યાં આનો ન ખરચે, અને આનાથી ચાલે ત્યાં પાવલી ન ખરચે. છાપકામ, તાર-ટપાક, રેલ્વેભાડાં વગેરેમાં બહુ કરકસર કરતા. મુસાફરીમાં ઘોડાગાડીથી ચાલે ત્યાં મોટર ન વાપરે, ટ્રામથી ચાલે ત્યાં ઘોડાગાડી ન કરે અને બનતાં મુઠી તો પગપાળા જ જાય—આવે. ટપાકમાં પત્તાથી ચાલે ત્યાં પાકીટ ન લખે, હાથ—નકલોથી ચાલે ત્યાં સાર્ક્યુલેરટાઈલ ન વાપરે, સાર્ક્યુલેરટાઈલથી ચાલે ત્યાં મુઠી છપાવવાનું ખર્ચ ન કરે. ગેજ સાંજે સિસક મેળવી લે. દર મહિને દીવાલોમાં સરવૈયાં દાઢી લે. આજે એ વાનને પચાસ વરસ થયાં, પણ ૧૮૯૪ની સાલના ચોપડા જેવા હોય તો મળી શકે. એટલી ચીવટથી ગાંધીજી મહાસભાનું કામ ચલાવવા લાગ્યા.

દર મહિને એકવાર સભા મળતી હતી. જરૂર લાગે તો અઢવાડિયે પણ બેગા થતા. કેટલાક બાઈઓની ભાગ્યે કરવાની શક્તિ ખીણવા લાગી. વિચારશક્તિ પણ કેળવાઈ. કેટલાક નિર્બંધી પણ લખવા માંડ્યા.

આફ્રિકામાં, હિંદુસ્તાનમાં અને વિલાયતમાં મહાસભાના પ્રચારનું કામ પણ ચાલતું ચલ્યું. દિંદીઓની લડન શા માટે છે એ તેઓ સમજવા લાગ્યા.

ધીમે ધીમે મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા વધી. એના સભ્યો પણ દહાડે દહાડે વધવા લાગ્યા.

બાલાસુંદરમ્

નાતાલની મહાસલામાં વેપારીઓ, મહેતાઓ અને બજેસ-ગજેસ લોકો મોટે ભાગે હતા. હજી તેમાં મજૂરો બહુ ન હતા. દરેક કોમ અને દરેક વર્ગના નાનામોટા, ગરીબ-તવંગર સૌ કોઈ એમાં જોડાય એવી ગાંધીજીની ઇચ્છા હતી. પણ એવો મોટો મળતો ન હતો. 'જેની જેવી ભાવના તેવી ફળે' એ કહેવત પ્રમાણે એક-વાર અચાનક એ ભાવના ફળી. એક મજૂરનો નાનકડો ફિસ્સો બન્યો. એણે ગાંધીજીને મજૂરો સાથે સાંધી દીધા.

એક દિવસ ગાંધીજી પોતાની ઓફિસમાં બેઠા હતા. એ વખતે ફાટેલાં કપડાંવાળો, થરથર ધ્રુજતો, આમત્તા બે દાંત પડી ગયા હતા એવા મોટેથી લોહી ઝરતો એક મદાસી ફેટો હાથમાં રાખીને રાતો રાતો સામે આવીને બેઠો રહ્યો.

એતુ' નામ બાલાસુંદરમ્ હતું. એક ગોરાને ત્યાં એ મજૂરી કરતો હતો. ગોરો મોલાદાર માણસ હતો. તેને બાલાસુંદરમ્ ઉપર કંઈક ગુસ્સો ચઢ્યો અને તે બાન ભૂલ્યો. તેણે બાલાસુંદરમ્ને સારી પેટે માર માર્યો. એટલો માર્યો કે એના આગલા બે દાંત તૂટી ગયા અને એ લોહી વહેવરાવતો ગાંધીભાઈ પાસે ફરિયાદ કરવા આવી પહોંચ્યો.

ગાંધીજીએ તરત એને દાકતર પાસે મોકલ્યો, તે વખતે લાં ગોરા દાકતરો જ હતો. દાકતરે માન્યી ઈજ્જત થયાતું પ્રમાણપત્ર લખી આપ્યું. ગાંધીજી બાલામુંદરમને ન્યાયાધીશ પાસે લઈ ગયા.

બાલામુંદરમ ગિરમીટિયો હતો. જે મજૂરો હિંદુસ્તાનથી આફ્રિકા જતા તેમને બંધણીનો કરાર કરી આપવો પડતો. જે અધવચ્ચેથી રોકેને છોડી દે તો તેને કેદમાં જતું પડે એવો એ કરાર હતો.

બાલામુંદરમનો માસિક મૂંઝવણમાં પડ્યો હતો. તેને મનમાં બીક પેદા કે ગાંધી બાગિગ્ટર પાસે એ ગયો છે તેથી એને જરૂર દાદ મળશે.

અને એ બીક સાચી હતી. ગાંધીજી ધારત તો એ ગોરા માનિકને ચોક્કસ જ્ઞેનનો દરવાજો દેખાડત. પણ ગાંધીજીનો વિચાર જુદો હતો. બાલામુંદરમને એના માસિક પામેથી કાપમને માટે છોડાવવાનું નહીં કહ્યું.

ગાંધીજી ગોરા માનિકને મન્યા. બાલામુંદરમને છૂટો કરવા તેને કહ્યું. પેલો તો બીચારો એની જ રાદ જોતો હતો. બાલામુંદરમને છૂટો કરવાની વાત તેણે તરત કબૂલ કરી લીધી અને પોતાની બાબત સાચવવા સારુ ગાંધીજીનો આભાર માન્યો.

આ નાનકડા કિસ્સાની વાત ચોમેર ફેલાઈ ગઈ. ગિરમીટિયા મજૂરોને થયું-આપણી વાત સાંભળનાર કોઈ માંઈ ને પૂત જાયો ખરો ! ગાંધીજીની ઓફિસે ગિરમીટિયાઓની સેર ચાલી. છેક મદાસ સુધી એ વાત પહોંચી ગઈ. લાંબી મોટા ભાગના મજૂરો અત્યંત દતા. એમને વાત સાંભળીને નવાઈ લાગી અને આનંદ થયો.

બાલામુંદરમ ગાંધીજીની ઓફિસમાં દાખલ થયો ત્યારે એણે ફેટા દાઢમાં રાખી લીધી હતો. આફ્રિકાના ગોરાઓએ એવો

રિવાજ પાડ્યો હતો કે ગિરમીટિયા અગર કેઈ અમલયો હિંદી તેમની પાસે આવે તો તેણે ઓફિસમાં દાખલ થતાં ગોરાના માનમાં પાંચડી ઉતારવી જોઈએ અને જો હાથે સન્નામ ભરવી જોઈએ.

બાલાસુંદરમે જાણ્યું કે ગાંધી સાહેબ પામે પણ પાંચડી ઉતારવી જોઈએ.

આ જોઈને ગાંધીજીને ભારે દુઃખ થયું. પોતાના હિંદી ભાઈઓને આવું અપમાન સહન કરવું પડે છે એ જોઈ તેમને કાળજી થા પડ્યો. એનું નિવારણ કરવાના રસ્તા તેઓ શોધવા લાગ્યા.

ત્રણ પાઉંડનો કર .

બાલાસુંદરમ્તા કિસ્સાથી ગિરમીટિયા હિંદીઓ ગાંધીજી પાસે આવવા લાગ્યા, ગાંધીજી પણ તેમની સ્થિતિનો વધારે વિચાર કરવા માડ્યા. -

બીજો જ વરસે ગિરમીટિયા હિંદીઓ ઉપર આફ્રિકાની સરકારે પચીસ પાઉંડનો વાર્ષિક કર નાખવાનો વિચાર કર્યો. પચીસ પાઉંડ એટલે ત્રણએ પચોતેર રૂપિયા થયા. આ સાંભળીને ગાંધીજી ચોંકી ઊઠ્યા. નાતાલ દિંદી મદાસલા આગળ એ વાત રજૂ કરી. મદાસલાએ એ બાબતમાં ચળવળ ઉપાડી લેવાનો હરાવ કર્યો.

એ ચળવળમાંથી જ આગળ જતાં મોટી અને લાંબી લડાઈ થઈ. એટલે આપણે નાતાલનો થોડો ઇનિફાસ લેઈ લઈએ.

નાતાલના મૂળ વતની હબ્સીઓ હતા. પાછળથી ડચ અને અંગ્રેજોને યુરોપખંડમાંથી આવ્યા. હબ્સી જંગલી હતા. આ લોકો સુધરેલા અને હથિવારબંધ હતા. તેમણે ક્યોનકો હબ્સીઓ ઉપર રાજસત્તા જમાવી દીધી. આફ્રિકાની ફળદ્રુપ જમીનો કબજે આ બંને દેમોએ લઈ લીધેા. ત્યાં શેરડીનો પાક પુષ્કળ થઈ એમ લોકોને લાગ્યું. એ કામ માટે ખેતીકામના અનુભવી મજૂરોની જરૂર પડી એટલે તેમણે દિંદી સરકાર સાથે પત્રવહેવાર કર્યો. પરિણામે દિંદુસ્તાનથી આગમોટ ભરીને મજૂરો આવ્યા.

પહેલાં તો ગોરાઓને ગરજ હતી તેથી એટલો જ કરાર કરતા કે પાંચ વરસની બંધણી અને પછી સ્વતંત્ર રીતે કામ કરવાની છૂટ. આ કરારને અંગ્રેજોમાં એગ્રીમેન્ટ કહે છે. મજૂરોને એવું અધકું નામ બોલતાં ન આવડે તેથી એનું 'ગિરમીટ' થઈ ગયું. ગિરમીટ કરીને જાય તે મજૂરો ગિરમીટિયા કહેવાયા.

હિંદી મજૂરોએ આવતાંવેંત નાતાલની જૂમિ આખાદ બનાવવા માંડી. તેમની પાસે ખેતીકામનો અનુભવ અને જાત-મહેનત કરવાનાં મુદ્દા શરીર અને વસ્તુ હતી. એમણે જાત-જાતનાં શાકભાજી વાળ્યાં. હિંદનાં શાક ઉપરાંત આંખે આંખો. સુંદર આંખાની રસદાર કેરીએ ગોરાઓનાં મન લોભાવ્યાં. તેઓ વધારે જમીન ખેડાવવા લાગ્યા ને વધારે મજૂરો બોલાવવા માંડ્યા.

પાંચ વરસે હિંદી મજૂર બંધણીમાંથી છૂટે થાય એટલે તરત પાંચ પૈસા બચાવ્યા હોય તેમાંથી જમીન ખરીદે, ત્યાં ઘર બાંધે અને અતંત્ર ખેતી શરૂ કરે. આમ હિંદીઓએ ખેતીવાડી જમાવવા માંડી.

પછી તો હિંદુસ્તાનથી વેપારીઓ આવવા લાગ્યા. તેમાં સૌથી પહેલા શેઠ અભુજકર આમદ કરીને હતા. એક બાલુ હિંદીઓના બગીચા વધવા લાગ્યા, ખીજ બાલુ વેપાર શરૂ કર્યો. વેપારને અંગે મહેતા-કારકુન વધવા માંડ્યા. ધીમે ધીમે હિંદીઓની વસાહત જામવા લાગી.

આ જોઈને ગોરા વેપારીઓ ચમક્યા. એમને તો એમ હતું કે હિંદીઓ માત્ર મજૂરી કરશે અને આપણે આજ્ઞાદીનો સુવાંગ લાભ ઉઠાવશું, પણ અહીં તો વેપારમાં ખેતીવાડીમાં બધે હરીફાઈ શરૂ થઈ.

એમાં ખીજાં પણ કેટલાંક કારણો મળ્યાં. હિંદીઓની રહેણી-કરણી સાવ સાદી હતી. તેમને થોડા નફાથી જ તોય વળતો એટલે તેમનો વેપાર સારો ચાલતો. ખીજ બાલુ હિંદીઓ આરોગ્યના નિયમો પાળતા ન હતા. તેમનાં આંગણાં અને ઘર સાફ રહેતાં ન હતાં. હિંદીઓનો ધર્મ લુદો હતો. આવાં નાનાં-મોટાં અનેક કારણો આમળ ધરીને ગોરાઓ હિંદીઓનો વિરોધ કરવા લાગ્યા.

દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી હિંદીઓનો પગ કાઢવાના રસ્તા તેઓ ખોળવા લાગ્યા.

પહેલો વિચાર તો એમ જ કર્યો કે હિંદી મજૂરની ગિરમીટ પૂરી થાય એટલે એને પાછો જ ધકેલી દેવો. પણ હિંદી સરકાર આ વાત કબૂલ નહિ કરે એમ લાગવાથી તેમણે ત્રણ સૂચનાઓ રજૂ કરી:

- ૧ મજૂરોનો કરાર પૂરો થાય એટલે ગિરમીટિયા મજૂરો હિંદ આત્મા જવું, અથવા
- ૨ બબ્બે વરસની નવી ગિરમીટ કઢાવવી. એ વખતે તેના પગારમાં વધારો કરી આપવો,
- ૩ જે ઉપરની બેમાંથી એકેય વાત કબૂલ ન રાખે તો દર વરસે ૨૫ પાઉન્ડનો કર ભરવો.

આ સૂચના મંજૂર કરાવવા બે ગોરા આગેવાનો હિંદુસ્તાન ગયા. ત્યાં વાઈસરોયને મળ્યા. વાઈસરોયે તેમની વાત સાંભળીને કહ્યું : '૩૭૫ રૂપિયાનો વાર્ષિક કર તો ભારે કહેવાય. ગરીબ હિંદી મજૂર વરસ દહાડે એટલું કમાઈ પણ ન શકે તો ભરી ક્યાંથી શકે ? ધણી વાટાઘાટ પછી એમ નક્કી કર્યું કે સોળ વર્ષ ઉપરના પુરુષ અને તેર વર્ષ ઉપરની સ્ત્રીએ દર વર્ષે માથાદીક ત્રણ પાઉન્ડ, એટલે પિસ્તાનીસ રૂપિયા ભરવા. વાઈસરોયે આ ઠરાવ ઉપર મહું મારી દીધું.

પણ હિંદુસ્તાનની તિબેટીમાંથી રોજના સાતસો, મહિનાના એકવીસ હજાર, વરસના લગભગ અઢી લાખ રૂપિયા પગારપેટે ઉપાડનાર વાઈસરોય સાહેબને ગરીબ મજૂરની સાચી હાયતનો ખ્યાલ ક્યાંથી આવે ! અને ખ્યાલ હોય તોપણ એ ચોતાના ગોરા દેશમાઈઓનું દિન પહેલું ભુએ એણે કમો લાંબો વિચાર ન કર્યો.

એક મજૂર-કુટુંબમાં સ્ત્રી-પુરુષો ઉપરાંત ચાર બાળકો હોય, જેમાં મોટો દીકરો સોળ વરસનો અને દીકરી તેર વરસની હોય તો એને ચાર જણનો કર ભરવો પડે. વરસના ૧૮૦ રૂપિયા એને આપવાના. પગાર ત્યારે ૧૫૦ રૂપિયા મળે. આમાં મજૂર કેવી રીતે ટકી શકે ? સમજી અને દયાળુ લોકોને થયું કે આ એક ભારે જીંદગી કર છે. આવો વેરો સહન થઈ શકે જ નહિ.

ગાંધીજી ગરીબ મજૂરોની વહારે ધાયા. તેમણે વેપારીઓ તથા મધ્યમવર્ગના લાઈઓને આ વસ્તુ બરાબર સમજાવી. સૌને ખાતરી થઈ કે આ વેરો ઘાતકી છે, તેથી ગમે તે જોખમ વહોરીને, ચાહે તેવો આપભોગ આપીને આ કર નાબૂદ કરવાનો નાતાલની મહાસભાએ ઠરાવ કર્યો.

સને ૧૮૯૬થી ૧૯૧૪-એટલે વીસ વરસ સુધી આ હાલત ચાલી. એમાં દસેક હજાર જેટલાં હિંદી લાઈ-બહેનો જેલ ગયાં, સેંકડો ધાપણ થયા, કેટલાકે જોખાબારથી મરણ પામ્યા, કેટલાકે ફટકાની આકરી સજા ભોગવી. જનમાલનો ભોગ આપવામાં ગરીબ-તવંગર કોઈએ પાછું વાળીને ન જોયું. ગાંધીજીનાં એ વર્ષ આકરી કસોટીનાં અને ખરી તપશ્ચર્યાનાં હતાં. એ દરમિયાન તેમણે જીવનમાં પશ્ચેટો કરી નાખ્યો. ગરીબ લાઈઓની સેવા માટે ત્રિંદગીભરની ફકીરી લઈ લીધી અને સત્યાગ્રહના દયિયારનો અજન્મ ચમત્કાર જગતને બતાવી આપ્યો.

એની કથા રસમય છે. વાંચનારને નવું બળ આપે તેવી છે. ગાંધીજીએ એ વાત પોતાને હાથે લખેલી છે. એનું નામ છે 'દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ'. તેની થોડીઘણી નમૂનાની વાતો આપણે અહીં આગળ કરશું.

સાચી કમાણી

ગાંધીજી વકીલાત કરતાં સેવાકાર્યમાં વધારે સમય આપતા હતા. તેમને ધંધો કરીને રળવા કરતાં સેવા કરીને સાચી કમાણી કરવાનો શોખ હતો. એ ખરી કમાણી વકીલાત કરતાં કરતાં, અન્યાયની સામે લડતાં લડતાં, ચલા કરતી હતી. ભગવાને આ મનખાદેહ આપ્યો છે તે સંસારસુખ ભોગવવા માટે નહિ પણ ભાઈ-ભાંડુની, દીન-દુખિયાંની સેવા કરવા સારુ આપ્યો છે એમ ગાંધીજીને લાગતું હતું.

આવો જનમ વારંવાર મળવાનો નથી, માટે દેહમંદિરમાં ખેડેલા અંતર્યામીને ઝોળખવા ગાંધીજી મથતા હતા. આ દુનિયામાં માણસ જનમે અને મરે, મરે ને જનમે, એમ છવ્વે ફેરા ફર્યા જ કરે છે. એ ભવનો ફેરા કેમ દબે એના વિચાર ગાંધીજી દમેશાં ફર્યા કરતા હતા.

મિટોરિયામાં તેમને ખ્રિસ્તી ભાઈઓ સાથે દોસ્તી થઈ હતી, તેમ નાતાલમાં પણ એવા મિત્રો મળી ગયા. તેમની સાથે ગાંધીજી લુદા લુદા ધર્મોની ચર્ચા કરતા. દિંદુ, ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી વગેરે ધર્મોનાં મુખ્ય પુસ્તકો એ વાંચી ગયા.

વિશ્વાયન આરિસ્તર જનીને મુંઝઈ આવેલા ત્યારે તેમને કવિ રાધચંદ્રભાઈની ઝોળખાણ થઈ હતી. તેમની સાથે આશ્રિયાથી પત્ર-વહેવાર ચાલુ રાખ્યો. કવિના જ્ઞાતિઓ ગાંધીજીની દિંદુધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા વધી. દિંદુધર્મમાં રહેલી ખુબીઓ ગાંધીજી જોઈ શક્યા.

આમ ગાંધીજી વધારે ને વધારે પાર્શ્વિક જીવન તરફ ટળતા જતા હતા.

૨૦

ત્રણ વરસે દેશમાં

એક મહિનાને અદરે ગાંધીજીએ એક વર્ષ રહેવાનું કબૂલ કર્યું હતું તેના ત્રણ વરસ થઈ ગયાં, એટલે તેમણે દેશમાં જવાની જ મામની રજા માગી.

મદાસભાનું કામ કોઈ ઉપાડી લે તો જ ગાંધીજી જઈ શકે તેમ હતું. એવા એક ભાઈ મળી ગયા. એમનું નામ આદમજી મિયાખાન હતું. તેઓ ઉદાર, સરળ, ખંતીલા, વિવેકી અને મિશન-સાર હતા. તેમણે ગાંધીજીની ગેરહાજરીમાં મદાસભાનું કામ સંભાળવાનું માથે લીધું. ગાંધીજીને રજા મળી.

ગાંધીજી ‘પોંચિલા’ નામની આગબોટમાં ડરબન બંદરેથી રવાના થયા. આગબોટના કપ્તાન સાથે ગાંધીજીને ઓગખાણ થઈ અને જને મિત્રો બન્યા. ખીજા એ અંગ્રેજ અમલદારો સાથે હતા. તેમની સાથે પણ ગાંધીજી લળી ગયા. કપ્તાન વહાણવટાની વિદ્યામાં પાવરથી હતો તેમ માણસ સારામાં સારું જીવતર કેમ જીવી શકે એની વિદ્યા પણ જાણતો હતો એટલે તેની સાથે ધર્મવાર્તા કરવાની ગાંધીજીને મન પડી અને જનેનો એ વાતમાં મેજ જામ્યો. કોઈ કોઈ વાર ગાંધીજી શેતરંજ પણ ખેલતા હતા.

આ વખતે આગબોટમાં ગાંધીજીએ એક ખીલું કામ પણ કર્યું. તેમને આફ્રિકામાં મદાસી મળૂં રો સાથે કામ કરવાનું હતું, તેમની

ભાષા તામિલ હતી. ગાંધીજીને એ મળૂંરો સાથે ભારે પ્રેમમાં બંધાઈ હતી. એ લોકો પણ ગાંધીભાઈના નામ પર મરી પડતા હતા. એ લોકો સાથે ગાંધીજીને દિંદી તથા ભાંગીનૂટી અંગ્રેજીમાં કામ ચલાવતું પડતું હતું. આ વસ્તુ ગાંધીજીને ખટકતી હતી તેથી તેમણે તામિલ ભાષાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. થોડુંકાલુ વંચતાં શીખ્યા. ઉપરાંત ઉર્દૂ પણ શીખવા લાગ્યા. આમ ગાંધીજીનો કાર્યક્રમ આગ-બેદમાં પણ ભરચક રહેતો હતો.

નાતાલના ડરબન બંદરેથી જપડેલી સ્ટીમર ચોવીસમે દિવસે લંકાને આટો મારીને કલકત્તા પહોંચી. ગંગામંચા બંગાળના ઉપ-સાગરને મળે છે ત્યાં રગિયામણા દુગથી બંદરે ગાંધીજી જતયાં. કલકત્તાથી અલ્લાહાબાદ-મુંબઈ થઈને રાજકોટ પહોંચ્યા.

ત્રણ વરસે ગાંધીજીને ઘેર આવેલા જોઈ નાનાંભાઈનાં સૌને આનંદ થયો. ગાંધીજી સૌને હેતથી ભેટ્યા.

લીલું ચોપાનિયું

૨૧ જાન્યુઆરીમાં આવીને ગાંધીજીએ એક ચોપાનિયું છપાવ્યું. તેમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓને પડતી હાડમારીઓનું વર્ણન કર્યું હતું. જરા પણ ઓપ ચડાવ્યા વિના દૂંકી હકીકત એમાં લખી હતી. એને લખતાં અને છપાવતાં લગભગ મહિનો થયો હતો. એને લીલું પૂઠું કરાવેલું તેથી આગળ જતાં એ 'લીલા ચોપાનિયા' તરીકે જાણીતું થયું.

હિંદુસ્તાનની જુદી જુદી જાગીરોમાં ચાલતાં જાપાંઓમાં એ મોકલ્યું હતું. અદલાદાબાદના એક અંગ્રેજ જાપાંએ તો તેની ઉપર અગ્રભેષ લખ્યો હતો. એ ચોપાનિયાનો સાર ખેંચીને વિલાયતનાં જાપાંમાં પણ છપાવેો હતો અને વિલાયતના તાર દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચ્યા. તારમાં લીટી તો આખી ત્રણ હતી, પણ એ ત્રણ લીટીએ કેવું મોઢું તોફાન મચાવ્યું તે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું.

નાનાંમોટાં સૈની પાસેથી કામ લેવાની ગાંધીજીની આવડત આ ચોપાનિયા વખતે દેખાઈ આવી. એ ચોપાનિયું ટપાલમાં વણી જગ્યાએ મોકલવાનું હતું. એ કામ એકલે હાથે ઝટ પતે એવું ન હતું, અને ઈ કરાવે તો ખરચ યઈ પડે, તેથી ગાંધીજીએ એક યુક્તિ શોધી કાઢી. શેરીના છોકરાઓને એક!

સવારના ત્રણ કલાક તેમની પાસેથી માઝા. છોકરાઓએ રાજ યર્ધને કહ્યું: 'અમે ત્રણ કલાક ખુશીથી આપશું.' જસ, એ રીતે ગાંધીજીનું કાર્મ રમતવાતમા પતી ગયું. તેના મદલામાં ગાંધીજીએ એ છોકરાઓને જાતજાતની દયાવની દિહિટા આપી અને એ ઉપરાંત આશીર્વાદ આપ્યા.

સાવ નાના છોકરાઓને 'જ્યયંમેવક જનાવવાનો ગાંધીજીનો આ પહેલો અખતરો હતો. તેમાં તેમને સારી સફળતા મળી.

પાછળથી તેો વાનરસેનાએ આપ્યું 'હિંદુસ્તાન ગુમ્હરા મૂકયું એ આપણે સૌ જાણીએ છીએ

હરિજનવાસની મુલાકાત

એ વખતે મુળધર્મિ પટેનહેની મગ્ગી આની હતી એનો વપ કાઢિયાનાડમા પણ ફેનાયો ગજકોટમા મરકી આની મગ્ગીનુ નામ સાલળીને લોકો ત્રાસી જતા હોદર પડ, ગાંડ નીકળે, તાન આવે અને ત્રીજે દિનમે માણસ ઊડી જાન આવુ લય કરે દર્દ કોઈએ દીકુ નહોતુ લોકો ગામ ખાલી કરીને લાગના માડ્યા ગજય તરફથી એ આરોગ્ય સમિતિ નિમાર્ધ ગાંધીજીને એ સમિતિમા નીમનામા આવ્યા

સમિતિ શહેરની તપાસ કરના નીકળી ગાંધીજીએ પોતાની સાથના બીજા સભ્યાને કહ્યુ આપણે રમતા, મકાન વગેરની ચોખ્ખાઈ ઉપર હાર મૂકીએ તે તો બગબર છે, પણ સૌથી વધારે રનજતાની જગર આપણા પાયખાનાઓમા છે'

પાયખાનાનુ નામ સાલળીને સમિતિના સભ્યોએ કાને હાથ દીધા અને નાકે રમાન મૂક્યા તેમને જણે પાયખાનાનુ નામ લેતા દુર્ગંધ આવતી હતી ગાંધીજીએ તેમને સમજાવ્યા કે આપણી મુખા કારીનો આધાર પાયખાનાની રનજતા પર છે આખરે સૌ તૈયાર થયા ગરીબ-મધ્યમ-મર્ગના લોકો તો પોતાના પાયખાના રાહ ચઢીને જોવા દેતા હતા, જે સચના કરે તે પ્રમાણે મુધારા પણ કરતા, પણ પૈસાદારો પાયખાના બતાવવા સામે વાધો લેવા

લાગ્યા 'અમારા પાપખાના જોડે તમારે શુ કમ છે ? એથી શો ફાયદો થવાનો છે ?

ગાંધીજીએ તેમને સમજાવ્યા કે રમોડા કરતા પાપખાનાની સફાઈ આપણા આરોગ્ય માટે વધારે જરૂરી છે

અને સાધારણ લોકો કરતા પૈસાદારના પાપખાના વધારે ગંદા અને વધારે અધારિયાવાળા બને છે. ભારત હતા એક ઉપર કીડા ખનનદતા હતા છતાં નરકનાસ જેવું હતું. ગાંધીજીએ આવી ગંદખી કબ્રાની ભયઠર કુચ તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું કેટલાક સુધાગ સૂચવ્યા તેમાંથી યોગ્યતાએ ગાંધીજીના સૂચનાનો અમલ પણ કર્યો

હવે, ગાંધીજીએ સમિતિના સભ્યોને કહ્યું 'આપણે હરિજન-વાસમાં પણ જવું જોઈએ ' એ જમાનામાં 'ડેડ' રાખેલી પણ અભણતા હતા ગાંધીજીના આગ્રહને વશ બનીને એક સમ્ય હરિ જનનાસમાં અદર ગયા બીજા સર્વો બહાર નામ આગળ જિભા ગદ્દા એક તો ' ડેડવાડ'માં જવું અને ત્યાં જઈને તેમના પાપ ખાના તપાસવા આજથી ૫૦ વર્ષ પહેલાં એ વસ્તુ અસલ સામગ્રી

ગાંધીજીની હરિજનનાસની આ પહેલી મુલાકાત હતી ગાંધીજીને જોઈને હરિજનો ટોળે વળ્યા અદુર અદર પાછળ જિભા કેટલાક વાતચીત કરવા નાચ્યા એક જણે ગાંધીજી સામે આમળા ચીધી કહ્યું 'આમને ઓળખ્યા ?'

' કેને ? '

' આ મન-પાટન પહેલું છે નહિ ? '

' હા, હું કુખ્ય મે ? '

' આપણા કાગળારી કયા ગાંધી નોતા ? '

‘ હા. ’

‘ ઈમના દીકરા ! વિલા’ત ઝઠ’ને જાલિસ્ટર થઈ આવ્યા સે. ’

‘ તયે...ઈમ કે’ને ? નઈતર આપણા વાહમાં કુણુ અંદર આવે ! ’

ગાંધીજીએ આગળ બેઠેલા એક ડાસાને પૂછ્યું :

‘ તમારાં પાયખાનાં જતાવશે ને ? ’

‘ અમારે ગરીબ માણસને પાયખાનાં કેવાં ! અમારાં પાયખાના જંગલમાં, પાયખાનાં તો તમારે નસીબદારને ઘેર હોય, જાણુ ! ’

‘ ત્યારે...તમારા ઘર જોવા ઘો ? ’

‘ આવો ને બાઈસા’બ, પંધારો ને ! અમારાં ગરીબ માણસનાં ઘર તો એવાં જ ને ? ’

ગાંધીજી અંદર ગયા. ઘર, ઓસરી, પેઢી-‘જધુ’ મળતું શી‘પેલુ’ હતું. આગળ વાળીચોળીને સ્વચ્છ કરેલું હતું. અને ઘરમાં જે બે-ચાર વાસણુ હતા તે સાફ ને ચકચકિત હતાં. માત્ર કપડાં ગંદાં હતાં, શરીર મેક્ષા હતા. તે સાફ રાખવાનું કહી ગાંધીજી પાછા ફર્યા.

તપાસ સમિતિ હવેલીએ પણ ગઈ. હવેલીનાં પાયખાનાં જોઈને તો સૌને ચીતરી ચડી. ધર્મમંદિરોમાં તો પવિત્રતાનો સદાય વાસ હોવો જોઈએ-લા આવી ગંદકી જોઈ ગાંધીજીને ત્રાસ વહૂટયો. મરદી અટકાવવા સારુ સ્વચ્છતા જાળવવા ઉપર ગાંધીજીએ ખાસ બાર મૂક્યો, અને આપણા દેશની એ મોટામાં મોટી કુટેવ છોડાવવા માટે ગાંધીજીએ જે તનતોડ મહેનત ઉઠાવી તેનું મંગળાચરણ રાજકોટમાં કર્યું. ગંદકી દૂર કરવાનું શુભ મૂરત રાજકોટમાં કર્યું.

જનેવીની સારવાર

માંદાની માવજત કરવાનું આવે એટલે ગાંધીજીનાં બધાં કામ એકઠોર પડ્યાં રહે. સાચી સેવા એનું જ નામ કહેવાય, જેમાં જીવ પડેવાય એટલે દુનિયા આખી બુઝી જવાય. ગાંધીજીને એમ જ બન્યું.

દક્ષિણ આફ્રિકાના સવાસ ઉપર મુંબઈમાં સભા ભરવાનો ગાંધીજીનો વિચાર હતો, તેથી તેઓ રાજકોટથી મુંબઈ ગયા. મુંબઈમાં રાતડે અને તૈયબજી કરીને મહાસમાના જે મોટા આગેવાનો હતા. બને સરકારી અધિકારીઓ પણ ન્યાયાધીશ હતા. ગાંધીજી એ બનેને મળ્યા. તેમણે કહ્યું: ‘તમે ફિરોજશા મહેતાને મળો, એ તમારું કામ કરી આપશે.’

ફિરોજશા મહેતા મુંબઈના જે-તાજ બાંદશાહ ગણાતા હતા. ગાંધીજી તેમને મળવા ગયા. તેઓ આપણા નવજુવાન આરિસ્ટરને પ્રેમથી મળ્યા. ગાંધીજીની વાત શાંતિથી સાંભળી. આફ્રિકાના કામમાં પોતાની સહાયતા જતાની અને સભા માટેનો દિવસ નક્કી કરી આપ્યો. એ વખતે મુંબઈમાં ગાંધીજીના જનેવી બીમાર હતા. માંદગી ગંભીર હતી. ગાંધીજીનાં એકનાં એક સગાં બહેન તેમની સારવાર કરતાં હતાં. ગાંધીજીએ જનેવીની નાડ પોતાને હાથ લીધી બીજું બધું કામ બાજુ પર રાખી સારવારમાં લાગી ગયા. તેમને

સંપ્રદણીનો રોગ હતો. પેટમાં કશું ટકતું જ ન હતું. પથારી વારંવાર સાફ કરવી પડતી હતી. ગાંધીજીને સફાઈકામ કરતાં જોઈ બહેન કહેશે: ‘ભાઈ, તું રહેવા દે, એ બધું હું સાફ કરી નાખીશ.’ તો ભાઈ જવાબ વાળે: ‘બહેન, એ લહાવો તો મને જ લેવા દો, તમે આ ઓરડામાં આવશો જ નહિ.’

બહેન બીની આંખે અને ભારે હૈયે બહાર નીકળે. ભાઈ આગળ તેમનો આગ્રહ ચાલે તેમ ન હતું. રાતદિવસ ચાકરી કરવા છતાં રોગ મટ્યો નહિ, એટલે જેન-બનેવીને લઈને ગાંધીજી મુંબઈથી રાજકોટ આવ્યા.

રાજકોટમાં પણ ગાંધીજીએ સારવારનું કામ પોતાના હાથમાં જ રાખ્યું. રાતોના ઉત્તમગરા દુર્ગા. જ્યાં સેવામાં મન લીન થયું હોય. ત્યાં કંટાળો, થાક કે આળસ હોય જ શનાં ? બેસતા ગાંધીજી વધારે આનંદી જણાતા હતા.

પણ ગમે તેટલી સારવાર કરવા છતાં ‘તૂટીકી ખૂટી નહિ.’ ગાંધીજીના બનેવી લાંબી માંદગીને અંતે સ્વર્ગવાસી થયા.

ગાંધીજીને મુંબઈની સભા માટે બીજે દિવસે જ નીકળવાનું હતું. તારીખ અગાઉથી નક્કી થઈ ચૂકી હતી એટલે મન કંઈક કરી, બહેનને આશ્વાસનનાં બે વેણ કહી, ગાંધીજી કર્તવ્યને પથે ચાલી નીકળ્યા.

મુંબઈમાં પહેલું ભાષણ

સુલતાની તારીખને આગલે દહાડે સાંજે પાંચ વાગે હુકમ મુજબ ગાંધીજી ફિરોજશા મહેતાની ઓફિસે હાજર થયા. ભલકાબધ ઓફિસમાં મુંબઈના સિંહ પુરદમામથી બેઠા હતા. આખા હિંદમાં એમની હાક વાગતી હતી. રુઆબથી વાત કરતા હતા. 'સાધારણ માણસ તો એમના ઓમાં દબાઈ જતો મહાસભામાં એમનો કબ્જો ખરે ગણાતો.

હાથ મિલાવીને બેઠા તેવો જ ફિરોજશાએ પ્રશ્ન કર્યો: 'ગાંધી, તમારું ભાષણ તૈયાર છે કે ?'

ગાંધીજી બીતાં એટલા: 'ના જી, મેં તો ભાષણ મોટેથી જ કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે.'

'એ મુંબઈમાં નહિ ચાલે. તમારું ભાષણ લખેલું જ બેઠું શે અતે તે રાતોરાત છપાવી નાખવું પડશે. રાતોરાત લખી શકશો ને ?'

બનેવીની સારવારમાં કરેલા ઉબાગરાનો થાક ગાંધીજીને વરતાયો હતો. સાદ ભારે થઈ ગયો હતો. વળતે જ દિવસે તેમને મુંબઈ આવવું પડ્યું હતું. તારીખ નક્કી થઈ ગયેલી તેથી બીજો ઉપાય ન હતો. હંધર લાજ રાખશે એમ માની તેઓ આવ્યા હતા. ભાષણ લખવાનો વિચાર તો તેમને સ્વપ્નેય આવ્યો ન હતો. એટલે તેઓ સહેજ ગભરાયા. ધીમેથી ઉત્તર આપ્યો:

'હું લખવાનો પ્રયત્ન કરીશ.'

'મારો માણસ ભાષણ લેવા ક્યારે આવે ?' મુંબઈના સિંહ મળ્યા.

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો: 'રાતના અગિયાર વાગે.' ફિરોજશાએ તેમના કારકુનને સૂચના આપી: 'ગાંધી પાસેથી અગિયાર વાગે

ભાષણ મેળવી રાતોરાત છપાઈ જાય તેવી ગોઠવણ કરજો. હીંદુ ગાંધી, તમે હવે જાઓ.''

ખીજે દિવસે સભા ભરાઈ. સભાને હોલ ચિકાર ભરાઈ ગયો હતો. જે સભામાં ફિરોજશા ખેલવાના હોય ત્યાં વિદ્યાર્થીઓની ભીડ જામતી. જીવાનિયા એમની પાછળ ગાંડા થયા હતા.

સભા શરૂ થઈ. ગાંધીજી ભાષણ કરવા બેઠ્યા. કેટ, પાટલૂન, નેકટાઈ, માથે સરખી રીતે મેથો પાડીને ઓળેલા વાળ, કાળી મૂછો, તેજસ્વી આંખો અને મોટા કાન. દૂર દેશાવરનાં દુઃખ-દર્દની કથા સંભળાવવા આવેલા આફ્રિકાવાસી જીવાન સામે સભાજનો જોઈ રહ્યા.

ગાંધીજી જિભા તો થયા, પણ આવી સભામાં કેઈવાર ભાષણ આપેલું નહિ એટલે જીલ સિવાઈ ગઈ. આફ્રિકામાં ભાષણ કરવાની કાંઈક ફાવ આવી હતી તે ચાલી ગઈ. પગ ધૂજવા માંડ્યા. સાદ ધીમે પડી ગયો. ફિરોજશા કહેવા લા-યા: ' જરા જાંચેથી ! હજી જાંચેથી !' તેમ તેમ ગાંધીજીનો અવાજ વધારે નીચો પડતો જાય.

આખરે ગાંધીજીના એક મિત્ર વધારે ચડ્યા. તેમણે જડીને ભાષણ પોતાના હાથમાં લીધું અને વાંચવા લાગ્યા. પણ સાંભળનાર જીવાનો તો ' વાઝજ ' ' વાઝજ ' કરવા માંડ્યા. વાઝજ પારસી ગૃહસ્થ હતા. ફિરોજશાના જમણા હાથ જેવા ગણાતા. તેઓ જીવાનોના માનીતા હતા. તેમણે ભાષણ વાંચવું શરૂ કર્યું. એ વખતના રિવાજ પ્રમાણે ગોરાઓના જીવમની વાત આવતી ત્યાં ' શરમ ' 'શરમ' ના પોકારો થવા લાગ્યા, અને જીવમનો સામનો કરવાની વાત આવે ત્યાં તાળીઓ પડવા લાગી. ભાષણ પૂરું વંચાઈ રહ્યું.

ફિરોજશાને ભાષણ અમ્યું. ગાંધીજી રાજ થયા. એમને તો અંજા નાહ્યા જેટલો સરોવર થયો.

મુંબઈથી ગાંધીજી પૂના ગયા.

લોકમાન્ય તિલક અને ગાંધીજી

મુંબઈથી ગાંધીજી પૂના આવ્યા. પૂનામાં એ વખતે આગેવાનોનો અડતો સિતારો હતો આખા દેશનું લાગ્ય ધડનારા આગેવાનો પૂનામાં ગઠેતા હતા તેમાં લોકમાન્ય તિલક અને દેશભક્ત ગોખલે મુખ્ય હતા લાડારકર સમૃદ્ધ ભાષાના મોટા પડિત હતા. તેઓ પૂનાના આગેવાન ગણાતા.

સાથી પહેલા ગાંધીજી લોકમાન્યને મળ્યા એમણે ગાંધીજીની વાત પ્રેમથી સાંભળી જે જોઈએ તે મદદ આપવાનું કહ્યું. આ જગતો જીવાન દૂર દેશમાં હિંદીઓના સ્વમાન માટે બડી રહ્યો છે એ જાણી સ્વદેશભિમાની લોકમાન્યને ધણો આનંદ થયો એ બદલ તેમણે ગાંધીજીને સાબાશી આપી તિલક મહારાજ લોકોને શા માટે વહાયા છે તે ગાંધીજી તરત જોઈ શક્યા.

લોકમાન્યને પ્રણામ કરી ગાંધીજી ગોખલે પાસે ગયા. ગોખલેને કોઈ ફિવસ ગાંધીજીએ જોયા ન હતા. ગાંધીજીના આફ્રિકાના કામની વાતો ગોખલેએ સાંભળી હતી, એટલે ગાંધીજીને જોયા તેવા જ હેતુથી બેઠી પડ્યા પહેલી જ મુલાકાતે તેમણે ગાંધીજીને પ્રેમથી નવરાવ્યા પોતાને ઘેર ઉતારો રાખવા આમ્રહ ક્યોં

ગાંધીજીએ સભા ભરવાની વાત કરી સભાના પ્રમુખ કેને બનાવવા એ પણ પૂછ્યું પૂનામાં એ તડ હતા—એક પક્ષ ગોખલેનો અને બીજો લોકમાન્ય તિલકનો બેયથી નિરાળો એવો કોઈ માણસ પ્રમુખપદ લે તો સભાનું કામ શોભે. લાડારકર એકેય પક્ષમાં નહોતા. તેઓ આવી સભાઓમાં બહુ ઓછો ભાગ લેતા હતા. ગાંધીજી તેમને પ્રમુખપદ માટે પીનવવા ચાલ્યા

ઉનાળાના દિવસો હતા. ખરો બપોર તપતા હતા એવા તાપમા ગાંધીજી પગે ચાલતા ભાડારકરને ઘેર પહોંચ્યા. ભાડારકરની સાદાઈ, નિદ્રતા, ત્યાગ વગેરે જોઈ ગાંધીજીને આનંદ થયા તેમજો પિતાના જેવા હેતુથી ગાંધીજીને આનંદર આપ્યો એસાડ્યા આવ્યા તાપમા પગે ચાલીને આટલે મુઠા આવનાર આ જુનાન ટાઈ ઉત્સાહી કાર્યકર લાગે છે એમ ભાડારકરને વાગ્યું. તેમજો કામકાજ પૂરું ગાંધીજીએ સભાની રાત કરી જવાબમા તેઓ ધીમેથી જોડ્યા. 'હું હમણા રાજકાજમા ભાગ લેતો નથી પણ તમને મારાથી ના નહિ પડાય તમારી લાની હાડમારી, અમાન સાચવવાની હાડત, તમારી હોશ, ખત, રીતભાત એ મધુ જોઈને હું મારું રાજ થયો છું. હું જરૂર સભામા આવીશ'

નમસ્કાર કરી ગાંધીજી બિડ્યા

કશી હોદ્દા નિના મિનકુવ આડખર નિના, પૂનાના એ નિદાન અને ત્યાગી પુરુષોએ મલા જરી ગાંધીજીએ ભાગ્ય ક્યું. સૌએ તેમને ટેકા આપ્યો. ગાંધીજીને પૂનાના આગેરાનો પામેથી અમલા વેગથી કામ કરવાનું મળી મળ્યું.

પૂનાથી ગાંધીજી મદ્રાસ ગયા. મદ્રાસ તો તેમની પાછા થેલુ થઈ ગયો. આનાનુદરમતા કિસ્સાની સભા ઉપર જુદું અસર પડી સભા પ્રતી થયા પછી પેના 'લીલા ચોપાનિયા' ઉપર ધ્યાન પડી તેની ખીજ આગતિ હપાવેલી તે બધી જપડી ગઈ મદ્રાસમા પ્રપાઓના તત્રીઓએ ગાંધીજીની વાતને ટેકા આપ્યો તેની ઉપર લેખો વખ્યા. ગાંધીજીને લા અગ્રેજીમા જ વાત કરી પડતી હતી છતાં મદ્રાસીઓએ તેમને ગ્રેમપાગથી માધી લીધા.

મદ્રાસથી ગાંધીજી ક્વક્તા ગયા

‘જલદી પાછા ફરો’

- કલકત્તામાં ગાંધીજી સાવ અનુપયા હતા. એક હોટેલમાં ઉતારો કર્યો. કલકત્તાના આગેવાનોને અને છાપાના તંત્રીઓને આફ્રિકાની વાત કરવાની હતી.

એ વખતે સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી ‘બંગાળના દેવ’ મનાતા હતા. એમનું ભાષણ આલતું હોય સારે જાણે મેઘગર્જના થતી હોય તેવું લાગે. લોકો એટલા શાંતિથી સાંભળે કે ઠાંકણી પડે તોય અવાજ થાય. ગાંધીજી તેમને મળવા ગયા. ત્યાં તો મળવા આવનારની લંગર લાગી હતી. ગાંધીજીને માંડ બે મિનિટ મળ્યા. તેમણે ગાંધીજીને કહ્યું: ‘તમારા કામમાં અહીંના લોકો કદાચ રસ નહિ લે. અમે અમારા કામને પહોંચી શકતા નથી. છતાં બનતો પ્રયાસ કરો. તમે રાજા-મહારાજાઓને મળો.’ એક બે-ગણનાં નામ પણ આપ્યાં.

ગાંધીજી મહારાજા સાહેબોને મળ્યા. પણ તેમાં ચાંચ ન ખૂટી. એ લોકોએ કહ્યું: ‘કલકત્તામાં સભા કરવી એ સહેલું નથી પણ કરવી જ હોય તો તમે સુરેન્દ્રનાથને મળો !’

તેમને તો ગાંધીજી પહેલાં મળ્યા હતા. મુશ્કેલી આવી ઊભી. પણ ગાંધીજી હાર્યા નહિ. ‘અમૃતગગનર પત્રિકા’ નામના એક જાણીતા છાપાની ઓફિસે ગયા. ત્યાં ગાંધીજીને લમતારામ માની કાઈએ દાદ ન દીધી.

‘બંગવસી’ નામના પત્રની ઓફિસે ગયા તો ત્યાં તંત્રીને મળવા આવનારની લીડ જમી હતી. પેનાનો વારો આવવાની

દેશ તેવા વેશ

કુટુંબ સાથે પરદેશ જવાનો ગાંધીજીનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. બાળકોએ અને કસ્તુરબાએ ત્યાં કેવો પોશાક પહેરવો એ સવાલ થઈ પડ્યો. એ જમાનામાં ગાંધીજી માનતા હતા કે યુરોપિયન જેવો પોશાક અને રહેઠાણી કરતી રાખવાથી આપણે એ પડે છે, અને એ પડે તો જ દેશમેવા થઈ શકે. આવા વિચારો હોવાથી છોકરાંછોકરી કાઠિયાવાડના વાગિયા જેવાં દેખાય એ ગાંધીજીને કેમ ગમે ?

યુરોપિયન મનમાં તો બંધો એકીના જૂટ, મોજાં, ધૂંટણ મુધીનો ચણિયો ને હિપર કોક પહેરે, અંબોડને બદલે ઓડિયા રાખે, ને માથે હેટ મૂકે. આવો પોશાક કસ્તુરબા પહેરે પણ નહિ અને એમને અરથે પણ નહિ. ત્યારે દવે શું કરવું ? એ વખતે આપણા દેશમાં સાંધી વધારે મુધરેલા પારસી ગણાતા, જ્યાં યુરોપિયનની નકલ ન થઈ શકે ત્યાં પારસીનો પોશાક પહેરવો એમ ગાંધીજીએ નક્કી કર્યું.

કસ્તુરબા માટે પારસી-દળની સાડીઓ ખરીદી. બાળકોને માટે પારસી કાટ-પાટચૂન લીધાં. જૂટ-મોજાં તો સાંઠે માટે લીધાં.

આ પોશાક કસ્તુરબાને તો દીર્ઘ ગમતો ન હતો. છોકરાં-
ઓની મુશ્કેલીનો પાર નહોતો: બ્લેઝ કકે, મોજા ગંધાય, પગ
પુગાય. ચાલતાં ન કાંચે. ગાંધીજી સાંને જાતજાતની દલીલોથી
સમજાવ્યા કરતા હતા. મને-કમને વેશ બદલ્યો પણ ખાવાની
રીતભાત બદલતા બહુ ભારે પડ્યું. ખુરસી-ટેબલ ઉપર ખેસીને
છરી-કાંટાથી ખાવું એ જ બરાબર ગણાય એમ ગાંધીજીને તે
વખતે લાગતું હતું. તેમણે સાંને એ રીતે ખાતા ગ્રીપબુ. શરૂ-
આતમાં તો કાંચે જ નહિ. દૂધ જેવા ઓછા ટેબલ પર બિજાવ્યા
હોય એની ઉપર છાટા પડે, ભાત વેરાય અને કરો સ્વાદ લાગે
નહિ. છરીકાંટા સામે તો ખૂટ-મોજાંથીયે વધારે અણુગમે ઊપજ્યો,
હતા ગાંધીજીના આગ્રહને વશ થવું પડ્યું. ધીમે ધીમે સાંએ
એવી ટેવ પાડી

પણ પાછળથી જ્યારે ગાંધીજીને સમજાયું કે આ બધો
મુધારો એ તો એક માયાની જાળ છે, ત્યારે તેમણે પોતે મુધારાની
કાચળી ઉતારી અને કસ્તુરબા તથા બાળકોની પાસે ઉતરાવી. એ
વખતે ગાંધીજીને વધારે મુશ્કેલી પડી, પણ સાચો પ્રેમ શું નથી
કરી શકે ? જે પ્રેમના બળે મુધારાના વાત્ર ચડ્યા હતા તે જ
પ્રેમ-બળે ઉતરાવ્યા. પણ એ વાત તો આગળ આવશે.

જે સ્ટ્રીમરમાં ગાંધીજી જતા હતા તેમાં કેટલાક સગા-
સબંધી તથા ઓળખીતાં પણ હતા. સ્ટ્રીમર દાદા અબ્દુલ્લાની
પોતાની હતી. અબ્દુલ્લા શેઠ તો ગાંધીજીના અસીલ અને મિત્ર
એટલે ધરની જ સ્ટ્રીમર ગણાય. તેથી ગાંધીજી આખી સ્ટ્રીમરમાં
ગમે ત્યાં હરીફરી શકતા હતા.

સ્ટ્રીમર ક્યાંય પણ બંદર ક્યાં વિના સીધી નાતાલ પહોં-
ચવાની હતી. નાતાલ પહોંચવાને ચારેક દિવસ બાકી હતા તેવામાં
દરિયામાં ભારે તોફાન ઊપડ્યું. તોફાન બહુ સખત હતું. ઉતારુઓ

ગભરાતા લાગ્યા સ્ટીમર ડોનના લાગી મહાસાગરમાં પ્રયત્ન
વાવાઝોડુ બપડયુ હતુ એ વખતનો દેખાવ ભવ્ય હતો દુ ખમા
સાં એક ઘઈ ગયા નાતગતના, ગરીબ-તવગરના ભેદ ભૂરી ગયા
સા સાથે મળીને પ્રભુપ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કોઈ એ માનતાઓ
માની કપ્તાને સાંને ધીરજ આપી એને તો આધી મોટા તોફા
નોનો અનુભવ હતો આવી મોટી સ્ટીમર એમ ખૂમતી નથી એ
સમગ્રજુ, પણ તેથી ઉતારુઓને ધારણ ન વળી એમનો ગભરાટ
વધતો જતો હતો સ્ટીમરમાં એના મોટા અનાજ ચતા હતા કે
જાણે હમણા બોટ તૂટી કે તૂટશે. ગોથા એના ખાંચ કે જાણે
હમણા બંધના પડશે કેક ઉપર તો કોઈથી બીજી શકાય તેમ ન
હતું 'પ્રભુ રાખ તેમ રહેતુ' એ એ જ ઉદ્દગાર સંભળાતો હતો

આવી ચિતામાં ચોનીસ કનાક વીસા છેડે વાદળ વીખ
રાયુ સરગનારાયણે દર્શન દીધા કપ્તાને કહ્યું- 'તોફાન ગયુ છે'

ઉતારુઓના અહેસા પરની ઉદાસી બહી ગઈ તેની સાથે જ
પ્રભુ પણ અનોખ ઘઈ ગયો મોતનો ડર ભુનાયો અને પાર્શ્વ માન
તાન, ખાનપાન રાદ ચયા માયાનુ પડ્યા હતું તેમ પાછુ ચડી ગયુ

પગ આ તોફાનના આકરા ૨૪ કનાક દગ્ગિયાન ગાધીજીએ
સાંને ખૂમ ધીરજ આપી તેમને તોફાનનો ખાસ ડર નહોતો આરા
તોફાનો તેમણે અગાઉ જોયા હતા તેમને દરિયો વાગનો નહોતો
ફેર ચડતા નહોતા તેથી ગાધીજી નિર્ભય બનીને ફરી શખ્ના હતા
કપ્તાનના ઘડી ઘડીના વર્તમા ગાધીજી ઉતારુઓને સંભળાવતા
હતા અને શાંતિ રાખવા વીનવતા હતા ઉતારુઓ સાથેનો આ
સ્નેહસંબંધ ગાધીજીને બહુ ઉપયોગી નીવડ્યો

આખર ૧૮મી ડિસેમ્બરે ડરબનના ખાસમાં બને સ્ટીમરોએ
લગ્ગર નાખ્યા પમુ દગ્ગિયાના તોફાન કરતાં વધુ મોટુ તોફાન
તો હવે આવવાનુ હતું

ગાંધીબાપુ

લાગ ત્રીજે

‘ ગાંધીને પાછો કાઢો ’

દુરબનના ગોરાઓમા વીજળીવેગે વાત ફેલાઈ ગઈ કે ગાંધી બે સ્ટીમર ભરીને નાતાલ આવે છે. પેલા ‘લીલા ચોપાનિયા’ના અબ્દર હિંદુસ્તાનથી વિલાયત અને ત્યાંથી આફ્રિકા પહોંચ્યા હતા. એમાં ગાંધીજીએ તો એક અક્ષરેય વધારેપડતો કે ગેરવાજબી લખ્યો નહોતો, પણ જપાવાળાએ અને હિંદીઓનો પણ દાદવા હજી નારાઓએ કાગનો વાધ કર્યો હતો.

દરબનમા ગોરાઓની સલા બોલાવવામા આવી. તેમાં આગેવાનોએ બાપણો કર્યા

‘ હિંદુસ્તાનમા ગઈને ગાંધીજી આપણને માળો દીધો છે. દુનિયા આખીમા એણે આપણને વગોવ્યા છે. હવે એ બે સ્ટીમર ભરીને હિંદીઓને લઈ આવ્યો છે. ગાંધી નાતાલને હિંદીઓથી ભરી દેવા માગે છે. ગાંધી આપણો દુશ્મન છે. ગાંધીને બંદરે પણ મૂકવા ન દેવો. જો આપણું ગોરા લોકનું ભણું આહતા હો તો કાઈપણ રીતે ગાંધીને પાછો કાઢો. ’

તાળાઓના ગડગડટથી બોલનારાને સલાએ વધાવી લીધો.

બંને સ્ટીમરો દરબનના ખારામાં નાંગરી એટલે રિવાજ પ્રમાણે દાકતર ઉતાડુઓને તપાસવા આવ્યા. બંનેમાં થઈને

જેટના ઉતારુ હતા મુળાંશિ એ વખતે મગ્ગી ચાલ હતી એટલે
મીમરને પાંચ દિવસ મૂતક(ચોરટાંનિ)મા રાખનાનો હુકમ
કર્યો સ્ટીમરમા કોઈ માદુ નહોતુ કોઈને એવ લાગ્યો નહોતો જતા
સ્ટીમરને પાંચ દિવસનુ સતત આપ્યુ તેની પાછળ બેદ રહેલો હતો
ડરખનાના ગોગઓ તોફાને ચડ્યા હતા એટલે જો ઉતારુ ડરી જાય,
તેના માનિદ ડરી જાય, તો મીમરને પાછી મુળાંશિ ધકેલી દેની

આ બાબુ ગોરાઓએ જોસભેર ચગવળ ઉપાડી ઉપરાઉપરી
જગી સંભાઓ ભરના વાગ્યા દાદા અમ્બુદનાને ધમકી આપી કે,
' ઉશ્કેળવાના ગોરા લોકો કદાચ તમારી આગગોટ યુગાડી દેરો ' પણ
એ ન ગયા એટલે લાનચ દેખાડી ' જો તમે આ બંને આગમો
પાછી નહ જાઓ તો તમને નુકસાની ભરી દેશુ '

પણ દાદા અમ્બુદના કોઈની ધમકી કે વાનચને ગણકાર તેરા
ન હતા એ વખતે ડરખનાની પેઢી ઉપર અમ્બુદ કરીમ હતા
તેઓ હિંમતવાન હતા તેમણે જમે તે બોલે મીમરને પુરજા
ઉપર જાનનાની અને ઉતારુઓને ઉતારવાની પ્રતિજ્ઞ લીધી

તેઓ હમેશા ગાંધીજી ઉપર નિમત્તાર કાગળો લખતા હતા
એ જ વખતે માર નસીમે ગાંધીજીના અને દિદીઓના મિત્ર મન
મુખનાન નાજર ગાંધીજીને મગના ડરખન આની પહોંચ્યા તેઓ
બાહોશ અને બહાદુર હતા તેમણે સવાહ આપી કે જમે તે દિસાએ
ઉતારુઓને બદરે ઉતારવા જ જોઈએ અમ્બુદના જોના વકીલ
લોટન પણ એના જ બહાદુર હતા એમણે કહ્યુ 'જમે તેમ થાય,
મીમર પાછી તો ન જ વળે ' વકીલ તરીકે નહિ, પણ એક સાચા
મિત્ર તરીકે તેઓ દિદીઓને પડખે બેસા રહ્યા

આમ અંગ્રેજો અને દિદીઓ વચ્ચે હાથપાંચ જામ્યુ. એક
બાબુ મીમર ગરીબ દિદીઓ અને તેમના ગણગણાવા અંગ્રેજ
મિત્રો, ખીજ બાબુ ધનગજ, અક્ષરજ અને સ્વપ્નાગમા પૂરા

અં ગ્રેજે. આ જળવાનું દુશ્મનને રાજસત્તાનું પણ જાન મળ્યું. નાતાલની સરકારે તેમને ઉઘાડી રીતે મદદ કરી.

ગોરાઓએ જોયું કે દાદા અબ્દુલલા ગાંઠતા નથી. એટલે તેમણે સ્ટીમરના ઉતારુઓ પર ધમકી મોકલી. ‘ જો તમે પાછા નહિ જાઓ તો તમને બધાને દરિયામાં કુચાડી દેશું પાછા જશો તો જ્યાં-આવવાનું ભાડું અપાવશું. ’

ગાંધીજીએ સ્ટીમરમાં ફરીને સૌને ધીરજ આપી. ‘ નાદરી ’ ઉપર પણ સંદેશો મોકલ્યો કે ‘ સૌ ધીરજ રાખજો. મહાસાગરના તોફાન આગળ આ કશી વિસાનમાં નથી, એ વાવાઝેકું આશ્ચર્ય ગયું હતું તેમ આ તોફાન પણ સમી જશે. ’

ઉતારુઓને મજા આવે તેવી રમતો બને સ્ટીમરમાં ગાંઠવી. ખ્રિસ્તી લોકોની દિવાળી આવતી હતી. સ્ટીમરના ગારા કપ્તાને ગાંધીને ખાણના મેળાવડામાં નોનર્યાં ગોરા લોકના રિવાજ પ્રમાણે ગાંધીજીએ ખાણ વખતે ભાપણ ક્યું, તેમાં પોતે ગોરાઓને વિષે કશી કડવી ટીકા કરી નથી એ વાત સમજાવી, અને યુરોપના સુધારાને વખોડી કાઢ્યો. એ વખતે કોઈ એ ગાંધીજીને સલાહ પૂછ્યો: ‘ ધારો કે તમને શહેરમાંથી ધમકી મળે છે તે પ્રમાણે તમારી ઉપર હુમલો થાય તો તમે શું કરો ? તમારા અહિંસાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે મારનારને તમે મારી આપો ? ’

ગાંધીજી કહે: ‘ જરૂર હું એ લોકોને મારી આપું, કોઈની ઉપર કામ ન ચલાવું, અને હુમલો કરનારને ભાઈ જેવા ગણું. ’ સાલજનારા ગાંધીજીની સામે જોઈ રહ્યા, તેમને આ વાતો ઈશુ ભગવાનના જેવી લાગતી હતી.

દિવસો વીતવા લાગ્યા. પાંચ દિવસના સૂતકમાંથી દસ થયા. દસના પંદર થયા. પણ સ્ટીમરને ધુરજ પર લાવવાની રજૂઆત

ન હતી. સરકાર જવાબ આપ્યા કરતી હતી કે, હજી શહેરમાં તોફાનનો ભય છે.

શહેરમાંથી ઉરકેરાયેલા ગોરાઓ તરફથી ધમકી આવ્યા કરતી હતી : 'સમ્હાલજી, હવે તમારા સૈના જન જોખમમાં છે. ગાંધીને તો દારૂ મારવો છે.'

પણ ઉતારુ ન ગયા.

આખરે ત્રેવીસમે દિવસે ઝીમરોને ફિનારે લાવવાની રજૂ મળી. ઉતારુઓ રાજ થયા.

આગબોટ પુરજ પામે આવી. ઉતારુઓ જિતરવા લાગ્યા. ગાંધીજી જાનરવા જાય છે ત્યાં સદેશો મળ્યા : 'ગાંધીજી અને તેમના કુટુંબને સાંગે ઉતારજો, તેમની સામે ગોરાઓ ખૂબ ઉરકેરાયેલા છે. તેમનો જન જોખમમાં છે પુરજનો ઉપગ્રી ટેટમ તેમને સાંગે ઉતારી જશે.'

ગાંધીજીએ એ વાત કબૂલ રાખી.

જીવલેણ હુમલો

અઢાવીસ વર્ષનો નવલુવાન ગાંધી બેરિસ્ટર આખા નાતાલના ગોરાઓનો જાણે દુશ્મન બન્યો હતો. ડરબનના ગોરાઓએ વાત ફેલાવી હતી કે, 'ગાંધી નાનાલ સર કરવા આવ્યો છે.'

એને લીધે ગોરાઓ ઉશ્કેરાયા હતા અને તેમણે ગાંધીજીને જાન લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. ગાંધીજી નીચે બેઠાં શહેરમાં આવે તેની જ તેઓ રાહ જોતા હતા.

ગાંધીજીને સાંજે ઉતારવાનો સંદેશો મળ્યાને પૂરી પચીસ મિનિટ નહોતી થઈ ત્યાં મિ. લોટન આવી પહોંચ્યા. તેમણે કપ્તાનને કહ્યું: 'અબ્દુલ્લા શેઠના વકીલ તરીકે હું તમને ગાંધીજીની જવાબદારીમાંથી છૂટા કરું છું. તેમને હું મારી સાથે અસારે જ શહેરમાં લઈ જવા માગું છું.'

ગાંધીજીને કહે: 'તમને મોતનો ડર ન હોય તો તમે મારી સાથે ચાલો. કસ્ટુરબા અને બાળકો ગાડીમાં બેસી રસ્તામજી શેઠને ઘેર બેઠે જાય. આપણે જાને તો પગે ચાલતા સરિયામ રસ્તા ઉપર થઈને જઈશું. તમે છૂપી રીતે અધારામાં શહેરમાં પેસો તે મને મુશ્કેલ ગમતું તૃથી.'

ગાંધીજીને એ વાત ખરી લાગી. તેમણે તરત જ કસ્ટુરબા તથા બાળકોને ગાડીમાં સવાના કર્યાં. કસ્ટુરબા બારે દૈએ ગાડીમાં બેઠાં

ગાંધીજીને આવે વખતે એકલા મૂકતાં તેમનો જીવ માનતો ન હતો પણ ગાંધીજીનું કહેવું માની એક પણ શબ્દ કહ્યા વિના તેઓ ગાડીમાં બેઠાં. ગાડી ચાલી ગઈ.

ગાંધીજી કપ્તાનને રામરામ કરી લોટન સાથે નીચે જતર્યા. બંદરેથી રસ્તમજી શેઠનું ઘર બે—એક માઈલ દૂર હતું. બંને લાઈ બંધ ફરકદમ કરતા સરિયામ રસ્તે ચાલી નીકળ્યા.

રસ્તે જતા ટ્રેલરકે ગોરા છોકરાઓએ ગાંધીજીને ઓળખી લીધા. ગાંધીજીની પૂંછડીવાળી બંગાળીઘાટની પાધડી કરબનમાં પ્રખ્યાત હતી. છોકરાઓએ એકદમ ખૂબ પાડી: 'ગાંધી ! ગાંધી !'

ખીજઓએ ખૂબ ઉપાડી લીધી: 'મારો ! મારો !' ટોળું ગાંધીજીની પાછળ પડ્યું. લોટને ભેર્યું કે મામલો વીર્યો છે. તેમણે એક રિક્ષા બોલાવી. રિક્ષાવાળો આવશે. પણ છોકરાઓ એને શેનો આવવા દે ? એને ખીક બનાવી એવો જ 'ખા' (ના) કરતોકને નાસી ગયો.

ધીમે ધીમે ટોળું વધવા લાગ્યું. નાનામોટા બા દરે જાળ્યા. ગાંધીજી ઉપર ઇંડાં અને કાંકરા ફેંકવા લાગ્યા. રસ્તો આખો તોફાની ટોળાએ ઘેરી લીધો. એક મજબૂત ગોરાએ લોટન સાહેબને અથમાં લઈને જુદા પાડી દીધા. પછી ગાંધીજી ઉપર છૂટથી માર પડવા લાગ્યો. એક જણે એમની પાધડી ઉડાડી મૂકી. ગાંધીજી મન મજબૂત કરીને આગળ વધ્યે જતા હતા. મામલો ગંભીર બનતો જતો હતો. કરબનના પિત્તયેલા જંગલી જેવા ગોરાઓના હાથમાં ગાંધીજી ઘેરાઈ ગયા હતા. ગોરાઓએ એને હાર મારવાનો વિચાર કર્યો હતો.

પાધડી ઊડી તેવી જ લાતો ચડી યઈ. એક જોરાવર હાથની ચપ્પડ વાગતાં ગાંધીજીની આંખે તગ્મર આવ્યાં. તેઓ પડતાં પડતાં રહી ગયા. એક ધરની બગીચા સુગિયો તેમના હાથમાં આવી ગયો.

ગાંધીજી પડતા પડતા બન્યા ત્યાં પણ જિભુ રહેવાય તેમ ન હતું
ઉપરાઉપર તમાર્યા પડ્યે જતા હતા મૂઢ માર ખૂબ પડતો હતો
કેટલાક તો મૂંઝીએ વાળી ઘાત લીસીને પડખામાં દોસા લગાવ્યે
જતા હતા.

એકવરિયા શરીરના નગર હથિયારના અલિસક એમ્લા
ગાંધીજી ઉપર અનમત્ત મોરાઓના ઝનૂની ટોળાએ વેર વાગવા
માડયુ થોડી વારમાં તો ગાંધીજીના દેહને લીસીને ભાગી નાખત, પણ

‘જેને રામ રાખે રે, તેને કોણ મારી શકે ?

અપર ન દેખુ રે, બીજો કોઈ પ્રભુ પખે’

ખરે દાણે ભગવાન ભક્તની વટારે ધાય છે એ જ વખતે
ડરમનના પોલીસ-ઉપરીની સ્ત્રી એ રમ્તે યઈને નીકળી એણે
ગાંધીજીને ઓળખ્યા એ બહાદુર બાઈ એકદમ ત્યાં દોડી ગઈ એને
જોઈને ટોળુ ખસી ગયું એ બહેને વરસાદ નહોતો છતાં છત્રી
ઉઠાડી અને ગાંધીજીના રક્ષણ સારું એમને માથે ધરી ગાંધીજી મહા
મુશ્કેલીએ માડ માડ આગળ ચાલ્યા અમનદારની સ્ત્રીની અદબ
રાખના ટોળુ જરા દૂર ચાલતું હતું છતાં પાછળથી ગાંધીજીને
તામીને ધડા અને મકરાનો મારો ચાતું હતો.

એક હિંદી જુનાને આ દેખાન જોયો એ દોડતો પોલીસ-થાણે
પહોંચ્યો તરત જ પોલીસ-ઉપરીએ એક દુકડી મદદે મોકલી એ
દુકડી ગાંધીજી ફરતી ફરી વળી હવે માર પડતો બધ થયો, પણ
ટોળુ ન વીખરાયું એ તો ગાંધી ! ગાંધી ! ‘મારો’ મારો’ કરતું
પાછળ ચાલ્યું આવતું હતું.

રસ્તામાં પોલીસ-થાણે આવ્યું પોલીસના વડાએ ગાંધીજીને
કહ્યું ‘તમે અહીં જ રોકાઈ જાઓ !’

ગાંધીજીએ જવાબ વાળ્યો ‘મને માફ કરજો મેં રસ્તમજી મેંને ઘેર પહોંચવાનો નિશ્ચય’ થોડો છે અને જુલ્યા પહોંચવાનો જ પોતે ન. મરે છે તેની લોકોને ખબર નથી તેઓ પોતાની બુદ્ધિ સમજાવે ત્યારે શત થશે મને તેમની ન્યાયબુદ્ધિમાં વિશ્વાસ છે

ગાંધીજીને ગાંધીજી આગળ ચાલ્યા આખરે રસ્તમજી મેંને પોતાની પોલીસ-સ્ટેશન સાથે દત્તી ટોળી તો પાડી આપુ જ આપુ હતું

ગાંધીજીના અંગે અંગ મૂલ્ય મારથી ગતા દત્તા એમજ જ રાએ છુદાયા પગ દત્તા દાકરે આવીને સારવાર કર કરી કરતુરના રસ્તમજી અને ધરના નાનામોટા ઝાંચિતાતુર બનીને ગાંધીજી ફરના રીટર્ન વાળા

મદદા જોના પોતાના હોમગ અદર સભાગત દત્તા રસ્તમજી મેંના ધરને ગોરાઓએ ઘેરી નીધુ હતું આ પડવા આવી દત્તી અધારુ થવા માડુ હતું દમરો ગોરા મદદા કિશ્મીરી એ કરના દત્તા

‘અમને ગાંધી મોખી દો, નદિન ધર સભાગત’

વખત વરતી જઈને પોલીસ-કોપરી અને ખાસર તોફાનની જગ્યાએ આવી પહોંચ્યા તોફાને ચડેડુ ટોળી ધમકીને ગાંધીજી તેમ ન હતું, એને મમતમાં તેઓ કાને રમાડવા વાળા લોકોની જ જૂમ ઉપાડીને તેઓ મવડવવા વાળા

સોંપી દો ગાંધી અમને સોંપી દો ગાંધી,

નદિતર ધર સભાગત —

લોકોનું ટોળી લદેરથી જીવવા વાળું

બીજી બાજુ-ગાંધીજીને તેમણે કહેવડાવ્યું: ‘મહેરબાની કરીને તમારાં બાળબચ્ચાંની ખાતર, તમારા મિત્રના જનમાલની ખાતર, ધૂપી રીતે ધરમાંથી બહાર નીકળી જાઓ. મદદ માટે બે માણસ મોકલ્યા છે.’

ગાંધીજીએ એ ભલા અમલદારની વાત કબૂલ-મંજૂર રાખી. એમણે હિંદી સિપાઈનો પોશાક પહેર્યો, માર પડે તો ધાન વાગે માટે માથે પિત્તળની તાસક રાખી. ઉપર મોટો ફેટો બાંધ્યો. સાથે બે ધૂપીપોલીસના માણસો હતા. તેમણે પોતાનાં મોઢાં રંગ્યાં, એક હિંદી વેપારી થયો, બીજાએ પણ વેશપદ્ધતો કર્યો.

ત્રણે જણ બાજુની ગલીમાં થઈને પાડોશની દુકાનમાં પહોંચ્યા. ગોઠામમાં ખડકેલી ગૂણીની થપ્પીઓ ટપીને અંધારામાં દુકાનને દરવાજો આવ્યા અને શેરીને નાકે જખી રખાવેલી ગાડીમાં બેસી પોલીસ-થાણે પહોંચી ગયા. ગાંધીજી થાણામાં સત્તામત રીતે પહોંચ્યાના સમાચાર આવ્યા ત્યાં સુધી પોલીસ-ઉપરીએ ટાળાને રમાડ્યા ક્યું. તેમણે બીજું ગીત શરૂ કર્યું:

ચાલો ગાંધીને હઈએ ફાંસી,

આમલિયા-ડાળે

ચાલો ગાંધીને હઈએ ફાંસી.

હજારો ચિડાયેલા ગોરાઓ આનંદથી ગીત ગાતા હતા-ગણે હમણાં ગાંધી હાથમાં આવશે ને એને આમલિની ડાળે લટકાવી દેશું. પોતાની ધૂનમાં ટાળું મસ્ત હતું.

એમાં એકદમ અલેકઝાંડર હસી પડ્યા અને બોલ્યા: ‘ચાલો, હવે રમત ખલાસ ! તમારો શિકાર છટકી ગયો. સૌ સૌને ઘેર જાઓ ને નિરાંતે વાળુ કરો.’

સાંભળીને બધા હસી પડ્યા. પછી કેટલાક ગુસ્સે થયા. કેટલાક મોટેથી બોલી બોલ્યા: ‘તદ્વન ગપ છે. ગાંધી એમ નાસી જઈ શકે નહિ !’

‘તો ખાતરી કરો. તમારામાંથી જે જણને પસંદ કરો. એ અંદર જઈને તપાસ કરી આવે. પારસી ફસ્તમજીતું ઘર તો તમે નહિ બાળો, અને ગાંધીજીનાં બાળબચ્ચાંને પણ ઈજા નહિ કરો એમ હું માનું છું. આપણે એટલી વાત કપૂર દે જો ગાંધી જડે તો તમને મોંપી દેવો. જાઓ, તપાસ કરી આવો.’

લોકોએ જે જણને પસંદ કર્યાં. તેઓ જઈને જોઈ આવ્યા વીણે મોઢે પાછા આવીને કહ્યું: ‘આપણા છુટ્ટા અમલદારે આપણને બરાબર બતાવ્યા છે !’

ટાણું વીખરાયું કેટલાક અલેક્ઝાંડરની ચતુરાઈનાં વખાણ કરતા આશ્ચર્ય તો કેટલાક એમની ઉપર ગુસ્સે થયા.

જે દિવસ પછી નાતાલના પ્રધાન એસ્કેએ ગાંધીજીને મળવા બોલાવ્યા. ગાંધીજી બેઠા એટલે તેણે કહ્યું: ‘તમને માર પડ્યો તે બદલ હું બહુ દિલગીર છું. તમે ભારનારનાં નામ મને આપશો તો હું તેની ઉપર કામ ચલાવીશ વિશ્વાસપૂર્ણ એન્જરલેન સાહેબે પણ મને આ પ્રમાણે લખ્યું છે.’

ગાંધીજીએ જવાબ વાળ્યો: ‘મારે કોઈની ઉપર કામ ચલાવવું નથી. તેમાંના એક-એકે હું ઓળખી શકું. પણ તેમને સળ કરાવવાથી મો લાભ ? વળી આમાં એમનો વાંક નથી. વાંક અમલદારોનો છે-તમારો છે. લોકો સાચી વાત જાણશે ત્યારે આપમેળે શાંત થઈ જશે અને પરનાશે.’

પ્રધાને કહ્યું: ‘ત્યારે આ વાત મને કાગળ ઉપર તમે લખી આપશો ? મારે એન્જરલેનને વિશ્વાસ તારથી જવાબ આપવાનો

છે. તમે નિરાંતે તમારા મિત્રો મિ. લોટન વગેરેને મળીને પછી લખી મોકલજો.'

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો: 'આ બાબતમાં મારા વિચારો ઘડાઈ ગયા છે. મારે કેદની ઉપર કામ ચલાવવું નથી એ ચોક્કસ છે અને તે હું અહીં લખી આપવા તૈયાર છું.'

એક દરનિશ્ચયી, ઉઘર અને સાચાબોલા હિંદી જીવાનના વિચારો સાંભળીને મિ. એસ્કંબ ચકિત થયા. પોતાની ઉંમરમાં એમણે આવો આદમી જોયો ન હતો. ગાંધીજીની આખમાં તરણ અસૌક્રિક તેજ જોઈને એ તાબુબ થયો.

બાળકોનું ભણતર

ગાંધીજીના સાથે આ વખતે-દેશમાંથી ત્રણ બાળકો આવ્યા હતાં. એ ત્રણે ભણવા જેવડાં હતાં. તેમાં બે ગાંધીજીના દીકરા હતા અને એક તેમનો ભાણેજ હતો. એમના ભણતરનું શું કરવું તેનો વિચાર ગાંધીજી કરવા લાગ્યા. ચાલુ ધરેડમાં આંખ મીચીને ચાલનારા ગાંધીજી ન હતા. તેઓ તો દરેક બાળક વિચારીને કરે અને તેમાં સાચું લાગે તે જ કરે. ચાલુ ધરેડથી જુદા પડવું પડે તો તેને માટે સહન પણ કરે.

ગોરાઓની નિશાળમાં લાગતગથી ગાંધીજી બાળકોને ભણવા મોકલી શકે તેમ હતું, પણ એથી મહેરબાની માગવી અને ખીલ દિંદી બાઈઓથી જુદી સગવડ મેળવવી એ ગાંધીજીને ન ગમ્યું. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓની ખીજ નિશાળો હતી. પણ એનું ભણતર ગાંધીજીને ગમતું ન હતું. વળી નિશાળમાં બધું ભણતર અંગ્રેજી ભાષા મારફત ધિનનાથ એ પણ ગાંધીજીને પસંદ ન હતું. પોતાની જાનમની ભાષા બાળકો ધરમાંથી જ શીખી જાય છે. પરદેશી ભાષા શીખતાં બાળકોને બહુ મહેનત પડે છે અને તેનાં વરસ બગડે છે. ગોખ્યા દરવાથી તેની દેવા-ઝિકણ પણ મરી જાય છે. પછી એ ચીજો કામ કરે, આપમેળે ધડ મારીને કશું કામ કરી ન શકે.

છોકરાંઓનું લાલુતર પાટી, પેન અને પુસ્તકોમાં જ આવી જાય છે એ વાત પણ ગાંધીજીને ગળે ઊતરતી ન હતી. બાળક સખતાં-વાંચતાં શીખે તે પહેલાં એને ઘરનું નાનું મોટું કામ કરતાં શીખવવું જોઈએ. ઘર અને આંગણું સાફ કરવું, પોતાનાં કપડાં ધોવાં, બગીચાને પાણી પાડવું, ખડ નીંદવું, વગેરે કામ કરતાં હાથપગ ચલાવીને શિક્ષણ મેળવવું જોઈએ. આ કેળવણી ઘરમાં માઆપે આપવી જોઈએ અને નિશાળમાં શિક્ષકે પણ નાનપણથી જ આ રીતે બાળકોને કેળવવાં જોઈએ એમ ગાંધીજીને લાગતું હતું.

આવી કેળવણી તો જાતે આપે તો મળે. પણ તેમને એટલો સમય ન હતો. બીજા કોઈને આવી સમજ ન હતી. ગાંધીજી થોડોચલો વખત કાઢીને કંઈક ને કંઈક શીખવતા. અંગ્રેજી શીખવવા માટે એક ગોરી બાઈને સો રૂપિયાનો પગાર આપીને રાખી અને ઘર આગળ લાલુતર ચાલુ કરાવ્યું.

સેવા અને સંયમ

સેના અને સયમ એ બે માના જણ્યા લાડુ જેવા છે એમ્પીનિય રિના એમને ઘડીનાર ન ચાને મેના કરવી હોય એજો સયમ પાળવો જોઈએ અને સયમ પાળવો હોય એજો મનને મેવામા જ રાખવું જોઈએ

ડરખનમા ગાંધીજીની વફીનાત રીક ચાનતી હતી એક સારા લતામા પૂરતી સગનડનાજી ધર તેમજો લાડે રાખ્યુ હતું તેમા બારિસ્ટરને રોજો તેજુ રાયરચીતુ વસ યુ હતુ ગાંધીજીની વફીનાત ઘણીખરી તો વેર બેઠા જ ચાનતી હતી ઓફિસમા અસીન આવે તેને સનાહ આપતા દસ્તાવેજો ઘડી દેતા અને કનિયા પતાવતા થોડા-૧૨૫ કેસ અદાનતમા ચનાનનાના હોય અને તેમા ખાસ કરીને એક વગીન મદલ્નીશ મળી ગયા એટલે ગાંધીજીનો ભાર સાવ હમવો થયા ગાંધીજીને આવી જિંદગીથી સતોત નહોતો વળતો તેમને મનમા થયા કરતુ હતું કે મારે કઈક શરીરથી સેવાનુ મમ કરવું જોઈએ

જેને સેના કરવી છે એને મેવાના કામ સામેથી ચાની મગે છે, ગાંધીજીને તો એમ જ બનતુ આવ્યુ છે.

એમાર એક દુખિયારો માણસ ગાંધીજીને આગરો ચારીને ઊભો રહ્યો એને પતનો રોગ હતો લોહીપરુથી શરીર આખુ ગળી ગયુ હતુ એ સવ નિરાધાર હતો પરદેશમા એનુ કાઈ સમુવહાનુ ન હતુ, એને અસલ પીડ થતી હતી દવા લગાતા

ચીતરી ચડે એવો એનો દેખાવ હતો, અને પાસે જતાં માણસો એવી દુર્ગંધ એના શરીરમાંથી નીકળતી હતી. વળી તે અપંગ હતો.

આવા માણસને રોટલો ખજરાવીને કાઢી મૂકતાં ગાંધીજીનો શુભ ન સાહ્યો. હાથ ઝાલીને એને ઘરમાં લઈ આવ્યા. એક ઓરડામાં એનો ખાટલો રાખ્યો. જાતે એનાં ગૂમઝં સાફ કરવા લાગ્યા.

પણ એને કાયમને માટે ઘરમાં ન રાખી શકાય એટલે તેને ગિરમીટિયાની ઇસ્પતાલમાં દાખલ કરાવ્યો. ગાંધીજીના મનને આ કામથી ખૂબ શાંતિ મળી અને તેમને થયું કે આવું કામ હમેશાં કલાક-બે કલાક કરવું જોઈએ.

ડરખાનમાં એક નવી ઇસ્પતાલ ખૂલી હતી. તેમાં નર્સની જરૂર હતી. ગાંધીજીએ સેવાભાવે બે કલાક કામ કરવાનું કબૂલ કર્યું. દરદીની વાત સાંભળી લઈ દાકતરને તે સમજાવવાનું અને દાકતર કહે તે દવા તૈયાર કરી દરદીને આપવાનું કામ ગાંધીજીને કરવાનું હતું. ગાંધીજી રોજ સવારે ઇસ્પતાલે જતા અને આ કામ કરતા. આથી તેમના મનને સંતોષ થયો. દુઃખી હિંદીઓના સંબંધમાં તેઓ આવી શક્યા. વળી દરદીની સલાહ રાખવાનું, સામાન્ય દવા ઓળખવાનું જે જ્ઞાન મળ્યું તે તેમને આગળ જતાં બહુ ખપ લાગ્યું.

બાળઉછેરના કામમાં પણ ગાંધીજીને આ અનુભવ ઉપયોગી થઈ પડ્યો. દસ્તુરખાએ બીજા બે દીકરાઓને આફ્રિકામાં જન્મ આપ્યો હતો. તેમને ઉછેરવામાં ગાંધીજીએ ઠીક મદદ કરી હતી. ઉદા પ્રતના જન્મ વખતે ગાંધીજીની પૂરી કસોટી થઈ. એકાએક પેટ-પીડ લેપડી. દાકતર હાજર નહોતા. સુયાણીને બોલાવવાની હતી. એ વખતે ગાંધીજીએ જરા પણ ગભરાયા વિના બધું જાતે જ પતાવ્યું. આ રીતે ગાંધીજીને ઇસ્પતાલનો અનુભવ ધણો કામ લાગ્યો.

આવી નાની-મોટી સેવા કરતાં ગાંધીજીને વિચાર થયો કે જો મારે વધારે સેવા કરવી હોય તો બાળકોની જાન્યેન વધારવી ન જોઈએ. અને બાળકની ઇચ્છા ન હોય તેણે વિષયભોગ ભોગ-વવા ન જોઈએ, કેવળ વિષયમુખ માટે જ સ્ત્રી-પુરુષ મળે એ તો પાપ ગણાય. એમાં તો માણસને ભગવાને જે અમૂલ્ય શક્તિ આપી છે તે નફામી વેડફાઈ જાય, જાનેનાં શરીર ધસાય, મન દૂબળાં પડે અને એવાં માણસો આ જિંદગીમાં કશું સારું કામ કરી ન શકે. ગાંધીજીને સત્યનારાયણનાં દર્શન કરવાં હતાં. જગતની સેવા કરતાં કરતાં તેમને પોતાના અંતરજનમીને ઓળખવો હતો. એટલે આખરે મન મજબૂત કરીને તેમણે સંયમ પાળવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પણ વારસામાં મળેલી અને લાંબા વખતથી મનને પડેલી ટેવ એમ એકદમ શી રીતે વળે ? એને માટે કાળજીતૂટ પ્રયત્ન અને પ્રભુની કૃપા જોઈએ. ગાંધીજીએ પ્રભુની પ્રાર્થના કરી અને પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. તેમણે જોયું કે દુનિયા આખીને છતવા કરતાં મનને છતવું અઘરું છે. છતાં દુનિયાના અન્યાયોને છતવા સારુ તેમણે મનને છતવાના પ્રયત્ન આદર્યા.

આખો દિવસ મહેનત કરે અને થાકે ત્યારે સૂએ, હંડા પાણીએ નાભ, ખુલામાં સવાતું રાખે, ફળાદાર સિરાય કશું ન ખાય, એકાંતમાં એક પથારીએ કદી ન સૂએ. આમ કરતાં કરતાં પાંચ-છ વરસે ગાંધીજીને પોતાના પુરુષાર્થનું ફળ દેખાયું. પોતે સંયમ પાળી શકશે એવો વિશ્વાસ પેદા થયો. અને ભગવાનનું નામ લઈને તેમણે જિંદગીભર અભ્યયર્ પાળવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. કરતુરખાએ રાત્ર ચર્ચને એ પ્રતિજ્ઞાને વધાવી લીધી. દારૂક મુખ તજીને જાને સદાનાં મુખિયાં થયાં.

સાદાઈ

ગાંધીજીએ પોતાના નવા ઘરમાં રાચરચીકું વસાવ્યું તો ખરું પણ તેની ઉપર તેમને જરાય મોહ ન હતો. હિંદીઓએ સુઘડનાથી રહેવું જોઈ એ અને ગોરા લોકો હિંદીઓને ‘ગંદાગોખરા’ માને છે એ મહેણું ટાળવા સારુ તેમણે આવી રીતે રહેવા માંડ્યું હતું. પણ જે મનને ન ગમે તે કેટલાક દિવસ સુધી નહીં શકે ?

કપડાં ધોળીને લા મોકલવામાં આવતાં હતા. ધોળી વહેલાં-મેહાં આપી જાય તેથી એકલા ગાંધીજીને જ વીસ-પચીસ રાખવાં પડતાં. કોશર રોજ બદલવા પડે એટલે કોશર પણ એટલા જ જોઈ એ. ગાંધીજીએ વિચાર કર્યો કે ધોળીને ધોલાઈના પૈસા આપવા અને કપડાંની દસ-વીસ જોડી રાખવી આ તો ખેવડો માર કહેવાય. એના કરતા હાથે ધોવાનું રાખીએ તો ધોલાઈના પૈસા બચે અને ખે-તણ જોડીથી કામ ચાલ્યું જાય.

કોઈ સારો વિચાર આવ્યો એટલે ગાંધીજી પછી શાના વાર લગાડે ? ‘ધોવાની કળા’ નામની ચોપડી ખરીદ કરીને વાંચી કાઢી. ધોવાનો સરંજામ વસાવ્યો, ઈસ્તરી પણ લાવ્યા. કસ્તુરબાને પણ નવી ઢોમે ધોતાં અને ઈસ્તરી કરતાં સીખવ્યું. કસ્તુરબાનો તો જાણે નિયમ જ હતો કે સાચું લાગે તેમાં કરો વિરોધ કર્યા વિના બની

શકે તેટલો સાથ આપવો. કસ્તુરબાના આવા સાથને લીધે ગાંધીજીનાં કામ જમણાં દીપી નીકળતાં.

ધોવાનું હાથે રાખ્યું તેથી ધરનું કામ વધ્યું, પણ નવું નવું હતું તેથી સાંને મગ્ગ પડી.

સૌથી પહેલો હાથે ધોયેલો કોલર ગાંધીજીને હજી યાદ છે. એમાં આર વધારે ચડી ગઈ હતી. ઇસ્તરી ગરમ નહોતી થઈ. દાઝી જવાની ખીકે દબાવી પણ નહિ. એટલે કોલર અઝઝ થઇ ગયો. તેમાંથી આર ખરતી હતી.

ગાંધીજી તો એ કોલર ચડાવીને કોર્ટમાં ગયા. વકીલ-બારિસ્ટરો હસવા અને ગમ્મત કરવા લાગ્યા. ગાંધીજીએ જરાય ભોંદા ન પડતાં જવાબ વાળ્યો: 'આજે મેં આ કોલર મારે હાથે ધોયો છે તેથી આર ખરે છે. મને એમાં કંઈ હરકત થતી નથી. વળી તમને સાંને આટલી ગમ્મત કરાવી તે લાલ મગ્ગો!' કાંઈએ કહ્યું: 'પણ ધોખી ક્યાં નથી તે તમે આ નવું કામ ઉપાડ્યું!'

'ધોખીનો ખરથ અહીં બહુ ભારે છે. વળી વખતસર આપતા નથી. તેની ગુલામી ભોગવવી પડે છે અને ધોલાઈની કિંમત કોલરની કિંમત જેટલી થઈ જાય છે, એ કરતાં હાથે ધોવો શું ખોટો?'

આગળ જતાં ગાંધીજી ધોવાના કામમાં પાવરધા બન્યા. તેમના હાથે ધોયેલા કોલર ધોખી જેવા જ સરસ ધોવાતા. કોલરનું અઝઝપણ અને અજકાદ ધોખી જેવાં જ થતાં.

એકવાર દેશભક્ત ગોખલે આફ્રિકા ગયેલા સારે ગાંધીજી તેમની સેવામાં હતા. ગોખલે પાસે ખભે નાખવાનો એક ટ્રીમતી બેસ હતો. ગોખલેના માનમાં ગાંધીજીએ એક મોટો મેળાવડો કરેલો તેમાં ગોખલેને લાપણ કરવાનું હતું. એ વખતે તેમને આ

દુપટો પહેરવાનો હતો. એ જરા ચોળાઈ ગયેલો તેથી ગાંધીજીને કહે: 'આને જરા ઈસ્તરી કરાવી લાવજો.'

એમ જલદી ધોખી ક્યાંથી મળે અને મળે તોપણ જિભાં જિભાં કોણુ કરી આપે? એટલે ગાંધીજીએ કહ્યું: 'આપ રજા આપો તો હું ઈસ્તરી કરી આપું. એ કામ મેં કરેલું છે.'

ગોખલે કહે: 'આમાં કાંઈ વકીલાત કરવાની નથી. એ બાબતમાં તમારી ઉપર ભરોસો રાખી શકાય. બાકી તમારી ધોખી-કળા ઉપર મને વિશ્વાસ બેસતો નથી. એ ઉપરણાને તમે કાઢ પાડો તો? એની કિંમત તમે જાણો છો?'

ગાંધીજી કહે: 'કેટલી?'

'એ મને મારા ગુરુ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેની પ્રસાદીરૂપે મળેલ છે.'

ગાંધીજીએ વિનંતિ કરી: 'આપ બેઠ્ઠીકર રહો. હું સાચવીને કામ કરીશ. તમે ખુશી થશો.'

ગોખલેએ રજા આપી. ગાંધીજી ખેસ ધોઈ લાવ્યા. ધોખીને આંટી મારે તેવી સફાઈદાર ચળકતી ઈસ્તરી ફરેલી બેઠ્ઠીને ગોખલે રાજી થયા. 'તમે તો બધી કળામાં નિપુણ લાગો છો!'

આમ ગાંધીજીને ધોખી-કામનું પ્રમાણપત્ર મળી ચૂક્યું.

જેમ ધોખીની ગુલામીમાંથી ગાંધીજી છૂટ્યા તેમ વાળંદની ગુલામીમાંથી છૂટવાનો એકવાર મોકો મળી ગયો.

વિલાયત જઈ આવેલા મોટે ભાગે હાથે હળમત કરનારા જ હોય છે. પણ વાળ કાપવાનું કોઈ શીખી લાવતા નથી.

એટલે જિરેરિયામાં ગાંધીજી એક એસ હળમતની દુકાને વાળ કપાવવા ગયા. તેણે વાળ કાપવાની ના પાડી અને

નીચે ઊતરી જવા કહ્યું. ગાંધીજીથી આવું અપમાન કેમ સહન થાય ? એ તો સાંચી સીધા જાળરમાં પહેંચ્યા. વાળ કાપવાનો એક સરસ મજાનો સંચો ખરીદ્યો. ઘેર આવી અરીસાની સામે ઊભા રહી વાળ કાપ્યાં. વાળ જેમ તેમ કપાયા. કાપતાં જરા તણાયા પણ ખરા. છતાં અપમાન વિના હજામત પૂરી થઈ.

ઢોલર જેવી જ મજાક આ વાળની પણ થઈ. ગાંધીજી કોર્ટમાં ગયા. રિવાજ મુજબ જેવી પાથડી ઉતારી તેવા જ વકીલ-મિત્રો દસી પડ્યા. એક જણથી ન રહેવાયું. તે કહે: 'ગાંધીભાઈ, માથે ઉંદર ફરી ગયો છે કે શું ?'

ગાંધીજીએ તરત જવાબ વાળ્યો: 'મારા કાળા માથાને ધોળો હજામ અડતાં અલડાયો એટલે આ જેવા તેવા મારા હાથે કાપેલા વાળ મને બહુ ગમે છે.'

સાંભળીને સૌ ચૂપ થઈ ગયા.

ધોળી અને હજામ બન્યા તે રીતે જ ગાંધીજી એક પછી એક કામ હાથે કરવા લાગ્યા અને એમા તેમને મજા પડી.

કસ્તુરબાની સહનશકિત

દૃક્ષિણુ આફ્રિકામાં ધરની અંદર ખાળ કે મોરી હોતી નથી. એ ઘણી જ ગંદી પદ્ધતિ છે. રાતે પેશાબ-પાણી માટે ફૂંકું કે વાસણુ રાખવાનો ત્યાં રિવાજ હોય છે.

એ વાસણુ ઉપાડીને સવારે ઢોળી નાખવાનું ને સાફ કરવાનું કામ ગાંધીજી પોતે કરતા હતા. કસ્તુરબા તેમાં મદદ કરતાં.

ગાંધીજી પોતાની ઓફિસના કારકુનોને મોટે ભાગે પોતાની સાથે ઘરમાં જ રાખતા હતા. એમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી એવો કશો ભેદભાવ તેઓ રાખતા ન હતા. તેમને મન સૌ સરખા હતા.

ડરબનમાં રહેતા ત્યારે એ રીતે એક ખ્રિસ્તી કારકુનને ગાંધીજીએ પોતાના ઘરમાં સાથે રાખ્યા. તેઓ મૂળ હરિજન હતા. તેમને ઘરમાં રાખ્યા તેની સામે તો કસ્તુરબાએ ખાસ વાંધો ન લીધો, પણ સવારે તેનું ફૂંકું ઉપાડવાનો વખત આવ્યો ત્યારે કસ્તુરબાને અસહ્ય યર્ષ પડ્યું. સુસ્ત વૈષ્ણવ કુટુંબમાં ઊછરેલાં કસ્તુરબાને મન એ વસ્તુ માયાનો ધા યર્ષ પડી. તેમણે ગાંધીજીને સાફ શબ્દોમાં કહી દીધું: ‘તમે ગમે તેમ કરો, હું એનું ફૂંકું ઉપાડવાની નથી.’ ગાંધીજી તો મૂળથી મોટા સુધારક. તેમણે જરા બંધે સાદે કહ્યું: ‘જો તમને મારું ફૂંકું ઉપાડતાં હરકત નથી તો એનું ઉપાડવામાં શા માટે વાંધો હોવો જોઈએ? તમને હરકત હોય તો રહેવા ઘો, હું ઉપાડીશ.’ આમ કહીને ગાંધીજી ખાળ તરફ ચાલ્યા. પણ કસ્તુરબાને ગાંધીજી ઉપાડે તેવ ગમતું ન હતું, અને પોતાની ઉપાડતું બારે યર્ષ પડ્યું.

આખરે મન મજબૂત કરીને કસ્તુરબાએ ફૂંકું ઉપાડ્યું. પણ આંખમાંથી મોતી ટપકવા લાગ્યાં. ગાંધીજી સામે આંસુ ઝરતી આંખે ટપકો આપતાં હોય એમ એ સીડી ઊતરવા લાગ્યાં.

ગાંધીજીએ જોયું કે કસ્તુરબાએ ફૂંકું ઉપાડ્યું તે કમને ઉપાડ્યું છે. જે કાઈની સેવા કરવી તો રાજીખુશીથી કરવી જોઈએ. કસ્તુરબાના મનની સંકુચિતતા દૂર કરવાની અધીરાઈમાં ગાંધીજી એ ક્ષણે વિવેક ચૂક્યા અને એકદમ જાંચે સાદે બોલી ઊઠ્યા: ‘મારા ઘરમાં આ કંઠાસ નહિ જોઈએ.’

કસ્તુરબાને એ વેળ તીરની માફક ખૂચ્યું. તેઓ ધગી ઊઠ્યાં : ‘તો તમારું ઘર તમારી પાસે રાખો, હું મારે આ ચાલી.’ આ શબ્દો સાંભળતાં ગાંધીજી કસ્તુરબાની પાસે જઈ પહોંચ્યા અને તેમને હાથ પકડી દરવાજા સુધી લઈ ગયા. દરવાજો અર્ધો ઉઘાડ્યો.

આંખમાંથી ગંગા-જમના વહી રહ્યાં હતાં અને કસ્તુરબા બોલ્યાં : ‘હવે બહુ થયું. દરવાજો બંધ કરો. કાંઈક જોશે તો બે-માંથી એકેય નહિ શોભીએ !’

કસ્તુરબાની અજળ સહનશક્તિથી ગાંધીજીનો વિવેક જાગ્યો. તેમણે તરત જ બારણું બંધ કર્યું. ઘરમાં સુધારો દાખલ કરવાના ઉત્સાહમાં પોતે વિવેક ચૂક્યા તેનો પરતાવો થયો.

બા અને બાપુજી વચ્ચે આવા સુધારાને માટે અનેક વાર કડવા-મીઠા કળિયા ચતા. પણ એનું પરિણામ હમેશાં સારું જ આવતું. કસ્તુરબા પોતાની સહનશક્તિથી જીત મેળવતાં અને બાપુજી પોતાના અદ્ભુત પ્રેમ અને સેવાભાવથી જીત મેળવતા. જે કસ્તુરબા ગાંધીજીને છોડી ન શકે તો ગાંધીજી કસ્તુરબાને કેમ છોડી શકે ? એક-બીજા પ્રેમને કાંચે તાંતણે બંધાયેલાં હતાં.

ગાંધીજીએ વિચાર કર્યો કે આવી હાથેંકર લડાઈ ચાલતી હોય તે વખતે હિંદીઓ પોતાના કામધંધા સંભાળી જનમાત્ર સાચવી હાથ જોડીને બેસી રહે એ તો કેવળ કાયરતા ગણાય. બોઅર લોકો સ્વમાનની ખાતર લડતા હતા એ ગાંધીજીને ખચર હતી, છતાં અંગ્રેજની રૈયત તરીકે તેમણે અંગ્રેજોને મદદ કરવાનો વિચાર કર્યો. એક ટુકડી જમી કરી અને સરકારને અરજી કરી

પહેલાં સરકારે મદદ કરવાની ઇચ્છા દેખાડી તે માટે ગાંધીજીનો આભાર માન્યો અને હમણા જરૂર નથી એમ જણાવ્યું. પરંતુ થોડા વખતમાં જ સંજોગો ફરી ગયા.

અંગ્રેજોએ ધાર્યું હતું તે કરતાં બોઅરોની તૈયારી વધારે હતી તેમની વીરતા અને દહતા જોઈ અંગ્રેજ સેનાપતિઓ તાલુબ બન્યા. બોઅરોને હરાવવા સહેલ નથી એમ એમને ખાતરી થઈ લડાઈ આકરી થવા લાગી. માણસોની જરૂર પડી એટલે સરકારે ગાંધીજીને મદદે આવવા વિનંતિ કરી.

ગાંધીજીની ટુકડીમાં લગભગ ૧૧૦૦ જણ હતા. તેમાં ચાલીસ મુખી હતા ખીજા ત્રણસો જેટલા સ્વતંત્ર હિંદીઓ અને બાકીના ગિરમીટિયા હતા. દાકતર ખૂથ કરીને ગાંધીજીના એક મિત્ર હતા તેઓ ટુકડીની સાથે હતા.

સરકારે ગાંધીજી સાથે કરાર કર્યો હતો કે તમારી ટુકડીને જોખમ હશે ત્યાં નહિ મોકલીએ. પણ એક મોટા મથકે અંગ્રેજોએ હાર ખાધી એટલે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. સેનાપતિ યુવરે ગાંધીજીને લખ્યું. 'તમને જોખમી સ્થળે ન મોકલવા એ શરતે તમે આવેલા છો, છતાં ધાયલ થયેલ સિપાઈઓ તથા અમલદારોને રણભૂમિ ઉપરથી ડોળીમાં નાખી તમે જીંમકી સલામત જમ્યાએ મૂકી આવશો તો સરકાર તમારો આભાર માનશે.'

ગાધીજી અને તેમની દુકડી જોખમ વહોરના તૈયાર હતી તોપ-
મારા નયે કામ કરતુ પડશે એમ માનીને જ સૌ જોડાયા હતા.

જોઅર લોખનો સામનો ભારે હતો અંગ્રેજી સિપાઈઓ
સાથ યદ્યપે ટપોટપ પડતા હતા ગાધીજીની દુકડી એ અંગ્રેજો
દોડી જતી અને સાયન સૈનિકોને અથવા અમલદારને ડોળીમા
નાખી રણમેદાન પરથી બચાવી લઈ જતી વડાઈના અંગ્રેજો
સાયનની ઇન્કિપતાન કેટલીક વાર રીસ-પચીસ માઈન દૂર રહેતી
તો દુકડી ખમે ડોળી નડીને એક દિવસમા વીસ-પચીસ
માઈન ચાલી જતી.

ગાધીજીનું શરીર કસાયેલું હતું તેઓ દુકડીના સેનાપતિ
હતા જ્યાં સૌ સૈનિકની જેમ ખમે ડાળી બચાવી તેઓ પણ વીસ-
પચીસ માઈનની ફાયરો-રીસ કવાઈમા ફરી નાખતા પદાડી રજતાઓ
પરથી ચા-ગ્રીત કરીને જવાનું હતું કેટલી સાર મતે જ્યાં આરામ
લેના મકામ કરતા ત્યાં જૂટ-મોજા કાઢતા તેમના પગમા ચીરા
પડેલા જણાતા પગમાથી લોહી નીકળીને મોજા નાન થઈ ગયા
હોય.

ગાધીજીની સાથે તેમના લગ્નીજી અમેચદ ગાધી પણ એ
દુકડીમા હતા તેમને રાતે જોનારીને ગાધીજી કહેતા ' અમેચદ,
પગમા તેન પુર એટલે કાલે પાઝ આવી ગમય ' અને રાતે જો-આર
જનાકનો આરામ લે-ન લે ત્યાં તો જ્યૂમ્બ ફકાય અને પાડી ડોળીઓ
લઈને દુકડી ગણમેદાન પર પહોચી જાય.

આ કામ ૭ અરનાડિયા આપુ એટનામા અંગ્રેજ સરકારે
જાડા 'ધોમી' પાડવાનો જિયાર કર્યો ગાધીજીને અને તેમની દુકડીને
વિદાય આપી તેમને ધન્યવાદ આપ્યા આટલું નાનું કામ કર્યા છતાં

હિંદીઓ તરફ અમેનેનુ માન વધુ હિંદીઓ સ્વાર્થ છે એની
ઝપ ગાંધીજીએ આ દુકડી બિંબી કરીને બૂસી નાખી

લગાઈ વખતે જે ગોરાઓનો સમાગમ થયો તે પણ મીઠો
હતો. દુખમા સૈા સરખા મનીને રહેતા હતા એવો એમ સુદર
પ્રસંગ પણ બન્યો હતો.

એનાર ગાંધીજીની દુકડી એમ મોગ અમનદાગે મરણના
પડેલો તેમને ઉમીનીને ન્હી હતી સાથે ગોગ ટોમીઓ પણ હતા.
લાખો પચ દાખીને દુકડી આનતી હતી તાપ સખત હતો સૈાને
પાણીની તરસ ખૂબ લાગી હતી સૈા પાણી પાણી કરતા હતા.

એનામા એમ નાનકડો ઝરો દેખાયો ઉતાવળે સૈા ઝરા પામે
જઈ પહોંચ્યા પણ પહેલુ મેણુ પીએ તેની હરીફાઈ ચાલી ગાંધીજીએ
વિચાર કર્યો હતો કે ગોરા ટોમી પી નહુ પગી આપણે પીશુ
એમ્મે તેમણે મ્યુ 'તમે પીઓ, અમે પગી પીનુ' ગોરા ટોમીઓ
મહે, ' નહિ, તમે પટેના, અમે પગી '

આની મીઠી બે ચતાણ પછી સૈાએ પાણી પીશુ સમુ વેળાએ
મળા-મોગનો બચનીયનો બે બુનાઈ જાય કે આ મખનો એનો
એક નમૂનો કહી સમાય

નાતાલની મહાસભાનું કામ

ગાંધીજીને હિંદુસ્તાનમાંથી જસદી આવવાનો તાર અબ્દુલ્લા જેરે કરેલો તે વાચનાગ્ને યાદ રહે આફ્રિકામાંથી હિંદીઓનો વેપાર ભાંગી નાખવા સારુ અને તેમનો પણ કાલ્લા સારુ નાતાલની ધારા-સભામાં એ કાયદા આવ્યા હતા. એ કાયદાની સામે પડવા સારુ ગાંધીજીને બોલાવેલા

ગાંધીજીની ઉપર જીવલેણ દુમતો થયા પછી તેઓ હરતા-ફરતા થયા કે તરત તેમણે આ કામ હાથમાં લીધું અને કાયદાનો તેમણે બારીકાઈથી અભ્યાસ કર્યો. એ કાયદા પસંદ થયા તો હિંદીઓને માથે કેવાં વીતક વીતે અને તેમને આ મુશ્કેલી ઊડીને પહેર્યે લૂગડે નીસરવું પડે એ બધું સમજાવ્યું જુદી જુદી ભાષામાં એ કાયદાના તરજુમા કર્યા અને તે જપાનીને છૂટથી લોકોમાં વહેંચ્યા.

નાતાલની સરકાર સામેની હિંદીઓની આ તકરાર છેવટે વિવાદ પહોંચી. છેવટ એ જ ને કાયદા નામંજૂર થયા. હિંદી વેપારીઓ અને મજૂરોએ નિરાતનો શ્વાસ મૂક્યો. હિંદીઓની આમર વધી. લડવાની શક્તિ વધી.

ગાંધીજીએ પોતાની ગેરહાજરીમાં મહાસભાનું સુકાન શેક આદમજી મિયાખાનને સોંપ્યું હતું. ગાંધીજી હિંદુસ્તાન

એટલો વખત તેમણે આ કામ સુંદર રીતે બજાવ્યું અને મહા-
સભાનું મંત્રીપદ શોભાવ્યું. તેમણે મહાસભાના સભ્યો વધાર્યા.
મહાસભાના કાચમી ભડોળમાં પંદર હજાર રૂપિયાનો વધારો કર્યો.

ગાંધીજી ઉપર હુમલો થયો અને હિંદી ઉનારુઓ સામે ગોરા-
ઓએ જે વિરોધ કર્યો તેથી અને ઉપદ્રા બંને કાયદાઓ સામે
લડત ચલાવી તેથી મહાસભાના કામની લોકો દર દરવા લાગ્યા.
હિંદીઓને પોતાની આ સંસ્થા માટે પ્રેમ અને માન પેદા થયાં.

ગાંધીજીએ આ બ્રમતિનો લાભ લેવાનો વિચાર કર્યો. તેમણે
આગેવાનોને એકઠા કરીને વાત મૂકી: ‘આપણી મહાસભા પામે
થોડું કાચમી ભડોળ હોય તો સારું. એ રકમમાંથી મકાનો કરાવી
તે ભાડે આપીએ અને એ ભાડામાંથી આપણું ખર્ચ નીકળે.
પછી પંસાની ચિંતા ન રહે.’

ગાંધીજીનો આ વિચાર સૌએ વધારી લીધો. મહાસભાના
ખજાનામાં પંદર હજારના ગાંધીજીએ પંચોતેર હજાર કર્યા હતા,
ખીજ પણ રકમો મળી. એમાંથી મકાનો લીધાં અને તે ભાડે
આપ્યાં. એનું એક મજબૂત દૂરદ બનાવ્યું. મકાન-ભાડામાંથી
મહાસભાનું ખર્ચ ચાલવા લાગ્યું. જાહેર સંસ્થા ચલાવવાનો
ગાંધીજીનો આ પહેલો અનુભવ હતો. આ બાબતમાં પાછળથી
ગાંધીજીના વિચારો બદલાયા. તેમને લાગ્યું કે મોટી રકમનાં કાચમી
ફંડો થવાથી આતુ ખર્ચની ફિકર રહેતી નથી. કામ કરનારાને
પછી લોકોની કશી ગરજ રહેતી નથી. તેઓ લોકોને દાદ દેતા
નથી અને આગળ બની જાય છે. કેટલીક વાર આવી મિલકતો
અંદરોઅંદરના ઝગમગ વધારે છે. ગાંધીજી આફ્રિકા છોડીને કાચમ
માટે રેશમાં આવ્યા પછી નાતાલની મહાસભાની મિલકતનું પણ
એવું જ થયું. તેને અંગે ઝગમગ થયા અને તેનો કબજો સરકારે
લીધો. આમ થવાથી ગાંધીજીના વિચારો વધારે મજબૂત બન્યા.

આજે ગાંધીજી માને છે કે જાહેર સેવા કરનારે લોકો આપે તેની ઉપર નભવું જોઈએ. આજુ અર્થ ન મળે ત્યારે સમજવું કે સેવા કરવામાં આપણી ક્યાંઈક ખામી છે. નિરવાર્યપણે સાચી સેવા કરનારને માણસોની અને નાણાંની કદી ખોટ પડી નથી અને પડવાની નથી એવો ગાંધીજીને વિશ્વાસ છે. ત્યારપછી આફ્રિકામાં અને દેશમાં ગાંધીજીએ નાનીમોટી ઘણી લડાઈઓ ઉપાડી અને સંસ્થાઓ ચલાવી. તેને માટે લોકોએ લાખો રૂપિયા તેમને ચરણે ધર્મ. તેમને પૈસાની કદી ખોટ પડી નહિ.

સેવાની ભેટ

એ અર લગાઈના ઝામમાથી છૂટા થયા બાદ ગાંધીજીએ વિચાર કર્યો કે હવે મારે દેશમાં જનુ નેઈએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં બેઠા બેઠા તેઓ સવાના કામ તો નર્ત કરે, પણ ત્યાં તેમનો મુખ્ય ધર્મ વખાનાતનો-એન્ડે પૈસા કમાનાનો જ થઈ પડે ત્યાં દેશમાંથી મિત્રોના ઝગળો આવતા હતા અહીં તમારી વધારે જરૂર છે

નાનાનનો મહાસલાહુ ઝામ સલાળી લે તેના બે બાર્ડો મિયાખાન અને મનસુખનાન નાજર હતા જ આમ વિચાર કરી ગ વીજીએ દેશ જવાનો રજા માગી શરૂઆતમાં તો સૌએ ના પાડી, પણ ગાંધીજીએ પોતાના કારણો જણાવ્યા એટલે છેલ્લે શરતી રજા મળી-જો જરૂર પડે તો એક વરસમાં ગાંધીજીએ પાછા નાતાલ આવવું ગાંધીજીને આ શરત કંઈ લાગી પણ તેઓ પ્રેમના કાન્યા તાતલો વધારેના હતા શરત કબૂલ રાી

ફરી પાછા ખાનખાનના મેળાનકા થયા ઠેકેઠાણે સભાઓ મળી ગાંધીજીને માનપનો અપાયા સોના-ચાદી અને હીરા-મેાતીના કીમતી દાગી ॥ ભેટ મળ્યા ગાંધીજીને પ્રેમથી અકળાવી દીધા એક મિત્રે તો ખાસ સાકા સાતસો રૂપિયાનો હાર કરાવી કરતુર બાને ભેટ ધર્યો

તે રાતે ગાંધીજીને બે વ ન આવી બાવરાની પેટે પડ્યા ફેરવ્યા ત્યાં ગાંધીજી મનમાં મૂકાતા હતા તેમને થયું કે આ બધી ભેટો મને નહિ પણ મારી મેરાને મળી છે એનો ઉપયોગ મારે સેવાના કાર્યોમાં જ કરવો જોઈએ મારાથી એ વરસ

રાખી ન શકાય. ઘણી ગડમથલ આવી. પથારીમાંથી ડીડીને ઊભા થયા. ઓરડામાં આંટા મારવા લાગ્યા. સેંકડોની ભેટો જતી કરવી એ ભારે લાગતું હતું—સંઘરવી એ એથીય વધારે ભારે પડતું હતું.

આખરે એ ભેટો મેવાનાં જ કામોમાં વાપરવાનો ગાંધીજીએ નિર્ણય કર્યો. મનની મુઝવણ મટી ગઈ. ફસ્તમજી શેઠ વગેરેનાં નામતું એક ટ્રસ્ટ કરવાનો એક કાગળ એ ને એ વખતે ધડી કાઢ્યો. સવાર પડે એટલે કસ્તુરબા અને બાળકોને વાત કરવાતું નક્કી કરી સતા. મનનો ભાર હળવો થતા ધસધસાટ ઊઠી ગયા.

સવાર પડતાં જ દીકરાઓને બોલાવ્યા. પહેલાં તેમને વાત કરી. ગાંધીજી બાણતા, હતા કે કસ્તુરબાને આ વાતની ખબર પડતાં જ તેમને આઘાત લાગશે. જે કીમતી ભેટો મિત્રોએ પ્રેમપૂર્વક આપી છે તે પાત્રી આપવાનો વિચાર જ કસ્તુરબાને અસહ્ય થઈ પડશે એ વાતની ગાંધીજીને જરાજર ખબર હતી. એટલે બાને બહુ આત્મ ન લાગે તે રીતે દીકરાઓ મારફત તેમને સમજાવવાનો માર્ગ ગાંધીજીએ પસંદ કર્યો. ધરેણાં પાઠાં આપવાનો નિર્ણય તો થઈ ચૂક્યો હતો, પણ એક સત્યાગ્રહી તરીકે—એક પ્રેમજન પતિ તરીકે ગાંધીજીએ કસ્તુરબાને ઓછામાં ઓછો આઘાત લાગે તેવો માર્ગ લીધો.

દીકરાઓ તો તરત સમજી ગયા. કહે કે : ‘ભલે બાપુ, તમે કહો છો તે વાત સાચી છે. અમારે એ દાગીના ગુ’ કરવા છે ? અને જોઈ શે તો બીજા કયા નથી કરાવી શકાતા ?’

ગાંધીજી રાજી થયા અને બેઠ્યા : ‘ત્યારે હવે તમે આટલી વાત બાને સમજાવશો ને ?’

‘જરૂર ! જરૂર ! એ અમારું કામ. એને ક્યાં દાગીના પહેરવા છે ? એ તો અમારા સારુ રાખે છે. અમે ના પાડશું પછી હાં નહિ કરે.’

પણ કમ્બુરમાને સમજાવવાનું તમ ધાર્યા કરતા વસમું નીરડયું.

રેણા પા આપવાની વાત કમ્બુરમાને સાંચે જ ભારે યાગી તેમજો રોયભર્યા બનાજો ગાંધીજીને જુલું 'ભલે તમારે અને તમારા દીકરાઓને એ ધરણીની જગત ન હોય, મારા વડુઓ આવશે તે પહેલે જો તમારો આટલા હેતુથી આપેલી વસ્તુઓ પાડી કેમ અપાય ?' આમ કરેતા બાની આખરમાં આસુ ભરાયા.

ગાંધીજી પોતાના વિચારમાં મગ્ન હતા આસુથી તેમનો સત્ય-વિશ્વાસ ઓગળે તેમ ન હતો ત્યાં બાને વધારે દુઃખ ન લાગે એ નીતે હાથે રહીને બોલ્યા 'આપણે ક્યા ધરણીની ગાંધીજીનું વડુઓ બાંધી છે ? હજી ઠાકરાઓ પરજોતો ખરા, અને કરાવના પડે તો જુલું નથી બેગે ?'

તમે ધરણી કગની આપો એ વાત તું કેમ માનું ? મારા હતા તે પણ ઉત્તરની લીધા અને મારા હાથ ઉપર તમને મોઢક છે ?'

'પણ એ હાથ મારી મેં માને ખાતર મળ્યો છ '

'તમાની મેંવા તે મારી પણ ગણાય ને ? આમ ધણી નાર સુધી કમ્બુરમાએ અનેક દલીલો કરી કેટલાક આકરા વેણ પણ સંભળાયા ગાંધીજીના કાણુ હૈયામાં કેટલાક નયન તીવ્રતા જેમ ખૂચતા હતા પણ હિમાચલ ચગે તોય ગાંધીજીનો નિમિષ ન ફરે આખરે કમ્બુરમા સ્થાન થયા.

ગાંધીજીએ તમામ ધરણીનું એક ટ્રસ્ટ બનાવ્યું અને એ પૈસા જનમનાના કામમાં વાપરવાનું નક્કી કર્યું.

ગાંધીજી આલા બનીને જોઈ રહ્યા. મેતલવાડે એમાં ટાપશી પૂરી. દીનશા દયામણી નજરે ગાંધીજી તરફ જોઈ રહ્યા. ગાંધીજી સમગ્રવવા લાગ્યા કે મહાસલા ધારે તો અત્યારે પણ બધું કરી શકે. પણ મુંબઈના બે-તાજ આદ્યાહને સમગ્રવવા સહેલ ન હતા. છેવટ મહાસભામાં દરાવ ચૂકવા દેશે એટલી વાતથી ગાંધીજીએ સંતોષ માન્યો.

બીજે સ્ટેશને ગાંધી બની રહી તેવા જ ગાંધીજી બિનસીને પોતાના કબામાં પેસી ગયા.

કલકત્તામાં રિપન કોલેજમાં મહાસલાના પ્રતિનિધિઓનો ઉતારો હતો. ગાંધીજી એક સ્વયંસેવક સાથે ત્યાં પહોંચ્યા.

ગાંધીજીના ઓરડાની બાલુમાં જ લોકમાન્ય તિલક મહારાજનો ઉતારો હતો. લોકમાન્ય હોય ત્યાં નાનો સરખો દરબાર જામતો. એ વખતની લોકમાન્યની છબી, તેમની બેઠક, તેમની વાતચીત, તેમનું ખડખડતું હસવું, તેમનો સરકાર સામેનો રોષ-બધું ગાંધીજીના હૃદયમાં આબેહવા કાતરાઈ ગયું. તેમને મહાસભાના આ બહાદુર લડવૈયા તરફ ખૂબ માન હતું.

પણ મહાસભાની વ્યવસ્થા તરફ ગાંધીજીએ નજર કરી તો તેમને ભારે દુઃખ થયું. સ્વયંસેવકો કામ કરતાં એકબીજા સાથે અયગાઈ પડતા હતા. જેને કામ સોંપ્યું હોય તે પોતે ન કરતાં બીજાને ભગાવી દે, તો બીજે ત્રીજાને. પ્રતિનિધિ આપડો અગવરો હોય તે ટલવા ખાધા કરે.

ગાંધીજીએ કેટલાક સ્વયંસેવકો સાથે દોસ્તી બાધી. દક્ષિણ આફ્રિકાના તાલીમબદ્ધ સ્વયંસેવકોની વાનં કરી. સાંભળીને એ બીયારા શરમાયા. એ લોકો ને બોળા સ્વયંસેવકો તાલીમ લેવા રાજી હતા, પણ તાલીમ મળે કેવી રીતે ? વરસમાં ત્રણ દિવસ મહાસભા મળે,

પણ એટલેથી બસ ન થયું. સારમાં બીજીને બુએ તો કોઈ એ રાતમાં એસરી જગાડેલી. ગાંધીજીએ સ્વયંમેવકને બોલાવ્યો. મેલું બતાવ્યું. પણ એ સાફ કરવા કોઈ તૈયાર ન હતું. ગાંધીજી પામે હવે સાવરણી આવી ગયા હતા. તેમણે જાતે જ એ સાફ કરી નાખ્યું.

અવસેયકો અને બીજા લોકો બેઈ રહ્યા, એમના મનમાં થયું—મહાસલામાં આ કોઈ નવો સફાઈકાર આવી પહોંચ્યો લાગે છે.

એ સફાઈકારે મહાસલાની અંદરની અને બહારની કેવી સફાઈ કરી તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ.

કારકુન અને પટાવાળા

મહાસભા ભરાવાને એક-એ દિવસની વાર હતી. ગાંધીજીએ વિચાર કર્યો કે મહાસભાની ઓફિસમાં કંઈ કામ હોય તો માગવું અને એ કામનો અનુભવ મેળવવો.

જે દિવસે કલકત્તા પહોંચ્યા તે જ દિવસે નાહી-ધોઈને ગાંધીજી ઓફિસે ગયા. મહાસભાના મંત્રી ધોપગ્યાણુ પામે જઈને કામની માગણી કરી. તેમણે ગાંધીજી સામે જોયું. ધડીભર નિહાળી રહ્યા. કોટ-પાટકુન, નેકટાઈ, માથે ઓળેસા વાળ, ધોપગ્યાણુને થયું કે આવા માણસને સાધારણ કામ કેમ સોંપાય? એટલે સહેજ હસીને પૂછ્યું: 'મારી પામે તો કારકુનનું કામ છે, તે કરશો?'

ગાંધીજી કહે: 'જરૂર કરીશ. મારાથી થઈ શકે તેવું ગમે તે કામ કરવા માટે જ હું આંખો છું.'

ધોપગ્યાણુ રાજી થઈને બોલ્યા: 'નવજુવાન, એ જ ખરી ભાવના છે!'

તેમને પડખે અવસેવકો બિઠા હતા તેમની સામે જોઈને બોલ્યા: 'તમે જુઓ છો કે આ જુવાન શું કહે છે?' પછી ગાંધીજી તરફ વળીને બોલ્યા: 'સારે...આ રહ્યો કામગીનો ઢગલો, ને આ મારી સામે ખુરશી છે તે લ્યો. બધી ટપાલ જોઈ જાઓ. જેની પહોંચ લખતી ધટે, જે ઉત્તર આપવો ધટે તે આપીને એનો નિકાલ કરો.'

પોતાની ઉપર આટલો બધો વિશ્વાસ મૂક્યો તેથી ગાંધીજી રાજી થયા. તેમને એ કામ જરા પસંદ અધરું ન લાગ્યું. થોડીવારમાં તેમણે કામગીનો ઢગલો ખલાસ કર્યો. તરત જીલું કામ માગ્યું. ધોપગ્યાણુને નવાઈ લાગી. એમને થયું કે આ જુવાન અનુભવી

અને હોશિયાર જણાય છે. નામકામ પૂરું. ગાંધીજીએ નામ કહ્યું એટલે બોલી જણ્યા: ‘ઓહો! તમે પોતે જ એમ. કે, ગાંધી? તમે તો આફ્રિકામાં દિંદીઓની ખૂબ મેવા કરી છે. તમને આતું કારકુનનું કામ મોંધું ને બદલ દિવગીર છું.’

ગાંધીજી કહે: ‘મહાસભાના કામનો મારે અતુલ્ય લેવો છે. મારે તો હજી મહાસભાની ઘણી સેવા કરવી છે.’

‘ખડું પૂછો તો તમે કહો છો એવી જ ભાવના હોવી જોઈએ, પણ આજના જીવાનિયા એ માનતા નથી.’

ગાંધીજી સાથે ધોળગળાણુને બહુ મેળ મળ્યો. બપોરે ગાંધીજીને પોતાની સાથે જમવા લઈ ગયા. ધોળગળાણુનો કાકાકાંદો એર હતો. તેમનાં બટન પણ પટાવાળા બીડતો. ગાંધીજીએ એ કામ લઈ લીધું. ગાંધીજીને મોટેરાની સેવા કરવી બહુ ગમતી. બટન મિડાવતાં ધોળગળાણુ મલકાઈને બોલ્યા: ‘જુઓને, મહાસભાના મેરકેને બટન બીડવાનો પણ વખત મળતો નથી. એ વખતે પણ કામ!’

ગાંધીજીએ બે દિવસમાં મહાસભાના તંત્રની થોડી-ધણી માહિતી મેળવી લીધી. ધણા આગેવાનોની મુલાકાત કરી. લોકમાન્ય, ગોખલે, મુરેન્દ્રનાથ વગેરે આગેવાનો આવ-જા કરે તેમની સામે જોઈ રહે. તેમની રીતભાત જોયા કરે.

સમયની જરબાદી અને અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ થતો જોઈ ગાંધીજીને મનમાં લાગી આવતું હતું. પણ દિવ ઉદાર હોવાથી કોઈની તરફ માન ધટતું ન હતું. કોઈની તરફ અજાગમો થતો ન હતો.

બીજો દિવસે મહાસભાની ખુશી બેઠક મળવાની હતી એમાં આફ્રિકાનો દરાવ આવવાનો હતો. ગાંધીજીએ તેવાગી કરી રાખી હતી,

મહાસભામાં પહેલો દિવસ

મહાસભા ભરાઈ મડપનો ભગ્ય દેખાન, અવસેવકોની કતાર, માથા ઉપર ઘેરેના આગેવાનો-આ બધું તોઈને ગાંધીજી વિચારમાં પડી ગયા. તેમને થયું 'આમાં મારો પતો લાગવાનો નથી'

પ્રમુખનું ભાષણ મોટા પુખ્તક જેવડું હતું આખું તો કોણ વાંચે અને કોણ સાંભળે ? એના કેટલાક ભાગ વાંચ્યા તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે ભાષણ પૂરું થયું

સાંજે દરોવો ઉપર વિચાર કરનારી સમિતિ મળી એક એક દરોવો ઉપર લાખા ભાષણો થતા હતા. જ્યાં અંગ્રેજીમાં, દરેકની પાછળ મોટા આગેવાનો આ નગારા વાગતા હતાં એમાં ગાંધીજીની તૂલી કોણ સાંભળે ? રાતના અગિયાર વાગ્યા રાત આવી જતી હતી તેમ તેમ ગાંધીજીનું હૈયું ધડકતું હતું છેવટના દરોવો તો હવાઈ વિમાનની પેડે પસાર થઈ રહ્યા હતા સૌ ભાગવાની તૈયારીમાં હતા ગાંધીજીએ ગોખલેલી ખુરસી પાસે જઈ કહ્યું 'મારું કંઈ કરવું'

ગોખલે કહે 'મારા ધ્યાનમાં છે પણ તમે જુઓ છો ને, કેન્દ્રી ઉતાવળ થઈ રહી છે. જતાં એ દરોવો જુવાના નહિ

એટલામાં ફિરોજશા બોલ્યા: ‘કેમ, હવે ખવાસ ?’ ગોખલે બોલી ગયા: ‘હલિયુ આફ્રિકનો દરાવ બાકી છે. ગાંધી ક્યારના વાટ જોઈને બેઠા છે.’

‘તમે એ દરાવ જોઈ ચકા છે ?’

‘હા.’

‘તમને શયો ?’

‘બરાબર છે.’

‘તારે, ગાંધી, વાંચો.’

ગાંધીજીએ ક્રૂરતા વાંચ્યો. ગોખ કા આપ્યો.

સૌ બોલી ગયા: ‘એક મતે પર !’

‘ગાંધી, તમે આની ઉપર પાંચ મિનિટ બોલજો.’ પ્રમુખ વાંચીએ હતું.

ગાંધીજીને આ રીત ન ગમી. કાઈએ દરાવ સમજવાની તસ્દી ન લીધી. ગોખલેએ વાંચ્યો એટલે મંજૂર. સડુ ઉતારી પીખરાયા. ગાંધીજી ઉતારે આબ્યા.

ગાંધીજીનો દરાવ પસાર થયો. મહાસભામાં હાજર હતા તે સાંચે હાથ જોડ્યા કર્યા. પ્રમુખ બોલ્યા: 'પસાર !' આ રીતે પણ આફ્રિકાના દરાવને મહાસભાની મહોર મળી તેથી ગાંધીજીએ મ તો'ય માન્યો.

કાલિમાતાનું મંદિર

મહાસભાના આગેવાનોમાં ગોખલે ગાંધીજી ઉપર સૌથી વધારે ભાવ રાખતા હતા. ગોખલેને ગાંધીજીની રીતભાત ગમતી હતી. ગાંધીજીની સાદાઈ, સુધ્ધતા, નિયમિતતા, હાથે કામ કરવાની ટેવ-એ બધું જોઈ ગોખલે મોહી પડ્યા. ગાંધીજીને તેમણે નાના ભાઈની જેવા ગણ્યા અને પોતાની સાથે રહેવા યોગ્યાની હીંમત. ગાંધીજી એક માસ સુધી કલકત્તામાં ગોખલેજી સાથે રહ્યા.

એટલા વખતમાં ગાંધીજીને થોડું જાણવાનું મળ્યું. મહાસભાના આગેવાનોનો પરિચય થયો. તેની કામ કરવાની રીત જાણી. પોતાને મહાસભામાં કેવી રીતે કામ કરવાનું તેનો વિચાર કર્યો.

ગોખલેએ કલકત્તાના આગેવાનોનો પરિચય કરાવ્યો તેમાં આચાર્ય પ્રદ્યુમ્નચંદ્ર શેખર મુખ્ય હતા. ગાંધીજીને તેમનાં મંદિર, તપ અને જ્ઞાન ગમી ગયાં. ગોખલેએ આગળજાણ કરાવતાં કહ્યું:

‘જુઓ ગાંધી, આ પ્રેડેસર શેખર. એમને દર અદિને આત્મેશ્વરિયા પગાર મળે છે. તેમાંથી પોતાના ખર્ચ માટે આવીસ રૂપિયા રાખી બાકીના બત્તેર કામમાં આપી દે છે. તેઓ પડખા નથી અને પરજવા માગતા પણ નથી.’

ગાંધીજીએ તે દિવસથી તેમની મિત્રાચારી બાધી, તે જિંદગી-બર નહીં. એની રીતે કેટલીક બીજી ઓળખ જો પલ્ ગોખનેએ કરાની

નવરાશ મળે એટલે ગાંધીજી કવઃત્તાની ગલીઓમા ફરવા નીઝગી પડતા પછુખરુ તો પગપાળા જ રખડતા. કવઃત્તાનુ કાનિ-માતાનુ મંદિર પ્રખ્યાત હતુ એ જોવાની ગાંધીજીની ઇચ્છા હતી એક દિવસ ફરતાં ફરતાં ત્યાં જઈ ચલ્યા

રત્તામા બવિદાન માટે આણેલા ઘેટાની દાર લાગી હતી એ ઘેટાને જોઈને ગાંધીજીની ધાતી ધડકવા લાગી ગલીમા પેસતા બિખાગીઓની લગારુ લાગી રહેલી જોઈ * તેમા બાવાઓ પાગુ દતા એ વખતે પણ જાડ-તગડા બાવાઓને કશુ પણ ન આપલુ એવો ગાંધીજીનો નિર્ણય હતો ગાંધીજીની પાડગ બિખાગી વળાયા, પણ તેમની સામે ન જોતા ગાંધીજી મંદિર તરફ આગળ વધ્યા.

એક બાવાજી ઓટલા પર બેસા દતા તેમજો ગાંધીજીને બોલાના 'ક્યાં બેટા, દલા જાતે હો ? '

' મંદિરમે '

' અ-જા, આઈએ, બીડીએ ! '

ગાંધીજીએ પારસી-દગના કેટ-પાટવૂત પહેર્યાં હતા ત્તા ઓટલા પર બેસા બાવાજીને પૂ પુ 'આ પેગનો બોગ આપવામા તમે ધર્મ માનો છો ? '

'જીવને હલુનામા ધર્મ કોણ માને / ' માનાજી બોલ્યા

'તો પછી અહીં બેસીને તમે લોકોને બોધ કેમ આપતા નથી ? '

'એ અમારુ કામ નથી અમે તો ભગવદ્બક્ષિત કરીએ '

'પણ ભગવાનની ભક્તિ કવવા સારુ તમને બીજી કાઈ જગ્યા ન મળી ? '

‘અમારે સાધુને શું ? જ્યાં એક ત્યાં સરખું !’

ગાંધીજીએ વાત બંધ કરી. મંદિરમાં ગયા. ત્યાં લોહીની નદી વહેતી જોઈ. ગાંધીજીની આંખે અધારાં વળ્યાં. દર્શન કરવા ભગવાની ઇચ્છા ન રહી. ગાંધીજી ખૂબ અકળાયા. એવેન બન્યા. એ ભયંકર-ધાતકી દેખાવે તેમના હૃદય ઉપર ગંભીર છાપ પાડી ગાંધીજી તરત બહાર નીકળ્યા.

તેમના મનમાં થયું-આ ઘેટાંની કતલ બધ થવી જોઈ એ. શુદ્ધ ભગવાને પોતાનું માયું ધરીને યજ્ઞમાં હોમાતાં બચાવેલાં તે કથા ગાંધીજીને યાદ આવી. પણ શુદ્ધ જોટલી દવા ને અહિંસક શક્તિ હજી મારામાં નથી એમ વિચારી બહાર આવ્યા.

ગોખલે સાથે દલકતામાં એક મહિનો ગાળી ગાંધીજી ડિંકુ-સ્નાનની સફર નીકળ્યા.

ત્રીજા વર્ગની મુસાફરી

ગાંધીજી હમેશા પહેલા વર્ગમાં મુસાફરી કરતા હતા. આ વખતે તેમણે ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરવાનો વિચાર કર્યો. ગોખલે જી કહે 'તમે હેગન થશો.'

ગાંધીજીએ કહ્યું 'મારે ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોની હાલતોનો જાત-અનુભવ કરવો છે.'

ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોને ગોખલે એવો અને એટલો સામાન સથે લીધો. એક કંતાનનું પાકીટ, તેમાં જીનનો શરમ ડગલો, ઘોતિયુ, દુવાવ અને લોટો. મૂક્યા. ગોખલેએ લાતા માટે એક પિત્તાનો ડમે. આખો હતો તેમાં ખાસ તૈયાર કરાવી મગજના લાકડા અને પૂરીનું લાણ મુકાવ્યું. એટલા માટે એક લમણી સાથે લીધો.

આ ફર્ટી લાસમાં જતા ગાંધી બેગિન્ટર અને ક્યા આ ત્રીજા વર્ગના જનારો ! બે વચ્ચે આસમાન-જમીનનું અંતર હતું. ગોખલે અને આચાર્ય રોન ગેશન સુધી વળાવના આવા ગાંધીજીએ ના પાડી, તો કહે 'તમે પહેલા વર્ગમાં જનાના હોત તો ન આવત, ત્રીજા વર્ગમાં જઓ. હો તેથી આવતુ પડ્યું.' ગાંધીજીએ કલકત્તાથી રાજકોટ સુધીની સળંગ ટિકિટ જાળી રાખતા. રેલવે કમીટી, આચાર્ય, જનરલ અને પ્રાંતલુપર રેલવેને જીતવાનું હતું. દરેક જગ્યાએ એક એક દિવસ

હતો પણ યુરોપિયન દગની હોટેલમાં બિતગનાગ ગાધીન બધે
 ફેંડાણે ધર્મગાળામાં અથવા પાલાને જે સાધારણ મુસાફરની જેમ
 બિતર્કા હતા તેવમાં ભાડું વધારે પડે એટલે મોટે ભાગે મેં છોડી
 દેતા અને માછી ગાડી પકડતા ડ્યુક્સથી મજાકાટ મુધીમાં ગાડી-
 ભાડા માથે તેમને ફક્ત એકત્રીસ રૂપિયાનું ખર્ચ આપ્યું હતું

હવે ત્રીજા વર્ગનાં પહંચાહેલી મુસાફરોનું વર્ણન આપણે
 ગાધીનની પોતાની ભાષામાં જ વાંચીએ

‘ત્રીજા વર્ગના ડગમાં ગંદકી અને પાથખાનાનો હાલત
 તો જેવી આજે છે તેની જ તે વખતે હતી આજે કાચ સ્ટેન્ડ
 સુધી ગયો હોય તો ભલે, પણ પટેના અને ત્રીજા વર્ગ વચ્ચે
 મગરડ અને ભાડામાં રજો ફેર છે, ત્રીજા વર્ગના ઉતારુઓ એટલે
 પેટા, ને તેમની સગરડ એટલે ઘેટાના ડગમાં યુરોપમાં તો મે
 ત્રીજા વર્ગમાં જ મુસાફરી કરેલી હા મે પહંચા અને ત્રીજા
 વર્ગ વચ્ચે અહીંના જેટલું અંતર ન ભાડું દક્ષિણ આફ્રિકામાં
 ત્રીજા વર્ગના ઉતારુઓ મોટે ભાગે દગમીઓ જ દોષ છે, હા
 ભાના ત્રીજા વર્ગમાં પણ વધારે સગરડ છે. કેટલાક ભાગમાં તો
 હા ત્રીજા વર્ગના ડગમાં સૂતાની મગરડ પણ હોય છે અને
 બેઠકો ગાદીમાં મટેલી હોય છે દરેક ખાનામાં બેસનાર ઉતારુ-
 ઓનો સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જાગરમાં આવે છે ‘અહીં તો ત્રીજા
 વર્ગમાં સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જાગરનાં મને અનુભવ જ નથી

‘રેલખના તરફની આ અમરડો ઉપરાંત મુસાફરોનાં કુટુંબો
 ના હ મુસાફરોને નાડુ ત્રીજા વર્ગની મુસાફરી સમરપ કરી નાખે
 છે ગમે ત્યાં યુદ્ધ, ગમે ત્યાં યુરો નાખવો, ગમે તેમ ને ગમે
 તે વખતે બીટી ફૂંકેલી, પાન-પાન અથવા ને તેની પિચકાગીઓ
 બેઠકે દેવા ત્યાં જ માની, એવાં જોઈ ઉપર નાખવો, બરાબ

પાડીને વાતો કરવી, જોડે બેઠેલાની દરકાર ન કરવી ને લાપાની ગંદકી.....’

ત્રીજા વર્ગના આવા અનુભવો કરવા ગાંધીજી કલકત્તાથી જાપાન પહોંચી જતા. પહેલું જાનરવાનું સ્થળ કાશી આવ્યું. ગાંધીજીએ કોઈ પંડાને ઘેર જાનરવાનો વિચાર કર્યો હતો. ગાંધીજીની જાનરવાની તેના જ તેમને પડાઓએ ઘેરી લીધા. એક કાંઈક દીકરું લૂગડાંવાળો પંડા દેખાયો તેને ઘેર ગાંધીજી ગયા.

પંડાના આગળમાં ગાય બાધી હતી મેડા ઉપર ગાંધીજીને ઉતારો આપ્યો. ગાંધીજીને ત્રિધિસર ગંગાસ્નાન કરવું હતું પડાએ તે માટે ગાંધીજીની કસી કરી. ગંગાકિનારે જઈ ગાંધીજીને સ્નાન કરાવ્યું ગાંધીજીએ તેને સવા રૂપિયા દક્ષિણા આપી બારેક વાગ્યે કાશી-વિશ્વનાથનાં દર્શન કરવા ગયા.

સાકડી લપસાડી ગલીમાં ચાલે તે રસ્તો જતો હતો. માખીઓ બણબણતી હતી. ઘોંઘાટના પાર ન હતો. માણસોની બાંડ જામી હતી. આખા ભરતખંડમાં પ્રસિદ્ધ એવું કાશીનું આ મોટું મંદિર હતું. ત્યાં તો શાત, મુગધી, સ્વચ્છ અને પરિવ્રતવાતાવરણ જોઈ એ, તેને બહારે હોહા, ગંદકી અને બિખારીઓનો ત્રાસ, મદી મીઠાઈઓ નથા જેવા-તેવા રમકડાંની બજાર જોઈ ગાંધીજી બહુ દુઃખી થયા.

મંદિરે પહોંચ્યા ત્યાં દરરાજા આગળ સડેલા-ગંધાનાં ફૂલના ઢગલા પડ્યા હતા. અદર સુદર આરસની લાદી પાથરી હતી. તેમાં આરસ ખોદીને રૂપિયા જળ્યા હતા. રૂપિયા મેલ ખાઈને કાળા પડી ગયા હતા. ગાંધીજી પ્રભુના દર્શન કરવા અધીરા થયા હતા, પણ આવી જગ્યાએ તે અહીં કયાથી જડે ? મનમાં ધૂંધવાવા લાગ્યા. કાંઈ ધરવાની ઇચ્છા નહોતી તેથી એક દુકાની મુઠી. પૂતરી પાઈ જોઈને ધમી જડ્યો. એ-આર ચોપડાવી દીધી-

અને બોલે 'મતારાનું અપમાન કરનારો તું નગરમાં જઈશ, યાદ રાખજે !'

ગાંધીજી સાત છતાં તેમણે ક્યું 'મહાત્માજી, મરુ તો ચલાવું જશે તે ઘરે, પણ તમારો મોખો આતુ એવડે ન રોખે. આ દુકાની લેના હોય તો લો, નહિતર એ પણ જશે '

જા, તેરી દુકાની મુઝે નહિ ચાહિએ ' કરીને બીજા મે-ચાર સંભળાની ગાંધીજીએ દુકાની ઉપાડી લીધી અને ચાલતા થયા. પણ મતારાજ દુકાની કેમ જના દે ? ગાંધીજીને પાછા બોલાવ્યા 'અ-ઝા, ધર ? મેં તેરે જેસા નહિ હોના ચાહના. મેં ન જૂ તો તેગ છૂગ દોવે !'

ગાંધીજીએ મૂઝે મોઢે દુકાની આપી અને નિસમો નાખીને ચાલતા થયા

હિંદની મેના કચ્છા દેશ ઠોડીને આવેના એની બેસન્દના દર્શન કરના ગાંધીજી ગયા. તેઓ બીમાર હતા છતાં મહાર આના ગાંધીજીએ તેમને નમસ્કાર કરી ગળ લીધી

હાનીથી આમા જયપુર, પાનણપુર થઈને ગાંધીજી ગાજ કોળ પહોંચના

પાછા મુંબઈમાં

ગાંધીજીને દેગમા ગલીને મહાસભની મેવા કરની હતી અને સથોસથ બેસિંગ્ટનનો ધધા પણ કુવો હતો ગોખલેજીએ તેમન સનાદ આપી હતી કે, 'તમારે મુંબઈમાં ગહેવું' અને ત્યાં વડીલાત કરવી. ત્યાં મારી સાથે રહીને દેશમેરાનું કામ તમે સારી રીતે કરી શકશો.'

ગાંધીજીને ગોખલે સાથે રહીને કામ કરવાનું ગમતું હતું પણ 'દૂધનો દાઝયો બસ ફૂકે' તેમ એમને મુંબઈનો કુવો અનુભવ યાદ હતો કોઈની પણ ખુશામત કરી પડે એ તો એમને ઝેર જેવું લાગતું હતું.

તેથી તરત મુંબઈ ન જતા પહેલાં તો રાજકોટમાં જ રહ્યા. તેમને નિવાસન મોકલનાર માનજી દવેના દીકરા કેવળગમ ગાંધીજીને માટે ત્રણ કેસ લઈ આવ્યા. આ કેસ જોખમી હતા. ગાંધીજી કહે 'આવા જોખમવાળા કેસ બીજાને આપો' કેવળગમ કહે 'હારશું તો અમે હારશું ને?' તમ તમારે મહેનત કરો.'

ગાંધીજીએ કેસ લીધા, પૂરેપૂરી નેંચાગી પણ કરી. દક્ષિણ આફ્રિકા જતા અને ત્યાં વડીલાત કરતા કામગીરી પિંક ફીક વાવ્યા હતા-કેસ પણ ચલાવ્યા હતા ગાંધીજીને ત્રણે કેસમાં જીત મળી. આથી તેમને નિશ્વાસ બેસે. ગાંધીજી થોડો વખત રાજકોટમાં

રહીને વફીયાત કરવા માગતા હતા, પણ કેવળગમ દવેએ કહ્યું
'તમારા જેવા મોટા બેરિસ્ટરોનું અહીં કામ નથી. તમારે મુંબઈ
રહેવું જોઈએ. અહીંથી મોટા કેસ અમે તમને ત્યાં મોકલવું '

ગાંધીજી કહે 'પણ મુંબઈમાં મારો બોર્નિંગોપ લાવ પૂજ-
વાનો નથી મારું ખર્ચ કોણ ..તમે ચલાવશો?' 'હા, હા, હું
ચલાવીશ તમારું પારખું આ ત્રણ કેસમાં ચર્ચ ગયું છે. મુંબઈ
માં વફીયાતનો ધંધો જગત કરતાં તમે જાહેર કામ કરી શકશો
તમને અમારે ઘણાવાડમાં દાટી દેવા નથી બોલેા, ક્યારે બપડો
છે / ' ગાંધીજી ધીમે રહીને બોલ્યા ' નાતાવથી મારા થોડા પૈસા
આવવાના છે તે આવે પછી જઈશ ' .

પખવાડિયામાં પૈસા આવ્યા અને ગાંધીજી ફરી પાછા વફી
લાત કરવા મુંબઈ બપડ્યા. ત્યાં કોટમાં બેરિસ્ટરો રહેતા તેના
લગામાં એક સુદર ઓફિસ બાંડે ગખીને રહ્યા

પાણીના ઉપચાર

મુંબઈમાં કોટની અંદર ઓફિસ ગળ્યા અને ધર ગિર-ગામમાં ભાડે લીધું. ધર લીધાને થોડા દિવસ થયા ત્યાં ગાંધીજીના બીજા દીકરા મણિલાલને ટાઈફોઈડ લાગ્યું પડ્યો. તાવ સાથે મૂંઝારો અને સનેપાત પણ હતો. ગાંધીજીએ દાકતરની સલાહ પૂછી.

દાકતરે કહ્યું: ‘આમાં દવા બહુ કામ નહિ કરે. એને ઘડાં અને મરઘીનો સેરવો આપવાની જરૂર છે.’

ગાંધીજી સાંભળી રહ્યા. મણિલાલની ઉંમર માત્ર દસ વરસની હશે. તેને પૂજ્યાપણું ન હતું ગાંધીજીને પડેને રિચાર કરવાનો હતો. જોખમ ભારે હતું. દાકતર પારસી હતા. ગાંધીજીએ એમને સમજાવ્યું: ‘અમે બધા અત્રાહારી છીએ. તમે કહી એ જેમાંથી એકેય વસ્તુ મારા દીકરાને હું આપવાનો નથી. બીજું કાંઈક બતાવો.’

દાકતરે કહ્યું: ‘ધણાં હિંદુ કુટુંબોમાં હું આ વસ્તુની લલામણું કરું છું. તમે તમારા દીકરા ઉપર જબરજસ્તી ન કરો તો સાડું.’

ગાંધીજી કહે: ‘એ તો નહિ જ બને. હવે એક વસ્તુ તમારી પાસે માગું છું. મને પાણીના ઉપચારની થોડી સમજ છે. એ આની ઉપર હું અજમાવી જોઈ. તમારા ઉપચારની જરૂર નથી.’

પણ મને નાહી, હૃદય, રેફ્રેસ તપાસના નહિ આવડે એટલુ તમે કરી જાઓ બાકીનુ હું સલાળી વ 'શ'

બસા દાક્તરે ગાંધીજીની એ માગણી જૂન ગળી ગાંધીજીએ પોતાના પાણીના ઉપચાર નર કર્યા એક મોટા હાડી-આકારના ટમ્બા કમરનો લાગ દૂબે તે નીચે મણિનાને પાણીમા બેસાડના લાગના ત્રણ મિનિટ પૂરા ન થાય ત્યાં જહાન દાકીને પાછા પચારી મા હુનારી દે અને ઓઢવાના ઓઢાડી દે નણ દિવસ તો કેવળ નારંગીના રસ સાથે પાણી મેળવી તેના ઉપર ગમ્યા

તાવ હું નહિ રાતમા ઠંઠું કંઈ નકે તાવની ગરમી ૧૦૪ મુધી પહોંચી જાય, ગાંધીજી ગલરાયા. મનમા થયુ જે દીકરો બોઈ બેસીશ તો હુનિવા શુ કરશે ? રડીક તો થયુ કે વેદને બોવાયુ. બાળવના જીવના જેખમે મારુ* ડહાપણુ ડહોળવાનો મને ગો હલ છે ?

આના વિચારો આવે ત્યાં વળી વિચાર શરૂ થાય 'રે છા' તુ તાના પોતાના માટે જે કરે તેજ તારા દીકરા માટે કર એમા લગવાન ગણ રહેતો તને પાણીના ઉપચાર ઉપર શ્રદ્ધા છે, દના ઉપર નથી દાક્તરે ના જી હુનાદારી સાધી નહિ આપે. એ લોકોએ અખતરા કરે છે જીવન-દોરો તો એક પરમેશ્વરને હાય છે ઈશ્વર તુ નામ લઈને તુ તારે માર્ગે કામ કર્યે જા પ્રભુ ઉપર ભરોમો રાખ'

આમ ગાંધીજીના મનમા ગડમથન આવતી હતી રાત પડી ગાંધીજી મણિનાવને પડખામા લઈને સૂતા હતા તેમને વિચાર આવ્યો મણિનાવને બીનો કરીને નિચોવેલા ચોક્કામમા વીંટયો હોય તો તેની તાવની ગરમી કદાચ હળી જાય. વિચાર આવ્યો તેના જ ગણ્યા ચોક્કામ લીધો હા પાણીમા ઝરોમો. નિચોરી નાખ્યો તેમાં પગથી ડોક મુધી મણિનાવને લપેટી લીધો ઉપર

એ ગરમ ધાબળીઓ ઝોઢાડી માથા ઉપર બીનો ટુવાય મૂક્યો. તાવ લોઢી જેવો તપ્પી રહ્યો હતો સગીર તદ્દન સૂકુ હતુ પર-સેવો વળતો જ નહોતો

ગાંધીજી ખૂન થાક્યા હતા મણિલાલ પામે દસ્તુગ્યાને ખેસાડી પોતે અરધા કપાડ માટે જરા હવા ખાવા અને તાગ્ન ઘર્ષ શાંતિ મેળવવા ચોપાટી ઉપર ગયે ગતના દમ્બેડ ચામ્બા હરો માણુમેની આનન્ન ઓઝી થઈ ગઈ હતી ગાંધીજી પોતાના રિચારમા ડૂબેલા હતા પ્રભુને પ્રાર્થના કરી રહ્યા હતા

‘હે ઈશ્વર ! આ ધર્મસ કટમા તુ મારી લાજ ગાળજે !’
‘રામ રામ’ તુ રટણ ચાલુ હતુ

થોડી વાર આટા મારી ધડકતા હૈયે પાછા ફર્યા રંગમા પગ મૂક્યો તેવો મણિલાલનો અનાજ આવ્યો

‘માપુ, તમે આવ્યા ?’

‘હા, ભાઈ !’

‘મને હવે આમાથો કાઢો ને, મળી મરુ છુ

‘હા, પરમેવો રજે છે કે શુ ?’

‘હુ તો પલળી ગયો છુ હવે મને કાઢો ને, ભાઈગા’મ !’
ગાંધીજીએ મણિલાલનુ ટપાળ જોયુ. માથે મોનિયા બાઝ્યા હતા. તાવ ઓઢો થયો હતો. ગાંધીજીએ પ્રભુનો પાડ માન્યો હૃદયથી તેઓ બેસી બિચ્ચા ‘બેટા મણિલાલ, હવે તારો તાવ જવાનો’ હતુ થોડો વધારે પરમેવો રજવા દે’

‘ના ભાઈશા’બ ! હવે તો મને જોડાવો વળી બીજી વાર આવુ દગ્ગે’

ગાંધીજીને ધીરજ આવી એટલે વાતો કરાવીને થોડી મિનિટો ગાળી કપાળેથી પરસેવાના રેવા ચાવ્યા ગાંધીજીએ ચોક્કાળ

છોડી નાખ્યો, શરીર લૂછ્યું ને બાપ-દીકરો સાથે સ્વર્ગ ગયા. એ બંનેએ ખૂબ જિંદગી વીધી.

સવારમાં તાવ મેળો પડ્યો હતો. દૂધ, પાણી અને ફળ ઉપર મણિલાલને ચાલીસ દિવસ સુધી રાખ્યો. હવે ગાંધીજીને ભય ન હતો. તાવ હતીલો હતો, પણ કાળૂમાં આવી ગયો. દુધિરે ગાંધીજીની લાજ રાખી.

આજે ગાંધીજીના ચારે દીકરાઓમાં મણિલાલ ગાંધીનું શરીર સાચી વધારે મજબૂત છે.

પાછા દક્ષિણ આફ્રિકા

ગિરગામનાળા ઘરમા બે / હતો પૂરુ અજવાળું નહોતું
તેથી એ બદની નાખનાનો ગાધીજીએ વિચાર કર્યો મુમર્દના
ઢાઈ પરામા ખુલી હનામા રહેનાતું ઠરાવ્યું સાતાકુંજમા એક
મુઠ્ઠ બગનો મળી ગયો તના ધગ મદની નાખ્યું મુખ િજના-
આનના માટે પહેના નગનો પાસ ૫. ૧૧ પહેના વર્ગમા કેટ
ની વાર તો ગાધી સાહેબ એકના જ હોય તેથી કોઈવાર જરા
મનમા મનકાતા

આ વખતે ગાધીજીની વખીનાત હીક ચાની મુમર્દનું ખરચ
સહેનાઈથી નીમી જશે એની આશા મધાઈ

આમ એક બાબુ ધધો ચાનના લાગે એને બીજી બાબુ
ગોખનેનો સહવાસ ચલુ હતો અકવાડિરામા બે-નણ વાર
ગોખનેજી આનીને ગાધીજીની મનર કાઢી જતા કોઈવાર ચેમર
મા ખમ મિતોને નેડી નાવે અને ગાધીજીની ઓળખાણ કરાવે.
પોતાની મમ કરવાની રીત ગાધીજીને દેખાવા મરે ગાધીજીને
થયુ કે હવે નિગતે મુમર્દમા ધધો મગ્સ ને ગોખનેજીની દેખ
રેખ નીચે દેશમેરાના મમમા પાનરધા થશુ

આ રીતે રકીનાતની ગાડી પાટે ચડી વર વસાવ્યું કુટુંબ-
કમીનો કઈક થાગે પડે ગાધીજીના મનને કઈક નિરાત નમી

ત્યાં તો આફ્રિકાથી તાર આ રો વિનાયકથી એકમરનેન આવે છે તમારી અહીં જરૂર છે ગાંધીજી વચનથી મધારિચૂકના હતા તરત જ સામે તાર મોં 'ખરચ મોડો આનના તેવાર છુ'

મહામહેનતે જાહેરો માળો વીખવો એ રીઝીબર વસમુ હાગુ બાગ-મચ્ચાનો પ્રિયોગ પગવાર સા રો પણ વચન-પાનન આગળ એ બધુ તુ-જ હતુ કુટુંબને મુબઈમા જ ગખરાતુ નકમી કરુ', ગાંધી કુટુંબના આગ-પાય જીવાનિનાને સાથે આવવા તેવાર ક્યા તેમા મગનનાન ગાંધી પગ હતો આગળ જતા એમણે પોતાના તપ અને ત્યાગથી ગાંધીજીના સાથીઓમા પ્રથમ સ્થાન મેળવ્યુ ગાંધીજીના બાપુ પ્રિયોગ ગાંધી-કુટુંબના જીવાને રાજની નોમરીમા ગખાનતા ગાંધીજીએ તેમને પોતાના પગ ઉપર બિજા ગેરતા ગીખવનાનુ નમ્ની મ્યુ હતુ

આફ્રિકાથી તુરન રેસા આવના ગાંધીજીએ તેમની તારિમ સમી અને તારિમ જવા ગાના થયા

ગાંધીબાપુ

ભાગ ચૈથો

અપમાન !

દક્ષિણ આફ્રિકા નાનકડો પ્રાંત નથી. એ એક દેશ છે. ખંડ છે. કન્યાકુમારીથી શ્રીનગર આપણો હિંદુસ્તાન ૧૯૦૦ માઈલ છે તો ડરબનથી કેપટાઉન ૧૨૦૦ માઈલથી ઓછું નથી. આપણા દેશના પંજાબ, ગુજરાત, બંગાળા એમ પ્રાંત પાડ્યા છે તેમ દક્ષિણ આફ્રિકાના નાતાલ, ટ્રાન્સવાલ એવા પ્રાંત પાડ્યા છે. નાતાલનું મુખ્ય શહેર ડરબન અને મારિસબર્ગ તેમ ટ્રાન્સવાલનું બ્લેકનિસબર્ગ અને પ્રિટોરિયા.

વિલાયતના પ્રધાન એબ્બરલેન આ પ્રાંતોમાં પવનવેગે ફરી વળવાના હતા. એ ઠાંઈ હિંદીઓને ન્યાય આપવા આવ્યા ન હતા. એમને તો આફ્રિકામાંથી આવત કરોડ રૂપિયા વિલાયત લઈ જવા હતા. લગભગ પછી બોઅર લોકોનાં મન રીઝવવાં હતાં. એટલે તેમને ડરબનમાં ગાંધીજી અને દિંદી પ્રતિનિધિઓ મળ્યા ત્યારે તેમણે હડો જવાળ વાળ્યોઃ ‘તમારી ફરિયાદો સાચી છે. પણ અહીંની સરકારના કામમાં વિલાયતની સરકાર જલ્દી માથું ન મારી શકે. તમારે અહીંના ગોરાઓને રિઝાવીને રહેવાનું છે.’

આમ ટાટું પાણી રેડ્યું. ગાંધીજીને આવા જવાબથી ભારે દુઃખ થયું. બોઅર યુદ્ધમાં દિંદીઓએ મદદ કરેલી ત્યારે ગોરા અમલદારો અને પ્રધાનોએ હિંદીઓની પીડ યાજી હતી. લગભગ

પછી દિદીઓને કઈક વધારે છૂટથી રહેવાનું અને થોડા વધારે હક મળશે એવી પણ આશા હતી તેને બદલે બનતું જ બન્યું ગાંધીજીને થયું કે આ તો ખરી કમાણી એવે ગઈ તેમજો દિદી આગેવાનોને હું ‘આપણે ધીરજ રાખવી જાગ્યા સાથી સવાગાણી ફરીથી એકઠે એક છૂટવું આપણા હમ્નું વ્હાણ તો કરવું જ જોઈએ’

નિયત કરતા સૌનો મત એમ થયો કે ગાંધીજીએ ચેમ્બરલેનની પાછળ પાછળ ટ્રાસનાનમાં જવું સાથી દિદીઓનો પણ સમૂળગો કાઠી નાખવાની ગાજી ગોરાઓએ રચી છે તેથી સાના ભાઈઓ સાથે ચેમ્બરલેનને મળવું અને દાદ મેળવવી ગાંધીજીએ એ વાત ખૂબ રાખી પણ ટ્રાસનાન જવું શી રીતે? આ પરનાના વિના જવાની મનાઈ હતી

ટ્રાસનાન મૂળ બોઅર લોખિના લાયમા હતું બહાર પછી એ નુન સાન ઉચ્ચ જેવો થઈ ગયો હતો ખરા અનાજ ન મળે પહેરના પડા ન મળે દુમનો બધી ખરી પડી હતી તેમા રજી માન ભરનાનો હતો જેમ જેમ માન ભરાતો જતો તેમ તેમ લોખિને આનવા ફેરાય આથી ટ્રાસનાનમાં જોઓ પહેલા રહેતા હતા તેમને પણ પરનાના આપીને જ દાખલ કરના એવો નિયમ સરકારે રચ્યો હતો

આ મમ માટે એક ખાસ છુદ્ડ ખાતુ ખોલવામાં આવ્યું હતું બોઅર નાઈ વખતે દિદુસ્તાનમાંથી જે અમનદારો અને સિપાહીઓ આફ્રિકા આવેના તેમાંથી જેમને મમમ માટે રહેતું હોય તેમના લાયમા આ ખાતુ સોંપ્યું હતું-અથવા એમ મહોરે કે એ લોકોને ધધે વગમા ના સારું જ આ નવું ખાતુ ગોખી મળ્યું હતું આ અમનદારો ખૂબ નાચ-રુસાત પાવતા પૈસા આપે તેને જ પરનાનો મદદી આપે દિદીઓના હક્કરો રૂપિયા

તેમણે ખાધા. કેટલીક વાર તો જાણુ દીક પદરસો પદરસો રૂપિયા આવે ત્યારે પરવાના મળતા.

ગાંધીજીને પગવાનો કદાવવો હતો પણ એ કાઈ લાચ થોડા જ આપે ? ડરજનમા એમના જૂના ઓળખાતા પોલીસ-ઉપરી અલેક્ઝાન્ડર હતા પેલા તોફાન વખતે જેમના હિ મતવાન જીએ ગાંધીજીનું ગદાણુ ડું હતું અને જેમણે ટોળાને રમાડીને ગાંધીજીને બચાવ્યા હતા, એમની પામે ગાંધીજી પહોંચ્યા. 'તમે તમારી ઓળખાણ પરના-અમલદારને આપો ને મને પરવાનો કદાની દો હું દ્રામવાયમા ગ્લો છું તે તો તમે જાણો જ છે.'

માથે ટોપા મૂકીને તેઓ તરત જિલ્લા, ગાંધીજીને પરવાનો કદાની આપ્યો. ગાંડી જિપડવાને માડ એક ડ્યાકની વાર હતી, સામાન તૈયાર હતો. અલેક્ઝાન્ડર સાહેબનો ઉપકાર માની ગાંધીજી પ્રિટોરિયા જવા જિપડ્યા.

ત્યા કેરી મુસ્કેલીનો સમનો ડગવાનો છે એ ગાંધીજી જરામર સમજી ગયા હતા એને માટે તેઓ તૈયાર હતા

*

ગાંધીજી ડગન બદલ જિનયા છે અને પ્રિટોરિયા આવશે એમ ખમર પડતા નના ખતાના અમલદારો મા ફફડાટ શરૂ થયો હતો. એમણે ડગન નાગ મારકર્યા હતા 'જોતે, ગાંધીને પગવાનો ન આપી બેસતા !'

ગાંધીજી પ્રિટોરિયામા દાખલ થઈ ગયા છે એની જાણ થતા જ અમલદારો ગભરાયા કઈક નિરાશ પણ થયા કેટલાક અમલદારોએ અનુમાન કર્યું કે જૂની ઓળખાણને લીધે ગાંધી વગર પરવાને ધૂમી ગયો હશે.

ખીજાએ કહ્યું: 'એમ હોય તો ગાંધીને કેદ કરી રાકાય.'

આમ અદરોઅદર વાતો રતા હતા પણ ગાંધીજી પામે જઈને પરનાનો માગનાની કોઈની હિંમત આનતી ન હતી તેમણે ડરખત તાર કરીને પુનઃજીવન આપ્યો. ‘ગાંધીએ પગવાનો મેળવ્યો છે’

ધડીલજી અમલદારો દીના પગા પણ એમ તેઓ દારો ખાય તેમ ન હતા ગાંધીજીને રહેવા દે તો તેમને જે દશશળ પડતી હતી તે બધા થાય, એટલું જ નહિ કદાચ ઘેર બેસતું પડે ‘ગમે તેમ કરીને ગાંધીને દ્વાસનાલભાષી કાઢવો જોઈએ’ એવો વિચાર કરી તેઓ એની પેરની કરના લાગ્યા

એનાર લાના હિંદીઓના તૈનગ રોડ કઈજ કામસર પર વાના ઓફિસે જઈ ચલા સાહેમે વખત વગતી તેમને પૂછ્યું ‘ગાંધી કાણ છે ? એ અહીં કેમ આવેન છે ?’

તૈનગ રોડ જવાન આપ્યો ‘એ અમારા સલાહકાર છે અમે તેમને બોલાવેન છે’

સાહેબ હે ‘તનારે અમે બધા અહીં શા કામ ના છીએ ? અમે બધા તમારું નફાજી કરના નથી નિભાયા ?’

‘તમે તો છો જ, પણ ગાંધી તો અમારા પોતાના માણસ ગણાય તે અમાનો જાણ જાણે, અમને વધારે જોગબે. તમે તો અમનદાર રહેવાઓ !’

‘સારું ગાંધીને મારી પામે લાવજો.’ સાહેમે દુકમ કર્યો. તૈનગ જેઠ ઘેર આવીને ગાંધીજીને વાત કરી ગાંધીજી રહે ‘આનો, જઈએ’

ગાંધીજી અને બે-ચાર આગેવાનો ઓફિસે ગયા દિંદીઓને મારે ત્યાં ખુરશી તો શની હોય ? ‘સ સામે બેઠા ગયા. ગાંધીજીને એમાં ‘દિંદીએનું’ અપમાન તાગતું જા આમોત રાખી નહી-

ખેતવા બેલા રહ્યા. સાહેબે ગાંધીજી સામે તાકીને પૂછ્યું: ‘ કેમ, તમે અહીં શા માટે આવ્યા છો ? ’

આ તોછડાઈ ગાંધીજીને ન ગમી. છતાં શાંતિથી ઉત્તર વાજ્યો: ‘ મારા ભાઈઓના બેસાવવાથી તેમને સલાહ આપવા આવ્યો છું. ’

‘ પણ તમને અહીં આવવાનો હક જ નથી એ તમે નથી જાણતા ? ’

‘ હું પરવાનો લઈને આવ્યો છું. ’

‘ એ તમને બૂલથી અપાઈ ગયો છે. તમારે પાછા જવું પડશે. અહીંના હિંદીઓના રક્ષણ માટે તો આ અમારું ખાતું ખોલ્યું છે. તમારી અહીં બિલકુલ જરૂર નથી. ફીક, જાઓ. ’

ગાંધીજીને જવાબ આપવાનો વખત જ ન મળ્યો. અપમાન-ભરી ભાષામાં વાત કરી તેથી ગાંધીજી સમસમી રહ્યા હતા. છતાં કશું બોલ્યા વિના ચાલ્યા ગયા.

બીજાઓને રોક્યા-ધમકાવ્યા ‘ જો તમારું સૌતું ભડું ચાહતા હો તો ગાંધીને વહેલી તકે અહીંથી વિદાય કરી દો. ’

હસાણે મોટે બધા ઘેર આવ્યા. અપમાનથી સૌ ધગી રહ્યા હતા. આ નવા ખાતાની નવી મુશ્કેલીનો સામનો કરવા ગાંધીજીએ કેડ બાંધી.

હે કે મારે એક વસ નહિ પણ પ્રયત્નને માટે અહીં રહેવું જોઈએ

‘બળિયા હે’ નાક આનંદમાં આવીને બેતી ઠાથા માધીજીએ આગળ ચલાવું ‘અહીં રહીને હું ફરીથી રહીનાતની સનદ વર્ણિ આ નવા ખાતાને પહોંચી રજવાની માગમાં હિંમત છે જો એને પહોંચી ન વળીએ તો આપણે લૂટારું જઈએ, ને દલાય અહીંથી આપણો પગ નીચો જાય આપણી હીણપત તો રોજ વધતી જાય છે ચમ્પરવેન મને ન મળ્યા પેના અમન દાગે તો અહિંનું નવન ચલાવું એ માગી ન મોરલી નથી પણ આખા દિંદી કામની છે આપણે દૂતરાની જેમ વડધત થઈએ છીએ એ મન ન જાય’

ગાંધીજીની નાત સાલગીને જાગે રાતો ગળ ચરા માધીજીએ વહીનાતની સનદ લીધી એશિનાઈ અમનદારોનું મુખ્ય થાણું જોહાનિસમગ મા હતું ગાંધીજીએ પણ જોહાનિસમર્ગમાં એક સારા લક્ષમાં આદિમ ગામરાનું નક્કી કરું દિંદીઓને એના લક્ષમાં મકાન મળવું મુશ્કેલ હતું. મેટે લગે લા ગારાઓ જ વસતા હતા પણ એક વૂના ઓગખીતા ગોરાની લનામણની સારી જગ્યાએ આદિસ મળી ગઈ

ગાંધીજીએ રહીનાત નરૂ કરી

ગાંધીજી પામે એશિનાઈ અમનદારો સામે ફરિયાદો આપના નાગી ‘હકદાર દાખન થઈ શકતા નથી બેહક મો-મો પાઉડ આપીને આંખે જાય છે આનો ઉપાય, ગાંધીભાઈ, તમારા વિના કેણું કરશે?’

ગાંધીજીએ નક્કી કરું હતું. ગમે તેમ હોય આ બળિયા દુસ્મનને માન કરવો. નવા ખાતાના અમનદારો ગાંધીજીનો ઇગિદો જંગુતા હતા એમણે ગાંધીજી ઉપર છૂપા જસમે ગોઠવ્યા પણ

ગાંધીજી એથી જરા પણ કર્ના વિના અમનારા વિરુદ્ધ પુરાના એમાં
જરા માડ્યા

જારા પૂતા પુરાના મત્યા ત્યારે એ લઈને ગાંધીજી પોલીસ
કમિશનર પામે પહોંચ્યા કમિશનર દલાણ અને નાથી હતો તેણે
ગાંધીજીની વાત ઊંઠ મઢી ન નાખતા ધીરજથી સાબળી પુરાના
રજૂ જના હું

ગાંધીજીએ પુરાના અને સાક્ષી રજૂ કર્યા મિશનરે જાતે
સાક્ષીએને તપાસના તેને ફરિયાદો સાચી નહીં પણ એ એના
મનમાં સમજતો હતો કે જોરા જૂરીની પામે અમનદારોને સગ
કરાવની નહીં હતી વિદીએની ફરિયા માટે તો જોરા અમન
દારને સગ લાગે જ થતી

જા. મિશનરે ગાંધીજીને કહ્યું 'આપણે મહેનત તો કરી
જોઈએ આના ગુનેગાર થયને હાથે છૂટી જશે એની બીજી
આપણે એમને ન પકડરા તે મરાનગ નથી એમને હ તો તેમને
પાલીસ મારી મહેનતમાં ક્યા નહિ ગણુ' એટલી તમને
ખાતરી આપુ છું

મિશનરની સાફ વાત વિરે ગાંધીજીને ખાતરી હતી બીજા
અમનદારો ઉપર શક હતો પણ એને વિરે મુદન રાખ ન હતો એ
એ જાણને પકડાના વોરટ ની ત્યા

ગાંધીજી મુજબ ખાનગી રીતે કરતા ન હતા તેઓ વગમમ
રોગ પોલીસ-કમિશનરને ત્યા જતા એ સૌ વેતા ગાંધીજીની
ઓફિસ ફરતા એની જનાર વનસુઓ રોગરોગના ખગર પહોંચ્યા
જા હતા તે કે વિદીઓ અને ચીનાઓને આ અમનદારોને
એમને વિરે નમ દને કે એરા વનસુઓ તેમને ઓછ મળના
હતા જા વોટના મમાચાર ગાંધીને મેમાચી એ લાગા એક

પકડાયો ભાગ્યો તેને બહારનું વોટ ડઘની પોલીસ-કમિનનરે
પકડાવ્યો

બને ઉપર કેસ આવ્યો પુગના પણ સગસ પડ્યા ત્યા
એક તો ભાગ્યો એ પચને ખમર હતી તોપણ બને છૂટી ગયા ।

ગાંધીજી બહુ નિરાશ થયા ડમિશનરને પણ દુ ખ થયુ
ગાંધીજીને વકીલના ધધા ઉપર અણુમતો આવ્યો ગુનો છુપાવ
વામા શુદ્ધિનો ઉપયોગ થતો જોઈ એ શુદ્ધિ ~ અળખ મળી લાગી

આમ ગોરા પચના પક્ષપાતથી મને અમનદાર છૂટના
ખગ, પણ તેમનો ફજોતો એટનો બરો થયેનો કે તેમને નોકરી
માથી ઢમી કર્યા આ મનાવથી નવા ખાતામા લાય-રુદાનત
ઓઝી થઈ હિદીઓને લડનાની દિ મત આની ગાંધીજીની આમર
વધી ધધો પણ વધેો વાયમા જતા ગરીમ માણસોના પૈસા
બચ્યા

આ વખતે ગાંધીજીનો ખાસ ગુણ દેખાઈ આવ્યો અમન
દારોના અન્યાય સામે ગાંધીજીનો વિરોધ હતો-તેમની જાત સામે
ઢશુ ન હતુ એક માણસ તરીકે તો ગાંધીજી પાપીમા પાપીને
ચાહતા હતા તેમને પાપ સામે રોષ હતો-પાપી સામે નહિ,
એનો પુરાવો મળ્યો

એકનાર ગાંધીજી પોતાની ઓફિસમા બેઠા હતા ત્યા એક
ગૌરો આવ્યો ટોપો ઉતારી હાથ મેળવી બેઠો ગાંધીજીને એણે
ધીમેથી વિનંતિ કરી ‘જે બે અમનદારોને નવા ખાતામાથી રજા
મળ્યા છે તેઓની દશા ખરામ છે કંગાળ હાલતમા તેમને થોડી
મદદ કરો એ માટે વિનંતિ કરવા આવ્યો છુ’ ગાંધીજીનુ દિન
પીગયુ ‘બોલો, શુ કરનાનુ છે ?’ મારાથી જે થઈ નમ્મે તે
કરવા તૈયાર છુ તેમના ખૂસ કામનો મે વિરોધ કર્યો છે, પણ

તેમની તરફ મને સગા ભાઈ જેવો પ્રેમ છે ' પેન એ ડ્યુ તમે
વિરોધ ન કરો તો એ મને ન્યુનિસિપાનિગીમાં નોકરી મળે તેમ છે '

' જાઓ, હું સ્વયં આપુ છું કે વિરોધ નહિ કરું ' એટલે જ
નહિ-તેમને નોકરી મળે તે માટે બનતો પ્રયાસ કરીશ ' ૧

આ વાતની બીજી ગોળગોળે જાણ થતા તેમને ગાંધીજી
માટે માન પે. થયું. ગાંધીજીથી ડરતા હતા તેઓ તેમના સબધ
માં આવના વાળા ગાંધીજી તેમને કટનીક વાર ખોટા કામ માટે
તીખા સમ્રો દોરતા, હતા તેઓ મીઠા સબધ જાળવી રાખતા

ગાંધીજીએ નાનપણમાં ગોખેલા ઝપ્પાની ડેલરી લીગીનો અમન
તેમણે શરૂ કર્યો

ગુણુ કહે તે ગુણુ જનગણો
મન-વાચા-કરમે કરી,
પણુ અવગુણુ કહે જે ગુણુ કરે
તે જગમાં છલ્યે મહી

આની અદ્ભુત અભિસાધી ગાંધીમાપુએ જનન આખાના
હૃદય રી રીતે છતરા તે આપણે જોઈએ

પંદર હજારનો ચાંદલો

ગાંધીજી વિચારતમા લજ્જતા ત્યારથી એમને માસાદાર ન કરે એરા બોજનગૃહ ગમતા હતા. જોડાનિસર્ગમાં એ જર્મનનું એવું બોજનગૃહ ચાલતું હતું. ગાંધીજી પોને એને ત્યા જતા અને તેટલા અગ્રેજ મિત્રોને ત્યા બર્ષ જતા મેં જ લાગના લોકો માસાદારી રહ્યા તેથી એ જર્મનને હમેશા પૈસાની તંગી રહ્યા કરતી ગાંધીજી એને અને તેટલી પૈસાની મદદ પણ કરતા પરંતુ એ આખરે બધ પડ્યું.

થોડા રખત પછી એક મોની બાર્ડએ નિરાશિયાહારનું બોજનગૃહ શરૂ કર્યું. એ બાર્ડ બહુ સાહસિક હતી. પણ એનો હાથ બહુ છૂટો હતો. એને હિસાબ-કિતાબની મદદ ગમ પડતી ન હતી એવું મિનમંડળ મોટું હતું એટલે એ ચાલતો તેમ લાગ્યું.

પહેલાં તો એને નાના પાયા ઉપર શરૂ કર્યું. પણ પછી એને મોટા પાયા ઉપર મૂકનાનો વિચાર કર્યો. ગાંધીજી એને થોડી ઘણી મદદ આપ્યા કરતા હતા. આ વખતે એણે મોટી રકમની માગણી કરી. ગાંધીજીને એ રખતે ખચક નહિ કે આ બાર્ડ-સાહેબને હિસાબનું જ્ઞાન નથી. એ ખચકાળ બહુ છે અને એની ગણતરીઓ બધી આસમાની-સુનતાની જેવી છે. ગાંધીજીએ તો એટલો જ વિચાર કર્યો કે માસાદાર ન કરનાગએને આવી

ભોજનગૃહમાં જન્મના કરનાની સગવડ મળે તો એવા માણસો વધારે નિરામિપાહારી અને અને ટકી રહે

એ રખતે ગાંધીજી પામે તેમના ઘણા અસીયો ચાપણ મૂકી જતા. તેમાં એક બદી દરીને જૂના વખતના ગિરમીટિયાની રકમ ગાંધીજી પાસે હતી. એમાર્થી એક હજાર પાઉંડ, એટલે લગભગ ૫૬૨ હજાર રૂપિયા, પેલી બાજુને ધીરનાનો ગાંધીજીએ નિચાર દ્યો. બદીને બોવારીને ગાંધીજીએ પોતાનો નિચાર જણાવ્યો.

લયો, મોટા દિવનો અને નિશ્વાસુ બદી એટલું જ બોલ્યો 'ભાઈ, આપકા દિવ આહે તો પૈસા દે દો મેં કુછ ના જાતુ. મેં તો આપ હી કે જાનતા હું '

બસ, બદીની આટલી સમતિ મળી એટલે ગાંધીજીએ એક હજાર પાઉંડ એ બાઈને ધીર્યા એ-તણ માસમાં જ ગાંધીજીને ખબર પડી ગઈ કે એ નાણા પાછા નહિ આવે. એટલી મોટી રકમ ગુમાવવાની ગાંધીજીની પહોંચ નહોતી પોતાની કમાણી માથી તેઓ ઘણા પરમાર્થના દામ કરતા હતા, પણ એ પૈસા પાછા મળે તેવી આશા જ ન હતી બદીના પૈસા તો ગાંધીજી પાસે ચાપણરૂપે હતા એના પૈસા જમ એ તો કેમ અને ? ગાંધીજીએ બદીને પૈસા ભગી દીધા.

તે દિવસથી ગાંધીજીએ પાણી મૂક્યું કે આ રીતે કાઈને પૈસા ન ધીરના ૫૬૨ હજારનો ચાલેો નિગમિપાહારનો પ્રચાર કરતા મળ્યો તે ગાંધીજીને જિંદગીભર દીવાદાસીરૂપ થઈ પડ્યો

ગાંધીજીનું પહેલું છાપું

એના મદનજીત નામના એક ભાઈએ ગાંધીજીને કહ્યું
'આપણી દિદી કામની મેરા કંઠા મારે એક ગપુ કાઢતુ છે મારી
પાસે છાપખાનુ તો ચાલુ છે, એવે જાપાનની ઢી મુશ્કેલી નથી '

ગાંધીજીએ ગધો બલુતો મિચાર ખરીને કહ્યું 'હાને, કાટો '

છાપાનુ નામ 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન' એટલે 'દિદી લો મત'
એવુ ગખ્યુ એ જાપાના તત્રી તરીકે મનમુખનાન નાજર નામના
મિદાન માણસનુ નામ ગખ્યુ પણ મોટા ભાગનો જોત્તે ગાંધીજીને
માથે જ આની પથો

લેખો લખના પડે એ તો રીક, પણ દર મહિને હજાર માર
મોની જોડા આવે તે પણ ગાંધીજીને પોતાના વરના જોડા પડે
એ જાપુ ગાંધીજીએ દેશમાં આવ્યા ત્યાં સુધી ચલાવ્યુ સને ૧૮૦૪
મા શરૂ થયું તે ૧૯૧૪ સુધી દસ વરસ ગાંધીજીના હાથમા રહ્યું

ગાંધીજી જેમ કંટ જોવી ન નાખે તેમ લખનામાય જરા પણ
ઉતારણ ન કરે ખૂમ મિચાર ખરીને લખે તોળી તોળીને શબ્દો
વાપરે ઝાઝીને રાજી કરના એક આકડો પણ ન પાડે નાની
વાતને મોટી ન કરે, તેમ મીઠું મરચુ ન બહારાવે એક પ્રકારની
પોતાની જાતને તાનીમ હોય તેમ ગાંધીજી ધારી ધારીને છાપાનુ
જામ ચલાવતા હતા

જેનું કેટલાય કાગળો આવે એમાથી રગ-બેર મી માણુમો-
ના મન જાણનાની ખૂમી હતી એ બધાને જુદા જુદા જગ્યા
આપનામા ગાંધીજીની ખરી કમોટી થતી અને તેમને કેળવણી
પણ મળતી હતી હાથમા લીધેના કામને ખોલવામા ગાંધીજીએ
લોહીતુ પાણી કર્યું પોતાના જીવને એમા જાણે કે પરાવી દીધો

એ છાપુ વાચનાર ગમે ત્યાં વસતો હોય, પણ એને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની હાલતનો સાચો ખ્યાલ આવી જતો સત્યાગ્રહની લ ત ચાલી ત્યારે તો એ ખપાએ હિંદીઓની ખરી સેવા બતાવી

આપણે ત્યાં હરિજનોના વાસ ભુલ દોષ છે તેમ જોહાનિસ મર્ગમા હિંદી મજૂરોને ભુલ 'નાકા' કરી આપ્યા હતા. એમા હિંદીઓની નક્તી ખાઓખીચ હતી વસ્તી વધે પણ 'નાકા' ન વધે જેની જગ્યા ગઢી આપેલી નેમા જ ધર માધના પડે ત્યાં કોઈ ભજોના હિંદીએ રહેતા નહાતા એમાનો ધણો મોટા ભાગ અભણ, ગરીબ દીન, દુખી મજૂરોનો હતો એમને પાકા ગરતા કે દીનાબનીની ર્થી સગવડ ન હતી પાચખાના હતા પ એ જેમ તેમ સાફ ગખાતા હિંદીઓની ગહેણી-રણીનો ના. હી મુનિસિપાનિટીએ દરાન દર્ખા કે એ સડી ગયેલો 'નાકા' આખા શહેર ની દના બગાડે છે અને શહેરોઓનું આરોગ્ય બગડે છે, માટે તેનો નાશ કરવો એ મધા મમન ખડી નાખના અને એ જગ્યાને સાફ મેદન ર્ગી દેના અને તેનો કમળે લઈ લેવો

હવે, જે જમીન ઉપર મકાનો બાધેલા હતા તે જમીન હિંદી ઓને નનાણુ દરસને પટે આપી હતી એટલે એ જમીનના નાણા હિંદીઓને મળના જોઈએ અને ધરખર્ચ મળવું જોઈએ મ્યુનિસિપાનિટી જે રકમ નક્કી કરે તે ધરધણીને મજૂર ન હોય તો એનો કેસ અદાલતમા લઈ જવો જો ધરધણીની માગણી નાજખી હરે તો વકીલનું ખર્ચ પણ મ્યુનિસિપાનિટીએ આપવું પડે આવો ત્યાનો કાયદો હતો

મ્યુનિસિપાનિટીએ રકમ દરાની મોટા ભાગના લોકોએ એ દખૂન ન રાખી એમનો કેસ અદાલતે ગયો આશરે સિત્તેર જગ્યાએ ગાંધીજીને પોતાના વખીન રાખ્યા ગાંધીજીને કોઈ એમણી પૈસા

પેદા કરવા ન હતા એટલે એમણે કહી દીધું 'જો તમે છતરો તો કાપ । પ્રમાણે વધીનતું ખર્ચ મ્યુનિસિપાલિટીએ આપતું પડતું એ મારે માટે પૂરતું છે તમારે તો હાગ ચાલ કે છત્ર જાણીએ મને દસ પાઉંડ આપવા એમાથી અર્ધી રકમ હું ગરીબોને સારું ઇસ્પતાન બાધરામા કે એવા કોઈ ધર્માદના ।મમા વાપરીશ'

આ દગવધી સૌને સતોષ થયો એ લોકોમા મોટા ભાગના મિદાર તથા મદ્રાસપ્રાંતના ગિરમીટમાથી છૂટા થયેના મજૂરો હતા તેઓ અત્યંત ધણો ચનાવતા હતા તેમણે એ મડગ સ્થાપ્યું હતું તેમનાર્મા કેટલાં ઉદાર દિનના નીતિવાન ભાઈઓ પણ હતા જે બધીએ પોતાની જિંદગીભરની માણી ગાંધીજીને સોંપેની એ એમનો મોટો આગેવાન હતો એણે સત્યાગ્રહમા ભાગ લીધેનો અને જેવ પણ ભોગરી હતી આ કેસમા ગાંધીજીએ તેમનો ખૂબ પ્રેમ મેળવેો એ સૌ ગાંધીજીને 'ભાઈ ના વહાનસોના નામથી મોનારતા

આ દિ ૧ ભાઈઓના કેસ પાછળ ગાંધીજીએ સારી પેઢે મહેનત લીધી લગભગ સિતેંગ કેસમાથી ફક્ત એકમા જ હાર થઈ મ્યુનિસિપાલિટીને દિદીઓને જમીનની મિત ચૂંધવી પડી અને તેમના વધીન તરીકે ગાંધીજીની શી ભરતી પડી એ સિનાય બધા કેસમા જીત થઈ એને શીની ર મ પણ મોગી થઈ પડી

એ વખતે 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન'ને નાણાની બહુ બીડ હતી અને ગાંધીજી મદદ કરે તો જ એ છાત્ર ચાની શકે તેમ હતું ગાંધીજીએ શીની ર મમાથી ૨૪૦૦૦૩પિયાનો એ જપાને મો ની દીધો

દેશમા આપ્યા તના મુધી ગાંધીજીએ ાપુ ચનાવ્યું આજે એમનો તે રા મચિવાન ગાંધી એ જપુ ચનાવે છે

જીવલેણ મરકી વચ્ચે

જોહાનિસબગની આસપાસ સોનાની ખાણો આવેલી છે. એમાં હપ્પસી તથા હિંદીઓ સાથે કામ કરતા હતા. તેમાંના ત્રેવીસ હિંદીઓ એક સાંજે ભયંકર મરકીનો ચેપ લઈને ઘેર આવ્યા એમનું રહેઠાણ હજી પેલા 'વાડા'માં જ હતું.

જાપાના ધરાક બનાવવા મદનજીત 'વાડા'માં ફરતા હતા ત્યાં એમણે આ દરદીઓને જોયા. એમનું હૈયું વલોવાઈ ગયું. તેમણે ગાંધીજીને ચિઠ્ઠી લખીને ખબર મોકલ્યા.

ચિઠ્ઠી મળતાં જ ગાંધીજી સાર્ધકેવ પર દોડી ગયા. મદનજીતે એક ખાત્રી પડેલા મર્કાનનું તાણું તોડીને તેનો કબજો લીધો હતો. ગંદાં ને સાંકડાં ઘેરમાં ખીજીને ચેપ લાગે તે પહેલાં ગાંધીજી અને મદનજીતે દરદીઓને એ મકાનમાં લાવીને મુલાકા. દાકતરને જાણ કરી. તેઓ પણ દોડી આવ્યા.

ત્રેવીસ દરદીઓ અને સારવાર કરનાર ફક્ત ત્રણ જાણી ! પહેલી રાત બહુ ભયંકર ગર્ષ. ગાંધીજીએ કોઈ વાર મરકીના દરદીની સારવાર કરેલી નહિ. મરકીનો ચેપ તો તરત લાગે, પણ એવા કરનારને મોતનો ડર રાખ્યે કેમ પાડવે ? પણ ત્રણ જાણી ત્રેવીસ દરદીઓને પહોંચી શકે તેમ ન હતું. ગાંધીજીની ઓફિસમાં ચાર હિંદી ડાકરૂન હતા. તેઓ કુંવારા હતા. ગાંધીજીને મન એ

દીકરા સમાન હતા તેમને આ સંદેહમાં હોમવાનો ગાધીજીએ વિચાર કર્યો એમને વાત કરી તેના તરત જ તેનાર થઈ ગયા ગાધીજીને રહે 'જ્યા તમે, ત્યા અમે'

રીચ કરીને ગોગ સાથી હતા તે પણ પ્રપલાવવા તેનાર થયા પણ એમનો પરિવાર મોટો હતો એટલે ગાધીજીએ તેમને રોક્યા.

પહેલી રાત લગર હતી દાકતર ભારે હિમતવાન હતા, તેમની હિમતે સૌને નીડર બનાવી દીધા દરદીઓની કશી ઝાઝી મેના થઈ શકે તેડુ ન હતુ. તેમને દા. આપરી, આશ્વામન આપવુ, પાણી-ઝણી આપવુ, તેમનું મેડુ સાફ કરવુ, આટલું જ થઈ શકે તેમ હતુ. પણ જીવનેણ મરકી વચ્ચે કામ કરવાનું હતુ. દાકતર અને મદનજીતની હિમન કરતા પેના ચાગ લુતાનિયાઓની હિમત થા ગાધીજીના હજબનો પાર ન રહ્યો.

રાત જેમ તેમ પસાર કરી એ રાતે તો એક દરની પણ શુમાનવો ન પડ્યો.

બીજો દિવસે એક મોટા ગોદામનો કમળે ગાધીજીને મળ્યો તેમણે દરદીઓને ત્યા ફેરવવાના હતા પણ ગોદામ લાગ્યા વખત થી પડનાર હતું મુનિસિપાલિટીએ એ સાફ ન કરાની દીધુ ગાધીજી અને તેમના સાથીઓએ જાતે એ સાફ કરું, ઉદાર દિનના દિંદીઓ પાસેથી ખાખ્યા મેળવ્યા અને કામચલાઉ ઇલિપ તાન લામી કરી. મુનિસિપાલિટીએ એક નર્સ મોકલી અને દારૂનો એક બાટલો મોકલ્યો. દરદીને વારવાર દારૂની પ્યાલી આપરી એની દાકતરની લનામણ હતી નર્સ લની હતી. એને દરદીઓને અડાધી ચેપ લાગને એવો લાન ન હતો. પણ ગાધીજીએ કહ્યું 'તમને અમે જોખમમાં મૂકના નથી માગતા. તમે સ્વચ્છતા આપશે તે પ્રમાણે અમે સારાગ કરશું' ,

ચેપમાંથી બચવા ગાંધીજીને તથા બીજા ભાઈઓને નર્મ દાઝ પીવા સમજાવતી એ પોતે ચેપમાંથી બચવા થોડો પીની ગાંધીજી કે એમના કોઈ સાથી તો દારૂને અડકે જ નહીં ? ચેપ લાગવો હશે તો લાગશે-લગાનની જેવી મગજ !

દરદીઓમાં પણ જેમને દારૂ ન લેવો હોય તેને છૂટ હતી. એના ત્રણ દરદી નીકળ્યા. ગાંધીજીએ તેમની ઉપર પોતાના માટીના પ્રયોગ અજમાવ્યા. દુખાવા ઉપર માટી મૂકના લાગ્યા. એ ત્રણમાંથી બે દરદી બચ્યા, બાકીના બધા મરડીને ભોગ બન્યા. વીસ દરદી તો એ જોદામમાં જ રામરાજી થયા.

દરમિયાન મુનિસિપાલિટીએ શહેરથી સાત માઈલ દૂર મગફળીની દરમિયાન માટે તળુ જામા ક્યાં અને પોતે બધી વ્યવસ્થા ઉપાડી લીધી. એટલે ગાંધીજી અને તેમના મિત્રો એ કામમાંથી ફારેજ થયા.

પેલી લગ્ની નસંને ચેપ લાગ્યો અને તે મગફળીના ભોગ બની. ગાંધીજી ને એમના સાથીઓને ઈશ્વરે ઉત્તરો વીધા.

બે દરદીઓ માટીના પ્રયોગથી બચ્યા અને તેથી ગાંધીજીને એની ઉપર વિશ્વાસ વધ્યો, અને દાઝ પીવાથી ચેપ નથી લાગતો એ એક વહેમ છે એમ ખાતરી થઈ.

‘દેદ’વાડાની હોળી કરી

હિંદીઓના વાડાઓમાં મરત્રી ફાટી નીકળશે અને તેનો એક શહેરને વાગશે એવી ખી-લાળી હિંદીઓના આરોગ્ય માટે મ્યુનિસિપાલિટીને બહુ દરકાર ન હતી, પણ ગોગાઓના રક્ષણ માટે તેણે ઓપતા પગલા લેના માડયા. પાણીની માફ પૈસા ખરચ્યા. મ્યુનિસિપાલિટીએ એવો ઠરાવ ર્યો કે શહેરથી તેજ માઈન દૂર ખુલ્લી જગ્યામાં તથા નાખી ‘નાડા’ના હિંદીઓને ત્યાં મોડથી દેવા. તથા જિભા રનામાં, એટલા માણસોતુ સીધુ-સામાન પહોંચાડનામાં ગમે તેટલું ખર્ચ થાય, અગત્ય હોય તોપણ તે વેચના મ્યુનિસિપાલિટી તંત્રાર હતી.

હવે કાપડેસર રીતે ‘નાડા’ની જગ્યા તો મ્યુનિસિપાલિટીની હતી તેની દિમત સોને મળી ચૂકી હતી. એટલે નાડા ખાની કગને હિંદીઓ નના જગ્યાએ તથામા નેના જાય કે તરત આખો વાડો સળગાવી મૂકનાનો મ્યુનિસિપાલિટીએ નિર્ણય ર્યો

પણ એમ કુકમ થયા બેગા સો વર સ કે રીતે કમ નીગા શે ? રગવખગી શી રીતે ફેરવવી ? કેટલાકે તો ધરમા નાણા દાટી ગએલા તેતુ શુ કરતુ ? વળી એમ ખુનામાં ધેરા-છોડગ સાથે રહેતુ ફાવે કે ન પણ ફાવે તો શુ કરતુ ? આના સનાનોથી ગરીબ હિંદીઓ ખૂમ મૂકાયા મ્યુનિસિપાલિટીએ તો વાડો ખાની કગનાનો કુકમ છોડયો અને કદાચ એમાં હિંદીઓ સામા થાત તો ગોળીયાર કરના વખત આવે એની સ્થિતિ થઈ આવી નાણુક પરિસ્થિતિમાં ગાધીજી મ્યુનિસિપાલિટીની મદદે જિભા રલા હિંદીઓ ઉપર ગાધીજીના પ્રેમની ભારે લાગવગ હતી ગેરાઓની મદદ કગતા આવે વખતે એ જ વધાર કામ લાગતી.

ગાંધીજીએ દિદીઓને તબૂમા જના સમ જળ્યા. દિદીઓએ પોતાની મુશ્કેલીઓ જૂ કની, સાચી મોટી મુશ્કેલી પૈસ સાચ વવાની હતી. ગાંધીજીએ બધી ગુકમ પોતાની પામે ગખવાની જનામદારી લીધી. તેમણે મજૂરોને કહ્યું ‘એ પૈસા તમારી પેટીમા પડ્યા છે એમ માનજો.’ વિશ્વાસુ ભોળા મજૂરો ખોની જાયા ‘તમારા ખોગામા અમારા માથા પણ સનામત છે.’

પૈસા સાચવવા એ કઈ સહેલું કામ ન હતું. જુદા જુદા માણસોના પૈસા, તેમા ગીની, રપાનાપુ, તાબાનાપુ પણ હતું. ગાંધીજીએ પોતાની જાણીતી બેકના મેનેજરને આ પૈસા સાચવના વિનંતિ કરી. પરેના તો એણે ના પાડી. મગ્ગીવાળા જગ્યાના પૈસા લેવામા તેને એપ વાગવાનો ભય હતો. ગાંધીજીએ કહ્યું ‘પૈમા જગુનાગક દવાધી ધોઈને આપવું.’ એટલે તેમણે હા પાડી

ગાંધીજી ઉપરનો વિશ્વાસને લીધે જિદગીલગ પાર્ક-પૈમા કનને એકરુ કરેલું ધન સૌએ ગાંધીજી આગળ મૂની દાનું. ધનનો દગનો થયા. એનો હિસાબ ગખવા સારુ ગાંધીજીએ પોતાના ખર્ચ માણે રાક્યા. બધા મળીને તબલગ નવ તાખ રૂપિયા ગાંધીજીએ મેકમા જમા કરાવ્યા

પડી ધનખરી નઈને સૌ ખાસદ્રેનમા બેશ. તેમને તબૂએ મા પહોચાયા ચોનીસ ક્યાક તો કોઈને ચેન ન પડ્યું. પણ ગાંધીજીએ સૌને ફરી ફરીને સમજાવ્યા. ધીમે ધીમે એમને ફાની મધુ

ગાંધીજી રોજ સાફિન ઉપર એક આટો ત્યા જઈ આવતા. પડી તો ગાંધીજી વ્યય અને જુએ ત્યારે સૌ ગમનગમન અને જાગન-જીતનમા મસ્ત જન્યા હોય.

ગુનિસિપાનિટીએ આખા વાણને મગગાવી દીધા વ્નેદ નિસ જર્મ મગીના લખમાધી ગચી નયુ અને દિદી મજૂરો ગાંધીજી મદદથી ગારાઓના ત્રસમાથી બચા

સાચું જીવન

ગાંધીજી મરકીના કામમાયો નરસ થયા તરત જ તેમને ધાપના કામસર ડરનન જવાતું થયું મદનજીન મરકીના કામે ગાંધીજી સાથે શોધાર્થ ગયા હતા તેમને બદલે જપાતુ દામ વેચ્ટ નામના એક ગોરા જુનાન જાણતા હતા

વેચ્ટ અને પોનાઠ એ બંને ગોરા જુનાનો સયા, પ્રમાણિક સાફ દિનના અને બાહોશ હતા ગાંધીજી તરફ નંનેને ખૂબ માન હતું. ગાંધીજી તેમને નાના ભાઈ સમાન ગણતા હતા વેચ્ટ ડરનનમા ગપું સલાળતા હતા અને પોનાઠ હજી જોડા નિસબગની ઓફિસમા આનતા-જતા થતા હતા જતા ગાંધીજીના પ્રિયારો સાથે એમને એવો મેળ મળી ગયો કે વરસોની જૂની ઓળખાણ હોય તેમ લાગતું હતું

ગાંધીજી ડરનન જના બિપજા ત્યારે પોનાઠ રોગન મૂકવા આવ્યા હતા તેમણે એક નાની ચોપડી ગાંધીજીના હાથમા મૂકી અને કહ્યું 'રસ્તામા આ પુસ્તક તમે વાંચી જાઓ તેમને ગમશે'

ગાંધીજીએ પુસ્તક વીધુ ગાડી બિપડી પોનાઠ રામરામ કની વર તરફ વળ્યા અને ગાંધીજીએ મિત્રા પર લખારીને ચોપડી હાથમા લીધી જોડાનિમજગથી ડરનન ચોવીસ કનાનો ગતો હતો રસ્તામા ચોપડી પૂરી કરી હાથમા વીધા પછી નીચે મુજબ

વાતું મન ન થયું એવી અદ્ભુત એ ચોપડી હતી. વિલાયતના જાણીતા તત્ત્વજ્ઞાની રરિકનની એ લખેલી હતી. એનું નામ 'સર્વોદય' હતું. એ પુસ્તકમાં ત્રણ વાત મુખ્ય હતી :

૧ સૌના લક્ષમાં આપણું લહું છે.

૨ વકીલ તેમ જ વાળંદ બંનેનાં કામની કિંમત એકસરખી હોવી જોઈએ, કેમકે આશ્ચર્યકાનો હક બધાને એકસરખો છે.

૩ સાદું મજૂરીનું-ખેડૂતનું જીવન જ ખડું જીવન છે.

આ ત્રણમાં પહેલી વાત ગાંધીજી જાણતા હતા, બીજી થોડી થોડી સમજતા હતા, ત્રીજીનો તેમણે વિચાર જ કર્યો ન હતો.

આ નાનકડા પુસ્તકે ગાંધીજી ઉપર જાદુઈ અસર કરી. વાંચ્યું, વિચાર્યું અને ગળે બેસ્યું એટલે તેનો તરત અમલ કરવો એ તે ગાંધીજીના હાડમાં મૂળથી હતું. ગાંધી સાંજે ડરબન પહોંચી. એ આખો રાત ગાંધીજીને બંધ ન આવી. એ પુસ્તકના જ વિચારો આવ્યા કર્યા.

સવાર પડ્યું અને એ વિચારોનો અમલ કરવા ગાંધીજી તૈયાર થયા.

ફિનિક્સ આશ્રમ

સ્વામીજીને તરત ગાંધીજીએ વેરટને બોલાવ્યા પેલી ચોપડીની વાત કરી ‘ એમા લખ્યું છે એવું જીન આપણે જીવ્યું છે. તમને ગમે કે નહિ ? ’

વેરટ ઠહે ‘ કેમ નહિ ? મને તો બહુ જ ગમે ! ’

ગાંધીજી ઠહે ‘ તો આપણે જાણ્યાનું અહીંથી ઉઠીને જગત મા લઈ જઈએ કમનથી બહુ પાસે નહિ ને બહુ દૂર નહિ એટલામા જમીન ખરીદીને ત્યાં મકાન બાંધીએ ત્યાં સૌએ સાથે રહેવું, સૌનું ખાદ્ય-ખરચ સગળું રાખવું, એજમા એણે પિસ્તા લીસ રૂપિયાનું અર્થ દરેકનું ગણવું આમા ગોરા-કાળાનો કશો ભેદ ન રાખવો

વેરટને ગાંધીજીની આ યોજના ગમી પણ જાણનામા તો બીજા દસેક માણસો હતા ગાંધીજીએ તેમની પામે આ વાત મૂકી. મદનજીતને એ વાત ગળે ન જતરી એ તો ઠહે ‘ મેં મારી જીન ધસીને આ જાણ્યાનું કિયું કર્યું છે તે તમારા આવા તરંગી સાહસથી ધૂળધાણી થઈ જશે. છપ્પય નહિ ચાલે અને આ બધા કામગીરો થોડા વખતમા ભાગી જશે ’

જતા ગાંધીજી પોતાના નિર્ણયને વળગી રહ્યા હતા. જાનવાન ગાંધી, ગોવિંદસ્વામી અને બીજા કામદારો ગાંધીજી સાથે જંગલમાં વસવા તૈયાર થયા.

ડાબ્બનથી તેર માઈલ દૂર, ફિનિક્સ સ્ટેશનથી અઢી માઈલ છેટે ખેતીરાડી થઈ શકે તેવી ફળદ્રુપ જમીન વેચાઈ હતી. ગાંધીજી એ જમીન જોવા ગયેલા.

જ્યાં નજીક નાખો ત્યાં હગિયાણું વાસ દેખાય. ચોમેર છૂટા ધ્યાયા બુધુઓના ઝૂપડા પડ્યા હતા. જમીન ઉપર આગા, સતરા, નારંગી, જામફળ, રોતૂર વગેરેના કેટલાક જૂના ફળ-ઝાડ હતા. જમીન ફણીખરી જિંચી-તીચી હતી. કેટલીક જમીન કાળી ભમ્મર હતી. તેમાં સેકડો વરસથી કોઈ દિવસ હળ કે કોદાળી ફર્યા ન હતા. ચોમાસામાં ત્યાં જિંટ ઓરોઈ જાય તેટલું બિયું ધાસ બીજો નીકળતું અને તેમાં ભયંકર ઝેરી સર્પો પડ્યા રહેતા નજીકમાં પાણીનો ખગખળ વહો જતો ઝરો હતો. એ ઝરાને કાંઈ મોટા જંગલી ઝાડ સૂરજ-અદ્રના અંગનાળાં શેડીને ગલા હતાં. ઝરાં ઉપર તડકો ભાગ્યે જ દેખાતો. એ ઝાડ ઉપર આર-આર પંદર-પંદર ફૂટ લાંબા સાપ લટકતા જોવામાં આવતા. આવી ભયાનક ઝાડીની અંદરથી છુલછુલતા મીઠાં ગાન સંભળાતા. રંગબેરંગી પક્ષીઓ આનંદથી બેસતા મધુર કથન કરતાં હતા. ત્યાંની હવા ખુશતુમા હતી. વરસમાં સાત-આઠ મહિના થોડાધોળા વરસદ વરસ્યા જ કરતો. કોઈ વાર ધોધમાર મુશળધાર વરસાદ પડતો તો કોઈ વાર ઝીણી ઝરમર આનંદ આપતી. આવી ભયંકર અને મુદર જગ્યા ગાંધીજીને પસંદ પડી ગઈ પદ્મ દગ્ગર રૂપિયા આપીને એકમો એકર જમીન તેમણે ખરીદ કરી અને પોતાના સાથીદારો સાથે જઈને ત્યાં તબૂ તાણ્યા.

આખું ઝાપખાનુ ત્યાં વર્ધ જનાનુ હતું. દસ-ગાર કુટુંબો રહી શકે તેટલા મકાનો અને ઝાપખાના માટે મોટું કારખાનુ બાંધવાનુ હતું સૌ એ કામમા વળગી ગયા

શેઠ કસ્તમજી બપોરસી ગાંધીજીના આના સાહસમા કાયમ ભાગીદાર થતા તેમને ગાંધીજીની આ નવા સ્નાત્રથી જીવનની વાત ગમી ગઈ તેમણે એક મોટા ગોડાઉનના પતરા ખાંચા હતા તે ગાંધીજીને મફત આપ્યા ગાંધીજીએ જોયાર તુલ્ય વખતે દુકાની જાણી કરેની તેમા સામેન થયેના કેનાક દિદી મુતારો અને કપિયા સના ગાંધીજીની મદદમા આવી પહોંચ્યા તેમની મદદથી જાત મજૂરી કરીને પહેલા કારખાનુ બાંધવાનુ શરૂ કરું વેન્ટ અને ગીજા ભાઈઓ શરીરને જોખમે ડિયા-મુનાર વગેરેની સાથે જઈ વગના, એક મહિનામા માન તૈયાર થઈ ગયું. એ પચોતે કૂં બાણુ અને પચાસ ફૂટ પહોંચી હતું

મુખ્ય માન તૈયાર થયું એટલે ઝાપખાનાનો ત્રણોપરો સામાન ગોડા વાટે દિનિક્કમ લઈ ગયા ફક્ત એક અઠવાડિયુ ઘણુ બીજા ઝાપખાનામા હપાનવુ હતું ત્યાં તે અટી નવા કારખાનામા સયા અને બીબાના ઘોડા ગાંધીજી ગયા અને કામ ચાલુ થયું આટની કડખથી કામ ઉપાડનામા ગાંધીજીએ ભારે જહેમત ઉઠાવી હતી

ગાંધીજીની સાથે દેશભાથી જે સગાસબથી આવેના તેઓ ફરતા જગનમા હાટ માડીને વેપાર-રો ત્યારમા વળગી ગયા હતા ગાંધીજીએ એ લોકોને વેપાર-ધંધા સંબંધી આ નવા જીવનની મોજ માણના લગચાલ્યા મનુષ્ય-જીવનની ખરી મજા આમા જ રહેની છે એમ ગાંધીજી સમજાવના લાગ્યા તેમાથી કેટલાક સમજ્યા અને સર્પ કાચગી કિતારે તેમ માથા-મૂડીનો મોહ છાડી ગાંધીજી સાથે આશ્રમજીવનમા લગી ગયા તેમા

મગનલાલ ગાંધી પણ હતા. તેઓ જેમાં પડે તેમાં આરપાર નીકળી જતા. તેમની શુદ્ધિ તેજ હતી. તેઓ નવી વસ્તુ તરત પકડી લેતા. તેમના હાથમાં કારીગરી હતી તેથી કાદાળી, પાવડો, ધણુ, હથોડી, કરવતી, વાંસલો-જે ઓળર પકડે તે તેમના હાથમાં ભળી જતું. બીબાં ગોઠવવાના કામમાં એવા પાવરધા બન્યા કે તેમાંય તેમને કાઈ ન લાગે. તેમનું શરીર કસાયેલું હતું, મહેનતથી કાચર ન થાય તેવું મજબૂત મન હતું, અને ગીતા-રામાયણની તરબોળ બનેલું ભક્તિબીતું હૃદય હતું. ગાંધીજીના સાર્થોઓમાં તેમનો નંબર પહેલો હતો. ગાંધીજીના વિચારોને સફળ કરવામાં તેમણે જીવંતર ધન્ય માન્યું હતું.

આમ ફિનિક્સનું મંડળ વધવા લાગ્યું.

પહેલી રાત

છાપખાતું લાવીને ગોઠવું તો ખરું પણ પહેલો અંક કાઢવામાં ભારે કમોટી થઈ. સયા ચલાવનારું ઓઈલ એન્જિન ત્યાં લઈ આવ્યા હતા અને કદાચ એ અટકી પડે તો હાથે ચલાવવાનો ઘોડો પણ આપ્યો હતો.

ચોકડું બાંધીને તૈયાર ક્યું. પણ એન્જિન ચાલુ કરવા માંડ્યું તો તેણે ચાલવાની ના પાડી. એન્જિન ગોઠવી આપવા અને ચાલુ કરી દેવા એક ઈજનેરને બોલાવ્યો હતો. તેણે અને વેન્ટે ખૂબ મહેનત કરી, પણ કેમે ક્યું એન્જિન ચાલે જ નહિ. હવે શું કરવું? સૌ મુંઝાઈને બેઠા. વેન્ટ નિરાશ થઈને આખરે ગાંધીજી પામે ગયા. બીની આખે તેમણે કહ્યું: ‘એન્જિન ચાલતું નથી. આ વખતે આપણો અંક વખતસર નહિ નીકળી શકે.’

ગાંધીજી વેસ્ટને શાંત પાડતાં બોલ્યા: ‘આપણો કશો ઉપાય ન જ ચાલે તો આપણે લાચાર છીએ. પણ તેમાં આંતુ દાગવાની જરૂર નથી. હજી કોઈ રસ્તો હોય તો આપણે જોઈએ.’ આમ કહેતાં ગાંધીજીને પેલો હાથે ચલાવવાનો ઘોડો યાદ આવ્યો. ‘આપણો પેલો ઘોડો કામ ન આપે?’ વેસ્ટ કહે: ‘આપે, પણ એને ચલાવનાર માણસો જોઈએ. આપણે આટલાથી એ ચાલી ન શકે. વારાફરતી ચાર-ચાર જણા બદલાયા કરે ત્યારે કામ પૂરું થા’

સુતારી કામ આનંદ હવે એટલે સુતારો ત્યાં જ સૂતા હતા ખીજા કામ કરનારા સૌ થાડીને લોથ બની ગયા હતા ગાંધીજીએ વેસ્ટને પૂછ્યું ‘ એ સુતારોને મદદમા ન લેવાય ? આજની રાત આપણે સૌ ઉજાગરો કન્ટુ આપણે હજી આટલો પ્રયાસ કરવો નોંધોએ ’

વેસ્ટ કહે ‘ એ મિત્રોએને ઉદાસતાની ને કામે વળગાડતાની મારી હિ મત નથી, અને આપણા થાકેના માણસોને પણ કેમ કહેવાય ? ’

ગાંધીજીએ તરત જવાબ વાળ્યો ‘ એ મારું કામ સૌ તૈયાર થાય તો આપણે કામ પાર પાડી દઈએ ’ ગાંધીજીએ સુતા રોને ધીમે ધીમે જગાડ્યા, એ જિન ખોટકાયાની વાત કરી અને તેમની મદદ માગી ગાંધીજીને વધારે કસો વિનવણી કરવી ન પડી તેઓ તરત તૈયાર થયા ‘ આવે ટાણે અમે તમારે કામ ન આવીએ તો અમે માણસ રોના ? તમે આરામ લ્યો અમે ઝોડો ચનારી દઈશું અમને એમા મહેનત નામે તેમ નથી ’

છાપખાનાના માણસો ગતજગો કરના તૈયાર જ હતા વેસ્ટના આનંદનો પાર ન રહ્યો સુતારોની સામે ઘોડો ચનાના ગાંધીજી બિલા રહ્યા ખીજા વારાફરતી બદનાના માડયા કામ નીકળના માડયુ

છાપુ વખતસગ તૈયાર થઈ જશે એની ખાતરી થતા વેસ્ટ આનંદમા આવી ગયા તેમનો ઉદાસ બનેલો ચહેરો ખાલી ગયો તેમણે કામ કરતા લગ્ન શરૂ કર્યું

‘ હર્ષમ ભૂમિ કળણ ભરેલી ને ગિરિવર કેરી કરાડ,
ધસમસતા જળ કેરા અવાહો, સર્વ વટાવી કૃપાળ,
મને પહોચ્યાડશે નિજ દ્વાર

સૌ થાક તથા ઉજાગરાને બૂલી કામ પાર પાડવા તત્પર બન્યા હતા રાત સમસમાડી કરતી આવી જતી હતી એમ ને એમ

રાત વીતી ગઈ અને વહાણ વાયુ છતા કામ હજી બાકી હતું થોડુંક અજવાળું થતા ગાંધીજીએ વેન્ટને કહ્યું ‘ હવે ઈજનેરને જાગીએ તો ? વિસના અજવાળામાં દાવ એ જિન ચાલુ થઈ પણ જાય, તો આપણ કામ જટ પૂરું થાય !’

વેન્ટે જઈને ઈજનેરને ઉઠાડ્યો એ જાગ્યો જાગે સીધો એ જિનની એ રડીમા પેમે શરૂ કરતાવેત એ જિન ચાલવા માડ્યું હાઈના પોઝરથી આખું જાપાનનું ગાણ જિંધુ એક જણ કહે ‘ આમ કેમ થયું હશે ? રાતે આજ્યાટવી મહેનત કરી તોય ન ચાલુ ને હવે જાણે કંઈ ખોટકો ન હોય તેમ ચાલવા લાગુ !’

‘ એ તો કેમ ખમર પડે ? પણ આ મંત્રોના કામ જ એના એતેય આગમ જોઈ તો હશે ?’ વેન્ટે કે ઈજનેરે એવો ઉત્તર વાળ્યો, પણ ગાંધીજીને તો એમ જ લાગુ કે આપણી કમોટો ડરના સારુ એ જિન અટકીને જીલુ રહ્યું હતું અને આપણે ખરા વિનથી હાર્યા વિના મહેનત કરી તો તે ચાલવા માડ્યું ’

પ્રપું નિયમસર ટેશને પહોંચુ સૌને નિગત રાગી

જાપાનાનું કામ ચાલુ થઈ ગયું એટલે સૌએ ધીમેધીમે પોતા ને રહેવાની સગવડ ડરના માડી આશ્રમમાં રહેનારા જુદી જુદી જાતના હતા એ ત્રણ અંગ્રેજ, ચાર પાંચ તામિલ, પાંચ સાત હિંદી એ વગેરે હતા ગાંધીજીએ જાપાનાની આસપાસ સૌને ત્રણ ત્રણ એકર જમીન માપી આપી પોતાને માટે પણ એક ટુકડો માપી રાખ્યો એ જમીનમાં પોતપોતાને માટે સૌએ જાતમહેનતથી મકાનો બાંધવાના હતા અને કૃષ્ણઝાડ ઉગાડવાના હતા મકાન બાંધવામાં મુતારની મદદ આપવામાં આવતી હતી

મધ્યાની ઇશ્વર એરી હતી કે આપણે ખેડૂતને શોભે તેવા ઘાસ માગીના અથવા ઇંટના ખોરડા માધીએ, પણ તેમાં વખત

અને પૈસાનો ખરચ વધારે થતો હતો, એટલે નજીક સૌએ પતરાં નાં ઘર આંધવાં શરૂ કર્યાં. ભારે વરસાદને લીધે ભોંયતળિયે ખારે માસ ભેગ રહેતો. જીવજંતુનો ભેય તો હતો જ, એટલે ખાર ઇચનાં ઘેરાઈના ત્રણ-ચાર હાથ લાંબા થાંભલા દોડ-એ હાથ જમીનમાં ઘાટી જીભા કર્યાં. તેની ઉપર વળીઓ જડી. માથે પાટિયાં જડી દીધાં. આમ ભોંયતળિયાથી ચાર-ચાર ફૂટ જાંચી લાદ્યાની ભોંય તૈયાર કરી. બાબુમાં પતરાંની દિવાલો જમી કરી. માથે પાછી પાટિયાંની છત કરી. ઉપર પનરાં જડ્યાં. પતરાંની બીંતોમાં કચલી ખારીઓ પણ ગોઠવી હતી. આમ તો બધાં મકાન ઝૂંપડાં જેવાં જ હતાં, પણ શહેરના જંગલોએ છોડીને પોતાની રાજપુત્રીથી આવનારને મન આ મકાનો હવામહેલ જેવાં હતાં.

સાંતી સાથે ફિનિક્સ આશ્રમમાં રહેવું, જાતમહેનતથી આજીવિકા મેળવવી, ધીમે ધીમે વકીલાત છોડી દેવી અને ફિનિક્સમાં રહ્યા રહ્યા જે સેવા થઈ શકે તે કરવી એમ ગાંધીજીએ વિચારી રાખ્યું હતું, પણ તેનો ધાર્યો અમલ ન થઈ શક્યો. જોદાનિસઅર્ગનું કામ લાંબાવખત સુધી છોડી શકાય એમ ન હતું તે ફિનિક્સમાં હજી અપખાનાતું કામ અરાગર પાટે ચડ્યું ન હતું. મકાન બંધાયાં ન હતાં. તેટલામાં આ નવાસવા કુટુંબને નવી વસાહતમાં છોડી ગાંધીજીને જોદાનિસઅર્ગ જવું પડ્યું.

ગાંધીજી જોદાનિસઅર્ગ ગયા ખરા, પણ એમનો જીવ ફિનિક્સમાં હતો.

માટીના ઉપચાર

હુંવે આફ્રિકામાં લાખો વખત રહેવાનું થયું એટલે ગાંધી-જીએ આજીવનમાં દેશમાંથી તેડાવ્યાં, સારો સચવારો બિઝનેસ કરતુર-આ આગકે સાથે જોહાનિસબર્ગ આવી પહોંચ્યાં.

રસ્તામાં નાનો રામદાસ સ્ટીમરના કપ્તાન સાથે ખૂબ હળી ગયો હતો. તેની સાથે રમતાં ગમદાસનો હાથ ભાંગ્યો હતો. કપ્તાને ખૂબ બરદાસ કરી હતી. દાકતરે હાડકું સાંધ્યું હતું. એ જ્યારે જોહાનિસબર્ગ આવ્યો ત્યારે તેનો હાથ લાકડાની પાટલીઓ વચ્ચે બાંધી, રમાલની ઝેળીમાં અધ્ધર રાખેલો હતો. સ્ટીમરના દાકતરે ભગામણ કરી હતી કે જખમ કોઈ દાકતર પામે ધોવરાવવો.

પણ એ વખતે ગાંધીજી માટીના પ્રયોગ ખૂબ જોરશોરથી ચલાવતા હતા. કબજિયાતને લીધે તેમનું માથું દુખતું તે રાતે પેટે માટી મૂકીને મટાડ્યું. મરડીવાળાને પણ માટી મૂકીને બચાવ્યા. જે અસીડોને ગાંધીજી ઉપર વિશ્વાસ હતો તેઓ પણ માટીના ઉપચાર કરતા હતા તો પછી રામદાસને માટે બીલું શું થાય ? આઠ વરસના રામદાસને ગાંધીજીએ પૂછ્યું : 'હું તારો જખમ સાફ કરું તો તું ગભરાઈશ નહિ ને ?'

રામદાસ હસીને કહે-‘તમે સાફ કરો. હું જરાય નહિ ગભરાઉં.’

ધૂળતે હાથે ગાંધીજીએ પાગે ખોલ્યો, જખમને સાફ કર્યો, ને સાફ કરેલી માટીની લોપરી મૂકી જેમ પહેના બાંધ્યો હતો તેમ પાટો બાંધી લીધો. આમ હમેશા ગાંધીજી જખમ ધોતા અને માટી મૂડતા મહિના-માસમા જખમ સાવ રુઝાઈ ગયો.

આ પ્રયોગ પછી ગાંધીજીનો માટીના ઉપચાર ઉપરનો વિશ્વાસ વધ્યો. તેમની હિમત વધી ત્યાર પછી તો જખમ, તાવ, અશુદ્ધિ, કમળો વગેરે દરદમાં પણ ગાંધીજી માટી અને પાણીના ઉપચાર છૂટથી કરવા લાગ્યા ઉપવાસ પણ કરાવતા નાનામોટા અનેક સ્ત્રીપુરુષો ઉપર તેમણે આ પ્રયોગ અજમાવ્યો અને તેમાં ધણી સફળતા મેળવી.

દિનસે દિનમે માટી, પાણી અને ઉપવાસ ઉપરની ગાંધીજીની શ્રદ્ધા વધતી ગઈ.

ગૃહસ્થજીવન

હેરબનના ઘર કરના જોડાનિબળમંતું ઘર કસ્તુરબાને વધારે સારુ લાગ્યું. શહેરના બહારના ભાગમાં એક સારા ગળાના હતામાં ગાધીજીએ મકાન રાખ્યું હતું નવી દબ્બના મંગલા-ચાટનું એ મકાન દેખાવડું પણ હતું એ માળના એ મકાનમાં ઉપર-નીચે ઘરને આરંભેરડા હતા. એ બીજાં મકાનોથી છૂટું હતું અને સામે મુદર ટેકરીઓવાળી ખુબી જગ્યા હતી મકાનની આસપાસ બગીચો હતો. માળ ઉપરના વરડામાંથી ચોપાસનો દેખાત રમણીય લાગતો હતો. બિનાબામાં ત્યાં પથારી ફગીને સો સૂતા પણ ખરા.

મકાન વિશાળ હતું તેમ ગાધીજીનો પરિવાર પણ મોટો હતો.

ગાધીજી, કસ્તુરબા, તેમના ત્રણ દીકરા, પોતાક, તાગબાનામાં કામ કરતો એક જુવાન અંગ્રેજ, એક આશરે આવેલો ડિંદી છોકરો-આટલા જણ એ મકાનમાં રહેતા હતા એમાં વિધાયતી પોતાકના પત્ની મીતીબેન આવ્યા એટલે ઘર ભરાઈ ગયું.

ગાધીજીનો પહેરવેશ હતું બારિશ્વરને જાજે તેવો જ હતો. બંગાળી-ચાટની છોઝાવાળી પાંડી, સરસ લાતીમગ કાપડનાં ખૂનનાં કોટ-પાટખૂન, અચ્છક કોચર, ટાઈ અને બૂટ-બોર્ડ. આ એમનો પહેરવેશ હતો વધીવાત કરતા એટલે ઘણા પ્રમાણે પોતાક રાજી,

હતો, પણ તેમનું મન ઝપાટાબધ સાદાર્થ તરફ જઈ રહ્યું હતું
ધરતુ કામ-નજ પણ સૌ અને તેટલું હાથોહાથ કરી લેતા હતા
કનુરુમાને તો મૂળથી હાથે કામ કરવાની ટેવ હતી બળકોને
અને મીનીમેનને નવી ટેવ પાડવાની ટની માધીજીએ બાળકોને
પોતાના હાથમા લીધા

બાળકમાધી પાઈ-ગંગી લાવનાનું ગાધીજીએ બધ ક્યું
હતું રાટી ધર આગળ બનાવી લેનાનું શરૂ ક્યું. મિલમા દળેના
લોટ કરતા હાથે દળેના લોટમા વસ વધારે સચવાતો, તેમા
પૈસા પણ બચતા, અને હાથે દળવામા કસરત મળે તે દર્શનાગ્ના
શરીર મજબૂત થાય એ નક્કામા-આમ વિચાર કરી ગાધીજી મો
રૂપિયા ખરચીને હાથે દળવાની ધટી લઈ આવ્યા એતુ પડ મડ
વજનદાર હતું. એક માણસથી એ ફેરવાય તેમ ન હતું બે જણ
સટેલાઈથી ફેરવી શકતા સવાગમા સાડા ૭ વાગે એટલે દળવા
માટે સૌ તૈયાર થઈ જતા દળવામા ગાધીજી, પોનાક અને
બાળકા મુખ્ય હતા કોઈ સાર કનુરુમા પણ આવતા અને મીની
એન આવ્યા પછી તેઓ પણ આ બાલ લેતા દળવાનું કામ માડ
અર્ધા ક્યાક ચાલતું તેટલામા ધરબોગો લોટ ફળાર્થ જતો તેમા
સગત પણ મળતી જ હતી. દળતા દળતા ધટીતા અનાજને
હાકી દેતો સૌના હસનાનો અડખડાટ અનાજ આખા ધરમા ગાજી
રહેતો દળા લીધા પછી દોરડું કૂદનાની કસરત ચાલતી ગાધીજી
દલામા સૌને ટપી જતા

ધર સાફ કરના એક નોંદર રાખ્યો હતો તે કુડબી જેવો
થઈને રહેતો એના ભમા ત્રણે બાળકો મદદ કરતા મુનિસિ
પાનિટીનો નોંદર આવીને પાવખાનું ઉપાડી જતો પણ પાવ
ખાનાની ઓરડી સાફ કરવી, બેઠક ધોવી, વગેરે કામ ગાધીજી અને
ધરના સૌ જાતે કરતા હતા

આખો દિવસ સૌ પોતપોતાના કામમાં રોકાઈ રહેતા. ખુર
ગા ઝસોઈ કરતા તેમાં સૌ બનતી મદદ કરતા મીલીમેન બાળકો
ને બપોરે ભણાવતા ગાધીજી અને પોનાડ ઓફિસે જતા

અને સાંજે વખતે આખું કુટુંબ બેસી થતું ગાધીજીને
મહેમાનગતિનો ભાર સોંપી હતો ગજ કાઈ ને કાઈ મહેમાન
હોય જ દરરોજ સાજના જમનામાં દસ-પદર જણ થઈ જતા

ટેમલ ઉપર બેઠાના દૂધ જેના ઓળડ પથરાતા ફરતી
ખુરસીઓમાં સૌ જમનાર બેસતા ટેબલ પર ભોજનની ચાનીઓ
ગોળનામાં આપતી ચાનીઓ જુદી જુદી પથ્થુ સાદી મનાનામાં
આપતી પહેલી વારના પિરસણમાં બે-ત્રણ શાક, દાળ ૩૬
શેકેની રોગી, મગફળી અગર ખીચડી એના મીઠાનું લસોગીને
બનાવેલું માખણ તથા જાતજાતની ચુબર, આટલું પીરસાતું
ખીજીરાં દૂધ ને ફળ લેનામાં આપતા અને ત્યાં પડી કોરી કે
લેમન જેવું નહતું પ્રમાણે ગરમ કે ઠંડું પીણું પિનાતું જમનામાં
દાર જરાન ઉતાવળ કરતું નહિ સૌ સાતિથી ને લહેરથી એક
બાક સુધી જમતા જમતા જમતા અને પ્રકારની ચર્ચાઓ
આપતી અલકમનડની સાથે સાથે ટોળાપા આપતા ગાધીજી
કોઈ રમૂજ વાત નીકળતા બાળકની માફક ખડખડાટ હસીને આખું
ઘર ગજવી મૂકતા

*

જોહાનિસમર્ગમાં વકીનાતનો ધધો ધીકતો આવતો હતો તે
વખતે ગાધીજી પાસે આગ કારકુન હતા તેટલાથી કામને પહોંચી
વળાતું ન હતું એકે ટાઈપ કરનારની જરૂર હતી એને માટે ગાધીજી
એ જાપામાં જાહેરાત આપી દક્ષિણ આફ્રિકામાં એ જાતનું કામ કરે
નાર મોટે ભાગે બાર્ડો જ હોય છે વિનાયતથી તાજ જ આવશે

એક કુમોરિકા આ કામ માટે ગાંધીજી પાસે આવી. ગાંધીજીએ તેને પૂછ્યું: 'તમને કાળા માણસના હાથ નીચે કામ કરવામાં અડચણ નથી ને?' તેણે મક્કમ જવાબ આપ્યો: 'મુદ્દલ નહિ.'

'તમને પગાર કેટલો જોઈશે?' -

'અઢીસો રૂપિયા તમને વધારે લાગશે?' ગાંધીજી કહે: 'ના. જો તમે ધારું' કામ આપશો તો એટલો પગાર હું ખુશીથી આપી શકીશ. તમે ક્યારથી કામે ચડી શકશો?'

• 'તમે કહો તો હમણાં જ.'

ગાંધીજી બહુ રાજ થયા. તેમણે એ જ વખતે એ બહેનને સામે બેસાડી અને કાગળો લખાવવાનું શરૂ કર્યું.

એ બહેનનું નામ ડિક હતું. તેણે પોતાના કામથી ગાંધીજીને ખૂબ સંતોષ આપ્યો. એના કામમાં કદી ભૂલ ન પડે. 'એને કાંઈ વાર જ એ સાદે કહેવું ન પડે. એના હાથમાં ગાંધીજીએ હજારોના વહીવટ સોંપ્યો હતો. ડિક ગાંધીજીને પોતાના વડીલ તરીકે માનતી અને ગાંધીજી ડિકને દીકરીની માફક રાખતા. તેનું મન ગાંધીજીએ જીતી લીધું હતું તેથી પોતાનો પતિ પસંદ કરવામાં પણ ડિક ગાંધીજીની સલાહ લીધી. ગાંધીજીએ જ એને પરણાવી અને કન્યાદાન પણ દીધું. લગ્ન થયાં એટલે તે ઓફિસમાંથી છૂટી થઈ. જતાં બીડને પ્રસંગે એ અર્ધે વેણે આવીને બિભી રહેતી.

ડિકને બદલે એ જ કામ માટે માણસની જરૂર હતી તે તરત મળી ગયું. એનું નામ સ્લેશિન હતું. એ બહેન ખૂબ તોજ હતી. કાંઈની એને પરવા ન હતી. એનું અપમાન કરવાની કાંઈની હિંમત ન ચાલે. એને અંગ્રેજ સરસ આવડતું હતું. એ બહેન વિશ્વામ્ય અને વફાદાર હતી. એ કાંઈ ગાંધીજી પાસે નોકરી કરવા નહોતી આવી. એને તો જુદા જુદા અનુભવ મેળવવા હતા. ગાંધી-

જના વિચારે એને ગમતા હતા. પગાર પણ એ આંછો લેતી, નેતું-
મે રૂપિયા એને પૂરતા થઈ ગહેતા. કોઈ વાર ગાંધીજી કહે: ‘તમે
વધારે પગાર લ્યો.’ તો એઝદમ ચિડાઈ જાય. ‘શુ હું પગાર માટે
રહી છું ? મને તો તમારી સાથે આ કામ કરવું ગમે છે અને
તમારા આદર્શો ગમે છે તેથી રહી છું !’ સ્લેશિનને પણ ગાંધીજીએ
દીકરી ગણીને સાચવી હતી એ બહેન જેવી બહાદુર તેવી જ પવિત્ર
હતી.

આમ ગાંધીજીના કુટુંબમાં ગોગ સ્ત્રી-પુરુષો પણ ધણા હતાં.

જખમી ઝુલુની સારવાર

ગાંધીજી ધર માંડીને કંઈક થાણે પડ્યા ત્યાં ધર વીંખવાનો પ્રસંગ આવીને ડાંબા રહ્યો. શાંતિથી ધર માંડીને કુદુંબ સાથે રહેવાનું તેમના નસીબમાં જાણે લખ્યું જ ન હતું. તેમનો અવતાર ગરીબ, નિરાધાર અને દુખિયાંની સેવા કરવા માટે અને અન્યાયી-જીલમીની સાથે ધર્મયુદ્ધ કરવા માટે હતો.

આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓને ઝુલુ કહેતા. એ લોકો ખીચારા ગોરી સરકાર સામે યર્ષ શકે તેવા ન હતા. ગોરાની બદ્ધકથી પહાડ જેવા ઝુલુ દબાઈ ગયા હતા. પણ સરકારે અન્યાયી કર નાખેલો તે ભરવાની એક ઝુલુ સરદારે ના પાડી અને ધીમને કર ન આપવા સમગતબધા, એક ગોરા સાજીંટ કર ઉપરામવા આવ્યો તેને કાપી નાખ્યો. બસ, આટલી વાતમાં સરકારે કીડી ઉપર કટક ચડાવ્યું. ઝુલુઓને ધાકધમકી અને સંગીનની અણીથી જેર કરવા માડ્યા. કેટલાક સામા થયા તેમને ગોળીએ વીંધ્યા. આને સરકારે 'ઝુલુઓનો ભયભેર' એવું નામ આપ્યું. જાપાંઓમાં એની બળવા અથવા યુદ્ધરૂપે જાહેરાત થઈ.

કોઈ પણ દેશમાં જ્યારે સરકાર યુદ્ધ ચડે ત્યારે તે સરકારના લાભ ઉકાવનાર પ્રજાએ તે યુદ્ધમાં ભરતી થઈ પોતાની સરકારને મદદ કરતી જોઈએ, સરકારના વાંકને બહાને પોતાની નગણાઈ

ઢાકી ઝટકતુ ન જોઈએ, એના રિચાઝ ગાંધીજી ॥ તે વખતે હતા અને આજે પણ છે વગી ગાંધીજીને માટે બીજી રીતે પણ ધમ સડટ હતુ તે વખતે પણ પોતે અહિંસાના ઉપાસક હતા પરંતુ તેમને નામ્યુ કે અહિંસાનુ બહાનુ કાઢી બીજી હિંદીઓ યુદ્ધના પરાક્રમથી ઝટકે એ હીક નથી આજે હવે યુદ્ધો છંદ માણસાઈ વિનાના થઈ ગયા છે, તેમા ધર્મનો જટો રહ્યો નથી, તેથી જ તેમણે રિચાર મદદ્યો છે

જે દેશમા પ્રજા અને સરકાર એક ગમના હોય ત્યા આ માન્યતા કુદરતી બાગે છે, પણ આપણી જેમ જે પ્રજાઓને પર દેવી સરકાર નીચે જીવવુ પડે છે તેમને એ માન્યતા સમજવી મુશ્કેલ પડે છે પરાધીન પ્રજાઓને તો સરકાર સાથે અનેક નાની-મોટી બાબતોમા અપ્રાપ્તિ હોય જ તે સકટમા આવી પડ ત્યારે મનમા એક પ્રજારનો આનંદ પણ થાય પણ ગાંધીજી માને છે કે સરકાર તરફ આપણો ગમે તેવો અભાવો હોય છતાં જો આપણે તેની દરક પ્રકાશની સમગ્રતા બોગમતા હોઈએ તો યુદ્ધકાળે તેને વફાદાર રહેનાની આપણી પ્રજા તરીકની ફરજ છે આપણે હિંદી ઓ લાખા વખતની પરદેશી ધૂસરી નીચે રહેનાથી બીજી યઈ ગયા ડીએ અને યુદ્ધના નામથી નાસીએ છીએ તે ક્ય કથી બચના તથા અવરાજનના હકને લાયક થના આપણે હિંદીઓએ તો સરકારના યુદ્ધમા ભાગ લેવો જ જોઈએ એમ ગાંધીજી એ વખતે માનતા હતા આજે અંગ્રેજ સરકાર કોઈ નાતે સુધરે તેમ છે જ નહિ એવી અનુભવે ખાતરી થઈ છે તેથી ગાંધીજીએ એની સાથેની નીતિ અસહકારીની રાખી છે એ વાત જુદી છે, પરંતુ ગાંધીજીનુ મન યુદ્ધની બાબતમા હમેશા ઉપર પ્રમાણે જ રિચાર કરવા જાગે છે તે આપણે આગળના પ્રકરણોમા પણ જોઈશુ

મુલુ સામે દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે યુદ્ધ બહોં કરું ત્યારે ગાંધીજીએ નિશ્ચય ર્યાં કે હિંદીઓએ યુદ્ધમા મદદ કરવી

ગાંધીજી જાણતા હતા કે જીલ્લાઓ નિર્દોષ છે તેમનો કોયો વાક નથી તેમને મારે આ વસ્તુ ધર્મસકટ જે-વી હતી છતાં પોતે નાતાલના વતની હતા અને અંગ્રેજીની રેયનના હક ભોગવના ઇચ્છતા હતા તેથી તેમણે પોતે ટુકડી લઈ મઢે જનાનો નિશ્ચય કર્યો અને સરકારને કહેણ મોકલ્યું. ગવર્નરે તેમને તરત આવના લખ્યું

જનામ આવ્યો એટલે ગાંધીજીએ ઘર સ કંઈ કરતુરખાએ તેમા સ મનિ આપી ગાંધીજીએ મોડું વર ળી નાખ્યું પોવાકે એ નાતુ મકાન ભાડે રાખ્યું અને કરતુરખા બાળકો સાથે ફિનિકસ આશ્રમમા ગયા ઘરનો સામાન કેટલોક પોવાક પામે ગલો ને કેટલોક ફિનિકસ મોકલી આપ્યો. આમ બાધેયો માળો યોડા દિવસમા જ ગાંધીજીએ વીખી નાખ્યા

ચોવીસ હિંદીઓની એ સારનાર-ટુકડી તૈયાર કરી સર કારની મઢે જઈ પહોચ્યા. હિંદીએ તું અપમાન ન થાય મારે ગાંધીજીને જ એ ટુકડીના ઉપરી નીમ્યા અને તેમને 'સાજ' દ મેજરનો હોદ્દો આપ્યો ટુકડી બગવાની જગ્યાએ જઈ પહોચી

ગાંધીજીએ ત્યાં જોતું તો જળવા જતું તો કશું હતું નહિ બોળા સાદા અને જ ગવી ગણાતા જીતુ ખીચારા પોતાના જ ગવની અદર આવેલા દુખાઓમા લરાઈ બેસ હતા ગાંધીજીનું હૃદય જીલ્લાઓ તરફ હતું તેમને યુદ્ધમા સરકારને સાથ આપતા મન બહુ જ કંઈ કરવું પડ્યું. પરંતુ ધર્મશુદ્ધિથી યુદ્ધમા લગનારની ઈચ્છા લાજ રાખી. તેમને ધાયલ જીલ્લાઓની સેવાનું કામ મળું

કેટલાક જીલ્લાઓને સરકારે કેદ કર્યા હતા તેમને જેલમા આમખાના માર મારેલા તેથી આમડી ઉતરડાઈ ગઈ હતી અને ધા પાકીને સડતા હતા એમની સાગવા કરવા મઈ ગોરો તૈયાર ન હતો ગાંધીજીને એ પુણ્યનું કામ મળ્યું તેથી તેઓ

બહુ રાશી થયા દાક્તર અમનદાર લયો હતો એ ખીયાતે એકલે હાથે પહોંચી ગયો ન હતો ગાંધીજીને એણે કહ્યું ‘આ ગરીબ લોકોની દયા ખાઈને લગવાને જ તમને અહીં મોકલી આપ્યા છ’ આમ કહીને દાક્તરે ગાંધીજીને પાટા, જતુનાશક દવા વગેરે આપી અને દરદીઓ પાસે તેમને લઈ ગયા, ગાંધીજીને જોઈને દરદીઓ બહુ રાશી થયા. ગાંધીજીની ટુન્ડીએ દરદીઓના ના ધોનાનું ને પાટા માધનાનું શરૂ કર્યું ગોગ સિપાઈઓ આ જોઈને ચિડાતા, ગાળો દેતા, પણ ગાંધીજી એમને કશું કહ્યા નિના પોતાનું કામ કર્યું જતા હતા ધીમે ધીમે એ સિપાઈઓ સાથે પણ ગાંધીજીનો સબંધ બધાયો અને તેઓ ત્યાં પડી ગયા ગાંધીજીને કટવાક જખમી ગોરાઓની સારવારનું કામ પણ મોખ્ય હતું

પણ સડાઈમા રોકાયેલુ લશ્કર એક દિવસે પડ્યું ન રહે જના વધારે જરૂર હોય ત્યાં એને ઊપડનાનું હોન ગાંધીજીની છાતણીને પણ ખીજે થયે જવાનો હું મ મજાસે ગોરા સિપાઈઓ તો ઘણાખરા ઘોડેસવાર હતા ગાંધીજીની ટુન્ડીને તેમની પાછળ તેઓ જ્યાં જાય ત્યાં ડોળાઓ ઊપાડીને જનાનું હતું સામા પથ કાપવા પડતા એકનાર તો દિનસમા ચાલીસ માઈન ચાનવાનું આવ્યું હતું ફરિયાદ ચાલતી હોન ત્યારે સૌ મૂંગા મૂંગા આપ્યા જતા હોય ખભે ડોળાઓ હોય, ચોમેર પહોડો અને જંગનો, ઊડાણમા ઝુલુઓના દુમા, પરુ-પક્ષી કે આદમીનો પણ અવાજ ન સંભળાય એની ગભીર શાંતિ પથરાયેલી હોય, એવે વખતે ગાંધીજી પોતાના મન સાથે ઊડા બિતરીને વિચાર કરતા.

તેમને થતું કે મારે જો મેરા જ કરવી હોય તો વરુ મારનો, ઊકરાઈનાનો મોહ ઊડવો પડે જ જાગ વધતી નયુ,

મેંદા મેંદાને કેડાણે રહી જાય છે. એટલે માંધીજીએ એ કૂચના દિવસોમાં જિંદગીભરતું અભયર્થ પાળવાનો નિર્ણય કર્યો, જે યાત આપણે આગળ વાંચી ગયા છીએ.

આ 'જાજરા' વખતે અંગ્રેજોએ નિર્દોષ યુદ્ધ ઉપર ભુલમ ગુન્નરવામાં પાછું વાળી ન જોયું.

જુલુઓને દયાવી દેવા અંગ્રેજોએ શિઝરી રીતે કામ લીધું. ગામડાંઓમાં લરો બંદૂકે દાખલ થઈ સિપાઈઓ હરણ જેવા જોળા જુલુઓને એક જ લડાકે વીધી નાખતા. પહાડો અને જંગલોમાં વસતા એ નિર્દોષ જુલુઓને વીધી નાખવા છૂટતી ગોળીઓના અરાજ ગાંધીજીના દેવા મોસરા જતરી જતા પણ ગાંધીજી એ કડવો ધૂંટડો પી ગયા અને તેમને લાગે આવેલું જખમી જુલુઓની સારવારનું કામ કરી મન હળવું કર્યું.

સત્યાગ્રહનો જન્મ

એક મોટી નાટકગાળામાં દ્રાસવાયના હિંદીઓની સભા ભગઈ હતો હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તાઈ સભામંડપ ચિકાર ભરાઈ ગયો હતો.

ગાંધીજી ઝુલુ-ઝળવાનું કામ પતાવી પાછા જોહાનિસબગઈમાં આવી પહોંચ્યા હતા. સદા ભરવાનું કારણ ખૂની કાયદો હતો. હિંદીઓએ સરકારને લડતમાં મદદ કરી તેના બધામાં હિંદીઓને આ ગુલામીનો કાયદો મળ્યો.

એ કાયદાનો સાર આ પ્રમાણે હતો

‘દ્રાસવાયમાં રહેવાનો હક ધરાવતા દરેક હિંદી સ્ત્રી-પુરુષ અને આઠ વરસ ઉપરના છોકરા-છોકરીઓએ એશિયાઈ ફક્તરમાં પોતાના નામ નોંધાવી પરવાના મેળવવા એ વખતે જૂના પરવાના પાત્ર આપવા, નોંધવાની અરજીમાં નામ, ઠામ, જાત, ઉંમર વગેરે આપવા નોંધણી કરનાર અમલદારે અરજદારના શરીર ઉપર મુખ્ય નિશાનીઓ હોય તે નોંધી લેવી. અગ્નિ ઉપર અરજદારનાં બધાં આંગળાં અને અંગૂઠાની છાપ લેવી. ઠરાવેલી મુદતની અંદર જે હિંદી સ્ત્રી-પુરુષ અગ્નિ ન કરે તેના દ્રાસવાયમાં રહેવાના હક નથી.’

આવો પરવાનો ન કદાવે તેને જોય મળે, દંડ થાય, તેની મિલકત જપ્ત થાય, તેને હલપર કરાય—એવી જાતજાતની શિક્ષા હતી. પરવાનો ગમે તે અમલદાર ગમે ત્યારે માગી શકે. રૂબે જતાં ઊભા રાખીને અગર તમાગ ઘરમાં આવીને પણ માગી શકે. અમલદાર જે હકીકત માને તે ન જણાવે તેને દંડ ને કેદની સગા કારટ કરી શકે.

ગાંધીજી એની કલમો વાંચીને ધ્રુજી જાય્યા. આખી દુનિયામાં સ્વતંત્ર માણસ માટે આવો ગુલામીખત જોવો કાપદો હોઈ ન શકે. જાનને જોખમે એનો વિરોધ દિંદીઓએ કરવો જ જોઈએ એમ આગેવાનોને તેમણે સમજાવ્યા. આખા દ્વાંસવાદમાંથી આગેવાન દિંદીઓ જોદાનિસર્ગમાં આવી પહોંચ્યા અને આપણે શરૂઆતમાં વાંચી ગયા તેમ નાટકશાળાની અંદર જંગી સભા મળી.

સભામાં દરાવ આવ્યો કે આ ખૂની કાપદો ધારાસભામાં પસાર ન થાય તે માટે વિરોધ ઉઠાવવો, છતાં પસાર થાય તો તેને તાબે ન થવું.

દરાવને ટેકા આપતાં ગરમાગરમ લાપણો થયાં. મેડ દાંડ હપીય જુરસાદાર લાપણ કરતાં બોલી ગયા કે: ‘આ દરાવ આપણે ખુદાને દાગર-નાગર જાણીને કરવાનો છે. આપણે નામદ ધર્મને આવા કાપદને વસ કદી નહિ થઈએ. હું તો ખુદાના કસમ ખાઈને કહું છું કે આ કાપદને હરગિજ તાબે નહિ થાઉં અને આખી મિજલસને સવાહ આપું છું કે તેઓએ પણ ખુદાને દાગર જાણીને કસમ લેવા.’

ગાંધીજીને કાને ઉપવા સમ્મદો પડ્યા નેતા જ તેઓ ચમક્યા. પદેત્રાં હેજતાઈ ગયા, પણ પછી મનમાં થયું કે જો આખી સભા સમજીને ખુદાને નામે કસમ લે તો લગન આખર મુખી લડી શકાય.

પ્રમુખની રજા લઈને ગાંધીજી બોલવા ઊઠ્યા. પહેલાં તો પ્રતિજ્ઞા કેવી ભારે વસ્તુ છે તે સમજાવ્યું. પ્રતિજ્ઞા પાળતાં કેવી આડરી કમોટી થશે તેનો ખ્યાલ આપતા બોલ્યા.

‘આપણે અહીં હાજર રહેવા ત્રણ હજાર જણ દસમ ખાઈએ અને બીજા દસ હજાર ન પણ ખાય આરભમા આપણી હાસી પણ થશે વળી આટલી બધી ચેતવણી આપ્યા છતાં દસમ ખાનાગમાથી કેટલાક અથવા વળા જણ પહેલી કમોટીએ જ નબળા જણાય આપણે જેલમાં જવું પડે, જેલના અપમાન વેઠવા પડે, ભૂખ, ટાક-તડકા સહન કરવાં પડે, સખત મજૂરી કરવી પડે, ઉદ્ધત દારોગાના જેલમાં માર પણ ખાવા પડે, આપણો દડ થાય અને આપણી માનમિત્રતા પાણીને મૂલે સરકાર હગજ કરી નાખે લડનારા થોડા થઈ જઈએ તો આજે આપણી પામે યેસા હોય છતાં આપણે દગાળ બની જઈએ દેશપાર થવું પડે ભૂખ ખેંચના, જેલના ત્રાસ વેંચના કોર્મિદાદા પડે અને મરે પણ ખરા દૂંકામાં, આપણે જેલવા કંપી શરીરે તેના બધાં દુખ આપણે માથે પડશે એમ ધારીને પ્રતિજ્ઞા લેવી હોય તેણે લેવી.

‘મને કોઈ અભારે પૂછે કે લડાઈનો અત કેવો આવશે અને કયારે આવશે ? તો હું તેમને કહું કે જો આખી દિ દી કોમ કમોટીમાંથી પાર જતરે તો અત તરત આરી જાય પણ તેમ ન બને અને ઘણાખરા અરધે ગગ્ગે ભાગી પડે તો લડાઈ લાખી ચાલે.

‘પણ એટલું હું તમને નક્કી કહું છું કે આ પ્રતિજ્ઞા પાળનારા મૂળીલર માણસો દશે તોપણ તેમા આપણી ચોક્કસ જીત થવાની છે.’

શાંતિથી ગાંધીજીના ભાષણનો એકેએક શબ્દ સાંભળ્યો.
પ્રભુએ એ શબ્દ કહ્યા પછી આખી મલા ઊભી થઈ બધાએ
હાથ ઊઠા કર્યા અને ઈશ્વરને નામે-પ્રભુમાક્ષીએ હંગામ પમાર
કર્યો. બેકોના ઉત્સાહનો પાર ન રહ્યો.

અન્દરમાત બીજે દિવસે ડઈકે અન્દરમાતથી એ નાટકશાળા
બળાતે ખાખ થઈ ગઈ સૌ કહેવા લાગ્યા કે આ નાટકશાળાની
જેમ ખૂની કાયદો પણ મગીને ભગ્ન થશે.

વગર હથિયારે, રાજ કરનારી સરકારની સામે લડનાની
આ રીત બુદ્ધી જાતની હતી એને શુ નામ આપવું તેનો પ્રિયાર
ગાંધીજી કરવા લાગ્યા. એ વખતે તો કશું સૂઝ્યું નહિ બધ-
એસણું નામ શોધી ગાંધીજીને હનામ આપનાનું જાહેર કરું
મગનલાલ ગાંધીએ 'સદાચક્ર' શબ્દ મનાવ્યો. સતને ખાતર
આગ્રહ એવો તેનો અર્થ નીકળતો હતો. હનામ મગનલાલ
ગાંધીને મળ્યું ગાંધીજીએ તેમા વ' ઉમેરી 'સત્યાગ્રહ' શબ્દ ચાલુ
કર્યો. ગુજરાતી તથા હિંદી ભાષામા એ શબ્દને સાંભળે વધાવો લીધો.

આ રીતે 'સત્યાગ્રહ'નો જન્મ થયો-૧૯૦૬

વિસ્થાપનમાં ઉપદેશન

દ્વિસવાસના તેર હજાર હિંદીઓ બળવાન સરકાર સામે લડાઈમાં જતરે તે પહેલા સમજાવટથી કાયદો પાછો ખેંચાવવા ગાંધીજીએ પ્રયાસ શરૂ કર્યો જાપાઓ મારફત દક્ષિણ આફ્રિકામાં, હિંદુસ્તાનમાં અને વિસ્થાપનમાં જિહાદો શરૂ કર્યો. વિસ્થાપનના પ્રધાનોને રૂબરૂ મળી હિંદીઓની વાત સમજાવવા એ પ્રતિનિધિને વિસ્થાપન મોકલવાનું નક્કી કર્યું. પ્રતિનિધિ તરીકે ગાંધીજી અને વજીરઅલીને પસંદ કર્યા

વિસ્થાપનમાં ગાંધીજીએ તનતોડ મહેનત શરૂ કરી. પ્રધાનોને મળ્યા. દક્ષિણ આફ્રિકાના સવાસમાં રસ લેતા અંગ્રેજ મિત્રોને, મુખ્ય મુખ્ય જાપાઓના અધિપતિઓને મળ્યા. ગાંધીજી છ અફવાહિયાં વિસ્થાપનમાં રહ્યા. ત્યાં તેમના કામમાં મદદ કરનારા જુવાનો પણ મળી રહ્યા. વિસ્થાપનમાં લજ્જતા વિદ્યાર્થીઓ ગાંધીજી કરતા વીંટળાઈ રહેતા અને ચીંધું કામ કરતા. સરનામાં કરવાનું, અરજીઓની નકલો કરવી, ટિકિટો ચોડવી, ટપાલે જતું-દરેક કામ હોંશથી કરતા. એમાં એક અંગ્રેજ જુવાન સૌને ટપી જાય તેવો હતો.

એનું નામ સીમંડડ હતું. પહેલાં એ આફ્રિકામાં હતો. ત્યાં ગાંધીજી સાથે એને ઓળખાણ થયેલી. એ મુબરકમાં હતો ત્યારે મરફી થયેલા હિંદીઓની એણે સારવાર કરેલી. કાળા-ઘોરાનો બેદ એના મનમાં લેશ પણ ન હતો. બજાવાદનની જેમ નબળાને પક્ષે રહી લડવાનો એનો નિયમ હતો. બેદાનિસત્ત્વમાં એ ગોં

ને કહેતો: 'તમે થોડા છો, સરકાર કરતાં ઓછાં સાધનવાળા છો, એટલે હું તમારી મદદમાં રહું છું' વિવાચતમાં ગાંધીજી આવ્યા છે એવી ખબર કોઈ જગ્યામાં એણે વાગી એટલે મોટા લગ્ન સહેર-મા ખોળતો ખોળતો એ ગાંધીજી પાસે આવી પહોંચ્યા. ગાંધીજી પ્રેમથી એને બેટી પડ્યા.

મીમડા કહે 'મને પટાવાળાનું કામ સોંપશો તો તે પણ કરીશ. લઘુનિષિની જરૂર હોય તો તો તમને મારા જેવો કુશળ માણસ ખીજો નહિ મળે' ગાંધીજીએ હસીને જવાબ આપ્યો: 'મારે બને કામનો ખપ છે.'

એ જીવવાને રાત અને દહાડો વગર પૈસે ગાંધીજીનું વૈતરુ કર્યું. રાતના બાર બાર અને એક એક વાગ્યા સુધી એ કાગળો કે અરજીઓ ટાઈપ કરતો હોય સદેશ લાવના-વઢ જવા, ટપાલે જવું, બધું કામ એ હસતે મોઢે કરતો એની કમાણી મહિનાના લગભગ સાડા છસો રૂપિયાની હતી, પણ એ બધું મિત્રોને મદદ કરવામાં વાપરી નાખતો. ગાંધીજીએ કામના બદલામાં કંઈક મહેન-તાણું લેવા તેને આગ્રહ કર્યો ત્યારે એણે સાફ ના પાડી એ કહે 'આવી સેવાનો બદલો લેવો એ અધર્મ છે'

ગાંધીજીને જીવડવાનો દિવસ આવ્યો છેલ્લી રાતે બધું કામ-રાજ આટોપતા, સામાન બાંધતા રાતના ત્રણ વાગ્યા. એ વખતે પણ એ મદદમાં સાથે હતો ખીજો દિવસે સ્ટીમર પર ચડારીને એ ગાંધીજીથી છૂટો પડ્યો.

ગાંધીજીની કામ કરવાની રીત-લાવના એવી હતી કે હર-કોઈ તેમાં મદદ કરવા તથસી રહેતા વિવાચતથી ગાંધીજી પાછા આવ્યા જોહાનિસગર્ગ પહોંચતા ગાંધીજીએ બેથુ કે સરકારે હોશિ-યારીથી જિંદગીને છેતર્યા છે.

સત્યાગ્રહ-સંગ્રામ શરૂ

દ્રોસરાવની રાજવાની પ્રિંગરિયામાં ૪૩ી સભા મળી હિંદીઓની તેર હજારની કુલ નસ્તીમાંથી પાંચથી ૭ હજાર માણસો સભામાં હાજર હતા દૂર દૂરના રાજ્યોમાં વેપાર ગતા હિંદીઓ અને મોનાની ખાણોમાં કામ કરતા ગિરમીડિયા મજૂરો પોતાના હક્કની રક્ષા કરવા આવી પહોંચ્યા હતા

ફરીથી જુગ્સફાર લાપણો થયા ફરીથી ગાંધી પડે તે દુખ વેદનાનો નિશ્ચય કર્યા ફરી એકવાર જનને જોખમે ખૂંટી નાંધનાનો નિર્ણય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવાઈ

જુનાઈ મહિનામાં નવા પરનાના કદાવરાના હતા જુનાઈ આવ્યો પરવાના-ઓફિસે અમનદારો અને કાગડુનો તૈયાર થઈને બેઠા કોઈ પણ હિંદી પરનાનો કદાવરા આવી ચડે તો તેને અમ જાતી પાછો વાળવા અયમેરકો ઓફિસ આગળ જિભા ગલા, અયમેરકો જે આવે તેમને રાતિથી સમજાવીને પાંચ વાળતા હતા ગાંધીજી લડતની દેખરેખ રાખતા હતા

ગામડે ગામડે અયમેરકો નીળી પડ્યા હતા તેઓ મત્તાઓ લરીને પરનાના ન કદાવરાનું સમજાવતા હતા છનાઝપના અને ખુન્થી રીતે એમ પરનાના કદાવરાનું માલ પાચમોએક નીમ્યા ખાંડીના મજબૂત હતા

સરકારે જોયું કે હિંદીઓની મક્કમતા વધતી જાય છે. એટલે એણે જરા હાથ ખતાવવાનું શરૂ કર્યું.

રામસુંદર પંડિત કરીને એક હિંદી જુવાન જર્મિંગ્ટન નામના ગામમાં રહેતો હતો. એ દેખાવમાં બહાદુર અને વાચાળ હતો. થોડા મોઢાં જાણુતો. ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો હતો એટલે રામાયણનાં દુહા-ચોપાઈ પણ લલકારતો એણે ડેર ડેર ભાષણો આપવા માંડ્યાં. એની જુરસાદાર વાણીથી લોકોને પાનો ચડતો.

હિંદીઓમાં પણ કેટલાક વિધ્નસંતોષી હતા, જેમણે ખાનગી ખૂણે પરવાના કઢાવી આખર ગુમાવી હતી, તેમાંના કોઈ એ સરકારને ખબર આપી કે: 'આ પંડિતને પકડો તો જર્મિંગ્ટનમાંથી પરવાના કઢાવનાર નીકળશે.' પરવાના-અધિકારીને તો આ વાત મધથી મીઠી લાગી. એણે તરત રામસુંદરને પકડ્યો. તેની ઉપર ફારટમાં કેસ ચાલ્યો.

આવી જાતનો કેસ પહેલો જ હતો. સરકારી અમલદારોમાં તેમ જ હિંદીઓમાં ખજાળાટ મચ્યો. રામસુંદરને એક ગામ ઓળખતું તે આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રસિદ્ધ થયો. કોઈ મહાપુરુષનો કેસ ચાલે તેમ સરકારે પોલીસ-પહેરા ગોઠવેલા. રામસુંદરને એક માસની સાદી સજા થઈ. એને ખાસ જુદો ગોરા વોર્ડમાં રાખવામાં આવ્યો. હિંદીઓએ એને માટે ભાતભાતનાં ભોજન મોકલ્યાં. અમલદારોએ પણ એનું માન ખૂબ સાચવ્યું.

એની જેલ મહેલ સમાન હતી. ઘણાને જેલ જવાની તાકાવેલી પણ લાગી હતી. આટલી સગવડ અને આટલું માનપાન છતાં રામસુંદરને જેલ વસમી લાગી. એ છૂટો ફરનારો, ખીડીતમાકુનો ભારે વ્યસની માણસ હતો. વ્યસનની ગુલામીથી અને એકાંતથી એ ગમરાયો. જેમ તેમ તેણે મહિનો પૂરો કર્યો.

રામમુંદર છૂટયો. લોકોએ એતું સરથસ કાઢ્યું. રામમુંદરને કૂચથી લાંકી દીધી. પણ અદરખાને કર્પોક દેવાથી એ રાત લઈને ખસી ગયો. છતાં હિંદીઓનો ભુસ્સો ટકી રહ્યો.

એ દિવસોમાં ‘ ઇન્ડિયન ઓપીનિયન ’ પુરજોસમા ચાલતું હતું. ફિનિક્સમા પેસ્ટ અને મગનલાલ ગાંધી એની વ્યવસ્થા કરતા હતા. પરવાનાખાતાના અમલદારો એ છપુ ખૂન ખ્યાનપૂર્વક વાંચતા હતા.

હાલતનો આધાર સત્ય ઉપર હતો એટલે કશું છપુ રાખવાનું હતું જ નહિ. છાપામાં બધી બાબતો સાફ સાફ લખાતી હતી. એ ઉપરથી અમલદારોને લાગ્યું કે આગેવાનોને પકડ્યા વિના આ હાલત દબાશે નહિ.

હિંદીઓ સાથે ચીના પણ લડ્યા હતા તેમને પણ એ ભુલથી કાયદો લાગુ પડતો હતો. ચીનાઓનો ભુસ્સો ઓર હતો. તેથી સરકારે ચીનાઓના પ્રમુખ કવીન, ગાંધીજી અને યજ્ઞી નાયકુ એ ત્રણ જણને કોરટમાં હાજર થવાની નોટિસ આપી.

ત્રણે આગેવાનો અદાલતમાં હાજર થયા. સાંચે પોતાનો ગુનો કબૂલ કર્યો. ગાંધીજી ફક્ત એટલું જ બોલ્યા કે. ‘ પૂરતો વિચાર કર્યા પછી, ધર્મ સમજીને મેં આ ખૂની કાયદોનો નિરોધ કર્યો છે. તેને સાડુ જે સગ્ન મળશે તે સહન કરવામાં હું માન સમજીશ.’

ન્યાયાધીશે ગાંધીજીને બે માસની સાદી સગ્ન કરી. બીજાઓનો કેસ બુદો ચાલવાનો હતો.

અદાલતમાં ગાંધીજી મેંકડો વખત વડીલ તરીકે જાણી રહેલા. જે અદાલતમાં વડીલ મડળીના માનવતા સભ્ય તરીકે

ગાંધીજી બેસતા તે જ અમલતમાં એક ગુનેગાર તરીકે પાંજરામાં બંધા રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો ને જરા વિચિત્ર તો લાગ્યું, પરંતુ પોતે વકીલ મંડળ સાથે બેસવામાં જે માન સમજતા તેથી ધણું વધારે માન આ રીતે તહોમતદાર તરીકે બંધા રહેવામાં ગાંધીજીએ માન્યું. એ વખતે કોરટ આખી હિંદીઓ, ગોરા વકીલો વગેરેથી ભરાર્થ ગઈ હતી.

જેવી સખ સંભળાવી દીધી કે તરત ગાંધીજીને કેદીઓને જ્યાં જેલ જતા પહેલાં રાખવામાં આવતા ત્યાં એક સિપાઈલઈ ગયો.

પહેલી જ્વેલયાત્રા

ગાંધીજીને કાટડીમાં પૂરી, ઉપર તાલુ મારી, પોલીસ-અમલ દાર આતો ગયો.

ગાંધીજી એટલા પડ્યા, આ તેમનો જેનો પહેલો અનુભવ હતો તેમણે આસપાસ નજર ફરી તો બધું સૂમસામ લાગ્યું તેઓ જોડા વિચારમાં પડી ગયા 'ક્યા ધરખાર, ક્યા વડીયાળ, ક્યા સલાઓ-એ બધું શું રાખ્યું હતું ? અને આગે કેટલી બન્યો છું. જે મહિનામાં શું થશે ? પૂરા જે મહિના જેનમાં કાઢના પડશે ? લોકો થોડાંધ આપે તો તો જે મહિના કાઢના ન પડે પણ વચન આપ્યા પ્રમાણે એ લોકો ન પળે તો જે મહિના કેટલા લાખા થઈ પડે ?' પણ આવા વિચારો આત્યા-ન આત્યા ને પસાર થઈ ગયા ગાંધીજીના મનમાં વિચારોએ તગત પાડો ખાને 'હું તો જ્વેલને મહેલ ગણાવનારો સલાઅહની લડતમાં જનનભાવ અર્પણ કરવાનો વખત આવે એ તો ધન્ય ધડી નાણાય' આ વિચારો આવતા જ ગાંધીજી દહાર થયા બીજા ભાગે એને ટ્રેડી જ્વેલ મળશે, સાને સાથે રાખશે કે જુદા, વગેરે પહેનારુ વિચારો શરૂ થયા.

એટલામાં દરનાજે ખૂંચે પિત્તગાડી આવી તેમાં બેઝાડી ગાંધીજીને જોહાનિસઅર્ગની જ્વેલમાં વર્ડ ગયા

જેલમાં પહોંચ્યા. ત્યાં ગાંધીજીનાં કપડાં ઉતરાવ્યાં. બીજાં કપડાં પહેરવા આપ્યાં. તે મેઘાં અને ગંદાં હતાં. એવાં કપડાં પહેરતાં ગાંધીજીને સૂગ ચડી. મનને દુઃખ થયું. છતાં સલામતી તરીકે જેલના સાદા નિયમો પાળવા જેઠાંએ એમ વિચારી મન વાળ્યું અને પહેરી લીધાં. નામ-દામ નોંધ્યા બાદ ગાંધીજીને એક મોટા ઓરડામાં લઈ ગયા. થોડો વખત થયો ત્યાં તેમના સાથીઓ હસતા-બોલતા આવી પહોંચ્યા.

થંબી નામક પાછળથી શું થયું તેની વાત કરવા લાગ્યા : 'તમને લઈ ગયા પછી લોકોએ કાળા વાવટા હાથમાં પકડીને સર-ધસ કાઢ્યું. કેટલાક તો ઉરકેરાઈ ગયા હતાં. પોલીસ વચ્ચે પડી. કેટલાકને માર પછુ પડ્યો.' ગાંધીજી સાંભળી રહ્યા.

સાથે રહેવાનું થયું તેથી બધા ખૂબ રાજી થયા.

જ્યેષ્ઠ વાળા ત્યાં ઓરડાનાં બારણાં બંધ થયાં. આફ્રિકાની જેલમાં સળિયા હોતા નથી. હવા-અગ્નિવાળા માટે જાંચે નાનું જાળિયું હોય છે. એટલે જાણે તિન્નેરીમાં પૂર્વા હોય તેવું લાગ્યું. રામનુદરને તો 'ગોરા વોડે' રાખેલો. પણ હવે તો સામગ્રી ધરપકડ કરવી પડશે એમ સરકારને લાગ્યું, તેથી હબરડીઓની જેલમાં ગાંધીજી વગેરેને લઈ આવ્યા અને હબરડી કેદીઓની મારફત જ રાખ્યા.

બીજો દિવસે ગાંધીજીને ખબર પડી કે આપણે તો સાદી કેદવાળા છીએ. આપણને ઘરનાં કપડાં પહેરવાનો હક છે. પણ ગાંધીજી અને તેમના સાથીઓએ નિશ્ચય કર્યો કે આપણે જેલમાં કેદીનાં જ કપડાં પહેરવાં.

ગાંધીજીને જેલનાં કપડાં કેતાં મળ્યાં દગે ? એક મેયુથેત્રું કાળું પાટલૂન, કાળું જંપર, કાળું ખમીર, કાળા ટોપી અને કાળાં મોજાં ! મગજ અને નાદવા-ચોવાની કસી સગવડ ન મળે.

નણુ નણુ સાથે જઈ શકે તેના હિરાડા જગજગ હતા નાહવામા કે જગજગમા એમ હાકી ન શકાય ગાધીજીએ આની અગવડો આનંદથી વેડી લીધી

પથાની માટે નણુ ઈચ્છિના પાવાનાળી પાટ આપી હતી પાથ રનામા કાથાની સાદરી, ઓઢના માટે એક ઝમળી, એક ઓશીકુ, સાથુ, ટુવાય અને લાકડાનો એક ચમચો આટલી વસ્તુ જેલ તરફ થી સોને મળી

રાતના આઠ વાગે એટલે પથારીમા બેસનાની મનાઈ દરેકે સૂઈ જતું જોઈએ સૂતું પણ બિઘતું નહિ જરાક બિઘ આવે ત્યા બહાર પહેરો ભરતો પોનીસ 'હુલા હુલા' કરીને દીનાન ઉપર લાકડી મઝડે અને જગતા રાખે

સવારે પાથ વાગે ઉઠાડે પણ દરનાજો ૭ વાગે ખાતે ત્યા સુધી પથારીમા બેસી રહેવાનું ખોરાક આફ્રિકાના હબસીઓને મળે તેવો જ મળતો હતો સવારે પાણીશેર મકાઈનાં લોટનું પૂપૂ (કાશ), બપોરે પાણીશેર ભાત, પાણીશેર ડબ્બરોગીને અધીળ થી મગતું સાજો પાણુ પોણીશેર પૂત અઠનાડિયામા ત્રણ દિનસ વાન આપતા. સાજો બટાટાનું શાક આપતા કપડા, પથારી, ખોરાક, નાહવા-ધોવાનું, જગજગ બધું ગફુ ને સૂગ ચડે તેનું હતું ખતા સાંચે જેલને આનંદથી વધાવી લીધી ગાધીજીએ પાવખાનાની સફાઈનું કામ ઉઠાવી લીધું

આ બાળુ સત્યાગ્રહની લડતે જોર પકડ્યું પરવાના મિના ગોરા કે કાળા કોઈ ફેરી કરીને વેપાર ન કરી શકે એવો કાયદો હતો, વણા હિંદી ભાઈઓ રેકડીમા ફળ, શાકભાજી વગેરે લઈને વગર પરનાને ફેરી કરવા નીકળી પડ્યા તેમની સામટી ધરપકડ શરૂ થઈ. જેલ ભરાયા લાગી લગભગ દોઢસોની સંખ્યા થઈ ગઈ, બધા સાદી સજાવાળા હતા એટલે તેમને કશું કામ ને.

શકાય નહિ, અને જોઈ જોઈ ખાધું પચે નહિ. તેથી ગાંધીજીએ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કહ્યું : ‘અમને કસરત કરવાની સગવડ આપો, નહિતર અમે માથ પડી જશું.’

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ કહે : ‘તમારા વોર્ડરને વખત હોય તો કસરત કરાવે.’

વોર્ડર લેવો હતો, એણે તો બીજા ૪ દિવસથી ક્વાયત રાઈ કરાવી સમારનો પટોર યાત્ર ને કાટડીના આંગણામાં સેને ‘એક કનાર’ થવાનો ઓર્ડર છૂટતો. અને પછી ‘લેફ્ટ રાઈટ, લેફ્ટ રાઈટ’ ચાલ્યું. વોર્ડરને તો બીચારાને વધારે વખત ન હોય તેથી નવાબખાન નામના પદાણુભાઈને ક્વાયતનું કામ સોંપીને ચાલ્યો જતો. નવાબખાનને અગ્રેજી આવડે નહિ. ક્વાયતના ઓર્ડર આપણાં દેશી રજવાડાંના બાપુગાઈ પોલીસ જેવા કરે. ત્યાં નવાબખાન ‘ગ્રેડ એટ ઇજ’ ને બદલે ‘ટંડીજી’ એવો દુકમ છોડતો હીરે બધા ખડખડાટ હસી પડતા.

પણ ત્યાર પછી જેમને સગ્ન થઈ તેમને સાદી કેદને બદલે સખત મજૂરીની સગ્ન કરવા લાગ્યા. સ્વધામહીઓની હારમાળા તો ચાલુ જ હતી. દિદીઓ કે ચીના જેવથી ડરતા નથી એમ બંગ્લોને સરકાર સહેજ નિયારમાં પડી.

પહેલી સમાધાની

જેલમાં એક પખવાડિયું પડું ન થયું ત્યાં બહારથી પકડાઈને આવનારા ખબર લાવ્યા કે સરકાર સાથે સમાધાનની વાતો ચાલે છે. બે-ત્રણ દિવસ પછી જ્વેહાનિસખગના એક અંગ્રેજી છાપાના તંત્રી આલ્બર્ટ કાર્ટરાઈટ ગાંધીજીને મળવા આવ્યા. તેઓ બાહોશ અને ઉદાર દિવના હતા. સરકારમાં એમની લાગવગ સારી હતી. તેઓ મોટે ભાગે હિંદીઓનો જ પક્ષ લેતા. ગાંધીજી સાથે તેમને ગાઢ મિત્રાચારી હતી.

ગાંધીજી જેલમાં ગયા પછી કાર્ટગર્ટ ત્યાંના વડાપ્રધાન જનરલ સ્મટ્સને મળ્યા. જનરલ સ્મટ્સ પાકો મુસફી હતો. આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં એને હોસિયારીમાં કોઈ ન લગે. વિશ્વાયતના પ્રધાનોને પણ જુ પાઈ દે એવો પહોંચેલો હતો.

કાર્ટરાઈટને સ્મટ્સે જવાબ આપ્યો : ‘તમે હિંદીઓને સમજાવો શકતા હો તો હું એ કાયદામાં ફેરફાર કરવા તૈયાર છું. કાર્ટરાઈટ કહે : ‘શા ફેરફાર કરશો ?’

એટલે એણે કાગળ ઉપર એક ખરડો તૈયાર કરી આપ્યો. કાર્ટરાઈટ એ ખરડો લઈને પહેલાં હિંદી આગેવાનોને મળ્યા. એ બધા કહે : ‘અમને કાયદાની બારીકીની કશી ગમ ન પડે. તમે ગાંધીલાઈને મળો, એ જેલમાં છે ત્યાં સુધી અમે કશી વાત કરી ન શકીએ. ગાંધીલાઈ કરશે તે અમારે કબૂલ છે.’

એટલે કાર્ટરાઈટ ગાંધીજીને મળવા જેલમાં આવ્યા. ગાંધીજીએ ખરડો વાંચ્યો. તેનો સાર એટલો કે : ‘હિંદીઓએ પોતાની

મરજીથી પગવાના બદલાવના કોઈને ન ગદનાવવા હોય તો તેની ઉપર સરાર દયાણુ ન કરે. પરનાનો ઢવો રાખવો તે દિદીઓ સાથે મળીને સરાર નક્કી કરવું જે મોટા ભાગના દિદીઓ પોતાની રાજબુઝીથી પરનાના બદલી લે તો સરકારે ખૂની કાયદો રદ કરવો.

આમા જનરલ સ્મટસની હોશિયારી એક ઠેકાણે હતી તે ગાંધીજીએ પકડી પાડી ખૂની કાયદો રદ કરવાની વાત ગોગ ગોગ ભાનામા નખી હતી જે અર્થ થાય તેના શબ્દો વાપર્યા હતા ગાંધીજીએ કાર્ટરાઈટને કહ્યું 'તમે આટલી વસ્તુ ચોખ્ખી કરી આવો બાપી બધું બરાબર છે' ગાંધીજીએ પોતાના સાથેના મુખ્ય ભાઈઓને આ વાત કરી. તેમણે ગાંધીજીની વાતને ટેકા આપ્યો.

પણ કાર્ટરાઈટ ગાંધીજીને કહ્યું જનરલ સ્મટસ આમા હવે ફેરફાર નહિ કરે'

'તો ચલુ. સમાધાન કરવું હોય તો જેવ બાણુના માણુએ નમતુ મૂકવું જોઈએ 'આ ખરડો સ્વીકારો, નહિતર મર્દ નહિ' એવી પિસ્તોલ ધરે તે મમ ન આવે ખૂની મયદાની પિસ્તોલ કરતા આ કાઈ મોતી નથી અમે થોડું વધારે સહન કરશું તમે મહેનત કરો છો તે મન તમારો આજ્ઞા માનીએ છીએ' ગાંધીજીની વાત દીવા જેવી હતી કાર્ટરાઈટને એ કબૂલ રાખી પડી. ગાંધીજીએ કહ્યું તે પ્રમાણે ફેરફાર કરાવના તે પાછ જનરલ સ્મટસ પામે ગયા ગાંધીજીએ નવો ખરડો ઘડીને કાર્ટરાઈટને આપ્યો તેમા ચીના પ્રતુખ સ્વીન તથા ચબી નાયકુની સહી પણ લીધી.

કાર્ટરાઈટ જનરલ સ્મટસને મળ્યા તેણે ગાંધીજીએ સચવેલ ફેરફાર કબૂલ રાખ્યો.

ખીજે કે ત્રીજે દિવસે જોહાનિસબર્ગનો પોલીસ-સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જેવમા આબો અને ગાંધીજીને જનરલ રમટ્સ પાસે પ્રિંગિયા તેડી ગયો.

ગાંધીજી ને રમટ્સ નચે ધણી વાતો થઈ ગાંધીજીને એણે કહ્યું 'તમારા જેવમા ગયા પછી પણ લોકો મક્કમ રહ્યા એ બદન હું મુઆઝકાદી આપુ છું મને હિંદીઓ તરફ અણુગમે નથી હું પણ બારિસ્ટર છું. મારા વખતમા ધણા હિંદીઓ નિલાયતમા મારી સાથે બચતા હતા મારે તો ફરજ બળવરી પડે છે. હવે નવો ખરડો ધડીશ ત્યારે તમને દેખાડવા મો.શીશ ફગીથી લડન જાગે તેની મારી ઇચ્છા નથી. તમારા લોકોની વાગણીને હું માન આપના છું છું.' આરી સુદર મીરી વાતો કરીને રમટ્સ બિચ્યા

ગાંધીજીએ પૂછ્યું 'હવે મારે ક્યા જવાનું છે ? અને માની સાથેના કેદીઓનું શું ?'

એણે હસીને જવાબ આપ્યો 'તમે તો જાણે અત્યાચારી જ છૂટા છો તમાગ સાધીઓને માન સનારમા છોડી મૂકનાનો ટેનિફાન કરી દઈશ પણ તમે લોકો બહુ જનસા અને તમાશા ન કરશો એટલું માગી લઉં છું'

ગાંધીજી કહે 'જનસા ખાતર જનસો નહિ કરીએ, પણ સમાધાની સમજાવવા સારુ તો મારે સભાઓ કરવી પડશે'

રમટ્સ કહે 'એવી સભાઓ તો જોટલી બરરી હોય તેટલી બરને'

એ વખતે સારના સાત વાગ્યા હતા ગાંધીજી પાસે એક પાર્ક પણ ન હતી જનરલ રમટ્સના મત્રીએ તેમને પ્રિંગિયાથી જોહાનિસબર્ગ જવાના ભાડાના પૈસા આપ્યા લડતના આગે રાન હિંદીઓ જોહાનિસબર્ગમા હતા ત્યા જવાની છેત્રી ટ્રેન આપી હતી ગાંધીજીએ અપાટાબધ પહોચી જઈને એ ટ્રેન પકડી

સમાધાનનો વિરોધ ને ધમકી

ગાંધીજીની ગાંડી રાતના નવેક વાગે જોહાનિસખર્ગ પહોંચી. ગાંધીજી પરબાર્યા પ્રમુખ શેઠ ઇસિપમિયાંને ઘેર ગયા. ગાંધીજીને પ્રિટોરિયા લઈ ગયાના ખબર તેમને પડ્યા હતા એટલે તેઓ રાહમાં હતા. ગાંધીજીને પોલીસ વગર એકલા આવેલા જોયા એટલે સ્થાને નવાઈ લાગી અને આનંદ થયો.

ગાંધીજીએ ઇસિપમિયાં અને થોડા મિત્રોને દૂકમાં બંધી વાત કરી અને કહ્યું કે: 'આપણે અસારે જ જોટલા બને તેટલા માણસોને એકા કરીને સભા ભરવી જોઈએ, તેમને બંધી વાનતી જણુ કરી દેવી જોઈએ.'

ઇસિપમિયાં કહે: 'બરાબર છે.' તરત જ લતામાં ખબર મોકલી આપ્યા. ઇસિપમિયાંનું ઘર મસ્જિદની પાસે જ હતું. સભાઓ મસ્જિદના યોગાનમાં થતી. એટલે બીજી કશી ખાસ ગોઠવણ કરવાની હતી નહિ. માથા ઉપર એક કીટસન લાઈટ ટિંગાડી એટલે માણસો ભરાવા માંડ્યા.

રાતના ૧૧-૧૨ નો સુમાર હતો છતાં હજારેક માણસો એકઠા થઈ ગયા.

સભા ભરાતા પહેલાં ગાંધીજીએ જે આગેવાનો ઇસિપમિયાંને ઘેર લાગ્ગર હતા તેમને શરતો સમજાવી હતી તેમાંના કેટલાકનો વિરોધ હતો. એમને લાય હતો કે રમટ્સ દગો દેશે. ખૂની કાયદો એ રદ કરે પછી જ આપણે પરવાના કદાવવા જોઈએ, નહિ તો એ માણસ પાકો છે-તરત કરી બેઝે.

ગાંધીજીએ તેમને સમજાવ્યું કે: 'તમારી વાત સાચી છે, પણ સમાધાનમાં થોડુંક નમતું એવ પક્ષે મૂકવું જ પડે. વળી

નિશ્વાસન ગ થશે તો શુ કરશુ, એવી ખીક સત્યાગ્રહીને હોતી નથી એ તો વીસવાર છેતરાય તોપણ એકનીસમી વાર નિશ્વાસ મૂકે, અને નિશ્વાસઘાત થાય તો ફરી પાછો વડે હારીને હથિયાર હેઠા ન મૂકે. આખરે તો સત્યાગ્રહીની જ જીત થાય '

આ વાત ગાંધીજીએ સભામાં વધારે વિસ્તારથી સમજાવી ગાંધીજી ભાષણ કરી રહ્યા કે તરત એક પદાણુ બોલો થયો એણે ગાંધીજી ઉપર સનાહોનો મારો ચનાવ્યો 'આ સમાધાનમાં દસ આગળા આપવા ખડશે ખરા ?'

ગાંધીજી 'હા અને ના મારી સનાહ આગળા આપનાની છે પણ જેમને ધર્મનો ગાંધ હોય કે જેને એ માનદાનિ લાગતી હોય તે નહિ આપે તોપણ ચાલશે '

પદાણુ 'તમે ખોતે શુ કરશો '

ગાંધીજી 'હું તો દસ આગળા આપનાનો જ છું હું ન આપુ ને ખીજને આપનાની સનાહ દઉં તે કેમ બને ?'

પદાણુ 'તમે આગળા આપનાના છો ?' પદાણુનો સાદ જરા બોલો થયો 'અમને દસ આગળા ન આપનાતુ સમજતુ નાર, આ લડત દસ આગળાની છે એમ કહેનાર તમે આગળા આપવા જશો ?'

ગાંધીજી 'એ લોકો જમરજસ્તી લેના માગના હતા તેની સામે આપણે વિરોધ હતો જખરજસ્તીથી તો આગળા શુ, સહી પણ હું ન આપુ આપણે કોઈને ખીકથી સલામ ભરીએ તો કાપગમા ખપીએ, પણ દોસ્તીદાવે ભરનામા વિનય ગણાય તેમ આજે આપણે આપણી મરજથી આપીએ તેમા માણસાઈ જતી નથી '

પદાણુ 'અમે સાલજ્યુ છે કે તમે બે-અઢી લાખ રૂપિયાની લાય લઈને કામને સરારને વેચી દીધી છે અમે દી દસ આગળા દેવાના નથી, અને કોઈને દેવા દઈશુ પણ નહિ ખુદાના કસમ

ખાઈ ને હું કહું છું કે જે માણસ ઓફિસમાં જવાની પહેલ કરશે તે માણસને હું ઠાર મારીશ '

ગાંધીજીએ જાનિથી જવાબ આપ્યો. પદાણુ ભાઈએની લાગણી હું સમજી શકું છું લાચર ખાઈ ને હું કોમને વેચુ એવું કોઈ ન જ માને એની મને ખાતરી છે. જેણે દસ આગળા ન આપવાના મોગન ખાવા છે તેમને કોઈ ફરજ પાડનાનું નથી. પદાણુ અગર બીજા જે કોઈ ભાઈએને આગળા આપ્યા વિના પરવાના કદાવવા હશે તેમને હું પોતે પરવાના નથી આપીશ કોઈ ને મારી નાખવાના કસમ ખુદાને નામે ન લેનાય તેથી માર મારવાની ધમકી મને ગમતી નથી. પણ એ ભાઈએ ગુસ્સાના આવેશમાં એવા કસમ ખાધા હશે એમ જ હું માનું છું. પરંતુ તેઓ પોતાના કસમ અમનમાં મૂકવાના હોય કે ન મૂકવાના હોય, પણ આ સમાધાન કરનારા મુખ્ય માણસ તરીકે દસ આગળા આપવાની પહેલ મારે જ કરવી જોઈએ મારી એ ફરજ છે મને પહેલ કરનારે એમ હું પ્રભુ પામે માગું છું મરવું તો સૌને નસીમે છે જ રાગથી કે એના બીજા મરણથી મરવું એના કરતા માગ કોઈ પણ ભાઈ ને હાથે મરું તેમાં મને કુખ હોય જ નહિ અને જો તેવે વખતે પણ હું જરાયે ગુસ્સો ન કરું, અથવા મારનાર પ્રત્યે દેવ ન કરું તો માગું તો ભવિષ્ય સુધરી જાય અને મારનાર પાછળથી સમજી જ જાય કે ગાંધી તદ્દન નિર્દોષ હતો '

ગાંધીજી જોવાને બેઠા સભા આખી રત્નમ્થ થઈ ગઈ હતી પદાણુના '૧૨ માગવાના કસમ અને ગાંધીજીની પહેલ કરવાની પ્રતિજ્ઞા મને વસ્તુ ગબીર હતી

બેચ્ચાગ પદાણુ સિવાય બીજા બધાએ સમાધાનને મંજૂરી આપી દરાન થતા પરીવાના નજી વાના એ વખતે ગાંધીજી પેર પેરેવા સવાનું માની વાલ્યુ એ દનાક લખવાનું મમ કર્યું દાન મુપાળી મીને સાત વાગે જેતને દગ્વાળે પલેન્ચા બધને હોડારી વા મા.

‘ત્રિમપંથ પાવકની જ્વાળા’

૯૭ ફૂટથી વધારે ઊંચો, વિશાળ કદનો, ખેવડા બાંધાનો, પહાણ મીર આલમ ધાસનાં તથા વાળાનાં ગાદણાં ભરાવી વેચવાનો ધર્મી કરતો હતો. ગાંધીજીનો એ જૂનો અસીંગ હતો. ગાંધીજી ઉપર એને હેત હવું પણ સમાધાની એને પસંદ ન હતી. દસ આંગળાં આપી પરવાનો કઢાવવા જનારને હાર મારવાના એણે કસમ ખાધા હતા. એ વાતને ત્રણ મહિના વીતી ગયા છતાં એ કસમ બ્રૂથો ન હતો.

પરવાના-ઓફિસ ગોઠવાઈ ગઈ અને પરવાના કઢાવવાનું શરૂ કરવાની જાહેરાત અપાઈ. સૌથી પહેલો પરવાનો કઢાવવાની ગાંધીજીએ પ્રનિશ્ઠા લીધી હતી.

આ દિવસે સને ૧૯૦૮ના ફેબ્રુઆરીની દસમી તારીખ હતી. ગાંધીજી સત્તારના પહોરમાં પોતાની ઓફિસે આવ્યા તે વખતે મીર આલમ પોતાના બે-ત્રણ દોસ્તો સાથે બહાર ઊભો હતો. હમેશાં તે ગાંધીજીને એ દેખે એટલે તરત સલામ ભરતો, પણ આજ ગાંધીજી સાથે ચાર આંખ મળી છતાં સલામ ન ભરી. એની આંખમાં રહેલો મુસ્સો ગાંધીજીએ જોઈ લીધો. આજે જરૂર કંઈક નવાબૂતી થવાની એમ ગાંધીજીને લાગ્યું. મીર આલમે

સનામ ન લગી, જતા ગાંધીજી સનામ લરી આમી સનામ
લરતા પગ એનો હાથ અડક રહ્યો ગાંધીજી તો હમેશની
માફ પૂછ્યું 'કેમ હો ?'

'અ-જ હૈ' કહીને એણે હોઠ દબાવ્યા એની આખ ખૂંટી
લગી હતી

ગાંધીજી એ દિસમા ચોરી રાત્રે એક ત્રણ ઇસપમિયા વગેરે
ભાઈઓ આવી પહોંચ્યા સાં એશિયાઈ ઓદિમે પરવાના ધ્રુવવા
આ પા ઓદિસ લગભગ એ માર્છન દૂર હતી સરિયામ રમ્ના
પર થઈને જવાનું હતું ગાંધીજી અને ઇસપમિયા બન્ના ની જાને
ગતે આ ના એકને મીઠા આનમ તેજ સાથીઓ સથે પાળ
પાળ્યા આદ્યો

ઓદિસ પાચે મિનિનના રમ્ના જોટની દૂર રમે તેનામા
મીઠા આનમ આગળ વધ્યો ગાંધીજીને પ એ ચીઠી એણે પૂછ્યું
'કેમ જતે હો ?'

ગાંધીજી મહે 'દસ આગળા આપાને પગવાનો ધ્રુવવા તમારે
આનવું હોય તો આવો તમે આગળા નદિ આપો તોપણ નમને
પરવાનો મગમે'

હજી વામ્ય પૂરું થાય તે પહેલાં તો ગાંધીજીની ખાખી ઉપર
પાળાડેથી લાગ્રીનો એક ફૂલો પળો પડે તે જ થયે કાંઈ
એનાન થઈને નીચે પડ્યા પડી ગયા નીચે આનમ જો તેના
મધીઓ પાડુ અને સાંચીઓ માન જતા હતા ઇસપમિયા ને
ચળી નાવડુ રમ્ને પળા નેમો પ, માન પ હા ત્યાં તો ૧૨-
૧૩૨ થયા જતા-અ રમ્ના ડોરોએ બેના થઈ ગયા મીઠા ૧૧૫
જો તેના આમીનો જાળા પા નેગ એ એ નેમો પડી ગયા
પો ને રીમને દવાને મ્યા

ગાધીજીનો હેડ ફાટી ગયો હતો, એક દાત તૂટી ગયો હતો, અને મોઝાથી લોહી વહી જતું હતું પાસળીઓ ઉપર પણ લાકડીઓ પડી હતી તેઓ એલાન થઈ રસ્તા પર પડ્યા હતા.

પડ્યો જ એક અંગ્રેજની ઓફિસ હતી ત્યાં ગાધીજીને ઉપાડીને લઈ ગયા થોડી વારે લાન આવ્યું આખું ઉઠાડી તો લના પાદરી ડોક તેમના પર વાકા વળીને બેઠા હતા ડોકે પૂછ્યું ‘કેમ છે હવે ?’

ગાધીજીએ હસીને કહ્યું ‘મને તો હીડ છે દાત અને પાસળીઓ હુ ખે છે પણ મીર આનમ ક્યા છે ?’

‘એને અને એના સાથીઓને પડીને પોલીસને હવાને દરી દીધા છે’

‘એમને ઠોડી મુનાતુ કહેવાગવો’

‘એ બધું થઈ રહેશે અત્યારે તમે એક પરાઈ ઓફિસમાં પડ્યા છો. પોલીસ તમને ઇન્સ્પેક્ટાબલ લઈ જવા આવી છે, પણ તમે જે મારે વેર ચાલો તો હુ અને મારા પત્ની તમારી સારના કરશુ’

ગાધીજી કહે ‘બહુ સારું. મને તમારે વેર લઈ જાઓ પોલીસનો આભાર માનજો.’

એટલામાં એશિયાટિક અમનદાર ચમની પણ આવી પહોંચ્યા ગાધીજીને ગાડી કરીને સૌ ડોકને ઘેર લઈ ગયા દામતરને બોલાવવામાં આવ્યા દરમિયાન ગાધીજીએ ધીમે અવાજે ચમની સહેતને કહ્યું ‘માર્ગી ઇન્જી તો તમારી ઓફિસે આનીને દસ આગળા આપી પહેલો પરનાનો કદાવનાની હતી પણ તે તો પ્રબુને મજૂર ન હતું પણ હવે તમે મહેરબાની કરીને જ્યદી પરનાનાના કાગળિયા નઈ આવો અને મારુ નામ નોધો પહેલો પરવાજો

મારો નીકળવો જોઈએ એ મારો નિશ્ચય છે ! ' તેમણે કહ્યું :
 ' એવી શી ઉતાવળ છે ? હમણાં દાકતર આવશે. તમે આરામ કરો.
 બધું થઈ રહેશે બીજા આવશે તોય પહેલું નામ તમારું રાખ્યું.'
 ગાંધીજી કહે : ' એમ નહિ. મારી પ્રતિજ્ઞા છે કે જો જીવતો હોઉં
 તો પહેલો પરવાનો મારે કઢાવવો. એટલે હમણાં ને હમણાં કાગળિયાં
 લઈ આવો. '

ચમની કાગળિયાં લેના ઓફિસે ગયા. ગાંધીજીએ ડોકને કહ્યું:
 ' તમે એટર્નિ જનરલને તાર કરો કે મીર આલમ તથા તેના
 દોસ્તોને છોડી મૂકે. મારા પર હુમલો કર્યો તેમાં તેમને હુ ગુનેગાર
 ગણતો નથી. મારે ખાતર તેમને છોડી મૂકે તેમ વિનંતિ કરો. '

તાર થયો. મીર આલમ વગેરે છૂટ્યા. ખજાર સાંભળીને
 ગાંધીજી શાંત થયા.

દાકતરે આવીને ગાંધીજીને તપાસ્યા. તેમનો હોઠ ચિરાઈ ગયો
 હતો તે સાંધ્યો. પાંચગીઓ તપાસીને તેને લગાડવાની દવા આપી.
 જ્યાં સુધી ટાંકા ન તોડે ત્યાં સુધી બોલવાની મનાઈ કરી. ખોરાક
 માં ફક્ત પ્રવાહી લેવાની જવામબુ કરી.

ગાંધીજીની સારવારમાં એક દંપતી મરી પડ્યાં હતાં. ગાંધીજી
 એ પોતાને માર પત્ની એ સંબંધમાં એક કાગળ લખીને જાપામાં
 પ્રગટ કરવા મોકલ્યો. તેમાં મીર આલમ વિષે લખ્યું : ' મને
 મારનાર પર ગુસ્સો નથી. તેઓ પોતાની બુદ્ધિ સમજ્યો ત્યારે પડ્યાગે.
 માર પત્ની અને વધારે પડશે તોપણ મેં જે સલાહ લોકોને આપી
 છે તે જ આપીશ. સત્યાગ્રહી હદી મારથી કે દગાથી કરતો નથી.
 ખુદની આત્મા હું તો એટલું જ માગું છું કે દિંદીઓનું તે બહું
 કરે, તેને સાચે મારગે ચલાવે અને દિંદુ તથા મુસલમાનને મારો
 શોદીના પાટા વડે સાંધે. '

આ કાગળ લખીને મોકલ્યો એટલામાં ચમની આવી પહોંચ્યા. ગાંધીજીએ જેમ તેમ કરીને પોતાનાં આંગળાં આપ્યાં. એ વખતે એ કડક મનાતા ગોરા અમલદારની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. એની નિરુદ્ધ ગાંધીજીએ કડવી ટીકાઓ કરેલી, પણ સત્યને ખાતર દુઃખ સહન કરનાર કંઈ હૈયાને ‘પણ કેવાં પિંગળાવી દે છે તેની દુનિયા-ને ખાતરી થઈ.

હવે ગાંધીજીને શાંતિ મળે તે માટે સૌ ત્યાંથી ખસી ગયા. ગાંધીજીને લખવા-બોલવાની મનાઈ કરી. ગાંધીજીએ ડોકને લખીને કહ્યું: ‘તમારી નાનકડી ઓસિવ મને લગ્ન સંભળાવે તો હું શાંતિથી પણો રહી સગીરા.’

ડોકે મધુર હાસ્ય કરીને માગણીને વધાવી લીધી અને ઓસિવ-ને ઇશારાથી બોલાવી. નાજુક, સુકોમળ ઓસિવે પોતાના મીઠા કંકથી ધીમે અવાજે ખારણા વચ્ચે બેસાં રહીને લગ્ન ગાવાનું શરૂ કર્યું:

ત્રેમળ યોતિ તારો દાખવી

મુજ જીવન-પંથ ઉત્તળ

દૂર પડ્યો નિજ ધામથી હું ને ઘેરે ઘન અંધાર

માર્ગ સૂઝે નવ ધોર રજનીમાં, નિજ શિશુને સંભાળ

મારો જીવન-પંથ ઉત્તળ

ડગમગતો પગ શખ વું દિયર મુજ દૂર નજર છો ન જાય

દૂર માર્ગ જોવા લોભ લગીર ન એક ડગલું ખસ થાય

મારે એક ડગલું ખસ થાય

ગાંધીજી આંખ મીચીને શાંતિથી સાંભળતા હતા. લગ્નના દિવ્ય સૂરો તેમના હૃદયમાં ગુંજતા હતા અને તેમનો પંથ ઉત્તળી

વિરોધીના ખોળામાં માથું

ગાંધીજી ઉપર હુમલો થયો ત્યારે કસ્તુરબા ફિનિક્સમાં હતા. તેમને સમાચાર મળ્યા એટલે તેમનો જીવ જાયો થયો કેવું વાગુ હશે, કેવી સ્થિતિમાં ક્યા પડ્યા હશે? વગેરે વિચારો જતા તેમનો જીવ બળતો હતો પણ ગાંધીજીને પુછવ્યા વિના જોહાનિસબર્ગ દોડ્યા જતુ એ તેમને રીડ ન લાગ્યું વેસ્ટ અને મગનભાઈ તથા બીજા આશ્રમવાસીઓ ચિંતા કરવા લાગ્યા.

દસેક દિનસમાં ગાંધીજી હરતા-ફરતા ચર્ધ ગયા, એટલે માયાગુ ડોઝ-કુટુબની વિદાય માગી. ગાંધીજીને રજા આપતા લના ડોક દંપતીને વસતુ લાગુ ગાંધીજી પોતાને ઘેર આવ્યા.

જોહાનિસબર્ગની પેઠે ડરબનમાં પણ સમાધાનનો વિરોધ કરનારા હતા લડત જો કે દ્રાસવાલના રહેવાસીઓ પૂરતી જ હતી, છતાં નાતાનના હિંદીઓ તેમાં સહાય કરતા હતા. તેથી નાતાલ ના હિંદી ભાઈઓને સમાધાનનો અર્થ સમજાવવા ગાંધીજી ડરબન ગયા.

ડરબનમાં હિંદીઓની જાહેર સભા મગી એ સભામાં ગાંધીજી સમાધાન કેવી રીતે થયું તે સમજાવવાના હતા ગાંધીજીનો ઉતારો રસ્તમજી ગેમ્સે ઘેર હતો ત્યાં કેટલાક મિત્રોએ આની ગાંધીજીને કહ્યું 'આજની સભામાં તમારો ઉપર હુમલો

થવાનો છે. વિરોધીઓ તૈયાર થઈને સભામાં આવવાના છે. એટલે ભાઈ, તમે આજ સભામાં જવાનું મુક્તવી રાખો તો ?’

ગાંધીજીએ તરત જ જવાનું વાલ્યો: ‘હિંદીઓને હું મારા ભાઈ સમાન ગણું છું. મારા ભાઈ પાસે જવામાં હું શાનો ડરું ? વળી હિંદીઓની મારે સેવા કરવી છે. સેવા કરવા જનારે આવો ડર રાખવો ન જોઈએ. સેવક જો વખાણુ સાલજવા જાય તો તેણે નિંદા, ધમકી કે માર ખાવા પણ જરૂ જોઈએ.’

આમ કહીને ગાંધીજી તૈયાર થયા. દરોવેલે વખતે સભામાં હાજર થયા રાતના આઠ વાગ્યે સભા મળી હતી. સભાના ચોરડામાં બત્તીઓ થઈ ગઈ હતી. ગાંધીજીએ સભાજનોને સમાધાની કેમ થઈ તે સમજાવ્યું. સવાલોના જવાબ આપ્યા. કામ લગલગ પૂરું થયા આવ્યું હતું એવામાં એક પકાણુ પોતાની યંગ લઈને માથા પર ચડી આવ્યો. તે જ વખતે બત્તીઓ શુઝાઈ ગઈ ગાંધીજી સમજી ગયા કે હુમલો થવાનો. છતાં તેઓ શાંતિથી ખુન્સીમાં બેસી રહ્યા. દાઉદ શેઠ ટેબલ પર ચડીને લોકોને શાંત પાડવા લાગ્યા. પણ વિરોધીઓએ ધાધન મચાવ્યું. એક જણે તમચાનો ખાલી લકડકો કૂચો. મિત્રો અને સ્વયંસેવકો ગાંધીજી ફરતા વીટળાઈ વળ્યા. તેમણે આકડા બીડીને છવતો ગડ બનાવ્યો.

પારસી રસ્તમજી વીજળીવેગે પોલીસ-થાણે દોડ્યા. સુપરિ-ન્ટેન્ડન્ટ અલેક્ઝાન્ડરને ખબર આપ્યા. તેણે તરત જ પોલીસ-ટુકડી મોકલી પોલીસની ટુકડા ગાંધીજીને પારસી રસ્તમજીને ઘેર મૂકી આવી.

બીજો દિવસે ગાંધીજી ફિનિક્સ જવા બેઠા. ફિનિક્સમાં તેમની ડાગને ડાળે સહ બેઠાતી હતી ગાંધીજીને સાગ્ન-નરવા જોઈ કન્ટુરખાનો જીવ હેંકો બેકો. તેમણે પ્રભુનો પાડ માન્યો. મિત્રો અને બાળકો ગાંધીજીને જોડેને આનંદમાં આવી ગયાં. ફિનિક્સમાં જાણે નવો પ્રાણ આવ્યો.

ડરબનમાં હુમલો થયો ત્યારે જોએ ગાંધીજી ફરતા વીટળાર્ધ રહ્યા હતા તેમણે ગાંધીજીને એકલા મૂકવાની ના પાડી. તેઓ ગાંધીજી સાથે ફિનિકસ ગયા. ગાંધીજીને રાતે ખુલ્લામાં સૂવાની ટેવ હતી. રાતે તેઓ એવાનમાં સૂતા. પેલી દુકડીના જીવાનોએ ગાંધીજીની આંધે તરફ પથારીઓ ફેરી અને આખી રાત જાગવાના વાસે ગોઠવી પહેરેા ભર્યો.

ફિનિકસ આશ્રમ હવે ધીમે ધીમે જામતો જતો હતો. મકાનો બંધાઈ ગયાં હતા. નવાં બંધાયે જતાં હતાં. નવા નવા માણસો વેપાર-રોજગાર છોડી આશ્રમમાં જોડાયા તૈયાર થતા હતા. છાપ-ખાનાનું કામ સરસ ચાલતું હતું. વેસ્ટ, મગનલાલ ગાંધી, જનલાલ ગાંધી વગેરે છાપાનું કામ ચલાવતા હતા. મકાનો ફરતા ફળગાડ વધાઈ ગયાં હતાં. નવાં નવાં વવાતાં જતાં હતાં. ગાંધીજી આશ્રમમાં રહ્યા તેટલા દિવસ તેમણે પણ કોદાળી-પાવડો લઈ પોતાના મકાન ફરતો બગીચો કરવા માંડ્યો. નાનો રામદાસ નાની કોદાળી લઈને બાપુ સાથે બગીચાનું કામ કરતો. બીજાં બાળકો પણ બાપુજી સાથે હળી ગયાં. રોજ સાંજે સૌ એકઠાં થતાં. ગાંધીજી તેમને જે રાખ કહેતા. મગનલાલ ગાંધી સુંદર રાગે રામાયણની એપાઈઓ ગાતા. સંતોકબેન અને કાશીબેન ભજનો ગાતાં. આમ આશ્રમનું વાતાવરણ ગુંજવા લાગ્યું.

ગાંધીજી હજી તો સમાધાનીની વાત લોકોને સમજાવી રહ્યા છે. વિરોધીઓ ધીમે ધીમે એજા થવા લાગ્યા છે. એવામાં જનરલ રમદસે ઘડાકો કર્યો-બૂની કાયદો રદ કરવાનું વચન તોડ્યું. એ કાયદાને એણે મંજૂર કર્યો અને મરજિયાત પરવાનાના કાયદા સાથે યુક્તિપૂર્વક સાંકળી દીધો.

ગાંધીજી તો આ ખબર વાંચીને દિગ્બૂદ બની ગયા. એમને થયું કે હવે દિંડી ભાઈ એને હું શો નવાજ આપીશ ? વિરોધીઓને

હવે બળ મળશે. પણ એમ ગાંધીજી મોળા પડે કે હારે તેમ ક્યાં હતા ?

તેમણે ફરીયા એકડે એક ધૂંટવાનો નિર્ણય કર્યો ફિનિક્સથી તેઓ બેલાનિંસબર્ગ આવી પહોંચ્યા આવીને તરત આગેવાનોની સલા મોસાવી. નવેસરથી લડત ઉપાડવા ગાંધીજીએ ફરી કમ્મર કસી.

જનરલ સ્મટ્સ ઝીણી નજરે ગાંધીજી હવે શું કરે છે તે જોઈ રહ્યો. એણે કરેલો વિશ્વાસઘાત ભય કર હતો.

પરવાનાની હોળી

હિંદી આગેવાનો ગાંધીજીને મોઢે રૂપકો આપના નામના 'ભાઈ, તમે સાન ભોગા છો જેની તેની ઉપર વધારેપડતો નિશ્વાસ મૂકો છો હવે આપણી કામ ફરી કેવી રીતે જમી થશે ?'

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો એણે વચનભંગ કર્યો છે એ સાચું, પણ આ દુનિયામાં નિશ્વાસે જ વહાણ ચાલે છે નિશ્વાસ ઉપર જગત નભે છે એણે નિશ્વાસનાત મોં તો આપણે ફરી લડ્યું આપણે સત્યાગ્રહનું હથિયાર આપણી પાસે તૈયાર છે '

આમ કહી ગાંધીજીએ સાંતે દિ મત આપી ફરી પાછી લડત ની તૈયારીઓ ચાલી ગામડાઓમાં રસય સેનકો ની ણી પડ્યા સમાઓ અને જાણો થતા માડ્યા

આ તરફ ગાંધીજી મર્શલ્ફટને મળ્યા ગાંધીજીને જેલમાં મળી સમાધાન કરાવનારે એ જ હતો તેમણે ગાંધીજીને કહ્યો જરા આપ્યો ' ભાઈ, મને પણ આની ખર નહિ એ માણસ બડો કામેન છે જાપાના વિરોધને ગામડે તેવો નથી છતા મારાથી બનતી બધી મદદ હું તમને કરીશ '

ગાંધીજીએ જનરલ રમટસને વીનવી જોયો પણ એ એકનો મે ન થયો એ તો કહે ' સગરે જે કર્યું છે તે નામની જ

છે એમા સમાધાનનો લગ થનો નથી તમારી સમજદાર થઈ લાગે છે ' બનટો ચોર કાટનાળને દડે તેવું કહ્યું

ગાંધીજીએ જોયું કે હવે આ માણસ સમજાવ્યો નહિ સમજે. એને સત્યાગ્રહથી નમાવવો પડશે એને માટે દિદીઓને ફરી પાઠ સંજ્ઞા સાગરમા જિતરવું પડશે જેની પ્રજ્ઞની મરજી ! એમ વિચારી તેમણે મરજિયાત પરવાનાને બહાર સલા બરીને સગાવાની મેનવાનો નિશ્ચય કર્યો. આગેરાનોએ તથા તમામ દિદીઓએ એ વાતને ટેકા આપ્યો. એને માટે દિવસ ઠરાવવામા આવ્યો. ગાંધીજીએ જનરલ મંદસને કાગળ લખ્યો કે 'જો એ ખૂની કાયદો ધારાસભામા પસાર થશે તો અમે તેજ દિવસે નવા પરવાનાની હોળી કરશું ' જનરલ મંદમે ધારાસભામા ભાષણ કરતી વખતે આનો જવાબ આપ્યો. ' જે પોકો સરખરને આની ધમકી આપી સ્થા છે તેમને સરખરની તાકાતનું જ્ઞાન નથી કેટનાક ચળવળિયાઓ મરીમ દિદીઓને ઉશ્કેરેને ખુનાર મેળવે છે તેનું મને દુઃખ થાય છે

ઠરાવેનો દિવસ આવી પહોંચ્યો જે મસ્જિદના યોગાનમા સમાધાની વખતે મધરાતે સલા મળેની તે જ મસ્જિદમા સલા મળી હજારો દિદીઓ સભામા હાજર થયા એક ખૂણામા મોટા માચ્છા ઉપર એક જગરો તાનડો ગોઠવનામા આવ્યો હતો એ તાનડામા પરવાનાની હોળી થરાની હતી સૌ પોતાનો પરવાનો ખિસ્સામા લઈને આવ્યા હતા

સરકારના જવાબની રાહ છેલ્લી થડી સુધી જોની એમ નક્કી હતું હતું સલા શરૂ થતી હતી તેમામા એક સ્વયંસેવક સંઘર્ષ પર આવી પહોંચ્યો તેની પાને તાર હતો. તારમા સરકારી જવાબ હતો ' દિદીઓએ જે નિશ્ચય કર્યો છે તે માટે સરકાર દિરમીર છે સરકાર પોતાનો નિર્ણય ફેરવવા માગતી નથી '

ગાંધીજીએ સલા સમક્ષ તાઁ વાંચી મંલળાવ્યો. સમાજનોએ તારને વધારી લીરો લડવાના જુરસામા સૌ જિયા-નીચા થવા લાગ્યા ફની જુઓ નહિ આવે એમ કહેનારા પણ આથી ઉત્સાહ-માં આવી ગયા.

પ્રમુખે સભાને સાવધાન કરી જનરલ મમ્મની સરકાર સામે ફરી જિતરવુ તે રમનવાત નથી તે સમજાવ્યુ. જરૂરી કરાવો પસાર થયા. ગાંધીજીએ સભાને બે શબ્દ કહ્યા ‘આ વખતે લડત આકરી થશે. તેમા સરકાર જુવમ વધારે કરે તેવો સંભવ છે. પરવાનો બાળ્યા પછી બીજો ૪ દિવસે નવો કદાવવા જતુ પડે તેમા ભાઈએ પરવાનો ન બાળવો. જેમણે પરવાના બાળવા આપ્યા છે તે હજી પાછા માગી લઈ શકે છે-તેમા એક જાતની હિમત ગ્રહેલી છે. પ્રજા એકનાર નિશ્ચય કર્યો અને પરવાનો બાળ્યો પછી નવો કદાવવો તેમા આપણી સૈની નામોશી છે. સૌએ પ્રેરો રિચાઁ કરીને પગલુ ભરતુ, જેથી પાછુ પગલુ ભરવા નખત ન આવે’

ગાંધીજીનુ ભાષણ ચાલતુ હતું ત્યારે વચ્ચે વચ્ચે અવાજો આવ્યા ડરતા હતા ‘અમારે પરવાના પાછા નથી જોઈતા એની ઝડ હોળી કરો.’

છેતરે ગાંધીજીએ કહ્યું ‘આ બાબતમા કોઈને વિરોધ કરવો હોય તો તે ભાઈ અહીં આવીને પોતાની વાત સભાને સમજાવી શકે છે.’

એ વખતે સજામા છ શીટ જિયો મીર આવમ ખડો થયો. એણે ધુવંદ અવાજે કહ્યું ‘ગાંધીભાઈની વાત હું પહેલા નહોતો સમજ્યો તેમને મેં માર્યા તે બદલ તેમની માફી ચાહુ છું અને

ગાંધીજીએ પ્રેમથી એનો હાથ દબાવ્યો. સભાએ તાળીઓના ગડગડાટથી એ દેખાવ વધાવી લીધો.

જેતજેતામા એ હજાર જેટલા પરવાના એકઠા થઈ ગયા એનો મોટો ગાસડો બાધીને તાવડામા પધરાવ્યો. ઉપર બાસતેન ઘાટ્યુ અને ગાંધીજીએ દીવાસળી ચાપી. ભડ ભડ ભડ ભડકો થયો. આખી સભા જીમી થઈ ગઈ પરવાના બળી રહ્યા ત્યા સુધી તાળીઓથી મેદાન ગાજતુ રહ્યું જેમની પાસે પરવાના બાકી હતા તેમણે પણ ખિસ્સામાથી કાઢી કાઢીને વરસાદની માફક માચડા તરફ ફેંક્યા.

એ સભામા અંગ્રેજી જાપાની પ્રતિનિધિઓ પણ હાજર હતા. ત્રિલાયતના 'ડેલી મેવ'ના ખબરપત્રીએ આ સંજાનું આખે-દમ વર્ણન પોતાના જાપામા મોકલી આપ્યું તેણે પરવાનાની આ હોળાને અમેરિકનોએ પોતાનો વિરોધ દેખાડવા ત્રિલાયતથી આવેલી ચાની પેટીઓ દરિયામા પધરાવી હતી તેની સાથે સરખામણી કરી એ રીતે મૂડીબર હિંદીઓએ ટ્રાસવાલની બળાન સરકાર સામે ફરીથી બાથ બીડી કેટનાક અંગ્રેજો ગાંધીજી ઉપર પ્રેમ રાખતા અને હિંદીઓ તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવતા હતા તેમણે જનરલ સ્મલ્ડસને નમતુ મૂકવા સમજાવ્યા એણે એ બધા અંગ્રેજોને કહ્યું 'તમે ગાંધીને ઓળખતા નથી હું એને બરાબર પિછાણું છું. એને તમ્હુ આપશું તો વેત માગશે, વેત આપશું એટલે હાથ માગશે. ગાંધી ભારે ચાલાક છે. ભલે આખી હિંદી કામ ખુવાર ચર્ચ બાધ, પણ હું કાયદો પાઠો ખેંચવાનો નથી'

જનરલ સ્મલ્ડસનો આ હુકાર ગાંધીજીને કાને અથડાયો ત્યારે તેમને થયું કે લડત વધારે કપરી અને લાંબી થશે એને માટે તેમણે તૈયારી કરવા માડી.

હડત શરૂ—

પૂરેલા સલામતી તરીકે હિંદી કેમના ઊગતા આગેવાન સોરામજી બારિસ્ટરને પસંદ કર્યા તેઓ વગર પરવાને ટ્રાસવાયમા દાખલ થયા. તેઓ છેડ જોહાનિસમર્ગ પહોચી ગયા ત્યાં સુધી કોઈએ પકડ્યા નહિ. શહેરમા આવ્યા બાદ પકડ્યા તેમા સગકારની કાયદેસર કંઈક ભૂલ થઈ. ગાંધીજીએ મારિસ્ટર તરીકે તેમનો બચાવ કર્યો સોરામજીને છોડી મૂકવા પડ્યા અર્થી ટ્રાસવાયના દિનીઓ રાજી રાજી થઈ ગયા.

હવે નાતાલથી ખાસ કાયદાબગ કરવા એક ટુકડી તૈયાર થઈ, તેના આગેવાન નાતાલની મહાસભાના પ્રમુખ દાઉદ ગેક હતા એ ટુકડીમા જાણીતા વેપારી રસ્તમજી પારસી હતા સુરેદ્રરાય મેદ, પ્રમજીભાઈ દેસાઈ, હરિલાલ ગાંધી, ગતનશી મોદ્ય વગેરે હતા. આ ટુકડી લઈને દાઉદ શેક ડરખતથી ટ્રાસવાયની સરહદ પર આવી પહોચ્યા

આરી મોટી ને વગદાર ફોજને સરકાર વગર પગવાને પેસવા દે ? તો તો એની આગર જ જાય ને ? આખી ટુકડીને ગિરફતાર કરી તેમને વોકસરસ્ટની સગહદી જેલમા રાખ્યા. હવે હિંદીઓનો જીન્સો વધ્યો. ટ્રાસવાયના ભાઈઓ વગર પરવાને ફેરી કરીને અને

નાતાનમા જઈ પાઠ વગર પરનાને દૂસરાનમા દાખન થઈને મન
ડાના લાગ્યા. નાતાનથી બીજી દુઝી આવી જોવાનિસમર્ગમા પણ
પડાપકડી શક થઈ મોરાબજી મારિઝરને ફરી પ ત્યા આમ
હસત જમી.

આ પડાયેનામા ઈમામ સાહેબ પણ હતા. તેઓ ફરી
ફરીને પડાયા હતા. ઈમામ સાહેબનું શરીર ખૂબ નાબુદ હતું.
તેઓ કદી ઉઠાડે પગે ચાલતા નહિ પણ પાણી મોજા ને જોડા
પહેરતા તેઓ શોખીન ભારે હતા. તેમને મનાથી ઓગત હતી.
તેમનું વગ મુદર શણગારેલું રહેતું. પોડાગાડી વિના બહાર જતા
નહિ નિત્ય નવા બોજન જમનાની એમને ટેન હતી તેમને પહેના
ચાર દિવસની સજા થઈ ફરી પડાયા અને ચાર માસને માટે
જેનમા ગયા ત્યા તેમણે મઝાઈની રાખ પીને ખુદાનો પાક માન્યો
પથ્થર ફેાડ્યા, ઝાડુ કાઢ્યું, પણ હાર્યા નહિ ધૂમ્યા પગી ફિનિશ
આશ્રમમા જોડાયા ત્યા બીમા ગોવ્યા, ટાંચે પાણી ભર્યા, અને
ગાધીજી હિંદુસ્તાન આવ્યા ભારે સાગરમતી આશ્રમમા આવીને
જ્યા અને હિંદની વતોમા ભાગ લીધો

આરા તો અનેક ભાઈઓ જેનમા જઈને મુદ્દ થયા તેમાનો
જોમેફ રોયપેન એક હતો નાતાનમા ગિન્મીનિયાનો વેગ જન્મેનો
તે નિવાયન જઈ એન્નુએટ થયો અને બારિસ્ટરની પદવી મેળવી
ઈમામ સાહેબ તો વળૂ કરતી વખતે પગ ખુના કરતા, પણ આ
જીવાનિયો પગને ખુદના કરતો જ નહિ મારિઝરીનો ત્યાગ ખરી,
બગનમા ભાજપાનાની ટોપલી નાખી એણે ફેરી ગડ કંગી અને
પડાયો એણે આનંદથી જેન ભોગવી -

નિવાયનમા ને આશ્રમમા પહેના વર્ગમા જ ફરનાગે રોય
પેન બોલે ભાવે ગાધીજીને પૂછો 'પણ ગાધીભાઈ, મારે ત્રીજા
વર્ગમા મુસાફરી કરવી ?'

‘ ગાંધીજી હસીને કહે: ‘ તમે પહેલા-ખીજ વર્ગમાં ફરો તો પછી મારે ત્રીજ વર્ગમાં કેને બેસાડવા ? આમાં તો લાખોપનિ પણ આવ્યા છે. ’

‘ બહુ સારું ! ’ કહીને રોયપેન ત્રીજ વર્ગમાં બેઠા પકડાઈને જોલ ગયા.

મેળા વરસના ભુવાનો તો કેટલાય પકડાયા. દરેકને ત્રણથી ચાર માસની સખત કેદની સજા કરતા હતા. પણ આ વખતની જોલ આકરી હતી. સત્તાવાળાઓએ આ વખતે દુઃખ દેવામાં બાકી ન રાખ્યું. પશ્પર ફાંસી, પાયખાનાં સાફ કરાવ્યાં. સુંવાળા હાથમાં આંટણ પજાં છતાં કોઈ ન ડગ્યા. દુઃખ હસને મોએ વેડી લીધાં.

સરકારે વિચાર કર્યો: ગાંધી બહાર છે ત્યાં સુધી લગત મેળા નહિ પડે. ગાંધીજીને પકડ્યા. ગાંધીજીને જોલમાં આવેલા જોઈ સો લહેરમાં આવી ગયા. આ વખતે જોલમાં લગલગ પોણેમો ભાઈઓ સાથે થઈ ગયા હતા.

જનરલ સ્મલ્ડસ પણ હડે બરાયો હતો.

બીજી વારની જેલ

પૂરેની વારની જેલ રમત જેવી હતી આ વખતની જેલ ખરી જેલ હતી

સત્યાગ્રહીઓનું વધતું જતું જોર જોડે જનરલ ડમ્સ ગિડારો હતો એ જોસને તોડી પાડ્યા તેણે પેતાની સગી શક્તિ વાપરના માડી હતી

ગાંધીજી અને તેમની સાથેના સત્યાગ્રહીઓની દેખરેખ ગંભીર જે વોર્ડર નીમેનો તે આજરો હતો એનો મિઝગ તેજ હતો બનભના ફરા પણ તેના નામથી ધ્રુજતા એમા વળા એને ઉપર થી સખતાઈ ડરવાના કુખ મના હતા

સત્યાગ્રહીઓને ઘોમ તખ્તમા પૈથર લાગવાનું કામ સોંપ્યું હતું આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓ સાથે ગાંધીજી તથા બીજા સયાગ્રહીઓને વોર્ડર જમીન તોડવાનો હતો

જમીન કચ્છ હતી તાપ સખત હતો જેલથી દોદેખ માઈન દૂર આ કામ ચાલતું હતું બધા જ દીઓ ઝપાટાબધ કામ કરતા હતા પણ ટેનાયેના ન હોનાથી કચ્છાખગ તરત થાકી જતા હતા રવિકૃષ્ણ નામનો એ કુમળો ડિંગ ગાંધીજીની આજુમા કામ કરતો હતો તેને બેઈને ગાંધીજી મૂકાયા તાપ વધતો જતો હતો 'વોર્ડર ચનાઓ ! ચનાઓ !' કરતો હતો

તાપ અને સખત ઝામને લીધે કોઈ કોઈ ગભરાના લાગ્યા
 'જ્યાક તો રડો પડ્યા એ જાણુનો પગ સૂઝ ગયો આ જાણુ
 જોઈ ગાંધીજી દુખી થતા હતા તેમનું દિન દુલાલું હતું તેઓ
 સાંને હિંમત આપી રહ્યા હતા 'દરોગાની દરઝાર ક્યાં વિના થાય
 તેટલું કામ ક્યાં કરી પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ ગમો.'

ગાંધીજી પોતે પણ ચાક્યા હતા તેમના હાથમા ફેરના પડ્યા
 તેમાથી પાણી આ ના વાકું વળતું મુરકેન થઈ પડ્યું ઝમર ૧/૬
 કાઈ ગઈ કોદાળીનો ભાર મણુ જોડલો લાગતો હતો ગાંધીજીએ
 પ્રભુને ગાયના હરી 'હે પ્રભુ તું મારી લાજ રાખજો મને અપમ
 ન બનારીશ તમ પૂરું કરાજી શક્તિ આપજો' અને ખુદને ભરોસે
 મન મજબૂત કરી કામ ચાલુ રાખ્યું

એ જ નખતે તેમણે કીણાભાઈ નામના એક સત્યાગ્રહીને
 મૂર્છા ખાઈ ને પડી જતા જોયા પોતાની જગ્યાએથી દરોગાની રજા
 સિવાય ખસાય નહિ એટલે એ દૂરથી જોઈ રહ્યા દરોગો કીણાભાઈ
 પામે ગરા પણ ગાંધીજીથી ન રહેનાતું તેઓ કીણાભાઈ પામે દોડી
 ગરા ખીજા હિંદીઓ પણ આવી પહોંચ્યા કીણાભાઈને પાણી
 ઝટકું થોડી વારે તેમને શુદ્ધિ આનાં.

દરોગાએ ખીજાઓને કામ પર મોડની આપ્યા ફક્ત ગાંધીજી
 ને તેમની પાસે બેસવા દીધા કીણાભાઈના માથા પર ગાંધીજી
 પાણી રેડના નાજા એ નખતે ગાંધીજીને વિચારે આનંદ લાગના
 'મારા વચન પર વિશ્વાસ રાખી આ સૌ ભાઈઓ જેવમા આવે
 છે તેમને હું ખોટી સલાહ આપતો હોઈ તો કેટલો પાપી હું ?'
 આવે વિચર આવતા તેમણે જીડો નિસાસો મૂક્યો

વળા ઈશ્વરને સાક્ષી રાખી વિચારસાગરમા ડૂબી મારી હમી
 ને બહાર આવ્યા ગાંધીજીને થતું 'મે જે સલાહ આપી છે
 તે મરાબર છે આ તો મૂર્ખા આની, પણ મોત આવે તોયે શું ?

મારાથી જોગી સવાહ કેમ અપાય ? જન્મમરણના દુષ્કરતા આમ સમાન અને ટેકને ખાતર દુષ્કર બોગવી લાગના ફરામાયો છૂટતુ એ જ મનુષ્યનુ કર્તવ્ય છે.’

ગાંધીજીએ જીણાભાઈને હિંમત રાખના કહ્યું તેમને જરા આગમ થયો પેઠી ગાંધીજીએ દારોગાને કહ્યું ‘આમનાથો જેલ સુધી ચલી નહિ સકાય’ દારોગાએ ગાંધી મગાની જીણાભાઈને જેનમા લઈ જવાનો ગાંધીજીને હુકમ થયો. ગાંધીજી તેમને લઈ ગયા

વડા દારોગા આગળ આ ફરિયાદ પહોંચી તેણે હિંદીઓને બગીચામા કામ આપનાતુ ઠરાવ્યું

જે દિનસ પાંચ મુનિસિપાનિટીનુ એક તજાન ખાદરા સૈને લઈ ગરા એ તજાન જેલથી પાચ માર્દલ દૂર હતુ એટલે સૈને ટ્રોલીમા બેસાડીને ઉપાડ્યા ટ્રોલીમા બધાને મળ પડી ત્યા કામ સમ્પત હતુ ગાંધીજીને ખોદતા કાડા પર સોળે ચડ્યો છતા કામ ન છોડ્યુ

બપોરે જમવા માટે જેલે પાંચ જવાનુ ન હતુ સીધુ - સામાન સાથે નાબો હતા, સૌ હિંદી બંદીઓએ ત્યા હાથે પગબંધ કાર મગીચામા ઉગાળીએ ગયા હેય તેમ લહેરથી સૈએ ખડું, પીધુ ને મોજ કરી

તજાનમા ધાર્ડુ કામ થયુ નહિ તેથી મરેલાની ડગર પાસેનું ધસ કાઢનાનુ કામ સોંપ્યુ એ કામ નવ નવ કલાક સુધી કરાવતા

એનાર વડા દારોગાએ કાફરા દારોગાને હુકમ કર્યો ‘હિંદી ઓના પાચખાના સાફ કરના જે હિંદીને લઈ આવો.’ એણે આવી ગાંધીજીને કહ્યું ‘જે હિંદી પાચખાના સાફ કરવા જોઈએ’

ગાંધીજીએ ખીજને ન બોનાવતાં જાતે જઈને બધા પાચ ખાના સાફ કરી નાખ્યા

કેટલાકે વખત બાદ કોઈ ડારણસર ગાંધીજીને જુદા પાડ્યા વોકસરસ્ટથી તેમને જોહાનિસમગ્ર વર્ષ ગયા.

ગાંધીજીની જેન-મદવીના સમાચાર મળવાથી પોતાડ અને નયકુ જોહાનિસમગ્ર એકેને આરી પહોંચ્યા હતા. ગાંડી પેટફોર્મમા આરીને બિની રહી. મને લાઈઓ ચોમેર નજર ડરવા લાગ્યા.

એક આમાથી પેવીસ-પહેરા નીચે ગાંધીજી બિનયાં કાગુ પાટલૂન, લાણ ખમીસ, કાગુ જ પર, કાળી કેદી-ટોપી અને માથે કપડાનુ પોટલુ. આ વેશે ગાંધીજીને બિનરતા અને પોવીસ માથે ચલતા જોડેને પેનાડ તથા નયકુને ખૂબ લાગી આનુ ગાંધીજી તો હસતા હતા તેમણે નમસ્કાર કર્યા. આ રીતે ગાંધીજીને પગે ચલતા જેલ સુધી વર્ષ ગયા હિંદીઓને આથી ખૂબ ગાય અડ્યે. પોતાકે અપાઓમા નખાણો લખ્યા એને માટે નિવાયતની પાર્નમેટમા સનાલો પૂ વામા આના.

✽

જેનને દરનાજે પહોંચ્યા ત્યારે સાજ પડી ગઈ હતી એક ઓરડામા માદા કાફરા ને ચીના કેદીઓ સતા હતા એ ઓરડામા ગાંધીજીને ધૂંધા. ગાંધીજી તો પોટલુ માણુ પર મૂખી પથારી ડરોને જગ લાખા થયા રાત પડી એટલે કાફરા અને ચીના કેદીઓ મનીચ મસ્કરી કરવા નાગ્યા. એ લોકો જગના, ખૂની અને અનીતિ વાળા હતા ગાંધીજી તેમની લાખા જાણતા નહોતા. લાગુ-તૂંચુ સમજ્યા કે 'તને અહીં સા માટે લાખા છે' ગાંધીજીએ થોડો જવાબ આપ્યો. પછી ચીનાએ પૂછનાનુ સર ધ્યુ એ વધાર ખરાબ હતો ગાંધીજીની પથારી પાસે જઈને એ તેમની સામે જોઈ રહ્યો ગાંધીજી મૂગા બેઠા હતા થોડી વાર પછી ચીનો કાફરાની પથારી પામે ગયો ત્યાં એકબીજા એમ હિસાબા લાગ્યા ને જૂડી મસ્કરીઓ. રજા. નાચ્યા. આ. બ. ગે. ફરીઓ. થોડી થોડી અને અત્યંત દેસમા આવેલા હતા.

આરામા ગાંધીજીને ક્ષી રી રી રીતે આવે ૪ જાનુ અડળાયા. ગીતા કાઢી વાચી ધીરજ રાખી હવે આ લોકોની સાથે જ રહેવું પડશે કે બીજા દિદીઓની ભેગા રાખશે એ વિચારથી સંતેજ લય પામ્યા પણ છેવટે મન સાથે નક્કી કર્યું કે 'જે દુ ખ પડે તે સહન કરવું એ જ મારું કર્તવ્ય છે' આવે પ્રસંગે મનને શાંત કરે તેના ક્ષેત્રે ગીતામાથી વાચી સ્વચ્છ થયા અને રાત જેમ તેમ કાઢી, સવારે ગરનરને બધી હકીકત લખી મોકલવાનો વિચાર કરી મોડી નાતે થોડું બિધ્યા

ગાંધીજીને એ પણ થયું કે 'ચંગે ચાનવું, સામાન ઉપાડવો, એ કાર્ક દુ ખ ન હોવાય ખરું' દુ ખ આ છે બીજા દિદી લાઈઓ પણ આના જ દુ ખમાથી પસાર થતા હશે સારું થયું હૃદયે મને પણ એવો અનુભવ કરાવ્યો.'

બીજે દિવસે સવારે બિતાવેત ગાંધીજીને બીજા દિદી કેદાઓ હતા ત્યાં લઈ ગયા. લમખમ પદરેક જણ ત્યાં હતા, ત્રણ કેદીઓ બીજા ગુના માટે આવેલા હતા. તેમને કારકરાની સાથે રાખના ગાંધીજી ગયા ત્યારે વડા કારાગરે હુકમ કર્યો કે 'દિદી ઓને જુદા ઓરકામા રાખવાના છે.' આથી સૌ રાજ થયા.

અહીં પણ ગાંધીજીને નમીએ દુ ખ સામે લડવાનું હતું. એકવાર ગાંધીજી જાનર બેઠા હતા જાનર ખુટા હતા. ગાંધીજી બેઠા કે તગત એક કારકરો આવ્યો. એ રિકરાગ, જોરાવર અને તોફાની હતો. એણે આવતશવેત ગાંધીજીને બિડી જતા કહ્યું. ગાંધીજી ન બોલ્યા એટલે ગાંગો દેના લાગ્યા. ગાંધીજી કહે 'ભાઈ, લમખા બહુ ધું.' એટલામા તો ગાંધીજીને બાથ બોડી બિચારા અને દુ ખી દીધા ગાંધીજીએ બાગસાખ પકડી લીધી તેથી પાન બન્યા. ગાંધીજી તો એ જાનર બીજા ઉપર રીસ ન

ડરતા હમીને ચાનતા થયા, પણ જે હિંદી ભાઈઓએ આ બંનેયુએમની આખમા પાણી આપ્યા.

આના દુઃખ બીજા હિંદીઓને વેચના પચાના ખમર ગાવી જીએ સાલ્યા. ગાંધીજીએ જેન-ઉપરીને વાત કરી, તેમણે હિંદીઓ માટે જુદા પાવખાના કરાવી આપ્યા.

થોડા દિવસ પછી ગાંધીજીને ફરી પાછા બેહાનિસમર્ગયા વોકસરસ્ટ લઈ ગયા. ત્યાં હવે કેદીઓની સખના ઘણી થઈ ગઈ હતી રસોઈ હાથે પકાનનાની હતી. માલુની નદીમા નાહના જવાની છૂટ હતી. મકાનની અગવડને લીધે બહાર તપ્પુ તાજ્યા હતા. ખાનાપીવાની તથા બીજી કેટલીક સગવડો સત્યાગ્રહીઓએ ઉપનાસ વગેરેના દુઃખ વેળી સરગર સામે લડીને મેળવી હતી. ગાંધીજીને થયું-આ હવે જેન નથી રહી પણ સત્યાગ્રહ ગવણી બની ગઈ છે

છલ્લે દિવસે મહાગથી 'છં મુમારક 'ના તારનો વગસાદ વરસ્યો. સૌ લહેરથી દિવસો ગાળતા હતા

એનામા દિનિકસથી ગાંધીજી ઉપર તાર આવ્યો ' કરતુગ્યા મરણપચારીએ છે. આપ જનદી આવો '

તાર વાચીને સૌ દિનગીરીમા ગરકાન થઈ ગયા ગાંધીજીને પણ ચિંતા થઈ પડી. તાર આપતી વખતે જ જેલરે તેમને પૂછ્યું ' કેમ મિ ગાંધી, ત્યારે તમે દડ લરીને છૂટા થનાના કે ? '

ગાંધીજીએ તરત જવાબ વાળ્યો ' દંડ તો હું કોઈ કાળે ભરવાનો નથી સગાસબધીથી છૂટા પડ્યું એ પણ સત્યાગ્રહની લડતનો એક ભાગ છે '

આભળીને જેલર હચમચ થયું દિનગીર થયો ગાંધીજીએ કરતુગ્યા ઉપર પન લખ્યો

વૉકમ્બ-૨ જેલ

તા. ૮ નવેબર, ૧૯૦૮

તારી તમિલતનો તાગ મિ. વેરટે આજે મોકલ્યો છે મારુ હેયુ કોતરાય છે. ૫ રૂ ૫૦. પણ તારી આકરા રૂના આડુ એરી મિથિતિ નથી મલ્યાગટની લડનમા મે ૧૫ અર્થણ કરું છે. મારાથી લા અવાય જ નરિ દડ આપુ તો જ અવાય તુ જગા હિમત રાખે, રીતસર ખાય, તો સારુ થઈ રહેશે જતા મારે નસીમેથી તુ જરો જ એમ ક્યો તો ૬ તને એનુ લખુ છુ કે તુ પ્રિયોગમા પણ મારી દયાતીમા જ ચલી જાય તેમા ખોડુ નથી મારુ હેત તાગે કિપગ એનુ છે કે તુ મૂએની જા મારે મન છયશે

તારો આત્મા તો અમર છે. ૬ તને ખાતરીથી ૬ છુ ' જો તારે જ્યાનુ મરો તો ૬ તારી પાછળ બીજી સ્ત્રી જગાનો નથી મે તને કેટલીક વાર કહ્યું છે કે તુ હિંમત ઉપર આરથા ગખી છવ તજજો. તુ મનીશ તો તે પણ સત્યાગ્રહ જોગ છે. મારી ન ત માન રાજદારી નથી તે લડત ધાર્મિક છે-એટલે અતિ ચોખ્ખી છે. તેમા મરતુ તોયે શુ ને છવતુ તોયે શુ ? તુ પણ એમ જ જાણી જરાયે ઓછુ નદિ લાવે એરી મારી કિમેદ છે. એનુ તારી પાસેયા માગી લઉ છુ.'

*

સાગ પૂરા કરીને ગાંધીજી કૂમ્યા ત્યારે કચ્છરખા તેમને લેવા રહેશે આવ્યા હતા !

દેશનિકાલ

‘ ખૂની ’ કવદ્ધમા તથા જાતની સગ્ન હતી દંડ, કદ, અને દેશનિકાલે. એ ત્રણે સગ્ન ન્યાયાધીશની મગ્જ હોય તો એક સાથે પણ દૂરી ગડે. પહેલા તો હદપાર એટલે દ્રાસવાનની બહાર નાતાન કે ડેવાગોઆ અગર આરેજ ફી સ્ટેટમા મૂકી આનતા. પણ ત્યાથી તો તરત પાછા ફરી સ્વપામહીઓ કાયદાલગ કરતા એમને મન એ રૂમત જેવું હતું અને સરકારને ભારે પચવણી થતી. આમ કરવાથી હિંદીઓનો જીવ્સો જીવટો વધતો હતો.

આથી સરકારે હિંદીઓને ત્રાસ આપી નમાવવાની એક નવી યુક્તિ શોધી કાઢી હિંદીઓને પડખેની હદમા મૂકી આવવાને બદલે તેમના મૂળ વતન હિંદુસ્તાનમા દેશપાર કરવા. આમ થવાથી હિંદીઓ હેમતાર્થ જો અને વડત ભાગી પડશે એવી ગણતરી એ લોકોએ કરી, અને એ ગણતરી કેટલેક અંશે સાચી પણ પડી.

જે લોકોને પકડીને હિંદુસ્તાન લઈ જાય તેમને દ્રાસવાયમા વેપાર હોય, મકાનો હોય, ઉવરાણી અને કરજ હોય, વાડી-વજીર હોય એ બધું છોડીને જવું દરેકને માટે સહેલું ન હતું વળી સ્ટીમરમા સરકાર ખાવા-પીવાનો બદોબસ્ત કરે એટલે એ પણ ન ફાવે મુસાફરી ત્રીજા વર્ગમા જ કરવી પડે, એમા પણ ભારે હાડમારી, માદગી વગેરે ભોગવવા પડે.

સરકારે એડાએડ નિર્ણય કરીને એડ મોટા જમ્યાને હિંદુ સ્તાન મોડવી આપનાની તૈયારી કરી એમા વણાખરા તો ગિરમીટ માથી મુક્ત થયેલા લાઈઓ હતા. તેમના સગાસાઈ કોઈ હિંદુ સ્તાનમા ન મળે. કોઈ તો વળી દક્ષિણ આફ્રિકામા જ જમના હતા આવા નિરાધાર માણસોને હિંદુસ્તાનને ઝિનારે જઈને ઉતારી મૂકે તે કેવળ ધાતડીપણ જ ગણાય પણ સરકારે તો સૌને આગ બોટમા ચડાવ્યા.

ગાંધીજી એ વખતે બહાર હતા તેમજો વિચાર કર્યો કે આ લોકોની સાથે કોઈને મોડવા જોઈએ, જરૂરકે હું ખતે વખતે મીંગે બોન-મીડી નજર જે કામ કરે છે તે વેસો નથી કરી શકતો જે લોકોનું હિંદુમા કોઈ ન હતું તેમને મદદ કરનામા સહાય કરે અને રસ્તામા સૌની સગવડ સાચવે તેના બાદોશ, હિંમતનાન અને સેવાભાવી લાઈને સાથે મોડવા જોઈએ સ્ટીમર બોડનાને થોડા ટનાકની જ વાર હતી. પસદગી કરનાનો વખત ન હતો ગાંધીજીની નજર નાયકુ ઉપર પડી. એ બહાદુર જુવાન હતા ગાંધીજીએ તેમને પૂછ્યું 'તમે આ ગરીબડા લાઈઓને વળાવવા હિંદુસ્તાન જરો ?'

નાયકુ કહ્યું 'જરૂર જઈશ'

'પણ સ્ટીમર તો હમણા જ બપડશે'

'ભલેને બપડે !'

'પણ તમારા લૂગડાવત્તાનું શું ? બાતાનું શું ?'

'લૂગડાવત્તા પહેર્યા છે એ જ બાતુ સ્ટીમરમા મળી રહશે !'

ગાંધીજીને બારે નનાઈ લાગી અને આનંદ થયો

આ વાતચીત રૂતમજી પારસીને ઘેર ડરજનમા થઈ હતી ત્યાં જ નાયકુ માટે કપડા-વત્તા, કામળા વગેરે બીજીને મિત્રો

બધાઓ અને તેમને ગાના ક્યાં ચાનતી વખતે ગાધીજીએ બનામગ ની 'જેજે, આ ભાઈઓની પૂરી સલાળ રાખજે તેમને ચુરાડીને મૂજે' મદ્રાસના આગેવાન નગેસનને તાર કરુ છું તે હે તેમ, કબ્જે'

'હું સાચો સિપાહી નીરડના પ્રયત્ન કરીશ'

આટલું બોલીને એણે રત્ન ચીધી આના વીર પુરુષો હોય ત્યાં હારવાનું હોય જ નહિ નાયકુનો જન્મ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ થયો હતો એણે હિંદુસ્તાન પદી જોયું પણ ન હતું જતા તેમણે નિમત્ત કરી

આ નિર્દય પગનાની અસર કઈક થઈ કેટલા ભાઈઓ દીના પડ્યા 'જતા' ગાધીજી આ સલામતના ઇતિહાસમાં લખે છે 'જેઓ દંડગ્રસ્તા તેમની સખરા નાની ન હતી તેમની બહા દુરીનો પાગ ન હતો તેમના કેટલા હસને મોઝે ફાસીએ ચડે તેના હતા. માનમતાની દગમગ તો તેમણે ઠોડી જ હતી'

દેશનિ ૧૧ કગ્તા મીમગ્મા નારાયણસામી નામના મદ્રામી ભા.તિ મૃત્યુ થતું સરકારના આ ૧૨મા કારદાની સામે હિંદુસ્તાનમાં ભારે પોકાર બીજો કેટલાકે આફ્રિકાની સંક્રા સામે કાયદેસર પગના ભર્યા તેમાં તેમને જીત મળી છે-૨૯ હિંદુસ્તાન સુધી દેગપાર કરનાની પ્રથા બધ પડી

હવે પાછા આપણે જોના દુષ્પ તરફ વળીએ દેશપારતુ હથિપાર જેવી લેતુ પડ્યું તેથી જોના ત્રાસ આપીને લડતને તોડી નાખવાનો એક જ માર્ગ સરખાર પામે રહ્યો

ત્રીજી વાર જેલમાં.

ફેબ્રુઆરીની પચીસમી તારીખે ગાંધીજીને ત્રીજી વાર પકડીને ત્રણ માસની સખત સજા કરી. તેમને વોકસરસ્ટની જેલમાં લઈ ગયા. ત્યાં મિત્રો મળ્યા. સૌ આનંદથી બેઠી પડ્યા.

બહાર ખુલ્લામાં તંબૂ તાપ્યા હતા. સૂવાની સગવડ સારી હતી. કામમાં રસ્તા બાંધવાની કાંકરી લાગવા લઈ ગયા. ત્રણ દિવસ એ કામ કર્યું ત્યાં ઉપરથી હુકમ આવ્યો: 'ગાંધીને બહાર ન કાઢશો.' એટલે જેલની અંદર જાડું કાઢવાનું કામ મેંધું. ગાંધીજીએ એ કામ આનંદથી કર્યું. સ્વચ્છતાનું કામ તો ગાંધીજીને બહુ વહાલું છે. પણ એ કામ વધારે દિવસ ન ચાલ્યું. જેલમાં આવ્યે એક અઠવાડિયું થયું ત્યાં તેમને પ્રિટોરિયા જેલમાં બદલવાનો હુકમ આવ્યો.

વરસતા વરસાદમાં લપસણા રસ્તા પર ધઈને માથે પોદણ ઉપડાવી પગે ચાલતાં ગાંધીજીને સ્ટેશને લઈ ગયા. ત્રીજા વર્ગમાં બેસાડ્યા. ઠંડી સખત હતી. આખી રાત વરસાદ વરસ્યો કર્યો. ઓઢવાતું પૂરતું ન હતું. ગાંધીજીએ એ બધું મૂંઝે મૂંઝે સહન કરી લીધું.

બીજે દિવસે સવારે પ્રિટોરિયા પહોંચ્યા. ત્યાં ગાંધીજીને માટે બધું નહું હતું. જેલ નવી, જેલર નવો, દરોગા નવા, ખોરાક

નવો, મમ નવુ પહેલે ૪ દિવસે ખોરાકમાં મીનમીલનો પેરીજ (રાખ જેવું પીણું) ખાના આપ્યો. ગાંધીજીએ એક ચમચો ખાઈને છોડી દીધો. 'તેરોગો જોઈ ગયો. એને મન એ ખાણું મિથાન જેવું હતું.'

થોડી વાર પછી ગાંધીજીની સોપણ બીજા દરોગાને કરી પહેલો 'તેરોગો આ' સે ગયો. બીજાને આનતાવેત રુઆબની કુકમો છોડના માલ્યા

‘ગાંધી તારી ટોપી ઉતાર.’

ગાંધીજીએ ટોપી ઉતારી.

દરોગાએ પૂછ્યું ‘તું ગાંધીનો દીકરો છે?’

‘ના, મારો દીકરો વોકસરસ્ટની જેનમાં છે.’

પછી ગાંધીજીને એક ટ્રાટડીમાં પડ્યાં ગાંધીજી અદર આટા મારના લાગ્યા દરોગાએ કણામાથી જોયું એકદમ બૂમ મારી ‘ગાંધી, તું આટા ન માર માની બોલ બગડે છે’

ગાંધીજીએ આટા મારવાનું બંધ કર્યું બપોરે ખાનાનું આ તું તે પણ ગિલા ગિલા જ બંધ દરવાજે ખાધું નાહરાની ૪૪૫ ટ્રાટડીથી સરાસો ફૂટ દૂર હતી. દરોગાએ કહ્યું ‘ગાંધી, તારા કપડા અહીં ઉતારીને (નમ થઈને) પડી નાહરા જ’

ગાંધીજીએ નગ્નશયી થઈ ‘હું મારા કપડા પડા પાડ્યા મૂખીશ

‘ચીક જા, પણ રખત ન બગાડીશ’

ગાંધીજી ગયા નાહરા લાગ્યા શરીર લૂજવાનું બાકી હતું લા અનાજ આપ્યો ‘ગાંધી, તૈયાર થયો કે?’ ગાંધીજી તૈયાર થઈ બહાર આવ્યા

સાંગે ઓઢવા-પાથરવા મારે દોઢ કામળી (એક આખી, બીજી અર્ધી) અને એક ચઘાઈ મન્યા ઓશીકું કે પાગિયુ કઈન મન્યુ

સરારે ગાંધીજી બેઠીને, જાજર ગયા તો ત્યાં પણ દારોગો સામે જ બિભો ગ્લો ઘડી ઘડીએ બોલ્યા કરે, 'સામી, નીકળ હવે' ના તો એની ભાષામાં ગાયા કરે 'જર જ, જર જ, જર જ ગાંધી, અબ તો જર જ !'

કામ બહુ ભારે નહોતું લોખંડના સળિયા ઝસીને ચક્રચક્રિત બનાવવાનું કામ સોંપુ ગાંધીજીએ ત્રણ કનાક સુધી લાગનામ્ દરનાજો અને સળિયા ધસીને એકદમ ચક્રચક્રિત બનાવી દીધા દારોગો ખુશી થયો.

કાફરા કેદીઓ ગાંધીજીની સાથે જ કામ કરતા હતા તેઓ ગાંધીજીને પૂજ્યા લાગ્યા 'અલ્યા ગાંધી તું કેમ આ પો ? ચોરી કરેલી કે દારૂ વેચતા પડકાયો ?'

ગાંધીજીએ ભાગીતૂરી ભાષામાં એને સમજાવ્યું એને એ જરા સમજી કાફરા હતો તે બોલી બરો 'કનાઈટ રાઈટ, અમ હુમ્ એડ, ડોન્ પે કાર્નિ' (નરામગ છે મારા ખરાબ છે હડ ન ભરતો)

બ્રિટિશરિયાની જ્યેષ્ઠા ખોરાખની મુશ્કેલી ઘણી હતી સનારમા રાખ, અપોરના રામ સાથે બટાટા ને ગાજર, સાંગે ભાત અથવા વાન આ ખોરાક ઢાંચો-પાકો આવતો બુધવારે ને રવિવારે આવન સાથે ઘી મળતું બાકીના દિવસોમાં ઘી વિનાનો એકલો ભાત ગળે શી રીતે બેઠે ? જ્યાં સુધી બધા હિંદીઓને ચરખીના બદનામાં ઘી ન મળે ત્યાં સુધી ગાંધીજીએ ભાત બધ કર્યો પૂખૂ (રાખ) તો માત્ર ચાર ચમચા લેતા અપોરના કચાપાક વાન અને ત્રણ-ચાર નાના બટાટા ઉપર દોઢ મહિનો કાઢ્યો આથી ગાંધીજીનું શરીર ખૂબ લેવાઈ ગયું ગાંધીજીએ દાકતર આગળ ઘીની

માગણી મૂકી તે વખતે દારોગો ઊભો હતો એણે આડી જીભ વાળી કે 'આજ મુઘીમા ધણા દિદીઓએ ચરણી ખાધી છે માસ ખાધુ છે ગાધીની માગણી ખોગી છે'

દારોગાના આ શબ્દો સાલળીને દાકતરે ગાવીજીને પૂછુ 'એવો તમારે ગુ કહેરાનુ છે?' ગાધીજી કહે 'એમની વાત મારે ગળે ઊતરતી નથી હુ તો એટલું જ કહું છું—તમે મને વી નહિ આપો તો મારી તમિયત વધારે બગડશે'

દાકતર કહે 'ત્યારે તમારે માટે હુ રોગીનો હુકમ જુ છું' ગાધીજીએ કહ્યું 'એ માટે તમારો આભાર પણ મારી આ માગણી મારી જન પૂરતી નથી સૌ દિદીઓ માટે છે એટલે બધાને ઘી ન મળે ત્યાં મુઘી મારાથી રોગી નહિ લેરાય મને માફ કરજો'

દાકતર અને દારોગો એ વખતે તો ચાલ્યા ગયા તે જ દિનમે બપોરે ગાધીજી આગળ રોગી અને ચાવલ બને વસ્તુ દાકતર ધર્મ પગ ગાધીજીએ કશું ન લીધું

બીજો દિનસે જ્વેલના ઉપરીને ગાધીજીએ અરજ કરી તેનો જવાબ આપ્યો કે 'મધા દિદીઓને માટે ખોગક નક્કી થાય ત્યાં મુઘી ગાધીજીને ચાવલ સાથે ઘી આપતું'

ગાધીજીએ હુકમ વાગ્યો ન હતો તેમને એમ કે સૌને માટે સરખી છૂટ મળી હશે એમણે તો તે દિવસે ચાવલ, રોટી ને ઘી ખાધા 'રોટીની જરૂર નથી' એમ કહ્યું, 'પણ દાકતરનો હુકમ છે' એમ દારોગાએ કહ્યું એટલે તે લીધી

પણ ગાધીજીની ખુશાલી પ્રત્યે ચાવીસ કલાક ન ટકી બીજો દિનસે તેમને ખબર મળ્યા કે બધા દિદીઓ માટે તો હજી વિચાર આવે છે ! ગાધીજીએ તરત જ રોગી, ચાવલ ને ઘી બધું કર્યાં

વડા દારોગાને જણાવી દીધું કે : 'જ્યાં સુધી તમામ હિંદીઓને ધી નરિ મળે ત્યાં સુધી હું રોટી કે આવજ સુદ્ધાં લેવાનો નથી'

ગાંધીજીએ ફરીથી જેલના ઉપરીને જણાવ્યું. આખરે પૂટવાને એક માસ બાકી હતો ત્યારે સાંને માટે ધીનો દુકમ મળ્યો. ગાંધીજીએ રોટી, આવજ ને ધી ખાધાં.

શરીર સાવ લાંગી ગયું હતું. તાકાત રહી ન હતી. સખન આધારીશી ચડતી. છતી બગડવાનો શક પણ મયેલો. છેલ્લા મહિનામાં ધી મળવાથી શરીર કંઈક ટકી રહ્યું.

દરવાજાના સળિયા ધસવાનું કામ દસેકે દિવસ કમું. ત્યાર પછી તૂટેલી બે કામજોને સાંધીને એક કરવાનું કામ મળ્યું. આ કામ ઝીણું હતું. આખો દિવસ વાંકા વળીને સીબા કરવાનું—તે પણ કોટડીની અંદર અધારામાં બેસીને આથી ગાંધીજીને કમ્મરના સાંધા દુખવા લાગ્યા અને આંખે ઝાંખ વળવા લાગી વડા દારોગા પાસે ખુલ્લામાં બહાર કામ કરવાની માગણી કરી, પણ તેણે ના પાડી ઉવટે જેલના ઉપરીને અરજ કરી ત્યારે ખુલ્લી હવામાં કામ કરવાની રજા મળી.

ગાંધીજી ઉપર દેખરેખ ગખતાર મરેગો બહુ કડક હતો. ગાંધીજી વારંવાર નવી નવી માગણીઓ કર્યા કરતા તેથી એ બહુ ચિડાતો. પણ ધીમે ધીમે એણે જોયું કે ગાંધીજી વાજખી નિયમે પાળવામાં જરાય કચાશ રાખતા નથી, ત્યારે તેનું વર્તન બદલાયું. જાગર, નાહવું—ધોવું વગેરેની અડચણ ધીમે ધીમે દૂર થઈ

ધણ વખત પછી નવો દારોગો આવ્યો. એ તો આઝાદ હતો. ગાંધીજીને કહે : 'જે માણસ પોતાની કામને વાસ્તે, વતનના લક્ષને વાસ્તે લડે છે તેને હું ચાહું છું. એવા લોકોને હું કેદી ગણતો નથી.'

એકવાર મિ. લીચીનસ્ટાઈન જેલમાં કામસર આવેલા. તે, ગાંધીજીને મળ્યા. તેમણે ગાંધીજીને પૂછ્યું : 'કેમ, કંઈ અડચણ તો

નથી તે ?' ગાંધીજી કહ્યું ' કહેના રાજી ન હતા. પણ એમણે જાણુ
 નાથીને પૂછ્યું ત્યારે કહ્યું ' મારે ત્રીજી કશું કહેવું નથી પણ
 મારી ઉપર ધાતકી વર્તણૂક ચલાવવામાં આવે છે આટલામાં
 જાણુ સમજી જઈને આમ કરીને જનગણ સમદસ મને હાલવા માગે
 છે, પણ તે તો થવાના નથી જે દુષ્ટ પડશે તે સહન કરવા તેવાર
 છું મારું મન શાંત છે આ વાત તમે જણાવ ન પાડો છો પોતે
 છૂટયા પછી જાહેરમાં મૂકીશ '

પણ તેઓ સાહેબથી ન રહેનાયું તે તેમણે પોલાકને વાત કરી
 પોલાકથી આવી ગભીર વસ્તુ કેમ સહન થાય ? તેમણે તેમના
 મિત્રને રાત કહ્યું. એમ કરતા વાત આગળ ચાલી હા પહોંચી.
 પૂરવડા થતા જ્યેના ઉપરી ગાંધીજીને મળવા આવ્યા ગાંધીજીએ
 તેમને ઉપરના રાખે સહગાળ્યા હસેડ દિવસમાં ગાંધીજીની માગ-
 નીઓ નીમરમાં આવી તેમને પત્રો લખાણી તથા પુત્રકો
 રાખાણી સગવડ કરી આપવામાં આવી

હૂટ મળતા ગાંધીજીએ જ્યેમાં સારા સારા પુત્રકો લાવ્યા-
 વિચાર્યા તેમાં કૈાથી વધારે અસર દોઝડે અને ડરિ રાખ્યા
 ભાઈના પુત્રકોએ કરી જ્યેમાં ગાંધીજીએ તામિતનો પણ અગ્યામ
 નધાર્યા.

સગવડ પૂરી થતા ગાંધીજી હૂટયા

‘ હિંદસ્વરાજ ’

કોયદાનો ભગ કરી જેલમા જતુ તે મળા પૂરી થયે બહાર આનવુ, ફરી પાછા જતુ—આમ વટમાળ ચાલ્યા કરતી હતી સરકાર અને હિંદીઓ બંને આ લડતનો કઈડ નિકાલ આવે તેમ ઇચ્છતા હતા પણ એક બાજુ જનરલ સ્મર્ટસ અને જનરલ બોથા ‘ખૂતી’ કાયદામા ફેરફાર કરના મિત્રજન તૈનાર ન હતા, તેમ સામી બાજુ મૂલીબર પણ મરણિયા સત્યાગ્રહીઓ એ કાયદાને નાખૂંફ કરવાની પ્રતિજ્ઞા પર મુસ્તાફ હતા.

સરકારનુ બીજુ બધુ કામકાજ શિરસ્તા પ્રમાણે ચાલુ જતું હતુ બોઅરો અને અંગ્રેજો પોતપોતાના સ્વાર્થ સામ્યનામા મશગૂલ હતા ગાંધીજી છૂટ્યા ત્યારે વાતાવરણ કઈક ઠંડુ હતું. જનરલ સ્મર્ટસ અને બોથા યુનિયન સરકારને કામે નિલાયત ગયા હતા આ વખતે હિંદીઓનો સમાવ નિલાયતના હિંદી પ્રધાન તથા સરકારનોના પ્રધાન આગળ રજૂ કરવામા આવે તો કઈક ન્યાય મળે તેમ લાગુ એથી હિંદી આગેવાનોએ ગાંધીજી તથા શેર હાજી હખીમને વિનાયન પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવાનું નક્કી કર્યું.

બંને જણ નિલાયત પહોંચ્યા ત્યા જઈને પ્રધાનો, હાયા ઓના તત્ત્વીઓ તથા પાલમેટના સભ્યોને મળ્યા તેઓને સૈને

હિંદીઓની વડતથી નાકેડું જ્યાં હિંદીઓના મિત્ર એમ્પ્ટરિયે ગાંધીજીને ખૂબ મદદ કરી

સૌએ ગાંધીજીની વાત ધ્યાનપૂર્વક અને રસથી સાંભળી હિંદીઓના દુખ તરફ દિનમાં પલ્લુ બતાવી પરંતુ દરેની પાસેથી એક જ વાત સાંભળવા મળી કે ‘જનગણ મંદુર અને જનગણ ઓથા ‘ખૂની કાયદો’ ફેરવવા છૂટા નથી એટલે એ કાયદો ફેરવના સિવાય કોઈ નીતે સમાધાન થતું હોય તો અમે મદદ કરી શકીએ’

૨. ધોળકે આ જરાગથી જોઈ લીધું કે તનમા તેન નથી એટલે મને પ્રતિનિધિઓ ખતી હાથે વિનાયનથા પાઝ કર્યા

વિનાયતમા આ વખતે ગાંધીજી આપણા દેશના અને એનાર્કિસ્ટો-કાનિકાનીઓના સમાગમમા આવ્યા તેઓ દેશને અંગ્રેજોની ધૂસરીમાંથી ટોડવાનાને અધીગ થયા હતા ધણાએ તે માટે મોટા મોટા ભોગ આપ્યા હતા અને દેશવરો વેગ રહ્યા હતા ખુનામગ્કી સિવાય અંગ્રેજ આપણા દેશમાંથી ખસનાર નથા એમ ચોક્કસપણે તેઓ માનતા હતા, અને તે માટે મનમા અનેક કપનાના ઘાટ ધક્કા હતા. જે કે પર્ણિલામ કશુ આનતુ ન હતું, છતાં ઉમ દેશપ્રીતિથી ધૂધનાઈ રહ્યા હતા ગાંધીજીને આના દેશમધુઓ સથે આ વખતે ઠીક ઠીક ચર્ચાઓ થઈ.

ગાંધીજીએ એમા જોયું કે આ ક્રાંતિકારીઓને અંગ્રેજોનું રાજ્ય અકારું થયું છે, પણ અંગ્રેજી સુધારો જે હિંદમા પેદા છે, તે તો તેમને ગમી ગયા છે

ગાંધીજીના મનમા આ ચર્ચાથી વણુ જ મનોમથન ચાલુ. તેમણે પોતાના સહ-અહિંસાના વિચારાની કમોટીએ હિંદના પ્રશ્નોને પોતાના મનમા ચણ્યા.

એ મનોમથનના દ્વંડ્વપે વિનાયતથી પણ જ દ્વંડ્વતા આગમોગ્ની
અદૃશ ગાંધીજીએ 'હિંદસ્વરાજ' નામનું પુસ્તક લખ્યું

એ પુસ્તકમાં તત્ત્વી અને વાચના સમસામાં સત્તાન-જ્વાળા
કરતા હોય એવી રીતે લખ્યું છે વાચનાર પ્રશ્ન પૂછે અને તત્ત્વી
નેનો જ્વાળા આપે તત્ત્વી એટલે ગાંધીજી પોતે અને વાચના એટલે
પેના કાનિનાદી દેશમધુઓ એમાં હિંદુસ્તાનની દશાનો ચિત્રા
આપ્યો છે વીસમી સદીમાં જે મુદ્દારા દુનિયા ઉપર પડ્યા તેને
લીધે માણસો કેના અજ્ઞપણા, અધી, અજ્ઞાન અને પરાધીન
મની ગયા તે બતાવ્યું છે

માત્રામત્ર વધવાથી નાખો માણસ બેકાર મન્યા અને મૂળી
ભરે માણસ ગાંધીજી થઈ પણ તે રાત પણ એમાં મુદ્દર
રીતે સમજાવી છે, તેમ જ વગળ રેડિયાથી જ આવનારું છે
એ બ્રહ્મા તેમાં પ્રગટ કરનામાં આવી છે રેનવે, તાગ-ટપાન, દાખર
વગેરે મુદ્દાના દૂતો નથી પણ કુધાગના છે એમ આ નાનકડી
ચોપડીમાં સાબિત કરું છે

હિંદુ-મુસલમાન-એકતા થો તો જ સ્વરાજ સ્થપાન આપણી
આત્મિક ગુણિ થશે તો જ ગાંધીય, આર્થિક, સમાજિક અને
એવી અનેક પ્રજાની મુનામી મદાને માટે જગે એમ ગાંધીજીએ
'હિંદસ્વરાજ'માં બતાવી આપ્યું છે દાડગોળાથી નદિ પણ ભાઈ-
સારાથી અને મલ્લાગદથી જ હિંદુસ્તાનમાં સાચું સ્વરાજ અડશે
અને જગતમાં શાંતિ થશે એમ એ પુસ્તકમાં બિલ્લ કરી બતાવે
છે છેવટે એક વાક્ય લખ્યું છે 'આના હિંદસ્વરાજ માટે આ
દેહ કુમાર છે'

એ ચોપડી અને ૧૯૦૮માં લખાઈ છે, પણ આજે એમાંના
રિચરો બધા મનન કરના જેવા છે ગાંધીજીએ ખૂબ મથન
કરાવે માખમૂરપે એ જમ્મૂ કર્યા છે

ત્યારે ગાંધીજી એ પુસ્તક વખતા હતા ત્યારે વિચારે એટલા ઝપાટાબધ આવના વાગ્યા કે જિંદી જગ્યાએથી આવતી કાઈ પહોડી નદીના પ્રવાહનો માર્ગ એ વિચારે રોક્યા ગેકાયા નહિ, અને લખતા લખતા જમણે હાથ થાક્યો ત્યારે તેમણે કાળે હાથે લખ્યું, પાશુ લેખન-પ્રવાહ બધ ન થવા દીધો. કાળે હાથે લખવા અક્ષરો નધ રે સારી રીતે વાચી શકાય તેવા થયા છે.

ગાંધીજીના હાથ-અક્ષરે વખલું ‘ હિંદસ્વરાજ ’ નવજનને બહાર પાડેલું જ. એ લખાણ જોતા આપણને તરત જણાય કે ગાંધીજીના વિચારો એકંદ્ર રા, સર્વળ, સીધા અને ચોક્કસ કંપે ધડાયેલા આ પુસ્તકમાં જોતરી આવ્યા છે ચાર-૭ આનાની એ નાની ચોપડીએ સુધારાને પથે જાણ મીચીને દોડી જતી દુનિયાના કાલ પુરુષોની આખ ઉધાડી નાખી છે. આત્મશુદ્ધિ અને સ્વયાં પ્રકૃષ્ટ ઉપર ગાંધીજીની શ્રદ્ધા એ વખતે પણ કેવી અટક હતી તેનું માપ હિંદસ્વરાજ માંથી આપણને મળી ગયું છે.

વિવાદતથી દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચીને ગાંધીજી પાંચ વડતના કામમાં પડી ગયા.

ટોલ્સ્ટોય વાઢી : ૧

ટોલ્સ્ટોય નાઝની વાત લખતા પહેલાં આપણે ગાંધીના જમન મિત્ર કેનનેની ઓગખાણ કરવી પડશે તેમજ આપણે નામ હરમન કેનનેકે જેનું મોટા આનેસાન મમતોના નમ્રતા દોરી આપનારું જામ તેઓ કરતા હતા જલ્દાનિસખમથી પાથ માઈન દૂર લાખોપતિ ગોરાઓ વસતા હતા તેમનો જગનો હતો રગિયામણી ટેરી પર સદી છતાં મના નમૂના જેની કેનનેની જગની લાગેને આખે વળગે તેની હતી આસપાસનો દેખાત જમ અને શાંતિ પમાડે તેવો હતો કેનનેકેનો ધધા સારો આતો અને તેઓ હજારો રૂપિયા કમાતા હતા

પોતે એક પડે હતા એટલે આવે એમ્લુ ઉઝારી હતા ધરનો જગનો હતા મદિને રજા-ખાસોનું ખરચ મરતા જે સીજ નની દોરી કે ખરી હતા ખાનપાન ને માગ-મગમ પેમો ને જિદગી ઉઝારતા હતા દિદીઓ મદા ને જગની છે એમ માનીને તેઓ દિદીઓને જોતા સુગાના હતા

એવાજ અચાનક એમને ગાંધીજીનો બેટો થઈ ગયા કેનનેકે જેનું કે આ માણસ બધાથી કંઈક જુદો જાતનો છે નાન કરતા કેનનેકે અચાનક તેમને ગાંધીજીના જીવન અને વિચારો નીવ નાખ્યા જસ પછી તો જ્યાર વખત મોટા ગાંધીજીની બોધિત

આવે અને ડનાકો મુઘી ત્રિદગી કેમ ગાળવી તેના વિચારે ડરે એક દિનસ ગાધીજીને કહે 'તમે મારે ઘેર જમના આવો'

ગાધીજી કહે 'આવુ, પણ ડાઝનિયા રોડ અને ખીજ એ-એ-મિત્રોને મારી સાથે નિમત્રણ આપો તો આવુ.'

કેનનમેકની હિદીઓ તરફની મૂગ ટાળના માટે જ ગાધીજીએ આ શક્ત મૂકી હતી કેનનમેકે એ વાત ડખૂન રાખી, સોને બહુ થી જમાજા તે ઢાસથી એમની સૂઝ ચાલી ગઈ અને હિદીઓ પ્રત્યે માન વધ્યુ

ખુનખા વગરે દિનિસ આગ્રમમા ગહરા ગયેના ગાધીજી એકના હતા કેનનમેક કહે 'આપણી સાથે ત્યા જ ગતી પર હમણા ગહેનાતુ રાખો તો ?'

'ચાલો, આપણે ડના વાધો કે ?'

ગાધીજી અને કેનનમેક સાથે ગહરા લાગના ડેવનએક તો બાદશાહી મઠથી રહેતા હતા ગાધીજીએ ધીમે ગહીન ફરફાર શરૂ કર્યા એકનાર નાહરા ગયા કેનનમેક જોતુ તો ગાધીજી પોતાના ડપડા હાથે ધોતા હતા અરે ભાઈ, તમે આ શુ કરા છો ? એ તો આપણો ધોખી આનીને લઈ જરો

મારા ડપડા હવેથી હુ હાથે જ ધારાનો છુ.'

કેનનમેક તો જોઈ જ્યા ગાધીજી હાથે ડપડા ધુએ પડી પોતે ધોખીને કેમ આપી શકે ? તેમણે પણ હાથે ધોનાતુ શરૂ કરું

એકનાર સાજ પડ્યે કેનનમેક કહે 'ભાઈ, ચાનો ફરના જઈએ'

ગાધીજી હમીને મોવ્યા 'શહેરના લોકો અહીં ફરવા આવે છે અને આપણે શહેરમા ફરવા જવુ ? અગત્ય નથી કે, કે ન કે

ખરપીઓ લાવો આપણે ઈગીચામાથો ત્રાસ પડીએ ' નાજે.
ખરપીઓ લાવ્યા અને બગીચાનું ઈમ જો થયું

પણ કેનનબે નો નરી વસ્તુઓ ખરીદનાનો શોખ તો એવો
ને એવો જ હતો એનાર ગાંધીજી જેનામાથો હુટનાના હતા તે
દિવસે એક ખમ નરી મોટર ખરીદ ડો અને એ મોટર લઈને
જેનને દરનાજે ગાંધીજી લેવા પહોંચ્યા

ગાંધીજી બહાર આવે તો સોને મૂંઝા-દહ્યા પડી હતું ' કેમ
ચાનરુ ને ? '

કેનનબે મોટર પાસે બિલા હતા ગાંધીજીને હતું ' ભાઈ
મસી જાઓ અહર

' કાની મોટર છે ? '

' આપણી બીજા કાની ? '

કયાર લીધી ? '

' મસ આજે જ તમે હુટયા એટલે તમને લેવા ચાનના
ખાસ ખરીદ કરી ! '

ગાંધીજી તો સાબગી રહ્યા પછી કહ્યું ' જાઓ, અત્યાર ને
અત્યારે એ મોટરને નિનામ કરનારાને સોપી આવો તમે પાળ
આનશે ત્યા સુધી હું અહીં બિનો છું '

કેનનબેક એક અક્ષર પણ બોલ્યા નિના મોટર લઈને સીધા
નિનામ કરનારાને આપી આવ્યા તેઓ પાળ આવ્યા ત્યા સુધી
ગાંધીજી જેનને દરનાજે જ બિલા રહ્યા

આમ ગાંધીજી અને કેનનબે ની દોસ્તી વધતી જતી હતી
એકબીજાના હું ખૂબ મળી ગયા હતા કેનનબેકે ગાંધીજીના

સહનાસથી જીવન રાખી પાનદા ૧૧મ્મુ ૧૭ મહિનાના બગરો
પાચનારો કેનનમે- જપાદામધ જીવન સાદુ બાનતા જતા હતા

ગાંધીજી વિલાયતથી પાછા આવ્યા ત્યારે કેપટાઉન બદરે
જીવનરતા જ તેમને તાર મળ્યો સત્યાગ્રહની લડતમાં સર રતન
તાતાએ ૨૫૦૦૦ રૂપિયા ભર્યા છે લડતમાં પૈસાની જરૂર હતી
ભગવાન ભરે એ ગાંધીજી ચનાગે ગમ્મતા હતા આટલી મદદ તેમને
ખરા દાણાની થઈ પડી જેનમાં પારનાર નારાને બહાર આવ્યા
પછે પણ ઈર્ષ નોકરો આપે નહિ દેશનિ ૧૧ થયનાના અને
જેન જનાગના કુટુંબીઓને નસાવના તો જેડે એ જ એ બવાને
જૂઝ ખચ આપતા આગે ન આવે કેને કેટલું આપતું તે
પગ મૂકવણ થઈ પડ એને ગાંધીજીએ વિચાર કર્યા કે સાને
એડ સ્થળે રાખ્યા હોય તો બહુ સગવડ થાય એવી જગ્યા ક્યા
શોધવી / ફિનિકસ આગ્રમ હતો પણ એ તણસો માઈન દૂર હતો
જોહાનિસમગર્માં બ ત ચાલે એટલે તેની નજીકમાં જ જગ્યા
ગાંધીની જોઈએ ગાંધીજીએ કેનનબેકને વાત કરી તેમણે જગ્યા
ગાંધી કાઢી

જોહાનિસમગર્માં ૨૨ માઇલ દૂર ગાંધીજીને જોઈતી હતી
એવી જ સુવર જગ્યા મળી ગઈ કેનનબેકે ત્યાં ૧૧૦૦ એકર
જમીન વેચાતી લઈ ગાંધીજીને સોંપી દીધા એ જગ્યાએ રસનારા
સત્યાગ્રહી કુટુંબીઓ મહાત્મા ટોલ્સ્ટોયના સિદ્ધાંત પ્રમાણે બને
તેટલી જાતમહેનત કરી સાદુ ખેતતુ જીવન જીવનાતુ હતું, તેથી
એનું નામ ટોલ્સ્ટોય વાડી પાડયું

ટોલ્સ્ટોય વાડીમાં ગાંધીજીએ જે અવનવા અનુભવ કર્યા તે
જુલે ૧૫૭૯, ૧૯૨૨, ૧૯૨૩

ટોલ્સ્ટોય વાડી : ૨

અગિયારસા એ ૨ જમીન, વચ્ચેનચ એક મજાની ટેકી, ટેકરી ઉપર નાનકડું મજાન ટોલ્સ્ટોય વાડી રહેનારને ગમી જાય એવી હતી. રાડીમાં નાગ ગી, આનુ, પનમ એરે ફગઝડ પુષ્કળ થતા હતા. સત્યાગ્રહીઓ પેટ ભરીને ખાય તોપણ ન ખૂટે એટલા જિનરતા. મકાનમાં પાચમો વાર છેટે પાણીનો નાનો ઝરો હતો. ઝરામાંથી ઢાનડ કરીને પાણી ઉપર વાનનું પડતું મકાનમાં ફેંકત પાચ-સાત માણસ રહી શકે તેટલી સગવડ હતી.

ગાંધીજીએ એ જમીન પર નવા મકાનો બાંધવાની શરૂઆત કરી વાડીનું કે ૫૨ બાંધવાનું કોર્ટિપણુ જમ મજૂરો રાખીને કરાવવાનું ન હતું. પાચખાના માફ કરનામાં માડીને રસોઈ મુધીનું દરેક કામ હાથે જ કરાવતો ગાંધીજીએ આગ્રહ રાખ્યો હતો.

પચાસ-સાઠ માણસો રહી શકે એટલા મકાનો બાંધવાના હતા. ઉપરાંત કેનનમેંડ માટે એક મજાન, એક નિશાગ માટે, એક સુથારી-કામ તથા મેચી-કામ માટે કારખાનું.

જેઓ આવીને વસવાના હતા તે ગુજરાતી, મદ્રાસી, ઉત્તર હિંદુસ્તાની, એમ પ્રાંતે પ્રાંતના હતા. વળી હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી દરેક ધર્મ પાળનારા હતા બાળકો, દલ્દો, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો મળી સાઠેક માણસો હતા. એ બધા લગતમાં પડેનાના સગા-વહાના હતા.

સૌએ એક જ રમોડે જન્મવાનું રાખ્યું હતું રમોડનું કામ બહેતોએ મહાગી લીધું હતું ગાંધીજી ગમેઈમા મદદ કરતા અને અંદર અડગતા કળિયા પતાની દેતા. ખોરાકમા દાળ, ભાત, શાક ને રોટલી, કોઈ વાગ ખીર-એ સામાન્ય નિયમ હતો આ બધી વસ્તુઓ એક જ વસણમા પીગમવામા આવતી થાળીને બદલે જેવમા મળે છે તેની તાસગી એને આપી હતી. વાકડાના ચમચા હાથે બનાવી લીધા હતા. બોજન ત્રણ ટક અપાતુ હતું, મવારના છ વાગ્યે રોગી અને ઘઉંની કોશી મપોરે અગિયાગ વાગ્યે દાળ, ભાત અને શાક, સાંજે સાડાપાચ વાગ્યે રાખ અને દૂધ અથવા રોગી ને ઘઉંની કોશી મુસવમાન અને ખિન્ની ભાઈ-બેનોમા કેટલાક માસાદાગની ટેવરાળા હતા, પણ તેમજો ગળ-ખુશીથી એ ચીજોનો ત્યાગ કર્યો. દાડ-તમાકુ પણ છોડ્યા.

મકાનો બાધમા માટે ટેનમેક એક ગોગ ડિમાને બધા આવ્યા. એક ગુજરતી સુતાગે મફત લમ કરા કળૂંધુ ગાંધીજી અને ટેનમેક વગેરેએ મજૂરી જાતે કરી મકાન ન બધાયા ત્યા નુધી એ તખૂમા ગલા રગનાદના દિરમો પણ ત્યા જ ગ ત્યા હદી દાડ-તડકો વોચ નહિ એના બાળ, છુટ્ટા, સ્ત્રીઓ ગળખુશીથી વાડીમા પણ ગલા. મકાનો તૈયાર થતા બધાને ગહેવાની સગવડ થઈ ગઈ.

વાડી ઉપગની ચોખખાઈ નમૂનારૂપ હતી. એટલી વસ્તી જતા કચરો, મેતુ કે એવાડ કોઈના જોવામા જ ન આવે. મધો કચરો એને માટે ખોદી રાખેલા ખાડામા પડતો રસ્તામા પાણી દોળવાની મનાઈ હતી વપગશનુ બધુ પાણી જાડને પાઈદેવામા આવતુ શાક અને એવાનું પાણી ખાતર તરીકે વપરાતુ

રહેવાના મકાનોથી થોડે દૂર પાચખાના માટે દોડ ફૂટ બેડો ખાડો ખોદી રાખવામા આવતો તેમા મેતુ દ્યાતુ. ઉપર ખોદેલા માટી નાળી દેતા તેથી દુર્ગંધ મિલકુવ આવતી નહિ. મા

બહુ મોટો નદિ કો ને બળત પાણી ન પડે કે અહીં મેં જુ દાટ્યુ
કે અને મોના જેવું ખાતર ફગાડને મને એ ફાયદામાં ।

ટે ટોચ ત્રીથી જોડાનિસર્ગ ૨૧ માં ન દૂર હતું અને એક
નાનું રેનવે-સ્ટેશન એક માં ન દૂર હતું ખાસ ત્રીના ગો જાગ
રેનવેમાં જતા માખી જોખને ખાતર જનાગએ પગ ચાલીને જુ
એવો નિયમ ત્રી કે અમર્યાદિયામાં એ ૧૦ વખત એની સટેન
રતારા ત્રી ત્રી મારતા એમાં ત્રીએ પછ ખરા રાતના મે-અની
નાગે ખભે બગનથેલો લગવીને ચાલી નીચે તે આદ-સાડા આદ
જોડાનિસર્ગ સમાય ચાલનારને ૭ સાત ત્રી થતા એજમાં
એજ આજ ત્રીને અજાત મિનિટે પહોંચ્યાનો દાખલો બ ત્રી હતા
ગાંધીજી પ ત્રી ધગી ત્રી જોડાનિસર્ગ પગે ચાલતા જતા આમ
પરમાથી પેસા નવ્યા અને ગરીબ રસાય ।

દૂરી મનમાં મનો બોલા રનામ ગાંધીજી અ ત્રી નવજ
ઉદારાત પ્રાગ-માર્ગ તથા ત્રી જુનાત માગિત ૫૫૧ મુખ
મોદેન ત્રીધા

ત્રી ઉપ ખાનાપીના પહેરવા-એ ત્રી કે ચોખખાઈ ત્રી
મા ત્રીના જે ર્ધ નિયમો હતા તે સૌ રાજ્યપ્રીથી પ ત્રી
હતા પોતાને લગ આવેના ત્રી આનંદથી રેતા હતા

ઉદ્યોગમાં મોની- ત્રી અને સુતારી-ત્રી અને દાખલ ત્રી
રેલનથે એ પાદરીના મરમાં જઈને ચપન બનાવતા રીખી
આયા તેમજે ગાંધીજીને અને બીજાને રીખવ્યા પેના પરમાથી
સુતારે સુતારી- ત્રી રીખ યુ રોટની વણવાની નાની પાટલીથી
માડીને પેગીઓ બનાવવા મુધીના ત્રી ઘણાખરા રીખી ગયા ત્રી
ઉપર હાથબનાવટની જ ચીજે વપ ત્રી લાગી આ બને ઉદ્યોગોન
ઉપરી મેનનથે હતા એ પોતે અત્રી પ્રીગર હતા દરેક મમાં
તેઓ મુડના અને ચોડમાઈ ગખના

હવે બાળકો માટે નિશાળની જરૂર પડી મહાન બન.બું હતું શિક્ષકો કાંઈ બહાગ્યી પગાર આપીને થોડા જ લવાય છે ? બસ ' દીની દાદી અને સાવરણીની સાવરણી ' એના એ જ ગાંધીજી અને કેપનએક શાળાના શિક્ષક બન્યા કોઈ દિવસ સવારે સખન મજૂરી કરીને થાક્યા હોય અને બપોરે ભણાવવા બેસે ત્યાં જોકા આવવા લાગે થાક અને ઉઝગગની ધન તો આવે, પણ શાળા બંધ કેમ ગખાય ? આખે પાણી છાટીને શાળાનું કામ ચલાવતા.

ઉપરાત, શાળામા બીજી એક મોટી મુશ્કેલી હતી તામિય, તેમુગુ અને ગુજરાતી-વળ ભાષા બોલનાગ છોકરાઓને એક સાથે કેવી રીતે શીખવતુ ? ગાંધીજી થોડુ રણ તામિય જાણતા હતા, પણ તેમુગુનો તો આડો ન જણે એનો રસ્તો ગાંધીજીને જડી ગયો. તેમુગુ જાણનાર એક-એ લુવાનિયા હતા તેમને શિક્ષક તરીકે તૈયાર કર્યા પ્રાગજીભાઈ પણ શાળામા મદદ કરતા. આ નિશાળ આપણી સામાન્ય નિશાળો જેવી નહોતી તે ગાંધીજીના શિક્ષક તરીકેના પહેલા પ્રયોગરૂપ હતી છોકરાઓ કામ કરવાને ટેવાયેલા નહિ, કોઈ કોઈ નોફાની પણ ખગ, છતાં ગાંધીજી અને કેપનએક જાને કામ કરતા ત્યારે તેમની સાથે કચાકમરા થઈ કામ કરવા લાગી જતા. પરંતુ તેઓને વાગવા જોહાનિસમર્ગ જડુ પડતુ એટલે બાળકો ના ઉત્સાહમા બગાળું પડતુ ભગાવવામા દરેકને પોતપોતાના ધર્મના પુસ્તકો વાચી સંભળાવતા પરંતુ બાળકો જાતમરેજાનનુ ગદ્ય સમજતા અને એકબીજા તરફ પ્રેમભાવ ગખતા શીખતા એ જ સાચુ ભગતર છે એમ ગાંધીજી માનતા

ગાંધીજીને નસીમે જે વર્ગ આવેયો તેમા સાત વગસના છોકરાથી માડીને વીસ વર્ગના લુવાનિયા અને આર-તેર વર્ગની બાળાઓ દરી કેદમાડે છેડખરો બહે નોફાની, સાધ અતાળ, જેરા હતા

જુદી જુદી ઉમરનાં, જુદી જુદી ભાષા બોલનારા બાળકોને ગાંધીજી ગુજરાતી, મથેજી અને તામિલ ભાષા મારફત ભણાવના હતા ભણતરમાં થોડુંવધુ ગણિત, વેખન વાચન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, પ્રાર્થના માટે ભજનો અને ધાર્મિક તથા વ્યવહારની ગણિત વાતો કહેતા-કોઠિવાર વાચી સભાગતતા ડોંગરોએ એક-બીજા સાથે પ્રેમથી હાથમળીને કેમ રહેવું અને મેવામય જીવન કેમ ગાળવું એ સીખવવાનો ગાંધીજીનો મુખ્ય ઇરાદો હતો.

ઉમરનાયત્ર ડોકરા-કોઠિવારો સાથે જ રહેતા એમાં જોખમ હતું પણ ગાંધીજી જોખમો ખેડવામાં કેટલા શૂર હો એ આપણે જાણીએ છીએ કોઠિવાર-કોઠિવારો દિવસે ગાંધીજીની તજ આગળ ભણે એવું જ નહિ પણ જરા ઉપર સૌ નાહવા પણ સાથે જળ નાને ખુની એસરીમાં બધા પામે પામે સૂતા ગાંધીજીની આસપાસ કોઠિવાર-કોઠિવારો પડ્યા હોય આ માગકો અને બાળાઓના માનાપોને ગાંધીજી ઉપર અનંદ વિશ્વાસ અને ગાંધીજી જેમ હિંમતથી આ પ્રયોગ કરતા હતા તેમ તેઓ જાગ્રત પણ પૂરા રહેતા હીંદીની પાઞ્ચ માની નજર ફર્યા કરે તેમ ગાંધીજીની જાગતી આખ રાત-દિવસ આ બાળકો પાઞ્ચ ફરતી જ રહેતી ગાંધીજી આ પ્રયોગને પોતાનો અત્યંત કીમતી અનુભવ ગણે છે અને આજે પણ તેને ઘણી વાર હૃદયથી યાદ કરે છે

ટોલ્સ્ટોય વાડીની વાતો ખૂબ તેમ નથી ગાંધીજીનું ખુબ આશ્રમજીવન આ વાડી ઉપર જ ઘણું દિનિશ્ચય તેમને નિરાતે વસવાનો સમય મળ્યો ન હતો

એટલે ટોલ્સ્ટોય વાડીને માટે આપણે હજી એક પ્રશ્ન વધારવું પડે પછી લડતની વાત ઉપર આવી જય

ટોલ્સ્ટોય વાડી : ૩

પુરાતિયાના પાત્રથી રાતના દસ સુધી, ધડિયાળના કાંટાની
પેરે, ટોલ્સ્ટોય વાડીમાં સૌનો કાર્યક્રમ ચાલતો હતો. ગાંધીજી
મિનિટે મિનિટનો દિસાળ રાખતા.

સવારમાં પાત્ર વાગ્યે સૌને ઉગાડીને ગાંધીજી મતમ આપતા
અને હારબધ બેસાડી દેતા. શૈય-દાતણ પતી જય એટલે કોદાણી-
પાવડા લઈ સૌને વાડીમાં કામ કરવા લઈ જતા. પોતે પણ વગર
થાડ્યે સાથોસાથ કામ કરતા.

૧ થી ૮ વાડીનું કામ

૮ થી ૮-૩૦ નાસ્તો

૮-૩૦ થી ૧૦-૩૦ શાળા

૧૦-૩૦ થી ૧૧ ઝરા ૫૦ નાહવું-ધોવું

૧૧ થી ૧૨-૩૦ બોજન, વાસણું માંજવા

૧૨-૩૦ થી ૨-૩૦ શાળા તથા કારખાનામાં ઉદ્યોગ-અર્ધા
શાળામાં, અર્ધા ઉદ્યોગમાં

૨-૩૦ થી ૫-૩૦ શાળાવાળા ઉદ્યોગમાં, ઉદ્યોગવાળા શાળામાં

૫ ૩૦ થી ૭ જગીયો તથા પગચૂરણ ધરકામ

૭ થી ૮ વાણ

૮ થી ૮-૩૦ પ્રાર્થના

૮-૩૦ થી ૧૦ વાતચીત

પીરસતી વખતે એક ખાસ ગમ્મત થતી ગાંધીજી પીરસવા નીકળે ત્યારે નાના બાળકો એક હાથમા રાળી અને બીજા હાથ લાખો કરીને હથેળી બતાવે 'બાપુજી, જુઓ અમારા હાથમા ખેતર મા હામ મરીને આટલું પડ્યા છે અમને પહેલું પીરમો !'

ત્યા બીજા કહેરો 'નહિ બાપુજી, પહેલું મને, જુઓ મારા હાથમા તો ફેરવો જાયો છે !'

ગાંધીજી દસીને ફેલાવવાને પહેલું પીરમે

એકનાર નાના દેવદાસે કહ્યું 'બાપુ, મારે એક અવાડિયું અજુહો ખોરાખ ખાવો છે' ગાંધીજી કહે 'બહુ સાડુ.'

નજીક જિસ તો મીઠા વિના ચાલ્યા ગયા એથે દિવમે નિમક વાગુ અદિષ્ટ શાક જોડે નાના દેવદાસના મોમા પાણી આપ્યા. ગાંધીજી પીરસના દના દેવદાસે શાક માગ્યુ ગાંધીજીએ ન આપ્યુ દેવદાસે દર લીધી 'શાક આપો તો જ ખાઉં.' ગાંધીજી કહે 'શાક નહિ મને, ખાત્ર લેાય તો ખા. નીમ ન પળાય તો લઈએ નહિ'

નાનો દેવદાસ ખધા વિના જીવો ગયો. ગાંધીજીએ કહ્યું 'તું આવીને પીરસ કે, 'બાપુ, હું અજુહુ ખાઈશ, તમે જાઓ' ત્યારે જ નીમીંગ નહિતર મારે પગ તારી સાથે ઉપવાસ છે'

એક તરફ બાગદર, બીજી બાજુ નીમ પળાવવાનો સત્યામદી પિતાનો આમદ દેવદાસે બપોરે ન આપ્યુ. સજ પડી પિતા-પુત્ર બંને ઉપવામી દના જોડીદારોએ દેવદાસને સમજાવ્યા દેવદાસ માન્યા. આનીને ગાંધીજીને કહ્યું 'બાપુ, તમે જાઓ હું અજુહુ ખાઈશ.'

ખોરાક છોડી દીધો. દૂધ પણ ગાયમાતાના બચ્ચા માટે છે એમ વિચારી છોડી દીધું. પાંચ વરસ સુધી સૂકો ને લીનો મેવો તથા મચ્છાપાકા ફળફળાવિ ઉપર બને જણુ ન્હા. કદી કોઈનું આપ-માયુ દુષ્ક્રુ નહિ નળજાઈ વરતાઈ નહિ એટલું જ નહિ પણ ચાલીસ માઈનની સફર સહેજે પરી શકતા એકરાગ તો પચાવન માઈન એક દ્વિસમા મપી નાખ્યા. આ અશક્તિ વગનાઈ નહિ.

કેવનબેકે જળરા સાદસિ હતા નવું કામ કે નવો વિચાર આવે એટલે ગાંધીજી પટેના એ તૈયાર થઈ જાય મમનો બનાવ નામા મજૂર કેવનબેક, સુતાગીકામ-મોચીકામમા કેવનબેકનો ન મર પહેલો. બાગાયતમા તો એમને કોઈ ન લગે થાખ્યા વિના ફળ કાઢને ગોડે મપે સગખા રે માગ ની જોટની માગજીથી ઉઠેરે તેઓ સખત કામ લે હતા સૌને મજા પડે જોહાનિસમર્ગ પમ પાગા જનારી કુટ્ટી તૈયાર થાય તેને મોખરે કેવનબેક હાય રાતના રે-અદી નાગે બગિને પ્રપાગનધ ચાની નીચે ને સોધો પહેલા પોગી જાય.

ગાંધીજી ધગી રાર મેના ‘સપનો આપખુને બદલાગે પમ તેનો સાથે આપજો ભાઈમથી નાથીએ તો એ આપખાથી રે નનિ, અને રે નદિ તેથી કરડે પમ નદિ’ કેવનબેકે સપની ભા ‘મધી બાધમનો વિચાર કયો સપોને મિમે જોટયા મત્યા તેમ પુરનકો માની ગયા મોગા ભાગના સર્વો એગી નથી તેના એમ તેમજો મોધી મ પુ.

કેવનબેક તો ખેતરના પાખની નદા કરનાર હોય છે એકરાગ માડીમા એક મોગે અજગર નીચે તેને પમડો અને કેવનબેક પોતાની કામોમા લઈ આ મા એને પાડો એને દમેશા પેનારે હાય ખ રાનુ આપે નાનામોગા સ્થા અજગરની સાથેની રોસી તેને જાન ને મા વાખ્યા, પણ ગાંધીજીને એ ન મરુ તેમજો

નરમાસથા ડેનનમેકને ડહુ ' એને તમે કેદ કર્યો છે સાવ છૂટે મુકનાની આપણા હિમત નથી વળા એ ઝેરી નથી એમ તમે જાણો હા, માટે છાડા દો !' ડેનનમેકને અજગર બા ગમી ગયેલા એમ્ને તરત છોડ્યો નહિ, પણ એક દિવસ અચાનક એ પોતે જ સરકીને ચાલ્યો ગયો.

ગાંધીજીના સદનાસથા ડેનનમેકના જીવનમા જે ફરફાર થયા તે જોઈને સાને ભારે નરાઈ લાગતી અને આનંદ થતો. ડેનનમેકના ગેરા મિત્રો તો ડેનનમેકને જોઈને આભાર જ મની જતા. આ જોદાસિસબર્ગના હનાઈ બગનામા ગહેનાગ કેવનમેક અને કયા વાડામા રહેતા ખેતુ કેવનમેક ! તેમણે કદી ટાલરટોય જોયો નહોતો, કોઈ જાતની જરા જેટની અજાણ ભોગવી નહોતી, દુનિયાના વૈભવો માણુનામા કશા બિલુપ રાખી નહોતી પેમો જે ચીજ મેળની શકે તે નસુ પોતાના સુખ માટે મેળનામા તેમણે કદી પાછુ વાળાને જોયુ નહોતુ એવો માણસ ભોય-પયારીએ પડ્યો રહ, કદમૂળ ખાઈ ને જીવે, બે લૂગડાઓ ચનાવે, અને દાન દુખિયાની મેનાતુ વેતરુ કરીને આનંદ મેળવે એ કાઈ જેવી તેની વાત ન કહેનાય.

ગાંધીજીએ પોતે અમીગત છોડા ફકીરી લીધી અને આના અનેક અમીરને ફકીર બનાવ્યા.

ગોખલેનો પ્રવાસ

ટોલ્ટોય વાડીમાં સલામદીઓ પોતાનું જીવન આ રીતે ખડી રહ્યા હતા છૂટા જ્વાયા ભાઈઓ જેમમાં જતા-આવતા હતા ભાઈ ક્યારે પૂરી થશે તેની કોઈને ખબર ન હતી, તેમ તેની વ્હી ચિતા પણ ન હતી તેમની પ્રતિજ્ઞા હતી કે, 'કાળા કાપડાને વરા નથી થવું તેમ કુત્તા જે દુખ આવી પડે તે મહન કરવું છે.'

ગાંધીજી નિવાસત ગયેલા ભાઈ ગોખલેને આફ્રિકા આવવાનું આમંત્રણ આપતા આવ્યા હતા ગોખલેજીએ આવવાનું વચન આપ્યું હતું નિવાસતથી દિલ્લિસ્તાન જતા પહેલાં ગોખલેજી આફ્રિકા આવવા તૈયાર થયા. સ્ત્રીમગ્-કપનીનાં માને ટિકિટનું પૂછ્યું તો કહે 'તમારે લાયક જગ્યા જ નથી।' ગોખલેજીે દિલ્લી વજીરને વાત કહી તેણે તરત જ સ્ત્રીમગ્-કપનીને દુકાન કપો કે, 'ગોખલે દિલ્લા આગેવાન છે તેમની મુલાકાત રાખજો' બસ, જગ્યા નહોતી તેને બે મારામાં સારી જગ્યા થઈ મુ. આગળોટનો કમન અને બીજા ગોગ મુસાફરો ગોખલેના બુદ્ધિમંત જગ્યા અરિકની સરકારે ગોખલેને પોતાના મહેમાન થવાનું આમંત્રણ આપ્યું પ્રવાસમાં મગકરી મજૂન વાપરવાની વિનંતિ કહી અને જ્યાં જ્યાં જતાનું થાય ત્યાં પદ્મ સરકારી મહેમાન તરીકે નહેના લખ્યું

ગોખલેએ જવાબ આપ્યો: ‘ એ બાબતમાં ગાંધીજી સાથે વાત કર્યા પછી તેમને હા-ના કહીશ ’

ગાંધીજીએ ગોખલેના સ્વાગતની તૈયારીઓ શરૂ કરી. તેમાં ગોરાઓ પણ સાથે હાજરા. હિંદુસ્તાનના કેઈ પણ આગેવાન આ પહેલાં આફ્રિકા આવેલા ન હતા. ગોખલેને બાદશાહી માન આપવાનો ગાંધીજીએ નિર્ણય કર્યો.

રેલવેના ઉપરીની પરવાનગી લઈ મુખ્ય મુખ્ય સ્ટેશનો શશુગારવામા આવ્યા. આવી રજા મળતી ન હતી પણ ગાંધીજીએ જે દમામથી સ્વાગતની તૈયારીઓ માડેલી તે જોઈને ખાતાના ઉપરીએ પરવાનગી આપી. એકલા જોહાનિસબર્ગ સ્ટેશનને શશુગારવામા જ પદર દિવસ ગાળ્યા હતા. ત્યાં એક ચીતરેલો સુદર દરવાજો જોએ કર્થા હતો.

દરેક શહેરમાં ગોરાઓ તથા હિંદીઓની વતી માનપત્ર અને સલાહ લેવાતું નક્કી કર્યું હતું. સલાહતું પ્રમુખસ્થાન નગરપાલિ લે તેવી ગોઠવણ કરી હતી.

ગોખલેની તબિયત ઘણી નાબુક હતી. તેઓ વધારા શ્રમ વેડા શકે નેમ ન હતા. ગાંધીજીએ તો ભરતક કાર્યક્રમ ગોઠવેલો, પણ ગોખલેની તબિયત જોયા પછી તેમને શાંતિ અને એકાંત મળે તથા તેમના ખાનપાનની સારામા સાગી સગવડ સચવાય તેવી ગોઠવણ ગાંધીજીએ કરી લીધી એટલે ખાસ વાંધા ન આવ્યા. ઘોડીચાની તકલીફ પડી તે ગાંધીજીનો અને લોકોનો પ્રેમ વંદનને ગોખલેએ હાંસર્યા વેદી લીધી.

તનપાપડ થઈ રહ્યા ગોખનેનુ લાનચુ ટકુ, પાડા નિચારોથી ભરેલુ, મિનથી જતા દદ હવુ એ સાલણીને દિદીઓ રાજી થયા ગોખનેએ પહેના જ લાપણુ ગોરાઓના મન પણ હરા લીધા.

કપટાઉનથી જોહાનિસબર્ગ જે દિનસનો રમ્તો હતો માગ મા આનતા મોટા ગામેમા સલાઓ ગોખી હતી તના પણ મુદર સ્નાગત થયુ અને માનપત્ર તથા લાપણુ થયા જોહાનિસબર્ગ મુધી સ્પેશ્યલ ટ્રેન કચી હતી લોખાના ટોગા ઠેર ઠેર ફર વળતા હતા.

જોહાનિસબર્ગ તો લગ્ગર્નુ કુકુલેન હવુ જોહાનિસબર્ગ ગાડી બરાબર વખતસર આવી પહાચી સ્ટેશન ઉપર ખાસ ગાંધીયા વગેરે મિલબ્યા હતા એક માચડો જોએ કરનામા આચો હતો ત્રિદીઓ ઉપગત જોહાનિસબર્ગના નગરપતિ અને બીજા ગોરાઓ સ્ટેશને હાજર થયા હતા તેમણે પોતાની ખાસ મોટર ગોખનેને જોહાનિસબર્ગ મા રહેતા મુધી વાપરવા આપી સ્ટેશન ઉપર જ ગોખને ને માનપત્ર આપનામા આવ્યુ દક્ષિણ આફ્રિકાના લાકડા ઉપર, જોહાનિસબર્ગની ખાણુમાથી નીકળેના સોનાની હદયના આકારની તકતી ઉપર તે કાતગરામા આવ્યુ હવુ તકત ઉપર દિદુસ્તાનના દેખાવોનુ મુદર કોતરકામ હવુ ગાંધીજીએ ગોખનેની બધાની સાથે ઓગખાણુ કરાની માનપત્ર વચયુ તેનો જવાબ અપાયો. સ્વયં સેનકોનો બદોબસ્ત પાકો હતો વીસ મિનિટમા બહુ પતી ગયુ થોધાટ કે થોધન મિનકુન ન હતા. બહાર તોફાની જ જામી હતી જના આવ-જા કરનામા કચી હરકત નહતી ન હતી ગાંધીજીની વ્યવસ્થાશક્તિ અને લોકો ઉપરનો કાબૂ તથા પ્રેમ જોખને ગોખને ખૂન રાજી થયા.

ગોખનેનો ઉતારો કેનનંબની પેલી મુદર ટેમરી પરની બગીચામા હતો એ સ્થળે ગોખનેને ખૂન શાનિ અને આરામ

મળ્યા. ગોખલેને એ કનામય બગીચી ગમી ગઈ સહેરીઓની મુના કાતો અને ગળતર સભા વગેરે કાર્યક્રમ પ્રમાણે ચાલતું હતું. ગોખલેના માનમાં એક ખાણનો મેળાનડો ગોળ્યો હતો ચારસો જણને આમત્રણ આપેના તેમાં વગલગ દોઢમે ગોરાઓ હતા. ગોરાઓને માટે આ રીતે દરેક જાતના હિંદીઓ સાથે ખેસીને ખાણ લેનાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. ગાંધીજી પ્રિટોરિયામાં પહેલે દિનસે આવેના એ રાતે હોટેલમાં તેમની શી દશા ઘર્ષ હતી તેના પ્રિયાર ડરીએ તો આ કેટલો મોટો ફરફાર ગણાય તેના ખ્યાન આનંદે ભોજનમાં માસ-મદિરાને સ્થાન ન હતું સાદું ભોજન સ્વચ્છતાએ પોતાને હાથે તૈયાર કરું હતું તેમાં પદ્મ જેટલી પાનીઓ હતી.

આ મેળાનડામાં ગોખલેએ સારામાં સારું ભાષણ આપ્યું. પોણો કનાક સુધી તેઓ બોલ્યા, એ ભાષણ તેમણે ખૂબ મહેનત અને પ્રિયાર ડરીને તૈયાર કરું હતું. ગાંધીજીની સલાહ તેમાં લીધી હતી. હિંદીઓની લડત ગાંધીજી અને બીજા ભાઈએનોનો આપ ભોગ, સરકાર તથા ગોરાઓની ફરજ વગેરે દરેક બાબત પ્રિયે તેમણે ડહું સાબળનારને નડત તરફ પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ પ્રગણ્યા.

જોહાનિસમર્ગમાં માત્ર હિંદીઓની એક જગી સભા મળી તેમાં ગાંધીજીએ ડહું 'તમારે હિંદી અગર મરાઠીમાં બોલવું પડશે મરાઠી અહીં ધણા સમજે છે'

'પણ મરાઠીનું હિંદી કોણ કરશે?' ગોખલેએ પૂછ્યું. ગાંધીજીએ તરત જવાબ દીધો 'હું છું ને?'

ગોખલે ખડખડાટ હસી પડ્યા 'તમારું હિંદી મારી જાણમાં છે, પણ મરાઠી ક્યારે શીખ્યા?'

'ગમે ત્યારે શીખ્યો. તમારે મરાઠીમાં જ બોલવું છે, પ.કી. તમને ખબર પડશે કે હું હિંદી કેવું કર છું!'

હસતા હસતા ગોખલે મ્હે ‘ તમે તમારો જ કહ્યો ખરો કરનાના અહીં તમારે પાનિયે પજો છુ એટલે મારાથી ના કેમ પડશે ? ’

તે દિનસથી છેડ જ ગળાર સુધી હિંદીઓની સલામા ગોખને મરાઠીમા જ બોલ્યા અને ગાંધીજીએ તેનુ હિંદી અથવા ગુજરાતી કહ્યું

બેઠાનિસબમથી પ્રિટારિયા ગયા ત્યા સરગરી મહેમાન તરીકે રહ્યા પ્રધાનમડગને મળ્યા જનરન રમટસ અને બોથા સાથે વાતચીત કરી ગાંધીજી એ લોકાની પાસે ગોખલેની સાથે ન ગયા, જોથી પ્રધાનેને ગાંધીજી સામે ઝઘડેનુ દોષ તો મોઝો મને મ્હી શક ગોખનેએ લડતની વિગતો બરામગ સમજી લીધી અને પછી પ્રધાનેને મળ્યા બે નાક સુધી વાતચીત કરીને ગોખને પાછા આવ્યા

આવતાવેત ગાંધીજીને કહ્યું ‘ તમારે એક વરસમા હિંદુ સ્ત્રોતાન આનવાનુ છે બધી વાતનો દેસનો થઈ ગયો છે મળો કાયદો રદ થશે, ગંગેદ જશે અને નથુ પાઉડનો કર કાઢી નાખશે ’ ગાંધીજીએ કહ્યું ‘ તમેએ લોકાને ઓગખતા નથી, ઓગખુ છુ તમારી આશા ફળે તો સારુ, પણ આતનાદી છુ, પણ હુ ધણી વાગ ડભાયો છુ પણ તમે વચન લાવ્યા તેટલુ પૂરતુ છે જરૂર પડે તો ફરી કયા નથી લડતુ ? ’ અમારી લડત ન્યાયની છે એટલુ તમે અને પ્રધાનો સમજ્યા એ મારે મારે ધણુ છે મને તો લય છે કે આ વચન લાણુ નહિ નજે અને હુ એક વરસમા હિંદુસ્તાન નહિ આવી શકુ ’

એટલે ગોખને બોલ્યા ‘ હુ તમને કંટુ છુ તેમા ફેર પડવાનો જ નથી મને જનરન બોથાએ વચન આપ્યુ છે ’

ગાંધીજી કહે ‘ તો તમારી વાણી ફળો ! ’

ગોખલેને ટોટરટોય વાડી બતાવવા ગાંધીજી લઈ ગયા. ઝે-
શનથી દોઢ માઈલ સુધી ચાલીને ગયા. એ જ વખતે વરસાદ ચાલુ
થયો. વાડીમા કેલનબેકની ઓરડીમા ઉતારો રાખ્યો હતો વાડી
પર સૌ નીચે સૂતા એટલે ગોખલે માટે એક ખાટલો માગી લાવ્યા,
પણ ગોખલેને ખબર પડી કે વાડી પર સૌ નીચે સૂએ છે એટલે
તેમણે ખાટલો ઝાઢી નાખ્યો. તેમને શરદી થઈ આવી. રસોડા સુધી
ચાલી શકાય તેમ ન હતું ગાંધીજીએ રસોઈ ખાસ ગરમાગરમ
બનાવી હતી, પણ રસોડેથી ઓરડીએ લઈ ગયા ત્યાં ઠંડી થઈ ગઈ.
ગાંધીજીને થયું પ્રેમને વશ થઈને ગોખલે આવ્યા, પણ તેમને દુખી
ક્યાં જેવું થયું ગોખલેજીને વાડીનું જીવન જોઈને તો પથ થયો.
એ જ રીતે ડરબનથી ફિનિકસ આશ્રમમા તેઓ જઈ આવ્યા

નાતાલના શહેરોમા સલા કરતા ડરબન પહોંચ્યા દરેક રથળે
ગોખલેજીને ખૂબ માન આપ્યું ગોખલેએ પોતાના ભાવણો અને
વાતચીતથી હિંદીઓ તથા ગોરાઓના મન જીતી લીધા. ડરબનમા
પ્રવાસ પૂરો કરી તેઓ હિંદ જવા નીકળ્યા

ગાંધીજી અને કેલનબેક જગબાર સુધી વળાવવા ગયા.
જગબારથી છૂટા પડતા ત્રણેને વિયોગ વસમો લાગ્યો. ગોખલેજીએ
જતા જતા કહ્યું 'હવે લડતનું કામ પૂરું કરી તમે બંને વહેલા
વહેલા હિંદુસ્તાન આવી પહોંચજો'

ગોખલેજી હિંદ તરફ આધ્યા ગાંધીજી અને કેલનબેક જગ-
બારથી વળતી સ્ટીમરમા પાછા ફર્યા

૬

હિંદુસ્તાન પહોંચીને ગોખલેજીએ આફ્રિકાની લડતની વાત
કરી અને એ અપૂર્વ લડતના સેનાતિની ઓળખાણ આપતા
કહ્યું 'મારે ગાંધીજી સાથે નજીનો પરિચય છે એને હું મારા
જીવનનો લઘાવો સમજું છું. એમના કરતા વધારે શુદ્ધ, વધારે

પુણ્યરાણી, વધારે શૂરવીર ને વધારે જિંચો 'કાઈ આત્મા આ પૃથ્વી પર કદી, વિચર્યો નથી. ગાંધીજી સાદું' તપોમય જીવન ગાળે છે. તેઓ માણસ માત્ર ઉપર પ્રેમ રાખે છે, સર્વ્યાઈ અને ન્યાયના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તેઓ પોતાનું જીવન ગાળે છે નબળા માનવી. એને એ પોતાના પ્રેમભરી આખોના જાદુ વડે નવું જીવન આપે છે. ગાંધીજી પુરુષોમા પુરુષોત્તમ, વીરોમા વીર અને દેશમંદક છે. ભારતવર્ષની માનવતાનો આદર્શ ગાંધીજીમાં જોવામા જોઈ રીતે મૂર્તિમંત થયેલ છે.'

ગોખલેજીના આ ભાષણ પછી રિંદુસ્તાન અને બહારની દુનિયા ગાંધીજીને વધારે ઓળખતી થઈ. એ વખતે ગાંધીજીએ આલીસ વર્ષ પૂરાં કર્યાં ન હતાં.

વચનભંગ-ફરી લડત શરૂ

સ્વમાધાન થયું સલામતીઓ છૂટયા પણ આવું કાચું સમાધાન લાખો સમય ટક્યું નહિ. જનરલ સ્મટ્સે પાક્મોંટમાં જાણ્યું થયું તેમાં કહ્યું: 'નાતાલની સરકાર ત્રણ પાઉડનો કર છાદી નાખવા માગતી નથી એટલે એ કર નાબૂદ નહિ થઈ શકે.'

નવા આવનાર દિંદીઓ માટે પેલા ખૂની કાયદા જેવો જ અંકુશ મૂક્યો. આમ જનરલ સ્મટ્સે ઉઘાડી રીતે ગોખેલેને આપેલું વચન તોડ્યું.

ગોખલેજી જેવા આગેવાનનું આવું હડહડતું અપમાન ગાંધીજી કેમ સાંખી લે ? તેમણે ફરી લડત ઉપાડવાની તૈયારી કરી. ગોખલેજીને બધી હકીકત લખી મોકલી. તેમને લારે દુઃખ થયું, પણ ગાંધીજીને ધીરજ રાખવા લખ્યું. લડત ઉપાડતાં પહેલાં લડવૈયાઓનું માપ છાદી લેવાની ખાસ ચેતવણી આપી. એવા મરણિયા કેટલા છે તે જણાવવા લખ્યું.

ગાંધીજી એ બરાબર સમજતા હતા. હવેની લડત આકરી વવાની અને લાંબી ચાલવાની. તેમાં પહેલાંની માફક હળવે 'માણુનો કઠાચ' નોય લેળ. તો મૂડાલર માણુસોને આખર મુંઝા ખૂબ સહન કરવું પડે.

આથી ગાંધીજીએ છેવટ સુધી ટકી શકે તેના કેટલા છે તેની નોંધ કરી અને તેના ભાઈઓના નામ ગોખવેજીને મોકલી આપ્યા.

ગાંધીજીએ વધારમા વધારે ૬૫-૬૬ અને ઓઝામા ઓઝા ૧૬ નામ મોકલ્યા ગોખનેને માદગીને કારણે બહુ તકવીફ ન લેના લખ્યું પણ ગોખવેજીને જ ૫ કેમ વળે? તેમણે તો વાઈસરોય, મોટા આગેવાનો, હિંદી લોકસમુદાય-સૌને આફ્રિકાની લડતમા રસ લેતા કરી દીધા.

હવે લંડન લાભો વખત ચાલવાની અને તેમા આઝરી કસોડી થવાની એમ ગાંધીજીને લાગ્યું તેથી ટોલ્સ્ટોય વાડી બંધ કરી ત્યાના નિઘાર્થીઓ અને ખીજા રહેવાસીઓને લઈ ગાંધીજી ફિનિ કસ આવ્યા ફિનિકસમા મગનલાલ ગાંધી અને વેસ્ટે આશ્રમ ઠીક ખીલવ્યો હતો ગાંધીજી અને તેમનું મંડળ આવ્યું એટલે સૌને એકદમ આનંદ થયો.

આ વખતે પરવાનાની લડત મુખ્ય ન હતી, પણ નણ પાઉંડ નો કર ન લેવાની વાત આગળ તરી આવી એમા તો ગિર મીટિયા મજૂરો મોટે ભાગે લડી શકે ખીજા તેને મદદ કરે નાતાલમા ગિરમીટિયાની વસ્તી વધારે ટતી તેથી ફિનિકસ એ લડતનું મથક થઈ પડ્યું.

અત્યાર સુધી એકલા ભાઈ ઓ લડતા હતા બહેનો જેન જવા તૈયાર હતી, પણ આફ્રિકાની જેલ અને તેના દારોગા વિચિત્ર હતા વળી બહેનોને લડતમા જીતરવું પડે એ ભાઈઓને માટે શરમભરેલું ગણાય પણ આ વખતે જનરલ સ્મર્ટ્સે એક એવો કાયદો કર્યો કે જેથી બહેનો પણ હોશે દાખલ થઈ શકે, અને દાખલ થવાનો તેમનો ધર્મ થઈ પડ્યો 'હવેથી આફ્રિકાની કોર્ટમા કાયદેસર ન્યાયાધીશ આગળ નોંધાવેના લખ હશે તે જ કાયદેસર ગણાશે.' એટલે કે જે લોકોના જે લખ હિંદુસ્તાનમા કે ખીજે

પોતપોતાના ધર્મવિધિ પ્રમાણે થયેલાં હોય તેને આફ્રિકાનો કાયદો કબૂલ રાખતો નથી. તેવા વિધિથી પરણેલી સ્ત્રીઓ આફ્રિકાના કાયદાની નજરમાં હવે પત્ની નહિ પણ રખાત જ થઈ પડે છે.

આ કાયદો વાંચીને ગાંધીજી સ્તબ્ધ થઈ ગયા. આ તો હિંદી સ્ત્રીઓનું લયકર અપમાન ગણાય. આગેવાનો સાથે મસલત કરી, સૌને આ કાયદો હવકો અને બેદરદાર લાગ્યો. આ કાયદાનો વિરોધ સ્ત્રીઓએ કરવો એવો ગાંધીજીએ નિર્ણય કર્યો. ટોટ્ટોપ વાડીમાં જે મદ્રાસી બહેનો રહેતી હતી તેમને વાત કરી. એ બહેનો તો લડતમાં ઝપવાવવા તૈયાર હતી. વાત સાંભળીને ગજી થઈ તેમને ગાંધીજીએ ચેતવણી આપી. ‘ભૂઓ, જેલમાં જવું’ રમતવાત નથી. ખાવા-પીવામાં, પહેરવા-ઓઢવામાં તક્લીફ થશે. સખત મજૂરીની સગ્ગ મળે તો તેને માટે તૈયાર રહેવું કપડા ધોવા, દળવું, વગેરે કામ પણ મોપે અમલદારો અપમાન કરે તો તેનો યોગ્ય સામનો કરવો જોઈએ.’

ગાંધીજીની ચેતવણીથી એક પણ ડગી નહિ. બધી બહાદુર હતી. અગિયાર બહેનોની પહેલી દુકડી તૈયાર થઈ. તેમાં છને નાના ધાવણા બાળકો હતા.

ગાંધીજીએ સરકારને કહેણ મોકલી આપ્યું. કાયદા-ભંગની ઠરાવેલી તારીખે બહેનો ઓરેંજિયાની હદમાં દાખલ થઈ. પણ સરકારે એમની ધરપકડ ન કરી એટલે ગાંધીજીએ નવી બૂદ-રચના કરી. ગાંધીજીએ જે પગલું ભરવા ધાર્યું હતું તે ધણું જોખમદારક હતું, છતાં બહાદુરીભર્યું હતું. એ બહેનોને ગાંધીજીએ જણાવ્યું: ‘તમે ત્યાંથી ટ્રાસવાવમાં વગર રજાએ દાખલ થાઓ. ત્યાં પણ ન પકડે તો નાતાવમાં દાખલ થાઓ અને સીધાં ન્યુકેસવની ખાણોમાં પહોંચો ત્યાંના મજૂરોને ત્રણ પાઉંડનો કર ન ભરવાની વાત સમજાવો.’

ખાણના મજૂરો મોટે ભાગે મદ્રાસ તરફના હતા. આ બહેનો પણ મોટે ભાગે મદ્રાસી હતી એટલે તામિલ ભાષામાં એ સમજાવી શકે તેમ હતું. ત્યાં તો સરકારને પકડ્યે જ છૂટકો છે એમ ગાંધીજી માનતા હતા.

પણ માત્ર મદ્રાસી બહેનોને હાલતમાં મોકલી બેસી રહેવાનું ન હતું. ગાંધીજીએ ફિનિક્સ આશ્રમનાં ઉંમરલાયક તમામ બાઈ-બહેનોને હાલતમાં હોમવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એ માટે તેઓ ફિનિક્સ આવ્યા.

ફિનિક્સ આશ્રમમાં ગાંધીજીએ સૌને હાલતની વાત સમજાવી. બહેનોને પણ વાત કરી. બધી બહેનો તૈયાર થઈ. ટોલ્ડટોય વાડીની મદ્રાસી બહેનો જેટલી ફિનિક્સની ગુજગતી બહેનો કમ્પ્રામેસી ન હતી, એટલી અનુભવી પણ નહિ. વળી આ બહેનોમાં ધણીખરી ગાંધીજીની 'કુદુંબી' થાય, એટલે શરમમાં હા પાડે અને પછી ખરે વખતે ગભરાઈ જાય-જેલમાં જઈને માફી માગે તો ? આ વિચારે ગાંધીજી 'કાઈ'ને દાખીને કહેતા ન હતા. કસ્તુરબાને તો હાલતમાં પડવા ન જ લયચાવવાં એવો ગાંધીજીએ નિર્ણય કર્યો હતો. પણ બીજી બહેનો પાસેથી કસ્તુરબાએ વાત જાણી ત્યારે તેમને બહુ માફું લાગ્યું. એમણે ગાંધીજીને પૂછ્યું : 'તમે હમણાં શી નવી વાત લાવ્યા છો ?' 'હું નથી લાવ્યો.' ગાંધીજી સહેજ હસીને બોલ્યા, 'પેલો જનરલ રમદસ કહે છે કે ખ્રિસ્તીની જેમ આપણાં લગ્ન કારટમાં નોંધાયાં નથી તેથી કાયદેસર ન ગણાય. એટલે એના કાયદા મુજબ તુ મારી પરણેતર નહિ પણ રખાત ગણાય.'

કસ્તુરબા સાંભળીને ચિડાઈ ગયાં : 'કતું એણે એનું માથું ! એ નવરાને રોજ નિતનવા ઉધામા બપડે છે.'

ગાંધીજી કહે : 'પણ હવે તમે સ્ત્રીઓ શું કરશો ?'

‘ હું તો કહું છું, તારે ફળ માગવાં. ન આપે તો ઉપવાસ શરૂ કરવા. ’

‘ એ તો તમે મને મરવાનો જ રસ્તો બતાવ્યો. પણ ભલે, હું જેલમાં મરી જઈશ પણ હારીને પાછો નહિ આવું. ’

ગાંધીજી આનંદથી બોલી લક્યા : ‘ ન કરે નારાયણ, ને તું જો જેલમાં મરી જઈશ તો હું તને જમદંબ્યાની જેમ પૂછશ ! ’
કસ્તુરબાને એથી ખૂબ સંતોષ થયો. તેમણે જેલ જવાની તૈયારી કરી.

નાનાંભોટાં સ્ત્રીપુરુષ મળીને સોળ જમ્બુની ટુકડી લકડામાં બાંધી તૈયાર થઈ.

બંને દુકડી જેલમાં

સુનારમાથી ફિનિક્સ આશ્રમનું વાતાવરણ જુદું જણાવે હતું બોનો અને ભાઈઓ લડતની તૈયારીમાં પડ્યા હતા ગાંધીજી રમેડામાં હતા આજે ભાતભાતની વાનીઓ બનતી હતી ખીર, મસાનેદાન સાલ, ટમાટાનો સૂપ, કનુબર, ખમૂરનો રસ ઢીલાત વગેરે તૈયાર થતા હતા કેઈ ઉત્સવની તૈયારી થતી હોય એમ લાગતું હતું રમેડામાથી ગાંધીજી સચનાઓ આપતા હતા—જેલમાં જતાં કપડા ઓળમાં ઓળ લેના, પુસ્તક એમના ગળાનું મુલેનું—તું ન લેતું એની વાદીઓ અપાયે જતી હતી એક બાલુ મોઈ તૈયાર થઈ, બીજી બાલુ દુકડી તૈયાર થઈ

ગેર ઇસ્તમજી પારખી અને તેમના જુનાન દીકરા સોરાબજી અને હરીદાઈ ચાલી મોરાબજી કહે ‘પહેની દુકડીમાં ૨ જાઉં’ ઇસ્તમજી રોડ ગાંધીજીને કહે ‘બા જય છે ને હું પાછા શાને! રૂ?’ આખરે ઇસ્તમજી છૂટ્યા તેમનું નામ પહેલું લખાયું

ખૂન તાજી કઠીને ગાંધીજીએ સોને જમાડ્યા પડી ગાંધીજીના મકાનના મોટા ખાખા બધા એમના થયા ‘વૈજયંત જન તો તેને કહીએ’ અને ‘સુખદુખ મનમાં ન આણીએ’ એ ભજનો ગવાયા એકદમ ગાતિ પથરાઈ ગઈ ગાંધીજીએ બંને ભજનોના અર્થ સમજાવ્યા છેવટ કહ્યું ‘આ બંને ભજનો તમારા બાળામાં બાધતે, એનું રમણ કર્યા કરજો અને એ પ્રમાણે વરતાજો

જોજો, લાજ રાખજો. જેવા ઉત્સાહમાં આનંદથી જાઓ છો તેવી જ રીતે હસતે મોંએ દુઃખ વેડી લેજો.’

ગાંધીજી બોલી રહ્યા. એક પછી એક સત્યાગ્રહી ભાઈએ જોઈને આવીને પગે લાગ્યાં. ગાંધીજીએ પોતાની હમેશની-રીતે કોઈને ધમ્મો માર્યાં, કોઈની પીડ થાજડી, નાના કિશોરોના કાન પકડ્યા અને ધોલ માર્યાં. પ્રેમભર્યા આશીર્વાદ આપીને ગાંધીજી ઊભા થયા. મગનલાલ ગાંધીના પત્ની સંતોકબેન હડતમાં જતાં હતાં. તેમની ત્રણ વરસની નાની દીકરી રૂખીને ગાંધીજીએ તેડી લીધી. સૌ સ્ટેશને પહોંચ્યાં. ગાડી આવી બાળકોથી વિખૂટી પડી માતાએ અને માથી વિખૂટાં પડતાં બાળકો સામસામાં જોધ રહ્યાં. સહેજ મોટાને સમજાવી રાખેલાં, તેનાં મોં પણ રડવા જેવાં થઈ ગયાં. નાની રૂખીએ તો એની બા સાથે હાથ લાવીને રડતું શરૂ કર્યું. ગાંધીજી એને છતી રાખવા બાજુ પર લઈ ગયા. એ દેખાવમાં વીરતા ભરી હતી, કરુણા છલકાતી હતી. આંસી ડાખામાં સૌ ચડી બેઠાં અને ટ્રેન ચાલી નીકળી.

રમતામાં ગોરા ટિકિટ-ચેકરે પાછળના ડાખામાં ચાલ્યાં જવા એમને હુકમ કર્યો. કોર્ડ ન માન્યું એટલે ચિડચિડા પણ જેલમાં જતી દુકડીને એ શું કહી શકે? આખરે થાક્યો ને એ જ ડાખાને પાટિયું મારી ચાલ્યો ગયો.

ડરખનથી જોદાનિસઅર્ગ જતા મેલમાં દુકડી બેસી. નાતાલની હંદ પૂરી થવા આવી ત્યાં કેલનબેંક મળ્યા. તેમણે અગાઉથી અહીં ગોઠવણ કરી રાખી હતી. પકડે તો શું કરવું, ન પકડે તો શું કરવું-અને બાલુની તૈયારી રાખી હતી.

ગાડી વાલ નદીનો પુલ વટીને ટ્રાંસવાલની હદમાં દાખલ થઈ. પહેલે સ્ટેશને જ અમલદાર આબે. પરવાના માગ્યા: ‘અમારી પામે પરવાના નથી.’

‘તો જીનનો જાઓ’

એમ ચાના જીતીએ ? કેદ કરતા હો તો જીનનો નહીં એ,
નહિતો મીવા જોઈનિઅમર્ગ જરૂ’

‘ચાવો તમને મધાને કેદ કરુ છું જીનનો જાઓ’ દુકાની
જીનનો પડી

અમનદાર હું ‘માગી પામ તમને ગતવાઓ ગમવાના નગ
વડ નથી તમે એની મગવડ મંદરા તો મહેમાની’ મેનએ-
સગવડ ગી નહીં દની ગામના એ દિલી વેપારીને ત્યાં સો
ગયા અને આનમથી ગત ગળી

મીજો વિમે રચન આપ્યા પ્રમાણે અમનદારની ઓદિમે
ગરા, તો હું ‘મે વિમ નહીં જુઓ મન હજી હું મમત્ય નથી

મધા રે મદુ મરુ

ખેતા ચા- વિમ થના હવે સત્યાગ્રહીઓ અવીગ થયા
અમનદારને રે ‘અમે ચાવવા માડીએ ડીએ નહિતો નિ ના દો’

એનામા હું મ આવી ગયા ફની સદ્દમા દુકાની દાખન
થઈ એની પડી નીધી અત કસ ચનાના નોલે નજીતા સમગ
કસ નામગ માડી અને સામગી સગ-મણે ન મક કરુ’ તજી-
તજી માસની અખત મજૂની સાથે સગ દની લાઈઓના હાથમા
હાથકા પહેનાની સાને જોવા નહીં મરા

★

આ બજુ મદ્રામી પહેનોનાં દુકાની નુસ્તેલ પદાની હતી
એણે મજૂરમા પ્રચારનામ લઈ તેમની અસ-વી-રગી જેનો
ફનાઈ ગઈ એક દિલી મજૂરને તો તેમની ધવણી હતી
પાઉંનો દો અને જોગ્યદસર વસ-મે વાન ગહેનો લ
હતી મજૂરાએ લમ દોલુ ન હડતાગ પડી સગવડ એ કમી

એ આખી દુકાને પકડી લીધી એમને નણ નણ માસના સળ
ડરી કસ્તુરબા વગેર સાથે જેલમા મોકલી દીધા

બહેનોને પકડવાના અને સખત રાજ થવાના સમાચાર ફશ-
પરદેશના ગપાઓમા પહોંચ્યા હિંદુસ્તાનમા ખળભાગાટ મચ્યો
ફિરોજશાહ મહેતાએ મુબર્રિમા ગર્જના કરી 'ગાંધીનાં લડાઈ
સાચી છે. ત્યાની સરકારે બહેનોને કેદમા પૂરી છે હવે આપણાથી
મેસી રહી શાય નહિ આપણે એમને મનતી મદદ કરી જ
જોઈએ હિંદુસ્તાનના ગહેરોમા નિરોધસલાઓ મળી

બધી બહેનોને નાતાનમા મારિસબર્ગની જેલમા રાખવામા
આવી ત્યા તેમને હીક દુખ આપ્યું મજૂરીમા ધોખીતુ કામ
આપ્યું ખોરાખમા મોમા ન ગરે તેવા ભાત, વેશ, ભાગ આપ્યા
બનારથો ખોરાક મગાવવાની સખત માર્ગ કરી કસ્તુરબાને ફળ
સિનાય અનાજ પચતુ નહિ તેમણે ફળની માગણી કરી મરકારે
કુશો જવાબ ન આપ્યો બાએ ઉત્વાસ થઈ ક્યાં એ, બે, ત્રણ
દિવસ વીત્યા જેલની ઉપરી બાઈ મૂઝાય, ચિડાય, પણ શુ કરે ?
આખરે ચોથે દિવસે ફળની છૂટ મળી, પણ તેયે પૂરતા નહિ ત્રણ
મહિના પછી કસ્તુરબા બહાર આ ના ત્યારે હાડપિંજર રહ્યા હતા
બીજી પણ એક બહેન એવી જ હાલતમા બહાર આવેની તે માડ
બધી એ બહેન જીવલેણ તાન લઈને આવેની તેનું નામ વાનિ
વામા એની ઉંમર ફક્ત અઢાર વર્ષની હતી એ પથારીનરા હતી
ગાંધીજી એને મળવા ગયા તેનું બિચુ શરીર સડ સોટા જેટું
થઈ ગયું હતું અને મિહામણુ લાગતું હતું ગાંધીજીએ એની
પથારી પાસે જઈને પૂછ્યું 'વાનિયામા, જેલ જવાનો પસ્તાવો
તો નથી થતો ને ?'

'પસ્તાવો કમ થાય ? મને ફક્ત પકડે તો હમણા જ્યાં ત્યાર
હુ' એમ કહેતા મરણપથારીએ પડેલી વાનિયામાની આખ નમકી

‘ પણ આમાથી મોત નીપજે તો ? ’

‘ ભલે નીપજે દેશને ખાતર મરવું કોને ન ગમે ? ’

થોડાજ વખત પછી એ બહાદુર બહેનને કાળ ઉપાડી ગયા તેનો દેહ ગયા, પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના સલાઘદમા એનું નામ અમર છે વાનિયામાના ગુરુ મનિદાનથો સત્યાગ્રહને વેગ મળ્યો

બહેનોની પેઠ લાઈઓની કસોટી પણ હીક થઈ જેનમા જતા જ રસ્તમજી શેઠને ગતી અને સદરા ગદી નાખના કહ્યું તેમણે જવાબ આપ્યો ‘ એ મારા ધર્મના ચિહ્ન છે એટલે એ તો નહિ નીકળે ! ’

જેનરે દુકમ કર્યા ‘ એ એમ નહિ માને ખેચી લેા એ છુટ્કા પામેથી ! ’

આ અપમાનથો ગીગ્ન સત્યાગ્રહીઓ સહેજ રોરો ભરાયા પણ રસ્તમજી શેઠ સાત રજા તેમના કસ્તી-સદરા બળત્વચરીથો લઈ લાધા તેમણે ખેરાક છોડ્યો ‘ મારા ધર્મના ચિહ્નો મળ્યા પછી જ હું ખાઈશ ’ એનું સભળાવી દીધું ગીગ્ન બધાએ પણ તેમની સાથે ઉપનાસ શરૂ કર્યા

સરકારે રસ્તમજી શેઠ અને ધ્યનનાન ગાધીને જુદા પાડ્યા તેમને ડરબન લઈ ગયા ત્યાં તેમને કસ્તી-સદરા પાછા આપ્યા અહીં સૌને ખાતરી કરાની ત્યારે બધા જમ્યા

એ જ રીતે ઘી ન મળનાથો અને ખગગ ખારા સામ ઉપનાસ કરી સત્યાગ્રહીઓ ઝૂઝ્યા નાના રામદાસે પણ એમા ટક્કર બીલી આખરે એમાય જેલ-અમલદારો નમ્યા અને સત્યાગ્રહીઓની માગણી સ્વીકારવી પડી

આમ આ વખતની જેન પહેલા કરતા વધારે આઝરી નીનડી, પણ સત્યાગ્રહીઓ તેને પહોચી વળે એવા હતા.

બે મીડાં સ્મરણે

આપણે કોલસાની ખાણોમાં પડેલી હલતાણ પર જઈએ તે પહેલાં કસ્તુરબાની ગંભીર માંદગી તથા ગાંધીજીની તપશ્ચર્યાની બે વાત કરી લઈએ. જોલમાં કસ્તુરબાએ જે દૃઢતા બતાવી અને દુઃખ વેડી લીધું તે આપણે જોયું. પણ આ દિરસામાં તો તેમણે મોત સાથે બાય લીડી હતી, છતાં પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ રહ્યાં હતાં.

કસ્તુરબાને માથે ત્રણ મોટી ઘાતો મઠી અને ત્રણેમાં ધરમયુ ઉપચારોથી જ તેઓ બચી ગયાં. કસ્તુરબાને લોહીવાનું દરદ વારંવાર થઈ આવતું તેથી દાક્ટરે કહ્યું: 'તેમને ઓપરેશન કર્યા વિના ફૂટકો નથી.' ડરબનના દાક્ટર ગાંધીજીના મિત્ર હતા. ઓપરેશન કરવાની ગાંધીજીએ હા પાડી. કસ્તુરબા પણ તૈયાર થયાં. શીશી સુંઘાબા વિના ત્રસ્તર મૂક્યું. કસ્તુરબાએ મૂંગે મોંએ હોઠ લીસીને વેદના સહી લીધી. સહનશક્તિ બોઈને ગાંધીજી ચક્રિત થઈ ગયા. બે-ત્રણ દિવસ પછી ગાંધીજીને જોદાનિસબગ જવાની રજા આપી. દાક્ટર અને તેનાં પત્નીએ કસ્તુરબાની સારવાર પોતાને માથે લીધી.

લડત ચાલતી હતી. ગાંધીજી તો લડાઈના કામમાં પડી મયા. પણ થોડા દિવસમાં ખબર આવ્યા કે કસ્તુરબાનું શરીર વળતું નથી, પયારીમાં બેડી-બેસી યકાતું નથી અને એકવાર તો બેદોશ પણ થઈ ગયેલાં. ગાંધીજીને ફિકર થઈ. દાક્ટર ટેલિફોનમાં પૂછ્યું: 'કસ્તુરબાને માંસનો સેરવો આપવાની જરૂર છે. મને રજા આપો.' ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યા: 'દરદી હા પાડે તો આપો. મારાથી એવી રજા નહિ અપાય.'

‘દરદીને આવી બાબતમાં ન પ્રશ્ન સકાય તમે પોતે અહીં આવો

ગાધીજીએ તે જ દિનમે ટ્રેન પકડી કરમન પહોંચા

દાકતર કહે ‘મે તો સરવો પાર્શ્વને ટેનિશન ગયા હતો

ગાધીજી જે દાકતર, આ દગા જેનાય !’

દના કરવામાં દગો-મગો હું માનતો નથી. અમારા ધમ દરદીને ગમે તેમ કરીને ન્યાયવાનો છે

બંને વચ્ચે ખૂબ ચર્ચા ચાલી છેવટે દાકતર ન ચાર બનાવ કચુરમાને પૂગનાનું કબૂત કડું કચુરગાએ દલતાપૂર્વક જનામ આપ્યા ‘મારે માસનો સેરવો નથી લેવો મનખાદેહ નારે નીચે આવતો નથી. બંને તમારા ખાળામાં હું મરા જાઉં, પણ માર દેહ નથી વટલાવવો

ગાધીજીએ ફેરના ફેરનીને પૂછું જનાબ એક જ મળ્યો ‘તમે મને અહીંથી લઈ જાઓ’

ગાધીજી રાજ થયા આવી સ્થિતિમાં ફેરનામાં પૂરેપૂરું જોખમ હતું, પણ દાકતરે સાફ જણાવી દીધું ‘માસનો સેરવો નહિ આપો તો એ નહિ ટકે, અને મારા ધરમાં હું મગવા દેના છૂટતો નથી માટે તમે લઈ જાઓ દાકતર ગાધીજી ઉપર ખૂબ ચિડાયા ગાધીજી એક ટળી બે ન થયા એમણે બધી તૈયારી કરી

ઝરમર ઝરમર મે વરસતો હતો કરબનથી ફિનિક્સ રેલમાં જનાનું હતું. પણ ફિનિક્સ સ્ટેશનથી આશ્રમ અહીં માર્શન દૂર હતો જોખમ સારી પેઠે હતું પણ ઈશ્વર સદાય કરશે એમ માની ગાધીજીએ હાથ બીડી આગળથી ફિનિક્સ એક માણસને મોકલ્યો ફિનિક્સમાં માદાઓને સુનાડીને બેચકી લઈ જઈ સકાય

એક હેમડ' હતુ હેમડ એટલે જાળીનાળા કપડાની ઝોળી અથવા પારણુ તેના છેડા પર વાસ બધાય એટલે દરદી તેમા આરામથી ઝૂનતુ રહી શકે એ હેમડ, એક બાટલી ગરમ દૂધની અને એક માટલી ગરમ પાણીના તથા છ માણસા લઈને સ્ટેશને આવવા રેલ્વેને કહેવડાવતુ

ગાંડો ઉપજાવનારો રખત થયા ત્યાર રિલા મગાના ને તેમા બાના લગ્ન કરે મિથિમા કસ્તુરબાને લઈ ને ગાંધીજી આવતા થયા કસ્તુરબાને હિમત આપનાપણુ ન હતુ, જાનતુ એમણે ગાંધીજીને હિમત આપા મને કંઈ નહિ થાય. તમે ચિંતા મ કરજો'

ટ્રેનમા ડબ્બા સુધી પહોંચતા સ્ટેશનના વિશાળ પ્લેટફોર્મ ઉપર લાગે સુધા આનાને જાનાતુ હતુ ત્યા રિલા જઈ શકે તેમ ન હતુ કસ્તુરબા સાથે હાડપિંજર ચર્ધ ગયા હતા. શરીરમા રજન તે રહ્યું જ નહોતુ ગાંધીજી તેમને તેડીને ડબ્બા સુધી તર્ક ગયા અને અદ્દ સુવડાવ્યા ગાંડો આની ને ગાંધીજીએ રામતુ નામ લીધું

ફિનિક્સ સ્ટેશને ઝોળી લઈને વેસ્ટ હાજર હતા આનમ સુધા આરામથી લઈ ગયા ત્યા પાણીના ઉપચાર વડે ક્યા ગાંધીજી જાતે બધા સારવાર કરતા પથારી સાફ કરવી, મગમૂન ઉપાડવા, એ વાસણ આફ કાઢવા, દાંતણુ કરાવવુ, દના પાવા, બાથ આપવા, તકિયો મૂકીને બે ઘડા બેસાડે, સામે ખુરસી પર બેસાને પાન નાખે, વચ્ચે વચ્ચે પિનોદ કરાવી ખુખાટ દસે ને દસાવે ધામે ધામે ખોરાક પર લીધા ફળ અને ખોરાક પોતે જ તૈયાર કરે અને ખરાવે આવી પ્રેમજીતો માવજતથી કસ્તુરબાતુ શરીર વચ્ચે કસ્તુરબા હરતા-હરતા થયા એટલે ગાંધીજી લગનના કામે પાછા નોંદાનિસખર્ગ ગયા

થાડા દિવસ પછી ખબર આવી કે રાગ બિથવા માયા
છ ગાધીજી ફિનિશ્સ દોડો આવ્યા આ વખતે નકરા પાણીના
ઉપચાર કામ ન આવ્યા આખરે ગાધીજીએ કહ્યું તુ મીઠું
અને કચોળા છોડ તો આ ગતસાવ મધ થાય એ પિના આદરીતુ
દરદ કાબૂમા નહિ આવે આ વાત સમજાવવા અનુભવી માણુ
મોના વચનો વાચી સલાજાવતા ધામેથી વિનવણી કરતા મના
વતા, પણ કસ્તુરબાને ગળે વાત જિતરતી ન હતી છેવટે એકનાર તો
કસ્તુરબાથી બોલાઈ ગયું ' મને મીઠું ને કડોળ છોડનાતુ કહે
છો, પણ તમને એ બે વાના છોડનાતુ કોઈ હે તો તમેય ન છોડો !

તરત જ ગાધીજી બોના બેઠરા ' તારી માન્યતા બૂલભરેનો
છ, મને દરદ હોય ને વેદ આ કે બીજી કોઈ વસ્તુ છોડનાતુ કહે
તો જરૂર છોડી દઉં પણ જન, મે તો આજથી એક નરસ સુધો
કચોળા ને મીઠું છોડ્યા. તુ છોડે કે ન છોડે એ વાત નોખી છે '

આ પ્રતિજ્ઞા સાલળીને કસ્તુરબાને ભારે પસ્તાવો થયા તેઓ
બોલી બેઠ્યા 'મને માફ કરો ! તમારો સ્વભાવ જાણુતા છતાં
મારાથી કહેનાઈ ગયું હવે હું તો કચોળા ને મીઠું નહિ ખાઉં,
પણ તમે તમારું વેણ પાછું ખાચી લો આ તો મને સખા કહેનાય '

ગાધીજીએ કહ્યું 'તુ કડોળ ને મીઠું છોડાશ તેથી તને તો
મહુ જ ફાદો થશે એનાં મને ખાતરી છે, પણ લેનાયેની પ્રતિજ્ઞા
મારાથી ફેરવાય નહિ મને તો લાલ જ થનાનો ગમે તે નિમિત્તે
માણુસ સયમ પાળે તોરે તેમા લાલ જ છે, એટલે તુ મને આગ્રહ
ન કરીશ વળો મને પણ મારી પરોક્ષા ચર્ચ રહેશે, ને આ બે
વસ્તુ છોડનાનો તે જે નિશ્ચય કર્યા હ તેમા તને મદદ મળશે '

આ પછી ગાધીજીને મનાવવાપણુ તો રહ્યું જ નહિ ' તમે
તો બહુ હઠીલા છો કોઈનું કહ્યું માનવું જ નહિ ! ' કહી બોબો
આસ દાળી અતરબા માત થયા

આતુ નામ પ્રેમનો નિજ્ય સત્યાગ્રહની છત્ર

એક વરસ તો ઝપાટાબંધ વીતા મધુ ગાંધીજીને ડાળ અને મીઠું છોડવાથી ખૂબ ફાયદો જણાયો, શરીર મુકુર્ક, છલ ઉપર કાપૂ વધ્યો. તેથી તેમણે એકને બદલે દસ વરસ મુઠા એ બને વસ્તુ ન લેનાનો નિયમ આતુ રાખ્યો.

૨

જેમ ઝરતુરબાની શારીરિક માદગી દૂર કરના ગાંધીજીને અનાયાસે તપ કરવાની તક મળી, તેમ આત્રમના ઉમરમા આવેલા બાળક-માળાઓના ભૂત માટે ઉપવાસ કરી ગુદ્ધ થનાનો પ્રસંગ સાપડ્યો.

લડતરુ સમાધાન થયું જેલવાસીઓ છૂટ્યા, ટોટરટોચ વાંઝી બંધ કરી. ત્યાના લાઈ-એનોને ફિનિકસ મૂકી આનાને ગાંધીજી જોહાનિસબર્ગ ગયા થોડા દિવસમા જ ગાંધીજીને સમાચાર મળ્યા કે એ વ્યક્તિની ગભીર ભૂન થઈ છે.

ગાંધીજીને સખત આઘાત લાગ્યો ગાંધીજીના જીવનમા પ્રાપ્ત શ્રિષ્ટિએ કરેલા આ પ્રથમ ઉપનાસોતુ દૂક, સચોટ, હૃદયહારક અને પરિત્ર વર્ણન એમના પોતાના જ શબ્દોમા વાચીને પાવન થઈ એ.

જોહાનિસબર્ગ થોડા દિવસ રહ્યો ત્યા જ મારા ઉપર એ વ્યક્તિઓના લખકર પતનના સમાચાર આવ્યા સત્યાગ્રહની મહાન લડતમા નિષ્ફળતા જેવું દેખાય તેથી મને આનાત ન પહોંચતો, પણ આ બનાવે મારી ઉપર વજ્રસમો પ્રહાર કર્યો હું ધનાયો મે તે જ દહાડે ફિનિકસની ગાડી લીધી મિ કેલનબેક સાથે આવવાનો આગ્રહ ધર્યા તે મારી દયામણી રિથિનિ વસ્તી ગયા હતા મને એકવાને જવા દેવા ચોખ્ખી ના પાડી પતનના બબર મને તેમના મારફતે પજા હતા.

‘રસ્તામાં મેં મારો ધર્મ જાણી લીધો, અથવા જાણી લીધો એમ માન્યું એમ કહીએ. મને લાગ્યું કે પોતાની ગ્લા નીચે રહેલાંના પતનને સારુ વાતી કે શિક્ષક થોડેઘણે અંગે પણ જવાબદાર છે આ બનાવમા મારી જવાબદારી મને યોગ્યી જણાઈ. મારી પત્નીએ મને ચેતવણી આપી જ હતી પણ હું સ્વભાવે રિશ્વાસુ હોવાથી મેં તેની ચેતવણને નહોતી ગણતરી વળી મને લાગ્યું કે જો હું આ પતનને સારુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ તો જ આ પતિત થયેલા મારુ દુખ સમજી શકશે, ને તેથી તેમને પોતાને દોષનું ભાન થશે ને કંઈકે માપ આવશે તેથી મેં સાત ઉપવાસ અને સાડાચાર માસ એકટાણું કરવાનું વ્રત લીધું. મિ ટ્રેનએકે મને વારવા પ્રવર્તન કર્યો. એ નિષ્ફળ ગયો છેવટે પ્રાયશ્ચિત્તની યોગ્યતા તેમણે સ્વીકારી ને તેમણે પણ મારી સાથે જ તે વ્રત રાખવાનો આગ્રહ કર્યો. તેમના નિર્માળ પ્રેમને હું રોકી ન શક્યો આ નિશ્ચય કર્યો કે તુરત હું હળવો થયો, શાંત થયો, દોષિત ઉપરનો ક્રોધ ઊતર્યો, ને તેમના ઉપર દયા જ રહી

‘આમ ટ્રેનમા જ હળવું મન કરી હું ફિનિશ પહોંચ્યો. તપાસ કરી વધારે જાણવાનું હતું તે જાણી લીધું. જો કે મારા ઉપવાસથી સૌને કંઈ થયું, પણ તેથી વાતાવરણ શુદ્ધ થયું, પાપ કરવાની ભયકરતા સહુને જણાઈ, અને નિઘાર્થીઓ તેમ જ નિઘાર્થીનીઓ અને મારો વચ્ચેનો સબધ વધારે મજબૂત અને સગળ થયો.

‘આ બનાવમાથી થોડા સમય પછી મારે થોડ ઉપવાસ કરવાનો પ્રસંગ આવેલો. તેનું પરિણામ ધાર્યા કરતા પણ વધારે સારું આવ્યું એવી મારી માન્યતા છે’

સાત ઉપવાસ અને એકટાણું તો કોઈને વસમા ન લાગ્યાં. એ વખતે તો ગાંધીજી પોતાનું દરેક કામ પહેલાંની જેમ જ કર્યા

કરતા હતા પણ યૌદ ઉપનાસમા પાછળના દિવસે સારી પેઠે નસમા ગયા ગાંધીજી લખે છે કે ' તે વેળા રામનામનો ચમત્કાર હું પૂરે સમજ્યો નહોતો એટલે હું ખ મહન કરવાની શક્તિ ઓછી હતી '

આમ છતાં નખનાનું જરૂરો કામ તો છેવટ લગી રી રાખ્યા હતા અને ગીતા-રામાયણ રંગેરે છેવટા દિવસ મુખી શાંતિથી સાબળ્યા કરતા હતા

' પોતાના ખોળામા બિછરેલા બાળકોની ભૂલ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, પત્નીની નબળાઈ ટાળવા પોતે લાવતી ચીજો છોડે એ ગાંધીજીના માતા જેવા પ્રેમાળ હૃદયની નિશાની છે એવું જ એક સહારણ અહીં ઉતારીને આપણે પાછા વડતમા પહોંચી જશી

હેનરી પોનાઃ ગાંધીજીની સાથે કામ કરતા અને તેમના ઘરમા નાના ભાઈની માફક રહેતા હતા ગાંધીજીએ એમને પરણ્યા વ્યા હેનરી પોનાઃ અને મીલીબહેને કસ્તુરબા તથા ગાંધીજીની જાયા નીચે પોતાનો નવો સસાર માણ્યો હતો ગાંધીજી મીની મહેનને દીકરીની જેમ રાખતા અને તેના કાકા પૂરતા

મીલીબહેનને દીકરો અવતર્યા પણ એને ઉછેરના કાણુ શીખવે ? ગાંધીજી મદદે આપ્યા માતાની પેઠે એ શિક્ષણ ગાંધીજીએ આપ્યું

એકવાર ગાંધીજી જ્વેલમાધી છૂતીને આ મા સારે જુએ તો મીલીબહેન સ્વા શીકા પડી ગયેના ગાંધીજીએ ચિતાતુર બનીને કારણ પૂછ્યું મીલીબહેન કહે મને ઘણા રખતથી પૂરી બી આવતી નથી અને આ બાપો મહેનત મુ છું તોપણ ધાવણ છોડતો નથી '

ગાંધીજી કહે: 'બાબાને થોડા દિવસ રાતે કોઈ સાચવે તો તમને બિંધ આવે ખરી ?'

'કોણુ જાણે ? પણ હું સાવ લોથ થઈ ગઈ છું.'

ગાંધીજી કહે 'બાબો મને મોપગો !'

'તમે શું કરી શકો ?'

'તમને પતીજ પડતી હોય અને મનને ધારણુ રહે તો એને જુદો સૂવાની ટેવ પાડુ, ને એનું ધાવણુ છોડવી શકીશ એની મને ખાતરી છે'

'ભયે, પ્રયત્ન કરી જુઓ !' વડન આવતી હતી. ગાંધીજી ગતે અગિયાર-બાર વાગ્યે સજાઓમાથી પાછા આવતા. પહેલે દિવસે રાતે એક વાગ્યે ગાંધીજી ઘેર આવ્યા. ધીમે રહીને મીઠી-બહેન પામેથી બાબાને લઈ લાધો. પોતાની પથારી પાસે ગાદી પર સુવાળ્યો પાસે પાણીનો કૂળે ને એટ જમ રાખ્યા આખુ ધર ધસપસાટ બિંધતુ હતુ. ગાંધીજી બાળકને પડખે શાંતિથી સૂઈ ગયા. પાંચ કલાક મુઠ્ઠી રાતની આગમલરી શાંતિમા ભગ ન પડ્યો આખી રાત બાબો બે કે ત્રણ વાર વિના બિંધી રહ્યો. આ રીતે બે અઠવાડિયા મુઠ્ઠી ગાંધીજીએ બાબાને પોતાના પડખામા સુવાળ્યો અને તેનું ધાવણુ છોડાવ્યું

કરી પાછો એ તેની બા પામે સૂતો થયો ત્યારે મા-દીકરા બેનેના શરીર સરસ થયા હતા.

આ રીતે ગાંધીજીએ પોતાને ખોલે આવેલા તમામને વહાવ-મોઈ માતાની જેમ મોડમા વધનિ માચગ્યા.

મજૂરોની હડતાલ

ન્યુકેસલ પાસેની ખાણોના મજૂરોએ પોતાનાં કામ છોડ્યાં. તેઓ હડતાલ પર ઊતર્યા એ ખબર મળતાં જ ગાંધીજી ફિનિકસથી ત્યાં જઈ પહોંચ્યા.

આ મજૂરોને પોતાનાં ઘર નહોતાં. માલિકોએ બધાવેલી આલીમાં તેઓ રહેતા હતા. દીવા-બત્તી પણ માલિકોએ મુકાવેલાં. પાણીના નળ પણ માલિકોએ જ મૂક્યા. આમ મજૂરો બધી રીતે પરાધીન હતા. માલિક ધારે તો એક મિનિટમાં સૌને ઘરબાર વિનાના કરી શકે, અંધારે રાખી શકે અને પાણી વિના મારી શકે-અને એમ જ બન્યું.

‘ગાંધીજી પહોંચ્યા તેવી જ તેમની પાસે ફરિયાદો આવવા લાગી. ‘કોઈ કહે: ‘માલિકો રસ્તાની બત્તીઓ જુગાતી દે છે.’ કોઈ કહે: ‘અમારો સામાન કાટડીમાંથી બહાર ફેંકી દે છે.’ એક પહોંચે આવીને ગાંધીજી પાસે પોતાનો વાંસો બતાવ્યો ને બોલ્યો: ‘યદ દેખો ગાંધીભાઈ, મુઝે કિતના મારા દે? મૈને આપકે ખાતિર બદ-માશ કે છોડ દિયા હૈ. આપકા ચહી તુકમ દૈ. મૈ પહાન હું, ઔર પહાન કબી માર ખાતા નહિ-માર મારતા દૈ.’ ગાંધીજીએ એને શાખાશી આપતાં કહ્યું: ‘ભાઈ, તુમને બહુન દી અગળ કામ

ક્રિયા દર્શીકો મેં સચ્ચી બહાદરી કહના હું તુમ્હારે જીમે લોગોમે હમ છતે ગે’

ગાંધીજીએ પદ્યજુને શાળાદી તો આપી, પણ મનમાં નિચાર કર્યો કે આમ વધારે માણસોને હેરાનગતિ વેધની પડે તો શું કરવું ? હડતાન તોડના માટે ખાણના ગોરા માથેકો પાણી બધાં દરે, બત્તીનો સબધ ઢાપી નાખે, તો એની સામે કુગિયાદ શી ગીતે કરવી ? અને એની અગવડમાં મજૂરો કેરી રીતે ટકી રાકે ? નિચાર કરતા ગાંધીજીને એક જ રસ્તો સૂઝ્યો. મજૂરોએ માનિકોની ચાવીઓ ખાલી કરવી અને એ જગ્યાએથી વિજરત કરી જવી.

મજૂરો પાચ-પચીસ નહેતા, મેં ઢોડો હતા એમાંથી હજારો થતા વાગ નવાગે એ બધાને રહેના સારું મજનો કયાથો કાઢના ? એમને માટે ખાવાપીવાનું શું કરવું ? ગાંધીજીએ હડતાલ પર ઊતરેલા તમામ મજૂરોને એકઠા કર્યા અને કહ્યું ‘તમારે હડતાલ ઢાપમની સમજી લેના તમે માનિકોના ઘર છોડી દો સાથે જગ-જોગો સામાન લઈ લો. માકોનો લવે ઓરડીમાં પલ્લો માનિકોને સાચરવો હરો તો સાચરશે, નહિતર લવે બાળી નાખે માત્ર ઓઢનાની કામળી અને પહેનાના કપડા લઈ મારી સાથે ચાલો. હું તમારી સાથે જ રહીશ, તમારી સાથે જ સૂઈશ, ખાઈશ, પીશ આ વાત કબૂલ હોય તો જ તમે ટકી શકો અને આપણી જીત થશે’

મજૂરોએ આ વાત આનંદથી કબૂલ રાખી

સપ ઝાચગી ઉતારી દરમાંથી બહાર નીકળે તેમ સગ-સામાન મૂળી ગિરમીગિયા મજૂરો પરમાંથી બહાર નીકળ્યા.

સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકોની કતાર વાગી માથે પોટવા, આગળી એ ને કાપમાં છોડરા-એ રીતે ખાણના મજૂરો ચાવીમાંથી બહાર નીકળ્યા

ગાંધીજીનો ઉતારો એક દ્રાવિડી ખ્રિસ્તી લાઈ લાઝરસને ત્યાં હતો એ લાઈ સાધારણ રિયનિના હતા, છતાં ગાંધીજીને હિંમત થી પ્રેમપૂર્વક પોતાને વેર રાખ્યા ગાંધીજીને મળના આનંદારાથી લાઝરસનું ધર ધર્મશાળા ચર્ચ પડ્યું એના વગ્ની આસપાસ માણસો ખંદનના લાગના એને ઘેર ચોવીસ નામ રસોડું આનંદ લાગ્યું એમના ધર્મપત્નીએ કાળજાતૂટ મટેનત વીધી બને જાણે દસતે મોએ ગાંધીજી અને મજૂર લાઈઓની મેના ઉધાવી

પણ લાઝરસ સેકડો મજૂરોને ખાવાનું પૂરું ન પાડી શકે ખુદના મેદાનમાં મજૂરોએ પડાન નાખ્યો વરસાદની મોસમ ન હતી તો પણ ન હતી એટલે એ અમરડ ન પડી ખોરાક મળી રહેશે એવો ગાંધીજીને નિશ્વાસ હતો મજૂરો બહાર પડ્યા છે એના ખબર મળતા જ ન્યુઝેસનના હિંદી વેપારીઓએ તેમને માટે દાળ, ચાનની ગૂણે તથા લીલોતરી વગેરે લાવીને હાજર ક્યા રાધના માટે વાસણ મોકલ્યા બંધસ્થા માટે સ્વયં સેવકો પણ મળી ગયા ખીજા ગામોમાંથી પણ દાળ, ચાન લે લીલોતરી મસાનાનો વરસાદ વરસ્યો ગાંધીજીએ ધારેલું તે કરતા વધુ વધારે આવવા લાગ્યું જેનમાં જનાની સૌની તૈયારી ન હોય પણ આવી મદદ કરના બધા ગણ હતા

હડતાલિયાઓની બીડ જામી દરરોજ તેમાં વધારો થતો જતો હતો ગાંધીજીને ચિંતા થતા લાગી આટલા બધા માણસો કામ ધંધા સ્થગ આમ ને આમ એ જગ્યાએ પડ્યા રહે તે ઠીક નહિ આમાં આગસ અને અનાંતિ દેનાય વળી આ લોકો કુદરતી હાજરો માટે નોખખાઈના નિયમો કયા જાણે નહિ ને પાળે નહિ એટલે મદદી દેનાય તથા રોગચાળો કાટી નીકળે

પણ જેને લગનાન ઉપર બરોમો છે એને ગસ્તો સૂચી રહે છે ગાંધીજીને એનો મારગ જડી ગયો—આ આખા સંધને પગે ચા

પીને ટ્રાસવાલ લઈ જવો. ત્યાં વગર પગવાને અગ્રહમાં દાખલ કરાવી મથદાલ ગ કરાવવો અને પેલા ૧૬ પકડાયા તેમ આને જેલમાં બેસાડી દેવા, એટલે જ દિવસે સૌએ કાયદાલગ કરવો અને પકડાવુ એવો નિર્ણય ગાંધીજીએ કર્યો મજૂરો સાથે આ બાબતની મસનત કરી ન્યુકેસલથી ટ્રાસવાલની સરહદ ૩૬ માઈલ દૂર હતી.

ગાંધીજી પાસે લગભગ પાંચ હજાર માણસો એકઠા થઈ ગયા હતા એ બધાને રેલગાડીમાં શી રીતે લઈ જવાય ? એટલું ભાકું ક્યાંથી ઝાડવું ? અને એમાં ખરા-ખોટાનું પારખુ કેમ થાય ? અતે પગપાળા મુસાફરી કરવી એમ ઠરાવ્યું. જે અપંગ હતા તેમને ગાડીમાં મોકલવાનું નહીં કર્યું. ૩૬ માઈલની મજલ એ દિવસમાં કાપવાની હતી મજૂરો દૂર માટે તૈયાર થઈ ગયા.

આ દૂરની તૈયારી ચાલતી હતી તેવામાં ખાણના માનિકોએ ગાંધીજીને મળવા બોલાવ્યા ગાંધીજી એ લોકોને મળવા ડગળન ગયા ત્યાં જઈને ગાંધીજીએ જોયું કે ગોરા માનિકોના મગજ ગરમ થઈ ગયા હતા ગાંધીજી પાસેથી મજૂરોની વાત સમજવાને બદલે એમણે ગાંધીજીની હાજરી લેના માડી

ગાંધીજીએ શાનિથી જવાબ વાત્યા ગાંધીજીએ કહ્યું ‘હડતાલ બંધ કરાવવી તમારા હાથમાં છે.’

એ લોકો કહે ‘અમે કંઈ અધિકારી નથી’

‘તમે અધિકારીઓને મળો મજૂરોની વાત સમજાવો એના વતી તમે લડો તો સરકાર ત્રણ પાઉંડનો કર જરૂર કાઢી નાખે’

‘પણ સરકારે કર નાખ્યો એમાં ખાણમાં હડતાલ શા માટે પાડી ? કરને અને હડતાલને શો સબંધ છે ?’

‘મજૂરો ભારે કર ભરી ન શકે એટલે તમારા હમેશના શુધામ થઈને રહે માટે કર નાખ્યો છે’

‘ત્યારે તમે મજૂરોને કામ પર ચડવાનું નહિ કહો ?’

‘ મને માફ કરો માગથી એની બોની સનાહ નહિ અપાય ’

‘ એના પરિણામો કેના આનંદે એ જાણો છો ? ’

‘ મારી જોખમતરીનો મને પૂરો ખ્યાન છે ’

‘ હા મ્તો, તમારુ શુ ન્વાનુ છે ? પણ આ બોળનાયેના ગરી : મજૂરોને જે નુકસાન થાન છે તે તમે આપજો કે ? ’

‘ મજૂરોએ સમ ન્પૂર્ણ નુ-સાનનો વિચાર કરીને હડતાન પાડી છે માનહાનિ કરતા વધારે નુકસાન ખીલુ યુ છે ? મજૂરો આ વાત બરાબર સમજ્યા છે તેથી મને સતોન છે ’

આટલેથી વાત અટકી ગઈ ગાંધીજી પાછા વળ્યા ગાંધીજી નીજા નર્મમા મુસાફરી કરતા હતા રસ્તામા ગાર્ડ, મિટિ-એન્ડ મેશન-માન્તગે ગાંધીજીને બધી હકીકત હોયથી પૂજતા હતા એ બધા ગોરા હતા ગાંધીજીની વાત સાંભળી તેઓ હેરા હાગ્યા તમારી વાત ખરી છે તમારો વિજય થાઓ એમ ધમ્મીએ છીએ ’

ગરીબ બલણ મજૂરો આટલી મહત્ત્વતા રાખે એ વાતની સૌને નવાઈ નાગતી હતી

ગાંધીજી નુસન પહોંચ્યા મજૂરોને એકઠા થાં ખાળના માનિકો સાથે થયેની વાતચીત નહી સંભળારી માનિકોની ધમકી જેવનો ત્રાસ, ખીજી સગઓ વગેરેની સામે દક્કર ઝીનવાની તાકાત હોય તેજે જ કૂચમા જોડાવુ એમ ગાંધીજીએ ફરી ફરીને ક્યું

પણ મજૂરો અડગ રહ્યા તેમણે ગાંધીજીને જનામ આપ્યો ‘તમે લડના તૈયાગ હશે ત્યા મુધી અમે લડનાના જ નથી અમે દુખ સહન કરના તૈયાગ છીએ અમાગી ચિતા ન ગશે ’

આવો બહાદુરીલયો જનામ સાંભળીને ગાંધીજી રાજ થયા તેમજો ય માટે તૈયાર ગહેના સૌને ખી દીધુ

૧૫

કુચ

બીજા ભાગે મળસરે જીતીને પાત્ર હજાર મજૂરો ગાધી
જીતી પાત્ર આવી નીકળ્યા સ્ત્રીઓ અને બાળકો પણ સાથે જ
ત્યાં જીતીસ માઈનનો પથ જે દિવસમાં ગાધીનો હતો ગાધીમાં
જાણુ દીપ સનારોર ગાધી અને અઢી રૂપિયાભાર ખાડ આપનાનો
હરાવ થયાં હતો જે કોઈ વેપારી વધારે આપે તો લઈ લેવામાં
નાધો ન હતો.

ગાધીમાં કોઈ અમનદાગ મળે, ગાળો દે માર મારે તો તેની
સામે ન થયું કેદ રે તો ગાત્રીથી પ કાઈ જુ નગેરે નિયમે
ગાધીજીએ જાને કહો દીધા હતા.

ગાધી આવી નીકળ્યા રાજ્ય રામચંદ્રની જગ્યા અને વહે
માતરમ' ના પોકારો સાથે રૂચ આગળ આવી નાતાનની સરહદનું
ગામ આર્સ્ટાઉન આજુ લા પડાવ નાખ્યા.

આર્સ્ટાઉનમાં વેપારીઓ મદદે આવ્યા તેમણે નાતાના
મજાન વાપરના આપ્યા મજિજના રૂપિયામાં રસોઈ ગાધીની છૂટ
આપી ત્યાં ચૂના જોદીને ચોનીમે નાકનું રમોડુ ચાતુ ચુ
વાસણો આપ્યા રાધનાર સ્વયંસેવક તૈયાર હતા.

આર્સ્ટાઉન નાનકડું ગામ હતું એમાં આટલી બધી વસ્તી
એકદમ વધી ગઈ તેથી આખખાઈ જળવવાનું સુરકન થઈ પડ્યું.

ત્યા ગોરા લોકોની વસ્તી હતી. તેઓ તો રસ્તે ચૂકે પણ નહિ. કાગળની ચખરખા પણ કયાય ફેકે નહિ. ગાંધીજીએ ચોખ્ખાઈ રાખવાનું પોતાને માથે લીધું.

ગાંધીજીની મદદમાં કેવનએક, રલેશીન, નાયકુ વગેરે આવી પહોંચ્યા હતા. ગાંધીજી અને તેમનાં આ સાથીઓએ સાવરણી હીંધા એટલે ખીજાં પણ તૈયાર થયા. બધું વાળાચોળાને સ્વચ્છ કરી નાખ્યું. રસોઈનું કામ પણ હાથોહાથ પતાવ્યું. જમ્યા પછી એકવાર ઉપાડવામાં પણ ગાંધીજી મોખરે રહેતા. સ્વચ્છતાનો એક-ડાય નદિ જાણનારા ગંદી ટેવોવાળા એ અજ્ઞાન મનુષ્યે ગાંધીજીને સફાઈ-કામ કરતા જોઈ શરમાઈ જતા. ગદગદ થવા જ ન દેતા અને થતી તો પોતે સાફ કરી નાખતા.

રસોઈમાં દાળ, ભાત અને શાકભાજી બનાવતા. જુદા વાસણ ન હતા, એટલે વખત પણ ન હતો, એટલે લીલોતરી શાક દાળમાં જ નાખી દેતા. રસોડું ચોવીસે કલાક આત્યા કરતું હતું. રસોડામાં પણ ગાંધીજી મુખિયા હતા કોઈ વાર દાળમાં પાણી વધારે પડી ગયું હોય, કોઈ વાર ભાત કાચા રહી ગયા હોય, તો-પણ સૌ હસતે મોંએ જમી લેતા. ગાંધીજી પીરસવા નીકળે. જપાટાખંધ પીરસવા માડે. કોઈ વાર ઓછું હોય તો સામે તાકી રહે. ગાંધીજી વહાવસોયા અવાજે જવાબ આપે: 'શુ કરું?' આજ ઓછું રંધાકું છે અને માણસો ઘણાં છે.' આટલું કહેતામાં તો તરત સમજી જાય અને 'સંતોષમ્' કહી આવતા થાય લોકોની ધીરજ અને સહનશીલતા જોઈને ગાંધીજી ભગવાનનો યાદ માનતા.

આવાં પાંચ હજાર માણસોને ગાંધીજી સાચવી રહ્યા હતા. તેઓ કોઈ ચિસ્તખદ સૈનિકો કે મેવકો નહોતાં. તેમાં નીતિ-અનીતિની ઊંડી-સમજ સૌને ન હતી હોય. ઈન્દિયા-ઈંગ્લાન્ડ પણ થતા.

અનીતિના દિરસા પણ બન્યા. છતાં કોઈ સામુ ન થયું સોએ ગાંધીજીની આમન્યા રાખી ગાંધીજીએ મધાને પ્રેમથી સાચવી લીધા

કૃત્ય કરતા એક બાળકને શરદી થઈ અને તે મરણ પામ્યું બીજા એક બહેન વહેજો ઓળંગના જતી હતી ત્યાં તેની કાખ માથે માળક પડી ગયું ને ધોધમા તણાઈ ગયું. છતાં એ બંને બેનોએ કૃત્ય ચાલુ રાખી એક બહેને તો કૃત્ય ‘મરલાનો શોડ જો કરવો ? એ કાઈ પાછું થોડું આનવાનું છે ? જીવતાની સેના કરની એ આપણો ધર્મ છે

આરા શાત મહાદુરીના-ઈશ્વર ઉપરની આસ્થાના દાખલા જોઈને ગાંધીજીનો ઈશ્વર ઉપરનો નિશ્વાસ વધ્યા

ટ્રાસનાનની હદ નજીક આવતી જતી હતી ટ્રાસનાનમા દાખન થના જતા સરકાર કોઈને ન પકડે તો સાને ટોટરટોય વાડી ઉપર લઈ જવાનો ગાંધીજીએ નિચાર કર્યા હતા પછી લડત પૂરી થાય ત્યાં સુધી બધાને વાડી ઉપર રાખના માગીના મજાન બનાની તેમા રાખના ખેતી અને ઉછોગો ઢરાવવા તેમાથી રોજી મેળવની મજાન ન થાય ત્યાં સુધી રાત્રીઓ જાગી રી પડાન નાખવો દેનનબેકે આને માટે અગાઉથી મધી જોડવણુ ઢરા રાખી હતી રસ્તામા કોઈ માદુ-સાણુ થાય તો તેને માટે ચાલ્સટાઉનના બના દાખરે દનાની એક પેગી તૈયાર કરી આપી હતી

આગે કૃત્ય કરનાની પૂરી તૈયારી થઈ ગઈ એટલે ગાંધીજીએ જનરન રમદસને કાગળ લખ્યો એમા જણાવ્યું કે ‘નણુ પાઉનો કર ૨૬ કરો, નહિતર ૯ મજૂરો સાથે કાયદાલય કરી સરહદમા દાખન થાઉં છું ’

રમદસે જવાબ ન આપ્યો તાર કર્યો તેનો પણ જવાબ નહિ હવે તો અપમાન થનાની બાક હતી. પણ ગાંધીજી તો સત્યાગ્રહી

છેનટ સુધી વિનય ન થોડે તેમણે ટેનિફોનથી જીલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ તો ટેનિફોનમાં સ્મૃત્સના મંત્રીએ તોળડો જવાબ આપ્યા જનરલ સ્મૃત્સ તમારી સાથે વાત કરના માગતા નથી તમને દીક લાગે તેમ કરો .

ગાંધીજી સમસમી રહ્યા ૭ વરસના સળધ ઉપર પાણી ફરી વળતુ જતા અપમાનનો ધગડો ગળે ઉતારી ગયા

આગળ કૂચ મરી મયદાબજ કરનાનો તરાવ મ્યાં

બીજે દિવસે ઠરાવેલે વખતે ધરેલે ટકોરે ફક્લાને પ્રાર્થના કરાનાને ગાંધીજીએ આગળ ઉપાડ્યો એ- મહાલિ દર સરહલતુ ગરનાળુ હતુ એ વટાવે એટલે ત્યાંથી તૂટી જાય ત્યાંથી દ્રાસ વાનની હદ શરૂ થતી હતી સરમરે ત્યાં વોરેસવાર પોલીસ ગાંધી હતા

ગાંધીજી ગરનાળુ ઓળંગી આગળ ગયા પોલીસ-અધિકારી સાથે વાત કરવા લાગ્યા

એટનામાં પાળળથી લોઝાએ ધસારા કર્યા એ- જપાટે સૌ ગરનાળુ ઓળંગી ગયા ધોડસવારો ફરતા ફરી વળ્યા પણ આવડો મોટો મફલો એ રોક્યો રોકાય તેમ ન હતો

• પરંતુ પોલીસનો ઈરાદો કોઈને પકડવાનો ન હતો ગાંધીજીએ સાતે સાત ક્યાં પાચ-સાત મિનિટમાં બધા હારબધ ગાંધી વાઈને બિલા રહ્યા

સરહદ ઉપર વોકસરસ્ટ ગામ આવેલુ હતુ ત્યાંના ગારા એએ બે વિસ પહેના જ સલા લરી હતી આકરા લાપણો ક્યાં હતા એ લોકો છોચોક બોનતા હતા કે જો કિદીઓ વગર પરવાને દ્રાસનાનમાં દાખલ થના આવશે તો તેમને અમે બદ્દકે દેશુ .

એ સલામા કેનનબેક હાજર હતા તેઓ બોનના બિલા થના
 તે તેમને કેટલાક ગોરાઓ મારના બિલ્યા એક ગોરા બાયો ચા-
 નીને સામે આ-રો અને તાડકુચો ‘આવી જ મારી સામે લડના’
 કેનનબેક યુરોપના લીમસેન સેડો આગળ મનકુસ્તી શીખ્યા હતા
 પણ તેમણે મારામારી કરનાતુ છોડી દીડુ હતુ તેમણે ધીગ્ધી
 સાને સમજાવ્યા આખરે લડના આવેલા તે કેનનબેકનો મિત્ર ગન્યા
 ગાધીજીનુ સૈન્ય જોવા સો પાદરે આવ્યા એ સેનાને જોઈને બધા
 ભારે નનાઈ પામ્યા

આખરે પકડાયા

રાત જાગતી જતી હતી ગયનના લગ્નગર અને ભગ્નના
મધુરા સ્વર ધીમે ધીમે શાન્ત પડતા જતા જતા થાડા-પાંખા
સૌ મીઠી નીદરમાં પડ્યા હતા સમ સમ સમ પડનની લલગોએ
આડીને મધાનો થાડ ઉતારતા હતા ગાંધીજી મમથી પરવારીને
સુનાની તૈયારી કરતા હતા

એનામાં દૂગથી એક કાનસ દંખાયુ બ-આર જોરાઓ આવતા
જણાયા ગાંધીજી સમજી ગયા ખામ કશી તૈયારી કરવાની ન હતી
અન્ય બનીને બેઠા પોલીસ-અમલદાર પામ આડીને 'જુ' તમને
પકડાડુ મારી પામે મોરદ હ

ખ્યાર પકડો ' '

દમગા જ

' ક્યા નહીં જમો ' '

મત્પાર તો પામના રહેશે ત્યાંથી ગાડી આવશે ત્યાર
વોમસરદ ' '

ગાંધીજી મદુ બદુ સડુ ટું -મત્પાર કોઈને જમાલો નથી
પત્ર મારા મુખ્ય સાથીઓને થાડી બચામગુ કરી દઉં ' '

અમલદાર કહે ' ખુશીથી ' '

પાસે સતેવા નાયકુને જગાડ્યા તેમને કહ્યું ' જુઓ, મને પડવા આવ્યા છે તમે નિયમસર કૃત્ય ચાલુ રાખજો સવારે જ્યાં નાગ્તાની રોડી વહે ચો ત્યાં મારી ધરપકડના ખખર આપજો આખા કાફલાને પકડે તો પકડાઈ જતુ, નહિતર વાડી ઉપર ચાલતા પહોચી જતુ. તમને પકડે તો બધાની સલાહ કેળવજે રાખશે '

આમ કહી ગાંધીજી પોલીસ-અમલદાર સાથે ગયા. સવાર પડી ગાડી આવી. ગાંધીજીને વોડસરસ્ટ લઈ ગયા ત્યાં કેસ ચાલ્યો પણ પુરાવો ન મળે સરકારી વકીલે મુદત માગી ગાંધીજીએ જામીન પર છૂટવાની અરજી કરી એની સામે સરકારી વકીલે વાર્ધા ઉઠાવ્યા. પણ મેજિસ્ટ્રેટ સાડા સાતમે રૂપિયાના જામીન પર ગાંધીજીને છાજ્યા કેવનબેક મોટર લઈને હાજર હતા. મોટરમાં બેસીને ગાંધીજી કાફલાની સાથે ચર્ચ ગયા

ગાંધીજીને છૂટી આવેલા જોઈને સૌ આનંદમાં આવી ગયા. ઉત્સાહભરે કૃત્ય આગળ ચાલી

રેન્ડરટન ગામ આવ્યું. ત્યાં નુકામું નાખ્યો બધા દારબધ ગોઠનાઈ ગયા. ગાંધીજી રોડી વહે ચના લાગ્યા હુજનદરોએ રોડી સાથે ખાવા મુરખાના ડાબા આપેલા તેથી પીરસતા જરા વાર લાગી

એવામાં દૂરથી મેજિસ્ટ્રેટ આવતા જણાયા તેઓ આનીને એક કોર ઊભા રહ્યા રોડી વહે ચર્ચ રહી ત્યાં સુધી શાંતિથી ઊભા પછી ગાંધીજીને બોલાવ્યા ગાંધીજી એમને એળખતા હતા. ગાંધીજીના મનમાં એમ કે કંઈક વાત કરવા આવ્યા હશે. ત્યાં તો એમણે હસીને કહ્યું ' તમે મારા કેદી છો ! '

ગાંધીજી ખડખડાટ હસી પડ્યા 'ત્યારે તો મારો મોભો વધ્યો ! પોલીસને બદલે મેજિસ્ટ્રેટ પડવા આવ્યા. પણ મારા ઉપર કામ ક્યારે ચલાવશે ? '

‘ માગી સથે ચાલો તો હમણા જ । ’

દૂત ચાતુ ગળનાતુ કહી ગાંધીજી મેજિસ્ટ્રેટ સાથે ગયા ડાટંમા પહોંચ્યા જુએ તો નાયકુ, ગિહારીનાથ, રત્નમખાન વગેરે પાત્ર ભાઈને પકડી લાવ્યા હતા.

ફસ ચાલના ગાંધીજીએ મુદત માગી અહીં પણ સરકારે વકાલે વાધો ઉઠાવ્યો. ડાટં મેજિસ્ટ્રેટ જામીન પર છોડ્યા, વેપારી ભાઈઓએ વોડાગાડી તૈયાર રાખી હતી તેમા બેસીને ચાલ્યા કાફલો હજી ત્રણ માઈલ પૂરો પહોંચ્યો નહોતો ત્યાં સાથે યઈ ગયા.

ગાંધીજીને જોઈને ફરીથી સ્ત્રી હરખધેવા યઈ ગયા. મજલ-દર-મજલ દૂત ચાલી.

પોતાકુ ગાંધીજીને મળવા આવ્યા હતા. તેમની સાથે નાતો કરતા ગાંધીજી આગળ ચાલતા હતા. લડતની વાત દિલ્હસ્તાનના આગેવાનોને સમજાવવા પોતાકુ હિંદ જવાના હતા. ડરખત જ્યાં માટે સાજની ગાડી તેમને પકડવાની હતી. બંને જણ વાતમા તસ્લીમ હતા.

એનામા સામેથી એક વોડાગાડી આવી. જેક ગાંધીજીની પામે આવીને ઊભી રહી. ગાડીમા પેના જૂના ને ઝાણીતા એશિયાઈ ખાતાના અમલદાર ચમનાં હતા, એમની સાથે પોલીસનો એક અમલદાર હતો. બંને નીચે ઊતર્યાં. ગાંધીજી સાથે હાથ મેળવ્યા અને તેમને એક બાલુ લઈ જઈ કહ્યું. ‘ હું તમને કેદ કરુ છું. ’

ગાંધીજીએ પૂછ્યું. ‘ આ મારી ફેજનું શું કરનાના ? ’

‘ એ તો યઈ રહેશે. ’

ગાંધીજી વધાર કાઈ ન બોલ્યા. લોકોને રાત્રિ જાગવના બે સપ્ત કરેના જતા હતા ત્યાં તેમને અટકાવ્યા અને ગાડી દોડારી મૂકી

ચાર દિવસમાં ત્રીજી વાર પકડીને ગાંધીજીને લઈ ગયા.

પોવાકનું હિંદ જવાનું મોટું રથું તેઓ સત્યાગ્રહી ફોર્સને લઈ આગળ વધ્યા હેડલર્ગ નામના ગામે જઈ પડાવ નાખ્યો ત્યાં વેપારીઓની ખૂબ જમાવટ હતી આગતની બારે તૈયારીઓ કરી રાખી હતી. પણ સરકારનીયે સાચી તૈયારી હતી સ્ટેશન ઉપર ખાસ બે ટ્રેનો તૈયાર હતી. ખાલી ડગ્ગા ઉતારીઓની રાહ જોતા હતા. અમલદારો અને પોલીસ-ફુડીઓ સર્જી થઈને બની હતી ઢાંચાની રાહ જોતાતી હતી. આવ્યા એવા જ સૌને કેદ કર્યા. હુકમ કર્યો 'સૌ ગાડીમાં બેસી જાઓ.'

મજૂરો એકી સાથે બોલી બોલ્યા 'ગાંધીભાઈને બોલાવો. ગાંધીભાઈ કહેશે તો ગાડીમાં બેસશું.'

અમની સાહેબ મૂઝાયા. તેમણે પોલાક અને ઢાંચિયા શેખને કહ્યું 'આ લોકોને જરા અમળવો !'

પોવાકને ઢાંચિયા શેકે સમજાયા એટલે સૌ ગાડીમાં ચડી બેસા બેસા ટ્રેન ચાલી નીકળી.

આ બાલુ ગાંધીજીને કોરટમાં ખડા કર્યા. કેસ ચાલ્યો. નવ માસની સજા ફગી. ડીથી વોડસરસ્ટ લઈ ગયા. ત્યાં જુએ તો પોવાક અને કેવનમેક પકડાઈને આવેલા હતા ત્રણ મિત્રો બેટી પડ્યા. કેસ વાળો ન ચાલે માટે ગાંધીજીએ જ સાક્ષી પૂરી. ત્રણેને ત્રણ-ત્રણ માસની સજા ફરી.

ગાંધીજીને થયું 'ભલા, ત્રણ માસ સાથે રહેવાનું મળશે, મીક થયું !'

પણ થોડા જ દિવસમાં ત્રણેને જુદી જુદી જેલમાં લઈ ગયા. ગાંધીજીના પકડાવાથી લોકોમાં ઉત્સાહ બિઝળી આવ્યો. આખો કાંલો પકડાવાની પણ અસર ભારે થઈ. કાયદાનો ઊડેચોક ભંગ કરીને દિંદીઓ જેલમાં બિભરાવા લાગ્યા.

આકરી કસોટી

સોનાને શુદ્ધ કરવા મોની તેને જાદીમા નાખીતાવે છે, કસોટીએ ધમીને તેનો દસ કાંટે છે, અને મોળવણુ મોનુ બનાવે છે—જેને કુદન કહે છે.

ગાધીજીની ફોજની પણ એવી જ આકરી કસોટી થઈ. બંને ખાસ ટેનો નાતાવ તરફ ચાલી નાતાવમા બધાની ઉપર કામ ચાલ્યું. સખત સખ કરી પણ તેમને જેનમા ન મોકળ્યા જેવમા એટલી જગ્યા પણ ન હોય અને સત્યાગ્રહીને જેલ એ તો ભાવતી વાત ગગાય સગકારે એને માટે જુદી જ યુક્તિ શોધી કાઢી, જેને પરિણામે સૌની આકરી કસોટી થાય અને જાનસાની ખાણો બધ ન રહે.

એક નવો કાયદો ઘડી જે મજૂર જ્યાથી ભાગે દત્તો ત્યા જ તેને રૂદ કુરાનો નુકસાન કર્યા એ ખાણોને જ કેળવના બનાવ્યા. ખાણોના મુમજો વોર્ડર બન્યા અને માનિકો જેવગ થયા. આમ જે ખાણો છોડીને મજૂરો નીકળ્યા દત્તો ત્યા જ તેમની પામેથી બગાડકારે કામ બેસાની ખાણ સગકારે નથી સોને ખાણો પર લઈ નવા ખાણો ચાલુ થાય એટલે મજૂરો માણસ મટી નુકસાન બની જાય.

પણ એ રીતે ગુનામની માફક પગલો કામ કરવાની મજૂરોએ સાફ ના પાડી મગરને તો ખાણના માનિકને છૂટા મૂક્યા દત્તો તેમજો મજૂર—આગેવાનોને જુદા નાગવ્યા. તેમને આધીને ફટકા માર્યા. મારો અને વ્યતોના માર માની બિનમ વરસ રવો શરૂ

કર્યો. અત્યાચારની હદ છાંડી. છતાં હિંમતવાન મજૂરોએ બધું સહી લીધું. સામા ન ચલા. શાંતિ જાળવી. ટેક ન છોડી.

દક્ષિણ આફ્રિકા, હિંદુસ્તાન અને વિલાયત આ જુલમના સમાચાર પહોંચ્યા. ગોખલેજી માદગીને બિછાને હતા છતાં તેમણે આ સવાલ હાથમાં લીધો. શહેરોમાં સભાઓ થઈ. વિરોધ ઊઠ્યો. વાર્ધસરોયને પણ લાગી આવ્યું તેમણે વિલાયત તાર કર્યો કે: 'આ અનાચાર બંધ થવો જોઈએ'

પણ નાતાલની સરકાર કે જનરલ સ્મટ્સ એમ કોઈને ગાંઠે તેવાં ન હતા. તેમણે દિંદીઓને નમાવવા સારું વધારે દમન શરૂ કર્યું-તેમ દિંદીઓ વધારે જાગી બેઠા.

જે મજૂરો સિતમચક્કીમાં પિસાના હતા તે તો થોડા હતા. નાતાલના ખીજા ભાગમાં મજૂરોની સંખ્યા મોટી હતી. ત્યાં આ વાત વીજળાવેગે પહોંચી ચારે દિશામાંથી હજારો મજૂરો કામ છોડીને એચિતા નીકળી પડ્યા. કેટલાકે તો લડત લાખી ચાલશે એમ માનીને પોતાનો સામાન સુદ્ધા વેચી નાખ્યો.

ગાંધીજીએ જેલ જતા પહેલાં સાથીઓને ચેતવી મૂક્યા હતા કે બધા મજૂરોને હડતાલ પર ન ઉતારશો. એટલા બધાને સાચવવા મુશ્કેલ પડશે.

પણ પૂર આવે તે કોઈનું રોકાયું રોકાય ? ચોમેરથી મજૂરો પોતાની મેળે નીકળી આવ્યા. અવયંસેવકો પણ ગોડવાઈ ગયા. ચાલીસથી પચાસ હજાર દિંદી મજૂરો હડતાલ પર જતર્યા.

હવે સરકારે બંદૂક ઉઠાવી. મજૂરોનાં ટોળાં કામ છોડીને જેવાં બહાર નીકળ્યાં તેવા જ તેમની પાછળ થોડેસવાર દોડાવ્યા. પરાણે પાછા વાળી કામ પર ચડવા બંદૂક તાકીને કહ્યું: 'પાછા વળો, કામે ચડો, નહિતર ગોળીએ દેગું.'

મજૂરોએ મગજ ગુમાવ્યું એમનો મિળજ હાથ ન રહ્યો સામા ચર્ચ ગયા પથ્થર ફેંક્યા સરકારને એ જ જોઈતું હતું લોકો તોફાને ચડે એટલે લાગ મળે તરત જ ગોળીબાર શરૂ થયા ઘણા ધાયલ થયા. થોડા મરાયા છતાં લોકોનો ભુસ્સો નરમ ન પળો તાલ વણસી જશે એમ ધારી ગાંધીજી પાસે તાલીમ પામેલા સ્વયં સેવકો વચ્ચે પડ્યા તેમણે મજૂરોને સમજાવ્યા કેટલાક કામ પગ ચડ્યા

એ વખતે એક અદ્ભુત રિસો બન્યો

વેદનમય હજારો મજૂરો હડતાલ પર જીતયાં કોઈના વાત્યા રાગતા ન હતા, જનરલ ટુકિન પોતાના બદ્ધધારી સિપા હીઓ માથે તના આવી પહોંચ્યો હતો લોકો પાછા ફરતા નથી એમ જાણી એ ગોળીબારનો હુકમ આપવા જતો હતો તેવામા રૂસ્તમજી શેઠનો અદાર વર્ષનો દીકરો મોરાળજી મહાદુરીથી આગળ આવ્યો. એ ડરબનથી ખાસ સ્વયં સેવકોની ટુન્ડી લઈને આવી પહોંચ્યો હતો તેણે આગળ આવીને ટુકિનના ચોડાની લગામ પકડી અને બોલી જીજ્યો ‘તમારાથી ગોળીબારનો હુકમ નહિ અપાય, મજૂરો પહેલા તમારે અમને વીધના પડશે તમે સખૂર જરો હું એ લોકોને સમજાવું છું’

આ સાબ્દસિક જીનાનની હિમત જોઈ ટુકિન અટકી ગયો. એણે મોરાળજીને પ્રેમળગ અજમાવવાની તક આપી સોરાળજી અને તેના મિત્રોએ લોકોને સમજાવ્યા. લોકો સમજના કામે ચડ્યા એક નનજીનાનની સમયસચક્તા, પ્રેમ અને બહાદુરીથી અનેક ખૂન થતા અટક્યા

ગાંધીજીને આ વાતની ખબર મળી ત્યારે આનંદથી તેમની ખાતી ફૂલી.

ફિનિકસ આશ્રમ લડતમાં

રોતના દસ-અગિયાર વાગ્યા હતા. આશ્રમના મકાનમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ દીવા ટમટમતા હતા માથેકુ ઝિડા ધાસમા ટેકરીઓ ઉપરના કોઈ કોઈ મકાનો કાળા ધાખા જેવાં દૂગથી દેખાતા હતા. સવારના અઢી-ત્રણ વાગ્યે જીરીને કામે ચડેલા મગન સાથે ગાંધી યાકયા-પાકયા સૂવાની તૈયારી કરતા હતા એ વખતે 'ગાંધી મહારાજકી જય' નો અવાજ સંભળાયો ધીમા કરેલા ફાનસની વાટ ચણવી મગનભાઈએ દૂર નજર કરી. માણુમેનું મોઢું ટોણું ચાંચુ આવણુ હતું ધાસમા હકાઈ ગયેલી કેડી ઉપર દારબધ લોકો ચાલ્યા આવતા હતા જાણ્યું કે હડનાથ પર જિત-રેલા મજૂરો હશે. મગનભાઈ સામા આવ્યા પુરુષોને માથે પોટવાં કે પેટીઓ, સ્ત્રીઓની કાખમા અને આગળીએ છોકરા ખાણા-માથી ચાવતા, ગાંધી મહારાજનું ઘર પૂછતા મજૂરો મધરાતને સુમારે આશ્રમને દરવાજો આવી જોલા.

મગનવાવભાઈએ તેમને આવકાર આપ્યો. વેસ્ટ પલ્લ જગી જોડ્યા હતા ગાંધીજીની ઓફિસમાં અને ફૂચમાં મદદ કરનારી પેલી બાહોશ બહાદુર અને ગમતી બહેન રસેશીન પલ્લ આશ્રમમાં હતી. ત્રણે સળાને ડાખાનું કાપ ચડાવતાં હતાં તેમણે મજૂરોના આજો

વાનોને બોલાવ્યાં. બધાને ખુલ્લા ચોગાનમાં સૂવાની જગ્યા આપી એટલી મોટી ગતે જમવાનું તો થું હોય ? છતાં ઝાકરાઓ મારે જે કંઈ હતું તે હાજર કયું ' સવાળી બીજી બધી વ્યવસ્થા કરી દર્શાવું ' કહી ચૂના ગયા.

પણ સવાર પડ્યું ત્યાં બીજી દિશામાંથી પાચમો-હમો મજૂરો આવી પહોંચ્યા. ડરબનથી અનાજ ગતે સ્વયંમેનકો આવી પહોંચ્યા. મોર્ફની તૈયારી ચાલી.

એવામાં ગોરા અમલદારો થોડેસવાર દુકડીઓ સાથે આવી પહોંચ્યા. મગનલાલ ગાંધીને એક માણુ બોલાવીને કહે ' આ લોકોને અહીંથી રજા આપી દો આસપાસના ગોરાઓ ચિડાયા છે આશ્રમના માણસો જોખમમાં મુકશે '

મગનભાઈ કહે ' આસરે આવેલાને રજા નહિ અપાય જે થવાનું હોય તે બને થાઓ '

' પણ મારા ગુની તમે આ લોકોને પા ન જવાનું નહિ સમજાવો ? '

' એ સમજાવીશ. '

મજૂરોને કહે તો દાઢક હતી ' અધી મહારાજના મકાનમાં કોઈ તેમનો વાળ વાકો કરી શકે તેમ ન હતું મગનભાઈએ વાત કરી સમજાવ્યા પણ કોઈ માન્યા નહિ. અમલદારો એ વખતે તો ધમકી આપી ચાલ્યા ગયા, પણ પછી થોડા દિવસમાં આનીને વેન્ટને પકડ્યા વેન્ટ જપામાં આક્રમ લેખો લખના દના તે વધારે ખૂબ્યા ઘડનના સમાચાર જોખવેજને નારથી મોકવાના દના. વેન્ટ પકડાવાના ગમાચાર મગના જ ગાંધીજીની મદદમાં એવા જ કોઈ મજનમને મોકવવાનો જોખમેજીએ રિચાર કર્યો.

લાહોરમાં આફ્રિકાની લડતમાં મદદ કરવા એક સભા ભરાઈ હતી. એ વખતે દીનબંધુ એંડુઝ નામના એક ભણા પાદરી પ્રેક્ટિસરે પોતાની તમામ મિલકત ફાળામાં આપી દીધી હતી. ગોખલેજીની નજર તે વખતથી દીનબંધુ ઉપર પડી હતી. વેન્ટને પકડ્યાના ખજાર મળ્યા કે તરત ગોખલેજીએ દીનબંધુને તાર ક્યાં 'તમે ગાંધીજીની મદદમાં આફ્રિકા જશો ?'

દીનબંધુએ વળતો તાર મોકલ્યો: 'ઘણી ખુશીથી જઈશ. મારી સાથે મારા મિત્ર પિયર્સન પણ આવશે.'

બંને ભાઈઓ પહેલી સ્ટીમરમાં રવાના થયા,

આ બાણુ મજૂરોના જુઓ વધતો જ જતો હતો. જોશ, દડ, ફટકા, ગોળીબર - બધા હથિયાર સરકાર વાપરી ચૂકી હતી. એકેય કામ આવ્યું નહિ. જનરલ રમટ્સ લાભો વખત આટલા બધા માણસોને જોશમાં રાખી શકે તેટલી એની પામે શક્તિ ન હતી પણ એણે ગોરાઓ પામે અનેક વાર કહેલું કે 'ગમે તે થાય, આ વખતે ગાંધીને નમતું આપવું નથી.' એટલે હવે તેને સાથે છોડી દેવા જોઈએ.

ગોખલેજી અને હિંદના વાર્ધસરોચે પણ હિંદીઓને ન્યાય મળે તે માટે સગકાગ ઉપર દબાણ કર્યું. આખરે સરકારે એક પંચ નીમવાના ફરાવ કર્યો. પંચ જે ચુકાદો આપે તે સરકારે અને હિંદીઓએ કબૂલ રાખવો ત્રણ માણસોનું પંચ નીમ્યું. પણ તેમાં એકેય હિંદી ન રાખ્યો.

હિંદી આગેવાનોએ સરકારને જણાવ્યું કે 'સત્યાગ્રહી કેદીઓને છોડી મૂકો અને પંચમાં એક હિંદીને રાખો તો જ અમે પંચને સાથ આપશું', નહિતર તેનો બહિષ્કાર કરશું-તેની સાથે

સરકારે એ શરતો મંજૂર ન કરી. પણ જે ત્રણ ગોરાતું પંચ નિમાયું તેમણે સરકારને લલ્લામણુ કરી કે: 'ગાંધીજી, કેલન-બેક અને પોલાકને છોડી મૂકવા, જેથી તેઓ સમાધાનમાં સાથ આપી શકે.' સરકારે ત્રણેને છોડી મૂક્યા.

ગાંધીજી છૂટ્યા તેને ત્રીજે ડિવિસે કસ્તુરબાવાળા પહેલી દુકડીની સળ પણ પૂરી થતી હતી. ગાંધીજી, કેલનબેક અને પોલાક ડરબન થઈ સતોરાત કિનિક્સ જઈ પહોંચ્યા.

આપભોગનો મહિમા

૨૧ તે દસ વાગે ગાડી ફિનિશ્સ સ્ટેશનમાં આવી પહોંચી આદનીનો ગાત પ્રગથ એમેર પયરાયો હતો ગાંધીજીને લેના મગનનાન ગાંધી, રવેશીન અને આશ્રમવાસી માળકો આવ્યા હતા. સડેદ પચિયુ અને તેનું જ પહેરણ ઉઘાડે માથે, ઝગારા મારતું તેમજ સ્ત્રી ડપાગ, તેની જ આખો-રામને લેના ભગત આવ્યા હોય તેમ તપસ્વી મગન ભાઈ ઝેશને રાહ જોતા બેઠા હતા ધૂટણથી સહેજ નીચે પહોંચતો નવો કડક ચણિયો, ઉપર ધોળું ખમીસ માથે ઓડિયા, કસમુખી કુમારી રવેશીન લડતનો ભાર ઉપાડીને ગભીર બની હોય તેમ મગનભાઈની બાજુમાં બેઠી માતપિતા અને સગા વહાલાને જોયમાં વળાવીને એકના રહેના માળકો બાપુજીના દર્શનની આતુરતાથી રાહ જોઈ રહ્યા હતા.

દસ વાગે ગાડી આવી ગાંધીજી બંને મિત્રો સાથે બેઠાં થઈને વધારી લીધા ગાંધીજીએ માળકોને ધબળ્યા અને મીઠી થપાગે મારી રાજી કર્યા પછી એકદમ ગભીર બનીને આશ્રમ તરફ ચાલી નીકળ્યા.

મધરાતે ગાંધીજીના મગનની પરચાગમાં સૌ બેઠા મગનભાઈ મળૂરોના આપભોગનો મહિમા વર્ણવવા લાગ્યા ગાંધીજી એક-ચિતે સાબળી રહ્યા ગરીબ, અચ્છાન, બોળા અને નિર્દોષ મળૂરોએ

આપેના અનિહતનોની વાત સભાગીને સૌના હૈયા નહોતી ગયા
 વેળા સાથે ગાંધીજીને અતરમા આનંદ થતો હતો રમખાનને
 ખાતર હસતે મોઢે મજૂરોએ જે દુખ રાતિથી વેળા એ સત્યની
 મોગી હતી એમા એ પાર જિતયા તેથી ગાંધીજીને આનંદ થયો
 પણ પોતાના બોન ઉપર મજૂરોએ આના કારમા દુખ વેળા
 તો પોતે, તેમા સાથ પુરાવો જોઈએ એમ ગાંધીજીને લાગ્યું
 મજૂરોમાના એક બનીને ગ્રહેનાનો ગાંધીજીએ નિર્ણય ર્યો અને
 એ જ વખતે ત્યા બેરનાએન જ લખાવ્યો મારે એમનામા ॥ જ
 એક બનીને રહેતુ જોઈએ જ્યા કુધી આ નડતનો અત ન આવે
 ત્યા કુધી કોટ, પાટન, નેપટાર, જૂન, ચપન-ચુ નહિ પહેતુ
 આતીનાનથી એ. લુગી ન એ સાદુ પહાણ પહરીત

મગનભાઈ કહે 'ચપન વિના આપને નહીં મુરકેની પડશે'

ગાંધીજીએ દર્દભાઈ અનાજે કહ્યું 'હા, મારા પગની પેની
 તગડાની ગે છે પણ લોઝને દુખમા ધરેતુ ત્યાં મારેય કંઈક
 તો ખમતુ જોઈએ ને જ બ પોડા થશે તો થોડુ ધીમે ચનાશે
 એટલુ જ ને ?'

બીજે જ દિવસે ગાંધીજીએ મદ્રાસી મજૂરનો પોતાના પાલક
 ક્યો મૂલો પણ સાફ કરાની નાખી હાથમા પાતળી લામડો લઈને
 આ વેશે ગાંધીજી કરબન જિતયા ત્યાર મિત્રો તેમને આગળો ન
 રાક્યા

અન નજતે દિવસ માર્ગિસમય જેનને દરનાજે મજૂરોને
 લેવા ગયા ત્યાં પટેની કુ બીના દિનિકસવાગીઓ ગાંધીજીનો આ
 વેરાપનટા જોઈને દિગ થઈ ગયા

ગાંધીજીએ નુ પના સામે નુ, તેઓ માન હા પિજ
 રહ્યા હતા. સાચી વધાર જેન તેમને વગર હિંદની મો કરમન

આવી. એ જ દિવસે ૩૨મન જીવમાથી બીજા ભાઈઓ પણ છૂટ્યા.

૨૨મજી ગેંટુ ઘર માણસોથી ઊભરાવા લાગ્યું. અંદરના ચેંગાનમાં હડતાલમાં વચાચેલા અને મરાયેલાના સગાંવહાલાં ગાંધીજીને મળવા અધીરા બનીને બેઠા હતા. ગાંધીજી ડ્રેમની પાસે ગયા.

ગાંધીજીને જોતા જ સૌ રોકકળા ડગતા ઊભા થયા. એક બહેનનો ધણી સન્કારની ગોળીથી મરણ પામ્યો હતો. એ બહેન એકદમ આગળ ધમી આવી અને ગાંધીજીના પગમાં આળોટી પડી. પોતાના આંસુથી જ ગાંધીજીના પગ ભીજવી દીધા.

ગાંધીજીએ એકદમ એ બહેનને બાવડે થોભીને ઊભી કરી ને ખભા પર હાથ મૂકીને એની આખમા નજર ડેરવીને પળવાર ઊભા રહ્યા. ગાંધીજીની આખમા આસુના મોતિયા તરી આવ્યા. એમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. ગળું સાફ કરીને ચબીર અને દંઢ અવાજ તરફ બોલ્યા ‘બહેન, રો મા’ તને વિધવા બનાવનાર હું છું હું મારું માથું તારા ખોળામાં મૂકું છું. મને તું માફ કર. તારા પતિ અમર થયો છે. બહેન, જાની રહે. રડ નહિ. આ દુઃખનો અત એમ કાઈ આવવાનો છે ? મારી હજારો બહેનો, દીકરીઓ અને મારી પોતાની પત્ની પણ તારી જેમ વિધવા થશે ત્યારે જ આ દુઃખનો અત આવશે’ આટલું બોલી ગાંધીજીએ એ બહેનના આસુ લૂછ્યા. તેને નમન કર્યું. એ બહેન રડતી બધ થઈ. શાંતિથી ગાંધીજીને પગે લાગીને એ જાણુ પર ખમી.

પાસે ઊભેલા ભાઈઓએ ગાંધીજીની એ વખતની પ્રેમાળ મૂર્તિમાં ઈશુ લગવાનનાં દર્શન કર્યા.

ચૂક્યા હતા. એ પ્રભુના સાચા લક્ષ્મી હતા. એમને જગતની પરવા ન હતી.

બંદરેથી સૌ ઉતારે ગયા તરત જ લડતની વાતો ચાલી.

સરકારે ગાંધીજીને છોડ્યા હતા પણ તેમની માગણી કબૂલ કરી ન હતી. ગાંધીજીએ સૌની સાથે મસલત કરીને એક કાગળ જનરલ સ્મટ્સને લખ્યો. તેમા એ જ માગણી રજૂ કરી. પણ જનરલ સ્મટ્સે એ સ્વીકારવાની ધસીને ના પાડી.

ગાંધીજી પામે એક જ રસ્તો હતો તેમણે ફરિયાદ કૃત્ય કરવાનો નિર્ણય કર્યો. એક અકવાડિયાની મહેતલ આપી. અને હજી ફરી નિચાર કરવો હોય તો ગાંધીજીએ રજૂ મળવાની માગણી કરી. સ્મટ્સે ગાંધીજીને મુલાકાતની હા પાડી કૃત્ય થોડા દિવસ મુક્તતવી રહી. ગોખલેજીએ પણ સલાહ આપી કે ઉતાવળ ન કરવી. વાઈસરોયે ધણી મહેનત લીધી છે. તેમને માફ લાગે. ગાંધીજીએ ગોખલેજીને તો ચોખ્ખું જણાવી દીધું કે, ‘ન્યા પ્રતિ-જ્ઞાનો સવાલ છે, ટેકની વાત છે, એમા નમતુ આપી જ ન શકાય.’ એ સમજાવવા માટે પંદરસો રૂપિયાનો તાર ગોખલેજીને કર્યો. તાર વાચીને ગોખલેજીને જરા દુઃખ તો લાગ્યું, પણ મદદમા મળ્યા ન રાખી.

આ બાબુ બીજી કૃત્યની તૈયારી ચાલતી હતી. એવામાં રેલવેના ગોરા કામદારોએ મોટી હડતાલ પાડી. ગાડીઓ બંધ થઈ. સ્ટેશનો સના પડ્યા. વેપાર ખોરવાઈ ગયા. સરકાર ભારે મૂઝવણમા પડી. એક બાબુ ગાંધીજી અને બીજી બાબુ રેલવે-કામદારો-કોની સાથે લડવું? ગોરા કામદારોએ ગાંધીજીને કહેવરાવ્યું: ‘તમે કૃત્ય શરૂ કરો, સ્મટ્સને સીધો કરી દઈએ.’

પણ ગાંધીજીનો મત જુદો હતો. બીડમાં આવેલા દુશ્મનને સાગ જોઈને લીંસમાં લેવો એ બહાદુર સત્યાગ્રહીને શોભે નહિ. તેમણે તરત જ બહાર કુર્ચું.

દીનબંધુએ લાપણ કર્યું, તેની એટલી જુધી અસર થઈ કે કેટલાંક લાઈબેનોની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

પ્રધાનોની પણ તેમણે મુલાકાત લીધી. એડમીશનના મનની આંટી ઉકેલવા ખૂબ મહેનત કરી ગ્રીન્ન ગોરાં સ્ત્રી-પુરુષોએ પણ હિંદીઓની વતી સરકારને ગાંધીજી સાથે સમાધાન કરી લેવા વિનંતિ કરી.

એમ કરતાં જનરલ સ્મટ્સનો મુલાકાતનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. દીનબંધુ અને ગાંધીજી જનરલ સ્મટ્સને મળવા મિટો-રિયા ગયા.

‘ સરકારને કનડાનો મારો ઈરાદો નથી. દુરમનને બીડમાં આવેલો બેઠે તેને દબાવવા જરૂર છે અમારી યુદ્ધનીતિ નથી. અમારી લડત સત્ય અને પ્રેમની છે. અમારે કૂચ કરવી હશે તો રેલવે કામદારોની ગરબડ શમી જશે પછી જ કરશું.’

ગાંધીજીના આ વિચારની અદ્ભુત અસર થઈ. આવા હિદાયતરિત સાધુપુરુષ આગળ ગમે તેવી સત્તા પણ ધડીલર ચંબી જાય વિલાયતના પ્રધાનો અને ગોરા મિત્રોએ ગાંધીજીને ધન્યવાદ મોકલ્યા. જનરલ સ્મર્સ પણ મનમાં સમજી ગયા.

દુરમનની બીડનો લાલ ‘ન લેવાનો આ પહેલો પ્રયત્નો ન હતો. જ્યારે વામવ્ય ખૂણામાં હડતાલ પડેલી ત્યારે રોરડા કપાર્થ ચૂકી હતી અને તે દેડાણે ન પડે તો માસિકાને ધણુ નુકસાન જાય તેમ હતું. તેથી ગાંધીજીએ પંદરસો માણસોને પાછા વાળ્યા અને કામ પૂરું થયા બાદ તેઓ હડતાલ પર જતયા.

ડરબન મ્યુનિસિપાલિટીના ગિરમીટિયા ઇસ્પિતાલ અને સફાઈ કામ કરતા હતા. તેમને હડતાલ પાડવાની ગાંધીજીએ ના પાડી હતી. એ લોકો કામ છોડે તો શહેરમાં રોગચાળો ફાટી નીકળે અને માંદાની સારવાર અટકી પડે.

ગાંધીજીના આ ખાનદાનીલયાં પગલાની ભારે અસર થઈ. તેમની મુવાસ ફેલાઈ અને સમાધાન માટે હવા ચોખ્ખી થઈ. ગોરાઓના મનની દબાવણ ઓછી થઈ.

દીનજીધુ એ કુમે આવીને તરત લડતની સમાધાની માટે મંદનત શરૂ કરી. પહેલાં તો ગાંધીજી પાસેથી બધી વાત સંભળી લીધી. પછી મોટાં રહેરોમાં સત્તાઓ કરી. ગોરાઓને મન્યા. દેપટાઉનમાં એક ગંજલવર સભા મળી હતી. તેમાં દીનજીધુને સાંભળવા ગયનાર જનરલ પણ આવ્યા હતા. એ મજામાં દિંદી લાઈઓ માટે

દીનબંધુએ લાપણ કર્યું, તેની એટલી જુધી અસર થઈ કે કેટલાંક લાઈબેનોની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

પ્રધાનોની પણ તેમણે મુલાકાત લીધી. એડમીનના મનની આંટી ઉકેલવા ખૂબ મહેનત કરી 'ગ્રીમ' ગોરાં સ્ત્રી-પુરુષોએ પણ હિંદીઓની વતી સરકારને ગાંધીજી સાથે સમાધાન કરી લેવા વિનંતિ કરી.

એમ ડરતાં જનરલ સ્મદ્સની મુલાકાતનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. દીનબંધુ અને ગાંધીજી જનરલ સ્મદ્સને મળવા પ્રિટોરિયા ગયા.

સત્યાગ્રહનો વિજય

દૃક્ષિણુ આફ્રિકાનો કુલ મુખત્યાર, મહાન મુસદ્દી, અગ્ર વડેચા જનરલ રમટ્સ પ્રિટોરિયામાં પોતાની ચેમ્બરમાં બેઠા હતા નિશાળ ખડમાં ગાંધીજી દાખલ થયા. રમટ્સે બેસી જોયું. ગાંધીજી નજીક આવ્યા તેવો ખડખડાટ હતો પડ્યો, આટ-આટ વગસથો બળવાન સરકાર સામે નગર હથિયાર લડનાર દિદી સૈન્યનો મનાપતિ એની સામે આવીને બેઠો ત્યારે જ એને ખરેખર આજ્ઞા આપ્યો એ બોલી બોલ્યો આ પોશાક વ્યાગ્રથી ધારણ કર્યો ? હવે સમગ્રણ પડી-આટઆટનો ધમાલ અને બિચલપાલલ રી રીતે થઈ! આ લાકડીમાં જ કંઈક જનદુ છે ! એણે જ ચમત્કાર કર્યો લાગે છે ! મને આ વેલ નથી ગમતો ' ગાંધીજી પણ હસી પડ્યા હાથ મિનાવી બેઠા જવાન વાળ્યો ' આ પોશાક ઉતરાવવો એ તમારા હાથમાં છે '

જનરલ રમટ્સ તો કોઈ જૂના બાઈનધને મળ્યા હોય તેમ તરત જ વાત કરવા લાગ્યા : ' બસ જુઓ, મિ ગાંધી, આ વખતે આપણે મનનો મેલ કે ચાનાડી કરી નથી જોઈતું ' કોઈ શબ્દના અર્થમાં તમને બેદ વાગે તો તરત મને કહેજો. તમે કહેશો તેમ ફેર કરી આપીશ '

ગાંધીજી કહે ‘ તમે ચાલાકી કરશો તો નમને નહીં. અમને તો લાલ જ થશે જેમ લક્ષ્મી તેમ અમારું બળ વધશે ’

‘ એટલે તો મારે હવે તમારી સાથે લડવું નથી ! ’ આમ કહી જનરવ અમદાવાદે ગાંધીજીના કહેવા પ્રમાણે સમાધાનનો ખરડો તૈયાર કર્યો.

ગાંધીજીએ એ ખરડો હિંદી આગેવાનોને વચ્ચે, પહેલા તો બધાએ ગાંધીજીને કહ્યું ‘ જોજો, આ વખતે ન છેતરાશો. એ બૂડો પહોંચેલ માણસ છે

ગાંધીજી કહે ‘ ભગવાન હિપ્પો ભરોસો રાખો આ વખતે એવું લાગતું નથી ’ સૌ એકમત થયા. ગાંધીજીએ સમાધાન માટેના છેવટનો કાગળ તૈયાર કરવા માડ્યો દીનબંધુ પણ ત્યાં હાજર હતા

એનામા ફિનિક્સથી તાર આવ્યો—કસ્તુરબા બહુ બીમાર છે. સ્થિતિ ગંભીર છે તમે જલ્દી આવો ગાંધીજીએ તાર વાંચ્યો. દીનબંધુને વચ્ચે

દીનબંધુ એકદમ બેલી ક્રિયા ‘આપણે તરત જ ફિનિક્સ પહોંચવું જોઈએ.’

ગાંધીજી કહે ‘ પણ આ છેવટનો કાગળ છે. એમા બંનેની સહી થઈ જાય તો નિરાત થાય ’

દીનબંધુ ‘ એ કાગળ ટપાલમા મોકલશું. ’

ગાંધીજી: ‘ એમ ન બને ચોવીસ કલાકના કામ માટે થઈને આખી વાત બીધી વળી જાય આખી હિંદી કામને જોખમમાં મૂકવા જેવું થાય. ’

દીનબંધુ ‘ પણ કસ્તુરબાની સ્થિતિ ભયંકર છે એટલે પહેલી ટ્રેને જવું જ જોઈએ ’

ગાંધીજી: ' મારાથી ફરજ ચૂકીને ફિનિક્સ નહિ જવાય, અને જાઉં તેથી એ બન્ની જશે એની શી ખાતરી ? '

દીનબંધુ: ' ત્યારે શું કરશું ? ' .

ગાંધીજી: ' કામ પૂરું કર્યા મિત્રાય હું અહીંથી ખસવાનો નથી. '

ગાંધીજીનો આવો અડગ નિશ્ચય સાંભળીને દીનબંધુને ફિકર થઈ. તેઓ ઘડીભર વિચારમાં પડ્યા. પછી તરત જ ટેન્નિસ કોર્ટમાં રમત્સ સાથે વાત કરી. કસ્તુરબાની ગંભીર માંદગીના સમાચારથી રમત્સને પણ લાગી આવ્યું. એ કહે: 'ગાંધીજી લલિ જાય. હવે મારી વાતમાં ફેર નહિ પડે.' દીનબંધુ કહે: 'પણ ગાંધીજી કાગળ ઉપર સહી-સિદ્ધા થયા પહેલાં ખસવા માગતા નથી એમનો નિર્ણય અફર હોય છે એ તો તમે જાણો છો.'

રમત્સ: ' ત્યારે તમે કહો તેમ કરું. '

દીનબંધુ: ' હું ગાંધીજીનો કાગળ લઈને તમારી પામે આવું, તમે તમારો કાગળ તૈયાર કરો, પછી બંને મામલામાં સહી-સિદ્ધા કરી આપો. '

રમત્સ: ' બહુ ઉત્તમ થશે. છતાં ગાંધીજીને આપણે જાણી ફિનિક્સ મોટી દેવા નેહું એ. કીક, તો ગાંધીજીનો કાગળ લઈને આવી પહોંચો. '

દીનબંધુ ખૂબ રાજ થયા. ગાંધીજીને વાત કરી ગાંધીજીએ કાગળ તૈયાર કરી આપ્યો. એ લઈને દીનબંધુ પોતે રમત્સ પામે ગયા. જનરલ રમત્સ ખૂબ કામમાં દત્તા. ગોગ કામદારોની દડા-તાવ વધતી જતી હતી. છતાં નેમણે મમાધાનનો દસ્તાવેજ તૈયાર કરી તેમાં પોતાની સહી કરી આપી. દીનબંધુએ નેમનો ખૂબ આભાર માન્યો.

દીનબંધુ ઉતારે અત્યા ત્યારે રાતના દસ થયા હતા. ગાંડી બેઠવાનો સમય ભગઈ ગયો હતો. ગાંધીજી સામાન બાંધીને તૈયાર બેઠા હતા તરત જ ઝેશને પહોંચ્યા અને ફિનિક્સ જ્યાં બેઠી ગયા

ઢતુરયાની ઝિયતિ ગભીર હતી છતાં ગાંધીજીએ દાકતરને ન બોલાવ્યા પોતે જ સાગ્યાર સર ડગી થોડા દિવસમા ઢતુર-બાને વળતા પાછી થયા ગાંધીજી એમ્બિલે તેમની સાગ્યારમાં લાગી ગયા

આર-આર વરસથી ચલતી વડતનુ સમાધાન થઈ ગયું તથા પાઉંડનો કર ૨૬ થોડો દિહુ-મુસવમાન ધર્મ પ્રમાણેના રિવાજ દાયદેસર ગળ્યા બણેના હિંદીઓ આફ્રિકામાં દાખલ થઈ શકે, અને ચલુ વડાનો અમલ એવી રીતે કરવો જેથી હિંદીઓના ચાલતા આવેના હમને વાધો ન આવે

આમ ગાંધીજી અને હિંદી બાંધેના આપબોગથી દક્ષિણ આફ્રિકાની વડતનો વિજય થયો સત્યાગ્રહનુ અમોઘ ફધિયાગ તમજા ગણાતા આ-પુરુષો પણ સફળતાથી વાપરી શકે છે અને પોતાના હક મેળવી શકે છે તેની દુનિયાને ખાતરી થઈ

ગરીમ મજૂરોએ ગાંધીજીને કુવા દીધી હિંદી વેપારીઓએ ગાંધીજીને માનવાન આપ્યા. આફ્રિકા, રિવાયત અને હિંદુસ્તાનના ગોરા તથા હિંદી મિત્રોએ ગાંધીજી ઉપર ધન્યવાદનો વગસાદ વગસાવ્યો

હિંદુસ્તાની તમિયત દીક થતા ગાંધીજીએ હિંદુસ્તાન જવાની તૈયારી કરી એકત્રીય વર્ષ જે પ્રદેશમા ગાત્યા, પોતાના જીવનનુ ઘનત જે ભૂમિમા કર્યું, ત્યાંના અનેક મિત્રોને છોડતા ગાંધીજી

દુઃખ થયું. પણ હિંદુસ્તાન જીતે જન્મભૂમિની સેવા કરવાની હોશમાં એ દુ ખ લગતું અન્યું.

દિનિકસ આશ્રમનાં લાઘ્યોનેતો સીધાં હિંદુસ્તાન મોકલ્યાં અને ગાંધીજી ગોખલેજીને મળવા ઝમ્મુરયા અને કેવનએક સાથે વિવાયત તરફ રવાના થયા.

જે બંદરે એકવીસ વર્ષ પહેલાં બિનઅનુભવી, નવજુવાન બ્રાગિસ્ટર તરીકે પગ મૂક્યો હતો તે જ હરબન બંદરથી એક કસાબેલા લોકનેતા અને સત્યાગ્રહના વિજયી સરદાર તરીકે નામના મેળવીને ગાંધીજીએ વિદાય લીધી.

ગાંધીજીનો જો-જી જવાળ હતો 'પ્રાણ ભલે મૃત્યુ-પ્રતિજ્ઞા નહિ તૂટે'

ગોખલે અને મહત્ત્વ હાર્યા ૧૨૬ ક્રાંતિ ગીતે મળ્યુંમા આવતું ન હતું નામરો અને મિત્રોના આમદને વગ થઈને ગાંધીજીએ આખરે દેશ જવાનો સિચાર રૂંધો વડાઈમા રાખવની ભારવાર કરાવેલો સિચાર હતો તે નહોતુંકે માડી પામવો પડ્યો

ગાંધીજી અને ડાક્ટરના દેશ આવવા નૈયાદ થયા વડાઈને કારણે દેનત મેંડોને રમ ન મળ્યા

દામ્તર મહેતાએ ગાંધીજીની પાસળીએ ઉપર પાટો બાંધી દીધો અને રેડ સુધી પાટો રાખવાનો ભવાગણ કરી.

સ્ટોમર ચાલી મિત્રોએ પ્રેમભરો સિદ્ધા આપી સુખરૂપ પડેલ મારા મેળુને પ્રાર્થના કરી.

રરતામા પાટાને તીવ્ર વેદતા વધવા લાગી. ગાંધીજીએ જો વિસ તો હું જી મદન કરું, પણ પછી સદન ન થયું. પાટા ઉપર રૂઢી નાખ્યા, નાહવા-વોશાનુ આપ કરું સાંધે અને સૂકા મેલે જ ખાતા હતા તમિયત સુધરવા લાગી મએમની નહેર આપ્યા તો મએમ કેવ પડી ગયો